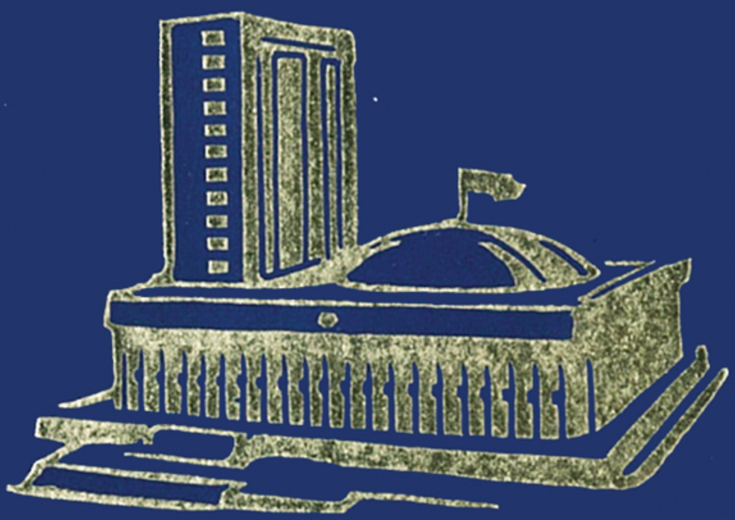

MÜSTƏQİL DÖVLƏTİMİZ VƏ PARLAMENTİMİZ

OUR INDEPENDENT STATE AND THE PARLIAMENT

MÜSTƏQİL DÖVLƏTİMİZ
VƏ
PARLAMENTİMİZ

OUR INDEPENDENT STATE
AND
THE PARLIAMENT

Müstəqil Azərbaycan on ildir yaşayır və bundan sonra da on illər də yaşayacaq, əbədiyyətə qədər yaşayacaqdır. .

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

☼ ☼ ☼

Azerbaijan is independent for over ten years and will be independent for decades in future and will be independent forever.

Mr. Heydar ALIYEV,
President of the Republic
of Azerbaijan

AzərbaycanRespublikasının
dövlət müstəqilliyinin
onuncu ildönümünə həsr olunur

Devoted to the tenth anniversary of the state independence of the Republic of Azerbaijan

MÜSTƏQİL DÖVLƏTİMİZ
VƏ
PARLAMENTİMİZ

Məsul redaktor
Murtuz ƏLƏSGƏROV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MLLİ MƏCLİSİNİN NƏŞRİ

Bakı – 2001

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN ONUNCU İLDÖNÜMÜ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Bu il Azərbaycan xalqının həyatında əlamətdar tarixi hadisənin – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 10 ili tamam olur. 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixinin yeni bir dövrü – müstəqil inkişaf dövrü başlandı.

Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsi keçmiş SSRİ-də və bütün dünyada 80-ci illərin ortalarından başlayaraq gedən ictimai-siyasi proseslərin labüd nəticəsi idi. Bu obyektiv tarixi gerçəklik SSRİ-nin dağılmasına, Kommunist Partiyasının tarix səhnəsindən çəkilməsinə və nəticə etibarilə müttəfiq respublikaların hər birinin müstəqil dövlətə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Bunun ardınca yeni müstəqil dövlətlərin, eləcə də Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınması beynəlxalq hüquq normalarının qanuni təzahürü oldu.

Tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, xalqın əvəzsiz milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən qat-qat ağır və mürəkkəb vəzifədir. Müstəqillik yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının da qarşısında yeni tarixi inkişaf mərhələsində dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, əhalinin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsi kimi taleyüklü, mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar ardıcıl, məqsədyönlü, düşünülmüş daxili və xarici siyasət kursunun hazırlanıb həyata keçirilməsini və bu məqsədlə ölkənin intellektual və sosial-iqtisadi potensialından, ictimai-siyasi qüvvələrindən səmərəli istifadə olunmasını tələb edirdi.

Təəssüf ki, 1991-1993-cü illərdə bu istiqamətdə heç bir iş aparılmadı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin keçdiyi yeni mərhələdə ölkənin iqtisadi, siyasi maraqları, təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyünün təmin olunması ilə bir araya sığmayan daxili və xarici siyasəti müstəqil dövlətçiliyə, onun sonrakı taleyinə ağır zərbələr vurdu. Azərbaycanda Ermənistanın təcavüzü ilə yanaşı, daxili ictimai sabitlik də pozulmuş, müxtəlif qanunsuz silahlı dəstələr yaradılmış və ölkənin daxilində qızğın hakimiyyət çəkişməsi başlanmışdı.

Bu dövrdə hökumətin daxili və xarici siyasətini xarakterizə edən əsas cəhət aydın, ardıcıl və prinsipial bir kursun olmaması idi. Dövlət idarəçiliyi vahid bir konsepsiya və sistem əsasında deyil, məsul vəzifə sahiblərinin qrup maraqlarını ifadə edən təsadüfi bəyanatlar, əksər hallarda bir-birini inkar edən, ziddiyyətli və emosional çıxışlar üzərində qurulurdu. XX əsrdə xalqımızın gərgin əməyi ilə yaradılmış qüdrətli iqtisadi potensial amansızcasına dağıdıldı, milli sərvətlər talan edildi. İctimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda hərc-mərclik, bir qarışıqlıq, «dövlət reketi» hökm sürürdü. Belə düşünülməmiş və səriştəsiz siyasət milli və vətəndaş qarşıdurmasının kəskinləşməsinə, hakimiyyətin ölkə daxilində öz nüfuzunu itirməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, 1993-cü ilin yayında Azərbaycan dövlətçiliyi böhran və məhvolma təhlükəsi qarşısında qaldı, ölkə vətəndaş müharibəsi və parçalanma həddinə çatdı. 1991-ci ildə əlverişli tarixi şəraitin və taleyin xalqımıza bəxş etdiyi imkanlardan yaranmış müstəqil dövlətimiz səriştəsiz siyasət nəticəsində süquta uğramaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki itirilmiş illər, hətta müstəqilliyimiz üçün təhlükə törədən bir çox təzahürlərin əmələ gəldiyi bir dövr kimi səciyyələndirilə bilər.

1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə ölkədə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Hakimiyyət vakuumu aradan götürüldü, baş qaldırmış separatçı qüvvələr, Azərbaycan dövlətçiliyinə, müstəqilliyə, ərazi bütövlüyünə qəsdlər törədən cinayətkar ünsürlər zərərsizləşdirildi, dövlət ilə xalqın birliyi, yekdilliyi təmin edildi.

Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyə nail olmaq üçün təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri davam etməkdə olan Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi ilə bağlı qəti addımlar atılmasından ibarət idi. Milli ordumuzun formalaşdırılması, onun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi, torpaqlarımızın müdafiə olunması üçün geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində hərbi qarşıdurmada tarazlıq yarandı. Cəbhə bölgələrindəki yeni vəziyyət erməni tərəfini atəşin dayandırılması barədə ciddi düşünməyə vadar etdi. 1994-cü ilin mayında atəşkəs haqqında razılaşma əldə olundu, beş ildən artıq bir müddət ərzində davam etmiş hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması üçün ilkin şərait yarandı.

Müharibənin dayandırılması, ölkədaxili vəziyyətin nizamlanması, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi, regionda qonşu dövlətlərlə yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması və münasibətlərin normal məcraya salınması Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamasını və sonrakı inkişafını şərtləndirən amillərdən oldu.

Azərbaycan daxildə yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ona münasibətdə artan inam və maraqdan istifadə edərək, 1994-cü ilin sentyabrında dünyanın iri neft şirkətləri ilə «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan ilk neft kontraktlarını imzaladı. Ölkənin çoxsaylı sosial-iqtisadi

problemlərinin həlli istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycanda başlanmış bu işlər dövlətçiliyimizin əleyhinə olan daxili və xarici qüvvələrin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə silahlı cəhdlər göstərildi. Azərbaycan dövlətinin qətiyyəti, bütün xalqın qızğın dəstəyi ilə bu təhlükəli cəhdlərin qarşısı alındı. Görülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda zor gücünə, silahlı dəstələrdən istifadə etməklə hakimiyyətə gəlmək ənənəsinə son qoyuldu. Azərbaycan dövləti keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə daxil oldu, dövlət quruculuğunda, iqtisadi, sosial və mədəni həyatda böyük işlərə başlamaq üçün ictimai-siyasi sabitliyin və qanunçuluğun bərqərar edildiyi ölkəyə çevrildi. 1995-ci ilə qədər bəzi sahələrdə bir sıra müsbət dəyişikliklər əldə edilsə də, ölkədə bütün istiqamətlərdə geniş miqyaslı islahatların ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi məhz tam ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsindən sonra mümkün oldu.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil respublikamızın ilk Konstitusiyası qəbul olundu və müstəqillik tariximizdə ilk parlament seçkiləri keçirildi. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası ölkəmizdə yeni dövlət quruculuğu üçün, dövlət fəaliyyətinin və cəmiyyətin inkişafının gələcək modeli üçün hüquqi əsas yaratdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun əbədi, dönməz xarakter alması baxımından tariximizin ən məhsuldar dövrünün təməli qoyuldu.

Ölkədə demokratik islahatlar kursu müəyyən edildi və bu istiqamətdə ardıcıl iş həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycanda demokratik dövlət yaradılması üçün yeni iqtisadi sistemin formalaşması, iqtisadiyyat sahəsində demokratik islahatların həyata keçirilməsi zərurəti ön plana çəkildi. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması yolunda böyük iş aparıldı. Torpaq və aqrar islahatlar haqqında, özəlləşdirmə, sahibkarlığın inkişafı, vergi, maliyyə-bank sisteminin yenidən qurulması, ticarətin liberallaşdırılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması və rəqabətin inkişafı barədə, əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən mühüm qanunvericilik aktları qəbul edildi. İqtisadi islahatların dərinləşməsində həlledici rol oynayan özəlləşdirmə prosesi sürətləndirildi. Bu sahədə görülmüş ardıcıl iş sayəsində kiçik özəlləşdirmə başa çatdırıldı, ölkədə ticarət, ictimai iaşə və bütün xidmət obyektləri, demək olar ki, artıq sahibkarların əlində cəmləşdi. Orta və iri sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi başlandı.

İstehsalda yaranmış geriləmə hallarının qarşısı bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində görülən məqsədyönlü tədbirlər sayəsində alındı, ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sənaye istehsalında artım meylləri yarandı. Sənayenin, demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən neft və qaz, neft və neft kimyası, metallurgiya, maşınqayırma, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində, habelə sənayenin qeyri-dövlət sektorunda ciddi irəliləyiş əldə edildi.

Ölkədə torpaq islahatının həyata keçirilməsi, torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, kolxoz və sovxozların əmlakının özəlləşdirilməsi digər sahələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatında islahatların daha sürətlə aparılmasına imkan yaratdı. Bu sahədə əldə edilmiş müsbət dəyişiklikləri dəstəkləmək, meydana çıxan problemləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə xüsusi qanun və fərmanlar qəbul edildi. Aqrar sektorun, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən beş il müddətinə azad edilməsi, büdcəyə olan vergi borclarının silinməsi, yanacağın güzəştli satışı və digər tədbirlər kənd təsərrüfatı istehsalına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Gənc müstəqil dövlət, xüsusən Azərbaycan kimi xarici təcavüzə, böyük dağıntılara və itkilərə məruz qalmış ölkə müstəqilliyə nail olduqdan sonra iqtisadiyyatını öz daxili imkanları hesabına vaxtında inkişaf etdirə bilməzdi. Bu baxımdan Azərbaycana xarici investisiyanın cəlb olunması əsas məqsədlərdən biri idi. İqtisadi yüksəlişin həlledici şərti hesab olunan investisiya qoyuluşu sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olundu. Kapital qoyuluşunun artmasında ölkəmizə xarici kapital axını həlledici rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə xarici investisiya yönəldilmişdir. Xarici investisiya qoyuluşunda «Əsrin müqaviləsi» və ondan sonrakı neft kontraktları mühüm rol oynayır. Azərbaycanda yalnız neft sektoruna deyil, iqtisadiyyatın digər sahələrinə də xarici investisiya qoyuluşu xeyli artmışdır. Hazırda Azərbaycanda adambaşına düşən xarici investisiyanın həcmi Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanında ən yüksək göstərici hesab olunur.

Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasının işlənib hazırlanması və ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətlərin ən əsasıdır. Bu sahədə bir çox faydalı sazişlər imzalanıb, işlər görülmüşdür. Müstəqil neft strategiyasının həyata keçirilməsi vasitəsi ilə Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələrinin diqqətini, marağını özünə cəlb etmişdir. Azərbaycanın neft strategiyası ölkəyə həm iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradıb, həm də dünyanın bir çox dövlətləri ilə qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr qurmağa imkan veribdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın neft strategiyası və bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəinki mühüm sosial-iqtisadi, həm də böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu da Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına və dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi işinə xidmət edir.

Aparılan islahatların sosial yönümü və əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Əmək haqqının artırılması barədə dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı xeyli artmışdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması hər vaxt dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkənin sosial-iqtisadi imkanları yaxşılaşdıqca və büdcənin mədaxili artdıqca, müvafiq olaraq bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuş və yüksək iqtisadi artım üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır. Bu,

iqtisadiyyatın daha yüksək templə inkişafının təmin edilməsi, ölkədə işsizliyin azaldılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi yolunda mühüm mərhələ olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləyir. Ölkəmizdə bunun üçün zəruri olan təsisatlar və hüquqi baza artıq formalaşmışdır. Dövlət quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında gerçəkləşməsini təmin etdi. Respublikada müxtəlif yönlü siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların azad fəaliyyət göstərməsi, çoxsaylı mətbuat orqanlarının sərbəst çıxması, özəl televiziya və radio kanallarının öz verilişlərini efirə çıxarması və sairə kimi hallar Azərbaycanda siyasi plüralizm, fikir azadlığı, demokratiya ab-havasının hökm sürməsinin konkret əyani nəticəsidir. Vicdan və söz azadlıqları, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, tolerantlıq mühitinin bərqərar olması əsl vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaq üçün atılmış mühüm addımlardır. Məhkəmə-hüquq sisteminin beynəlxalq standartlara, o cümlədən İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının tələblərinə uyğun yenidən qurulması məqsədi ilə aparılan islahatlar hüquqi dövlət quruculuğunun uğurla həyata keçirilməsi, ölkəmizdə insan hüquqlarının təmin edilməsi və qorunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial-iqtisadi sahələrdə, dövlət quruculuğunda, insan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi yolunda qazanılmış uğurlarla yanaşı, Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi məqsədyönlü siyasət sayəsində digər istiqamətlərdə də əldə edilmiş mühüm nailiyyətlər ölkəmizin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycanın silahlı qüvvələri qüdrətli bir orduya çevrilib və ölkəni hərbi təcavüzlərdən qoruyacaq qədər güclənib, inkişaf edibdir. Müstəqil respublikamızın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul edilməsi onun beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, dünya ölkələri içərisində öz layiqli yerini tuta bilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi işinə xidmət edən xarici siyasət dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu əsaslar üzərində faydalı əlaqələr qurmaq və inkişaf etdirmək istiqamətində ardıcıl şəkildə aparılır. Azərbaycan dövlətçiliyi möhkəmlənib, günü-gündən güclənməkdədir.

On il tarixi baxımdan böyük müddət deyildir. Azərbaycanda bu qısa müddət ərzində demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulmuş, onun təsisatları yaradılmışdır. Azərbaycan iqtisadi islahatlar apararaq bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirir. Ölkəmiz artıq intensiv inkişaf dövrünü yaşayır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin onillik yubileyinin ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında böyük, əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alaraq və eləcə də Azərbaycan Respublikasının on il ərzində keçdiyi müstəqil inkişaf yolunda əldə etdiyi nailiyyətlərin təhlili və təbliğini gücləndirmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onillik yubileyi ölkəmizdə geniş qeyd olunsun.

2. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onillik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı təsdiq edilsin (əlavə olunur).

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etsin və bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 mart 2001-ci il.
№ 448.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN ONUNCU İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ TƏNTƏNƏLİ MƏRASİMDƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİ

Əziz həmvətənlər!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Sizi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının onuncu ildönümü münasibəti ilə ürəkdən təbrik edirəm, xalqımıza, millətimizə, dövlətimizə daim istiqlaliyyət arzulayıram.

On il Azərbaycanın çoxəsrlik həyatında tarixi nöqteyi-nəzərdən az bir zamandır. **Amma bu on il içərisində Azərbaycan xalqı böyük məsafə qət edibdir. On il müstəqil yaşamaq, yaratmaq, irəliyə getmək - bu on ilin mənası və xalqımız üçün böyük əhəmiyyəti budur. On il ərzində Azərbaycan xalqı bəyan etdiyi demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurubdur, onun təsisatlarını yaradıbdır. Bu dövlətin yaşaması üçün, inkişaf etməsi üçün çoxsaylı qanunlar qəbul edibdir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedərək, bütün sahələrdə islahatlar aparıb və bu islahatların nəticəsinə nail olubdur. On il müddətində Azərbaycan dünya miqyasında özünə layiq yerini tutubdur,** bütün beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunur. Dünyanın bütün ölkələri ilə diplomatik əlaqələr yaradıb, bir çox ölkələrlə qarşılıqlı faydalı, çox uğurlu əməkdaşlıq edir. **Bu on il bizim xalqımızın çoxəsrlik həyatında ən böyük tarixi hadisədir, ən qiymətli nemətdir.**

Azərbaycan bu on il müddətində çox ağır, çətin, keşməkeşli yol keçibdir. Azərbaycan xalqı bütün sınaqlardan keçərək, bütün təhlükələrin qarşısını alaraq müstəqilliyini qoruyub, saxlayıb və daim inkişaf etdiribdir. İndi bu on ili başa vurarkən qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı bu nailiyyətlərlə fəxr edə bilər. Azərbaycanın dövlətçiliyi bütün dünyaya nümayiş etdirilibdir. Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq dövlət rəmzləri var. Himni dünyanın hər yerində səslənir, milli gerbi Azərbaycanın dövlətçiliyini hər yerdə nümayiş etdirir, dövlət bayrağı Azərbaycanın üzərində uğurla dalğalanır və daim dalğalanacaqdır.

Biz bu günlər böyük qürur hissi keçiririk. Ona görə ki, biz müstəqilliyimizi bəyan edəndən sonra bu on il içərisində bütün dünyaya nümayiş etdirmişik və sübut etmişik ki, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamaq arzusu həmişə olmuşdur. Ancaq **on il müddətində Azərbaycan bu**

istək və arzularını tam yerinə yetirib və sübut edibdir ki, müstəqil dövlət kimi yaşaya bilər və daim yaşayacaqdır.

Qeyd etdiyim kimi, ötən on il Azərbaycanın həyatında çox ağır və çətin bir dövr olubdur. Amma bu illəri Azərbaycan xalqı şərəflə qət edibdir. **Azərbaycan xalqı bütün çətinliklərin qarşısını alaraq, bütün sınaqlardan keçərək, bütün təhlükələrdən xilas olaraq on il dövlət müstəqilliyini qoruyub, saxlayıb, yaşadıb, bu gün də yaşadır və gələcəkdə də yaşadacaqdır.**

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bəyan edən zaman, yəni 1991-ci ilin oktyabr ayının 18-də çox ağır, mürəkkəb bir dövr yaşayırdı. **O vaxt Azərbaycanda bəziləri Azərbaycanın müstəqil yaşamaq imkanına şübhə edirdi, yaxud inanmırdı. Bəziləri heç bunu istəmirdi. Bəziləri buna mane olurdu. Amma Azərbaycan xalqının çox əsrlər ərzində qəlbində yaşatdığı istək və arzu bütün bunların hamısına qalib gəldi, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdi və müstəqillik yolu ilə uğurla irəliləyir.**

O vaxt Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə çıxanlar var idi. Xatirimdədir, 1991-ci ilin əvvəli və nəhayət, onun sona çatması. Xalq, millət müstəqillik arzusu ilə yaşayırdı. Azərbaycanda isə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslər müstəqillik haqqında düşünmürdülər və müstəqilliyə inanmırdılar. Ona görə də xalqın bu istəyinin, arzusunun qarşısını almaq istəyirdilər. Təsadüfi deyil ki, 1991-ci ilin mart ayının 7-də Azərbaycanın Ali Sovetində SSRİ tərəfindən ortaya atılmış yeni bir tədbir - SSRİ-nin qorunub saxlanması haqqında referendumun keçirilməsi tədbiri müzakirə olunarkən, o vaxtkı respublika rəhbərliyi nəyin bahasına olursa-olsun, SSRİ-nin, Moskvanın bu arzusunu yerinə yetirmək istəyirdi.

Ona görə də deputatların az bir qismi referendumun keçirilməsinin əleyhinə çıxdığı halda, tam əksəriyyəti referendumun keçirilməsinin tərəfdarı oldu.

Mən o vaxtkı hadisələrin canlı şahidiyəm. Güman edirəm, bu salonda oturanlardan da o dövrü xatırlayanlar var. Kim referendumun əleyhinə çıxış edirdisə, ona mənfi münasibət göstərilirdi. Mən SSRİ-yə uzun müddət xidmət etmiş bir şəxs olaraq, amma eyni zamanda, xalqımın, millətimin müstəqilliyinə çatması üçün yaranmış şəraiti dərk edərək, referendumun keçirilməsinin əleyhinə çıxış etdim. İndi bəzi televiziya kadrları onları hərdən bir yada salır. Həmin o Ali Sovetin iclas salonunda referendumun keçirilməsinin əleyhinə çıxışım və gətirdiyim sübutlar və dəlillər böyük hay-küylə, etirazla qarşılandı. O vaxt bilirdilər ki, mən belə bir çıxış edəcəyəm. Başqalarının çıxışı onları bəlkə də o qədər narahat etmirdi. Ancaq mənim çıxışım onlarda böyük təhlükə yaratmışdı. Ona görə də əvvəldən hazırlanmış bir neçə deputat mənim çıxışımdan sonra dərhal məni tənqid etdilər və sübut etməyə çalışdılar ki, SSRİ saxlanmalıdır, biz SSRİ-siz yaşaya bilmərik, müstəqillik bizə lazım deyildir.

Martın 17-də referendum keçirildi və xalqın iradəsinə zidd olaraq, referendum nəticə verdi ki, Azərbaycan əhalisi, seçiciləri SSRİ-nin saxlanmasının tərəfdarıdır. Ancaq hadisələr çox sürətlə inkişaf edirdi. Ümumiyyətlə, 80-ci və 90-cı illərdə dünyada gedən proseslər, Avropada, xüsusən Şərqi Avropa ölkələrində gedən proseslər və SSRİ-nin özündə gedən proseslər artıq SSRİ-nin ciddi laxladığını göstərirdi. Artıq onun yaşamaq imkanının olmadığını göstərirdi. Təbiidir ki, bu fürsətdən istifadə etmək lazım idi. Ancaq təəssüflər olsun ki, o vaxt bəziləri bunu anlamırdılar və yaxud bunu istəmirdilər. Daha doğru desək, çoxları istəmirdi. Amma xalq isə, millət isə bunu istəyirdi.

Martın 17-dən sonra SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar Moskvada 19 avqust hadisələri baş verdi, SSRİ dağıldı və bundan istifadə edən bütün müttəfiq respublikalar öz istiqlaliyyətini bəyan etdi və Azərbaycan da oktyabr ayının 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı qəbul etdi. **Ancaq təəssüflər olsun ki, Azərbaycanı o vaxt idarə edənlər bundan sonra da müstəqilliyə inanmırdılar. Düşünürdülər ki, bəlkə bu, hələ müvəqqəti bir şeydir, SSRİ yenə də bərpa olunacaqdır.** Ancaq xalq yox. Xalq bunu istəyirdi, buna inanırdı. Amma xalq çox ağır və gərgin bir proseslər içində yaşayırdı. O da Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, Dağlıq Qarabağ probleminin meydana çıxması və Azərbaycanın daxilində ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, Azərbaycan iqtisadiyyatının tənəzzülünün başlanması ilə əlaqədar idi.

Azərbaycanın istiqlaliyyətini bəyan etməsindən və sonra keçən on ili bir neçə mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ oktyabrın 18-dən sonrakı dövr idi. 1992-ci ilin mart ayında Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi, hakimiyyət böhranı baş verdi. Bu hakimiyyət böhranı bir neçə ay davam etdi.

Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsini bir nəfər bir neçə ay icra etdi, ondan sonra digər nəfər. Nəhayət, 1992-ci ilin iyununda Azərbaycanda yeni Prezident seçildi. Baxın, belə bir ağır vəziyyətdə, Ermənistanla müharibə getdiyi bir zamanda Azərbaycanın həyatında hərc-mərclik, xaos, özbaşınalıq hökm sürürdü və bunların da hamısının səbəbi hakimiyyətsizlik idi. Çünki istiqlaliyyət elan ediləndən sonra olan hakimiyyət özünü rahat hiss edə bilmirdi. Bu da mart ayında dövlət böhranı ilə və o hakimiyyətin səhnədən getməsi ilə qurtardı. Bundan sonra bir neçə ay Azərbaycanda çəkişmələr, toqquşmalar elə bir şərait yaratdı ki, Azərbaycanda bir neçə ay yeni bir hakimiyyət yaratmaq, yeni bir başçı seçmək imkanı olmadı. Hər biri də özünü müvəqqəti hesab edir, bəziləri də belə bəyan edirdilər ki, biz kimik, biz sadəcə, «peşkayıq». Ancaq «peşka» təkcə onlar deyildi, o vaxt orada «şah» yox idi, hamısı «peşka» idilər.

Demək olar ki, bu, on ilin birinci mərhələsidir. Bəlkə də ikinci mərhələsidir - dövlət böhranından sonra Prezident seçilənə qədər. 1992-ci ilin iyun ayında Prezident seçildi, Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi, xalq onlara inandı, onlara etimad göstərdi. **Ancaq onlar anlamadılar ki, Azərbaycanı bu ağır şəraitdə idarə etməyə qadir deyillər. Onlar küçələrdə hay-küy**

edə bilərdilər, meydanlarda nitqlər söyləyə bilərdilər. Həmin nitqlər də lazım idi, digər şeylər də lazım idi. Ancaq dövləti idarə etmək, xalqı birləşdirmək, xalqın hamısını bir yerə yığmaq - onlar buna qadir deyildilər. Ona görə onların bir illik hakimiyyət dövrü, demək olar ki, Azərbaycanda sürətlə gedən dağıdıcı, pozucu bir prosesə çevrildi. Nəhayət, 1993-cü ildə Azərbaycanda həm iqtisadi, həm siyasi böhran, həm də dövlət böhranı baş verdi.

Azərbaycan böyük təhlükə qarşısında idi. Çünki Azərbaycanın müstəqil yaşamasının əleyhinə olan həm daxildəki qüvvələr güclü idi, həm də Azərbaycan kimi böyük coğrafi-strateji əhəmiyyətə malik olan, böyük təbii sərvətlərə malik olan ölkənin tam müstəqil olması başqa ölkələrdə bəzi dairələri qane etmirdi. Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz və bunun nəticəsində Azərbaycanın zəifləməsi, məğlubiyyətlərə uğraması, ikinci tərəfdən də daxildə hakimiyyət çəkişməsi, hakimiyyət mübarizəsi 1992-ci ilin iyun ayında hakimiyyətə gəlmiş qüvvələri bir ildən sonra hakimiyyətdən saldı, xalq özü saldı. **Bəzən onların bir çoxu müxalifət düşərgəsində olaraq, o bir il haqqında hətta dastanlar yazmaq arzusundadırlar. Yazmaq olar, amma əgər bu dastanlar həqiqəti əks etdirsə.**

Sadəcə, bir şeyi demək lazımdır. Nə üçün 1992-ci ilin mart ayında dövlət böhranı baş verdi və hakimiyyət istefa verməyə məcbur oldu? Xalq ona etimad göstərmədi, ona görə də istefa verməyə məcbur oldu.

1992-ci ilin iyun ayında xalq digər bir qüvvələrə etimad göstərdi. Ola bilər, tam yox, ancaq böyük bir hissəsi etimad göstərdi. Demək, inandı. Amma 1993-cü ildə məlum hadisələr baş verdiyi zaman xalq həmin hakimiyyətin arxasında durmadı, onu dəstəkləmədi. Bir ilin müddətində inamını itirdi, etibarını itirdi və Azərbaycan böyük bir fəlakət qarşısında idi. Bu da on illiyin bir mərhələsidir.

Biz sizinlə 1993-cü ili bir yerdə yaşadıq. Gərək bu heç vaxt unudulmasın. **Gərək heç kəs də bunu unutmasın ki, 1993-cü ildə Azərbaycan parçalanmaq, bir ölkə kimi, müstəqil dövlət kimi məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi. Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi baş vermişdi. Bundan istifadə edən bəzi qüvvələr, həmin o Xalq Cəbhəsinin içərisindən çıxmış qüvvələr Azərbaycanın cənubunda yeni bir «cümhuriyyət» yaratmağa çalışdılar.**

Şimalında yeni hərəkat başladı, separatçılıq meylləri artıq özünü göstərdi. Bir tərəfdən də Ermənistanın Azərbaycana qarşı 1988-ci ildən başlanmış təcavüzü, müharibə və Azərbaycanın daxili vəziyyətinin bu qədər ağır, bu qədər çətin olması, idarə oluna bilməməsi. Bundan istifadə edərək, Ermənistan silahlı qüvvələri çox hallarda heç bir müqavimətə rast gəlmədən Azərbaycanın torpaqlarını sürətlə işğal etməyə başladılar.

1993-cü ildə Azərbaycan yanırdı. Ancaq xalq yenə də müdrikliyini göstərdi. Xalq bu böyük sınaqdan çıxdı. Azərbaycanı dağıtmaq, məhv etmək istəyən qüvvələrin qarşısı alındı. Azərbaycanda dövlət böhranı

aradan götürüldü. İctimai-siyasi sabitlik tədricən normallaşmağa başladı. Ancaq yenə də Azərbaycan təhlükələrdən xilas ola bilmədi. Ona görə xilas ola bilmədi ki, - bunu mən açıq, qətiyyətlə deyirəm, - 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü başlayandan Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, Azərbaycan iqtidarının o vaxtlarda ölkəni idarə edə bilməməsi daxildə ayrı-ayrı qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinin əsasını qoymuşdur.

Əgər nəzərə alsaq ki, 1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına böyük bir zərbə vuruldu, mənsub olduğu dövlətin hökuməti tərəfindən ona təcavüz edildi, onda təsəvvür edə bilərsiniz ki, Azərbaycan nə vəziyyətdə idi. Azərbaycan alovun içində yanırdı. **Ancaq görün, bizim xalqımız - Azərbaycan xalqı, bizim millətimiz nə qədər dözümlüdür. Eyni zamanda, nə qədər müdrikdir ki, bu dövrlərdə böyük itkilər verərək, böyük qurbanlar verərək, şəhidlər verərək, böyük məhrumiyyətlər içərisində yaşayaraq öz vətənini, öz millətini, öz dövlətini qorumaq əzmindən çəkinmədi.**

Nəhayət, Azərbaycanın müstəqillik yoluna düşməsi üçün yeni bir addım atıldı. Ancaq bizdə bu hakimiyyət hərisliyi, hakimiyyət xəstəliyi, təəssüflər olsun ki, o qədər dərin köklər salmışdı ki, 1993-cü ildə yaranmış müəyyən sabitliyi sonradan yenə də pozmaq istədilər.

1994-cü ilin oktyabr hadisələri... Bir il keçmişdi ki, biz artıq Azərbaycanda vəziyyəti müəyyən qədər normallaşdırırdıq. Ancaq yenə də Azərbaycandan əl çəkmirdilər - həm xarici qüvvələr, həm də ki, heç bir şeyə, necə deyərlər, qabil olmayan, heç bir qabiliyyəti olmayan, heç bir bacarığı olmayan insanlar. Bu insanlar hakimiyyət xəstəliyinə düşərək, 1994-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycanda yenidən hakimiyyəti zorla, silah gücü ilə devirməyə cəhd göstərdilər. Çox ağır dövr idi. O dövrü də unutmaq lazım deyildir. O günləri unutmaq lazım deyildir. **Bəlkə xalqımız o günlər bizim Azərbaycanın rəhbərliyində olanların və şəxsən Azərbaycan Prezidenti kimi mənim keçirdiyim ağır dəqiqələri, saniyələri, saatları bilmir və bilə də bilməz.**

Ancaq mən görürdüm, hiss edirdim ki, Azərbaycan yenə də hansı bir fəlakətin qarşısındadır. Çünki silahlı dəstələrin əksəriyyəti həmin o oktyabr hadisələrini başlayanlar idilər.

1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycanda terror hadisələrini törədənlər, Azərbaycan Prokurorluğunu zəbt edənlər, sonra isə Azərbaycanın bir qismində hakimiyyəti ələ keçirənlər artıq elə hesab edirdilər ki, indi hakimiyyət daha tamamilə onların əlindədir. Ancaq yenə də xalqın, millətin müdrikliyi bunun qarşısını aldı.

Xatirinizdədir ki, mənim axşam televiziya ilə müraciətimdən sonra Prezident sarayının qarşısına yüz minlərlə insan toplaşdı. Onların hamısı dövlətçiliyi müdafiə etmək üçün toplaşmışdı. Onlar həmin o silahlı qüvvələrin qarşısını aldılar. Təbiidir ki, dövlətin Prezidenti ilə xalqın

birliyi bunun qarşısını aldı. O, bizim üçün böyük dayaq oldu, böyük inam verdi ki, biz bu ağır vəziyyətdən çıxa bilərik, ölkəmizi qoruya bilərik, ölkəmizi saxlaya bilərik. Qoruduq da, saxladıq da, həmin o qüvvələri məğlub etdik də.

1994-cü ilin oktyabr hadisələri haqqında danışarkən bir faktı qeyd etmək istəyirəm. Dediyim kimi, 1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda hakimiyyət böhranı başlandı. Xalq o vaxtkı hakimiyyətin əleyhinə çıxdı. Hər halda xalqın əksər hissəsi. Bunun nəticəsində o vaxt xalqın içərisində olan Xalq Cəbhəsi 1992-ci ilin iyun ayında hakimiyyətə gəldi. Ancaq 1993-cü ildə Azərbaycanda dövlət böhranı başlayan zaman, - böyük silahlı dəstələr Gəncədən məlum Surət Hüseynovun başçılığı ilə artıq Azərbaycanın rayonlarının çoxunu əllərinə keçirmişdilər, özü də çox asanlıqla, müqavimətsiz və Bakıya doğru irəliləyirdilər, - Surət Hüseynovun 3-4 nəfər nümayəndəsi gəlib hansısa bir rayonda görünən kimi, Xalq Cəbhəsi tərəfindən təyin olunmuş hakimiyyət qorxub qaçırdı. Beləliklə, onlar Azərbaycanın böyük bir qismini asanlıqla əllərinə keçirmişdilər. Hətta gəlib burada, Sumqayıtda da icra hakimiyyətinin başçısını qovmuşdular və onun yerinə istədikləri adamı qoymuşdular. **Təbiidir ki, hakimiyyət əgər xalqın inamını itirməmiş olsaydı, xalq bunlara yol verməzdi. Xalq hər bir rayonda, hər bir şəhərdə onların qarşısını alardı. Nəhayət, həmin o Surət Hüseynovun qoşunlarının Bakıya girmək təhlükəsi zamanı xalq ayağa qalxardı, əvvəlki zamanlar kimi meydanlara çıxardı, küçələrə çıxardı və dövlətçiliyini, dövləti, dövlət başçılarını müdafiə edərdi.**

Amma bu olmadı. Nə üçün? Çünki dövləti idarə etmək üçün gərək dəyərli insanlar olsun. Xalqın inandığı insanlar olsun. Xalqın daim etibar etdiyi insanlar olsun. Bu hakimiyyət, təbiidir ki, belə xüsusiyyətlərə malik deyildi.

Ancaq biz hələ də xətalardan xilas olmamışdıq. 1995-ci ilin mart ayında, - bu, həmin Surət Hüseynovun başladığı hərəkatın davamı idi, - bir çox xarici ölkələrin ayrı-ayrı paytaxtları nümayəndələrinin dəstəyi ilə, Azərbaycanda həmin Xalq Cəbhəsi hakimiyyətinin nümayəndələrinin dəstəyi ilə XTPD hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı. Bəli, o vaxt onlar da, demək olar ki, Qazax rayonunu, onun ətrafında olan rayonları əllərinə keçirə bilmişdilər. Hesab edirdilər, bəyanatlar verirdilər, hətta bunu başqa ölkələrin televiziyaları da verirdi ki, artıq real hakimiyyət onlardadır. Ancaq yenə də Azərbaycanın dövlətçiliyi, dövlətin qüdrəti, yenə də xalqın Azərbaycan dövlətinə inamı bizi bu böyük xətadan qurtardı.

Ondan sonrakı hadisələr də məlumdur, bir neçə terrora cəhdlər göstərilmişdi. Prezidentin təyyarəsini raketlə vurmaq, yaxud da ki, körpünü partladıb ətrafdakı bütün evləri dağıtmaq, başqa terror hadisələri... **Bunların heç biri bizi nə qorxutdu, nə çəkindirdi, nə də bizi harasa qaçmağa vadar etdi. Qaçmaq da elə onun təzahürüdür ki, bu insan idarə edə bilmir. Bir xırda çətinlik görəndə öz canı haqqında düşünür, milləti haqqında yox,**

xalqı haqqında yox. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın bir Prezidenti Rusiyanın təyyarəsində Moskvaya qaçdı, o biri Prezidenti dağlarda yerləşən Kələki kəndinə qaçdı. Ancaq öz canlarını qurtarmaq üçün. **Amma dövlətçilik haqqında düşünən adam - həm adi vətəndaş, həm dövlət işində işləyən, xüsusən dövlətə başçılıq edən insanlar heç vaxt öz canı haqqında düşünməməlidir. Öz canı haqqında düşünən və xırda bir çətinlikdə ancaq qaçmaqla canını qurtarmaq istəyən insanlar - bunlar heç vaxt xalqın hörmətini, xalqın etimadını qazana bilməzlər.**

Azərbaycanda müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olunandan sonra, 1995-ci ilə qədər ölkə bu gərgin proseslərin içərisində, ağır vəziyyətdə yaşayırdı, böyük təhlükə altında yaşayırdı. Bu da, təbiidir ki, müstəqil dövlət kimi onun iqtisadiyyatını, elə əvvəlki illərdən də pozulmuş iqtisadiyyatını pozurdu, dağıdırdı.

Bir çox bədxah adamlar da bu fürsətdən istifadə edib ancaq öz mənafelərini güdərək, Azərbaycanın böyük iqtisadi potensialını dağıdırdı və ölkə gəlib belə bir ağır dövrə düşdü. Ancaq belə bir ağır dövrdə biz Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdiyi zaman verdiyi bəyanatı əsas götürdük. Çünki bu bəyanat bizim ürəyimizdən gələn bəyanat idi. Ona görə də bütün çətinliklər içərisində dövlət quruculuğu prosesini apardıq. Azərbaycanda hüquqi, demokratik dövlətin qurulmasına nail olduq.

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk milli Konstitusiyası qəbul olundu. Həmin o il Azərbaycanın ilk Milli Məclisi seçildi. Baxmayaraq ki, 1995-ci ildə biz hələ ağır iqtisadi vəziyyətdə yaşayırdıq, ictimai-siyasi vəziyyət ardıcıl surətdə sabitləşdirildi. Bunların hamısı bizə Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, Azərbaycana xarici investisiyanın cəlb edilməsini təmin etmək, Azərbaycanın ordusunu yaratmaq, onu möhkəmləndirmək və insanların rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün imkanlar yaratdı.

Mən qeyd etdim ki, biz Konstitusiyanı qəbul etdik və bu müddətdə çoxsaylı qanunlar qəbul etdik. **Milli Məclis 500-dən artıq qanun qəbul edibdir. Hər bir qanunun arxasında Azərbaycanda dövlət quruculuğunu təmin etmək, iqtisadi islahatları həyata keçirmək, siyasi islahatları həyata keçirmək, sosial islahatları həyata keçirmək məsələləri durur. Azərbaycanı keçmiş sosialist ictimai-siyasi, iqtisadi sistemindən yeni sistemə keçirmək prosesini biz bu illərdə apardıq və buna da nail olmuşuq.** Məhz bunların nəticəsində indi Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirir. **Azərbaycan xalqı bunların nəticəsində öz müstəqil ölkəsində tam azadlığa çıxıbdır. Azad, sərbəst yaşayır. Demokratiyanın verdiyi bütün imkanlar Azərbaycanın hər bir vətəndaşı üçün təmin olunubdur. Söz azadlığı, vicdan azadlığı, fikir azadlığı, fikir müxtəlifliyi - bunların hamısı Azərbaycanın bugünkü gerçəkliyidir.**

Beləliklə, 1995-ci ildən biz bu hadisələrin qarşısını alandan sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün artıq müəyyən əsas və imkan yaratdıq. Bu sahədə bizim ən böyük nailiyyətimiz 1994-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqlarının işlənməsi və xalqın ondan istifadə etməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etməsi və xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər olubdur. O da Qərbin böyük və müasir texnologiya və texnikaya malik olan neft şirkətləri ilə Azərbaycanın imzaladığı ilk müqavilə - «Əsrin müqaviləsi»dir.

Bəli, 1994-cü ilin sentyabrında bu müqavilə Azərbaycanın düşmənlərinin köksünə bir süngü kimi sancıldı. Ona görə buna dözə bilmədilər. Azərbaycanda baş verən və dövlətçiliyin əleyhinə olan hadisələrin bir çoxu məhz bundan sonra başladı. Çünki daxildə olan adamlar da və xaricdə olanlar da bilirdilər ki, əgər Azərbaycan artıq bu cür addım atıbsa, deməli, Azərbaycan bundan sonra daha da uğurlu addımlar atacaqdır. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf edəcək, Azərbaycan qüdrətlənəcək, Azərbaycan möhkəmlənəcəkdir.

Ancaq bir bu deyildir. **Biz keçmiş SSRİ məkanında, demək olar ki, bütün başqa müttəfiq respublikalarla müqayisədə torpaq islahatını ilk həyata keçirən respublikalardan biriyik. O vaxt çoxları şübhə edirdi ki, torpaq islahatı keçirsək, hər şey dağılacaqdır. Ancaq ötən illər göstərir ki, biz nə qədər düzgün yoldaydıq, biz nə qədər uzaqgörən idik.** Çünki bunun nəticələri göz qabağındadır.

Özəlləşdirmə proqramı, onun hazırlanması və həyata keçirilməsi... Bunu da biz çox ağılla, düşüncə ilə apardıq. Başqa ölkələrdə tələm-tələsik, ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyinə uyğun olaraq keçirilən özəlləşdirmə hallarını öyrəndik, onlardan nəticə çıxardıq. Bunların əsasında özəlləşdirmə proqramı, demək olar ki, bütün başqa təcrübələrdən istifadə olunaraq tərtib edildi, həyata keçirildi. İndi özəlləşdirmə sürətlə irəli gedir və Azərbaycanın iqtisadiyyatında çox böyük rol oynayır.

Dövlət quruculuğu sahəsində, idarəetmədə struktur dəyişiklikləri... Biz bunları bir gündə yox, bir ayda yox, bəlkə də bir ildə yox, tədricən həyata keçiririk. Çünki bunun üçün də həm təcrübə lazımdır, həm də gərək səhv buraxılmasın. Biz bunları keçirdikcə Azərbaycanda idarəetmə orqanlarının işi təkmilləşir. Hesab edirəm ki, biz bunu başa çatdırandan sonra bu sahədə də ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün daha da böyük imkanlar açılacaqdır.

Hüquqi islahatlar keçirdik. Bizim bütün hüquq mühafizə orqanları, məhkəmə orqanlarının hamısı yenidən, dünya təcrübəsi əsasında təşkil olundu. Biz bunların da müsbət nəticəsini görürük - birinci növbədə xalq üçün, vətəndaşlarımız üçün, eyni zamanda, həmin orqanların daha da səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün.

Onlar da öz nəticəsini verir. Səhiyyə sahəsində islahatlar keçirilir. Onlar da öz nəticəsini verir. Beləliklə, artıq 1995-ci ildən başlayaraq indiyə qədər

ötən 5-6 il ərzində biz çox böyük işlər görmüşük və yaxşı nəticələr əldə etmişik.

Bunları danışarkən biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini heç də quru yerdə almayıbdır. Azərbaycanda müstəqillik arzusu ilə yaşayan xalq öz arzularını əsrlər boyu yerinə yetirə bilməyibdir. XX əsr bəşər tarixində böyük dəyişikliklər əsri olmuşdur. O cümlədən Azərbaycan üçün də. XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın vətənpərvər, mütəfəkkir insanları ölkəmizdə millətin içərisində olan müstəqillik arzularını gücləndirmək üçün milli oyanış, milli özünütanıma, öz millətini qiymətləndirmə fikirlərini ardıcıl olaraq oyatmağa başlamışdılar. Bizim böyük şəxsiyyətlərimiz XIX əsrin sonunda, XX əsrin əvvəllərində, əgər elə təkcə 1906-cı ildə böyük Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən nəşr olunan «Molla Nəsrəddin» jurnalını götürsək, o ağır dövrdə Azərbaycanda milli oyanış, milli dirçəliş, mədəniyyətə, dünyəvi həyata nə qədər təsir göstərmişdir, böyük arzu və istəklərin oyanmasının əsasını qoymuşdur.

Böyük Üzeyir Hacıbəyovun əsrin əvvəlində yazdığı əsərlər dünyaya sübut etmişdir ki, Azərbaycan tarixən Şərq adət-ənənələrini, milli dəyərlərini daşıyan bir xalq kimi, eyni zamanda, Şərqlə Qərbin qovuşduğu yerdə yerləşən bir ölkə kimi, ümumbəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etmək arzusundadır və inkişaf yolu ilə, tərəqqi yolu ilə getmək arzusundadır.

Bunların hamısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalqımızı daha da çox oyatdı, müstəqillik arzularını daha da artırdı, gücləndirdi. Təbii ki, o vaxt burada fəaliyyət göstərən müxtəlif siyasi xadimlərin də böyük xidməti olmuşdur. Bunlar hamısı bir yerdə bir proses təşkil etmişdir. Çar Rusiyası imperiyası dağılan zaman, o inqilabdan sonra, ümumiyyətlə, Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada yaranmış yeni bir şəraitdə Azərbaycanın böyük insanlarını bu fürsətdən istifadə edib Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qaldırdı.

Onlar Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti yaratdılar. **Hesab edirəm ki, bu, bütün Şərq aləmində ən böyük qiymətə layiq olan tarixi hadisədir.** Bunu Azərbaycan xalqı yaratdı, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, insanları yaratdı. Ancaq nə qədər ağır, çətin şəraitdə yaratdılar, onların qarşısında nə qədər maneələr var idi.

Bilirsiniz ki, əvvəlcə Cənubi Qafqaz ölkələri Zaqafqaziya seymi yaratmaq istəyirdilər. Sonra razılığa gələ bilmədilər. Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan eyni zamanda dövlət müstəqilliyini bəyan etdi. Ancaq Azərbaycanda vəziyyət daha gərgin idi. Çünki Azərbaycan, yəni onun paytaxtı Bakı artıq başqa düşmən qüvvələrin əlində idi. Ona görə də ilk Xalq Cümhuriyyəti bir neçə ay öz ölkəsinin paytaxtına gələ bilmədi. Nəhayət, gəldi və ilk gündən böyük fəaliyyətə başladı.

Xalq Cümhuriyyəti 23 ay yaşadı. Ancaq süqut etdi. Bu da tarixin o vaxtkı tələbləri idi. O vaxt, artıq Rusiya imperiyası dağılandan sonra kommunist bolşevik hakimiyyəti keçmiş imperiyanın ərazilərinin hamısını ələ keçirməyə

çalışdı. **Bunun üçün yenə də Azərbaycan, Bakı xüsusi yer tuturdu. Təsadüfi deyil ki, Qızıl Ordu Cənubi Qafqaza öz yürüşünü Azərbaycandan, Bakıdan başladı.**

Təbiidir ki, belə bir şəraitdə Xalq Cümhuriyyəti artıq yaşaya bilməzdi. Mən bu gün bir də deyirəm, onların günahı deyil ki, o, yaşaya bilmədi. Doğrudur, orada daxili çəkişmələr də var idi, vuruşmalar da var idi. Ancaq bunlar da yeni qurulmuş bir hakimiyyət, dövlət üçün təbii qəbul olunmalıdır. Ancaq onların süqutunun əsas səbəbi sovet Qızıl Ordusunun Azərbaycana gəlib, Cənubi Qafqazı işğal etməsi oldu.

Biz bu gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi aktı haqqında danışarkən, mütləq qeyd etməliyik ki, həmin müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik. Onların işinin davamçısıyıq - ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda.

Bu gün biz müstəqilliyimizin onuncu ildönümünü qeyd edərkən böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, on illik bu müstəqillik Azərbaycan xalqının müstəqillik arzusu ilə yaşayan vətənpərvər insanlarına, 1918-ci ildə Məmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsib bəy Yusifbəyli və bir çox başqalarının yaratdığı Xalq Cümhuriyyətinə bizim tərəfimizdən, bugünkü nəsillər tərəfindən yüksəlmiş böyük bir abidədir. Əgər Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ildə, o vaxtkı tarixi şəraitdə yaşaya bilmədisə, indi Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq, on il yaşayıb, bundan sonra da yaşayacaq və müstəqillik əbədi olacaq, daimi olacaqdır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndə artıq onun böyük sosial-iqtisadi potensialı var idi, intellektual potensialı var idi, böyük mədəniyyəti, böyük təhsili var idi. 1920-ci ildən 1922-ci ilə qədər Azərbaycan sosialist respublikası kimi müəyyən qədər müstəqil yaşayırdı. Baxmayaraq ki, kommunist, sosialist ideologiyası o dövlətin əsasını təşkil edirdi. 1922-ci ildə Azərbaycan SSRİ-yə daxil oldu və SSRİ o vaxt təşkil olundu. Amma biz o dövrü də unutmamalıyıq, o insanlara qiymət verməliyik.

Biz bu yaxınlarda Azərbaycanın dövlət dili haqqında böyük bir qərar qəbul etdik. Azərbaycanda latın əlifbasını bərpa etdik. Ancaq unutmamalıyıq ki, ilk dəfə Azərbaycanın çoxəsrlik dövründə və bütün Şərq aləmində latın əlifbası 1923-cü ildə qəbul olunmuş qərardan başlayaraq tətbiq edilmişdir. Onları unutmamalıyıq. Ondan sonra, əlbəttə, dövr Azərbaycan xalqı üçün, bir tərəfdən, çox məşəqqətli olubdur, məhrumiyyətlər olubdur, qurbanlar verilibdir, insanlar günahsız repressiyaya uğrayıblar.

İkinci tərəfdən də, Azərbaycanda xalq inkişaf edibdir, savadsızlıq tamamilə ləğv olunubdur. Ali təhsil ocaqları, universitetlər yaranıbdır, elmi müəssisələr yaranıbdır, böyük sənaye potensialı yaranıbdır, böyük iqtisadi potensial yaranıbdır. Mədəniyyətimiz çox sürətlə inkişaf edibdir. Ədəbiyyat, incəsənət inkişaf edibdir.

Biz iki gün bundan öncə Rəşid Behbudovun xatirə gecəsini keçirdik və bir daha gördük ki, o illər bizim mədəniyyətimiz nə qədər inkişaf edibdir. Azərbaycan xalqının nə qədər istedadlı xalq olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdiribdir. Ancaq təəssüf ki, bunlar hamısı bizim müstəqilliyimiz vaxtı olmayıbdır. Biz ümumi bir dövlətin, SSRİ-nin, böyük imperiyanın tərkibində olmuşuq. Çox işlər görmüşük, amma çox şeylərdən də məhrum olmuşuq. **Bunlara baxmayaraq, xalq yaşayıb, nəsillər nəsilləri əvəz edib, Azərbaycanın neft sənayesi və bütün başqa sahələr inkişaf edibdir. İndi bunlar bizim müstəqil dövlətimiz üçün böyük iqtisadi, sosial, elmi potensial yaradıbdır. Buna görə biz bu dövrü də layiqincə qiymətləndirməliyik. Tarixdə heç bir səhifə təhrif olunmamalıdır. Müsbət müsbət, mənfi mənfi.** Təəssüf olsun ki, konyunkturaya uyan bəzi tarixçilər, yaxud yazıçılar, başqaları özlərini göstərmək üçün hər dövrün konyunkturası çərçivəsində qeyri-obyektivliyə yol verirlər, ədalətsizlik edirlər. Bunlar olmamalıdır.

Biz keçmişdə olanları bağışlayırıq. Amma indi Azərbaycan, müstəqil dövlət, azad xalq, dünya xalqları içərisində öz yerini tutmuş bir xalq artıq buna yol verməməlidir. Bizim tariximiz böyükdür, çoxəsrlidir. Bizim minilliklərdən gələn tariximiz var. Biz «Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyini qeyd etdik. Bizdə nə qədər böyük iftixar hissi yaratdı. Hansı padşahın, hansı hakimiyyətin dövründə olub - fərqi yoxdur, bu, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının böyük bir abidəsidir. Biz bununla bütün dünyaya sübut etdik ki, bəli, Azərbaycan xalqı belə qədim mədəniyyətə malikdir. **Amma vaxtilə «Dədə Qorqud»u qadağan etmişdilər. Bu, ədalətsizlikdir. Amma indi biz keçmiş tariximizdən hansı şeyi qadağan etsək, bu da ədalətsizlik olacaqdır.**

Ona görə, yenə də deyirəm, bizim xalqımızın tarixi həmişə obyektiv, ədalətli əks olunmalıdır.

Bu on ildə bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biri Azərbaycanın dövlət dilinin, ana dilinin hakim olmasıdır. Vaxt var idi Azərbaycanda Azərbaycan dilində danışanlar az idi. Hələ bəziləri indiyə qədər də öz ana dilini, Azərbaycan dilini yaxşı öyrənə bilməyiblər. Nə üçün? Çünki biz SSRİ-nin tərkibində idik. Ümumi bir dil var idi, dövlətin dili.

Yadımdadır, **1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə, Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük.** Hələ 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada, bir çox başqa respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik. Amma bu da bizdə Azərbaycan dilinin hakim olmasını təmin edə bilmədi. Çünki biz böyük bir dövlətin içində idik. Bütün işlər o dildə keçirilirdi.

Amma indi biz Azərbaycan dilini, bizim ana dilimizi, millətimizin dilini hakim dil etmişik və bütün dünyaya nümayiş etdiririk ki, dünyada

Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan milləti var, Azərbaycan mədəniyyəti var və bu xalqın doğma ana dili, dövlət dili - Azərbaycan dili vardır.

Bu on ilin son dövrü, yəni 1995-ci ildən sonra olan dövrü Azərbaycanın bütün sahələrdə inkişaf dövrü olmuşdur. Biz bu inkişafı, adətən, rəqəmlərlə ifadə edirik. Əgər 1991-ci ildən indiyə qədərki on ili götürsək, 1991-ci ildən 1995-ci ilə qədər Azərbaycanın iqtisadiyyatının bütün sahələri tənəzzülə uğramışdı. Həm sənaye istehsalı, həm kənd təsərrüfatı istehsalı, həm ümumi daxili məhsul və başqa iqtisadi göstəricilər ildə 20-25 faiz aşağıya enirdi. Təbiidir ki, bu da iqtisadiyyatı dağıdırdı. Burada inkişafdan söz gedə bilməzdi. İnsanların həyatını çox ağır vəziyyətə qoymuşdu. O vaxt inflyasiya yüksək idi. Təsəvvür etmək olar ki, xalqımız o illər necə əzab-əziyyətli dövr yaşadı. Amma yaşadı. Yaşadıq, inanaraq ki, biz bu ağır dövrü keçəcəyik.

Sonra isə biz ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, iqtisadiyyatda da sabitliyi təmin etdik, yəni tənəzzülün qarşısını aldıq və keçirilən müxtəlif islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatımızı ardıcıl surətdə inkişaf etdirə bildik. **İndi biz böyük inkişaf dövrü keçiririk. İqtisadiyyatda əsas göstəricilər makroiqtisadi göstəricilərdir.** 1991-ci ildən 1995-ci ilə qədər ümumi daxili məhsul 58 faiz, sənaye məhsulu 67 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulu 48 faiz azalmışdı. Görün, nə qədər azalmışdı.

Amma 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədər ümumi daxili məhsul 57 faiz artmışdır. İqtisadiyyatı bilən adamlar, yəqin, razı olarlar ki, bu, çox yüksək göstəricidir. Sənaye məhsulu 20 faiz artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulu 30 faiz artmışdır. Bunlar çox yaxşı göstəricilərdir.

Əgər 1991-1995-ci illərdə kapital qoyuluşunun həcmi 43 faiz azalmışdırsa, 1996-2001-ci illərdə 4 dəfə artmışdır. Əgər 1991-1995-ci illərdə inflyasiyanın səviyyəsi ildə 14-18 dəfə artırdısa, görün bu, insanların həyatına nə qədər təsir edirdi. Çünki maaş az idi və əgər onu bir az artırsan da, inflyasiya onu tamamilə heç edirdi. Ona görə ki, istehlak mallarının qiyməti düşmək əvəzinə, inflyasiyaya görə artırdı.

1996-2001-ci illərdə isə, demək olar ki, inflyasiya yoxdur. Ümumən 15 faiz təşkil edir. Bu isə iqtisadi-maliyyə nöqteyi-nəzərindən tamamilə normal bir haldır. Yəni inflyasiyanın tamamilə olmaması da mümkün deyildir. Bütün ölkələrdə inflyasiya var. Amma iş ondadır ki, inflyasiya hansı həcmdədir.

Məsələn, son illəri xatırlayın. Dünyanın bir çox bölgələrində böyük inflyasiya baş verdi. Uzaq Şərqdə, Cənubi və Şərqi Asiyada, Rusiyada böyük inflyasiya - defolt meydana çıxdı. Bu bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdi və o ölkələrdə inflyasiyanın səviyyəsini artırdı. Amma biz bundan özümüzü qoruya bildik.

Mən bu gün sizə böyük iftixar hissi ilə deyirəm ki, dünyanın bütün müxtəlif bölgələrində baş vermiş güclü inflyasiya Azərbaycanın maliyyə-iqtisadi sahəsinə mənfi təsirini göstərə bilmədi. Biz inflyasiyanın qarşısını daim alırıq və manatın dəyəri dollara görə daim öz yerindədir.

İqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas amillərdən biri investisiya qoyuluşudur. Əgər iqtisadiyyata ardıcıl surətdə investisiya qoyulmasa, olan iqtisadiyyat da ya yerində qalacaqdır, ya da get-gedə azalacaqdır. 1995-2001-ci illərdə iqtisadiyyata 34 trilyon manatdan çox, 9 milyard dollara yaxın investisiya yerləşdirilmişdir. Onlardan 25 trilyon manatı və ya 6 milyard dolları xarici investisiyanın payına düşür.

Mən dünən Ukraynanın xarici işlər naziri ilə söhbət edirdim. Doğrudur, bunu bəlkə burada demək lazım deyil. Ancaq o böyüklükdə ölkə cəmi 4 milyard dollar xarici investisiya alıbdır.

Neft sənayesinə 3,5 milyard dollar investisiya qoyulubdur. Digər sahələr və məqsədlər üçün isə 2,5 milyard dollar investisiya istifadə olunubdur. Bizim iqtisadiyyatımızın inkişafını təmin edən bunlardır.

İqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək üçün hər şeyə sərbəstlik verdik. Xarici ticarəti liberallaşdırdıq, sərbəstlik verdik. O vaxt da bunun əleyhinə çıxanlar, bunu təhlükəli hesab edənlər var idi. Ancaq biz buna inanırdıq. Biz bunun nəticəsində indi başqa ölkələrlə ticarətimizi, mal mübadiləsini çox yaxşı vəziyyətə gətirib çıxarmışıq. Biz 120-dən çox ölkə ilə xarici ticarət aparırıq. 1995-2000-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 1991-1995-ci illərə nisbətən 2,2 dəfə artıbdır. O cümlədən ixrac 2,8 dəfə artıbdır. 1 milyard 700 milyon ABŞ dolları həcmində ixrac olubdur. İdxal isə 1,7 dəfə artıbdır. Bu da 1 milyard 200 milyon dollar edir. Bu müsbət dəyişikliyi görürsünüz. İxracın miqdarı artıb, idxalın miqdarı azalıbdır.

İdxalın strukturunda daxili istehsalın inkişafı nəticəsində ərzaq məhsullarının payı azalır. İnvestisiya yönümlü malların, maşın və avadanlığın sayı isə artır. Bu da yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün real baza yaradır.

Özəlləşdirmə, bütün iqtisadi islahatların, bütün sahələrdə olan islahatların həyata keçirilməsi iqtisadiyyatımızda, dediyim kimi, yüksək nəticələrə gətirib çıxarıbdır. İqtisadiyyatda özəl bölmənin, özəl sektorun payı ümumi daxili məhsulda indi 70 faizdədkdir. Sənayedə 48 faizdir. Kənd təsərrüfatında 99 faiz, ticarətdə 98 faiz, tikintidə 64 faiz, yük daşımalarında 54 faiz, sərnişin daşımalarında 83 faiz, rabitədə 61 faizdir. Bu göstəricilər nə deyir? Onu deyir ki, biz düz yoldayıq, özəlləşdirməni aparmışıq. **Əgər özəlləşdirməni aparmasaydıq, torpaq islahatını aparmasaydıq, bu qədər yüksək göstəricilərə nail ola bilməzdik. Torpaq islahatı çox böyük nəticələr veribdir. Məsələn, bu il bizdə 2 milyon tondan artıq taxıl istehsal olunubdur. Bu, rekord rəqəmdir.**

Mən keçmiş illərdə təsərrüfat işinin bilavasitə iştirakçısı kimi, bu işləri təşkil edən şəxslərdən biri kimi onu deyə bilərəm ki, Azərbaycanda adətən 1 milyon 200 min tondan artıq taxıl istehsal olunmamışdır. Bu il isə 2 milyon ton taxıl istehsal olunubdur. Bu nə deməkdir? Torpaq verilib kəndlilərə, kəndlilər özləri əkirlər, özləri biçirlər, özləri beçərirlər. Yüksək keyfiyyətli to-

xum sortlarından istifadə edirlər. Bunların nəticəsində, demək olar ki, Azərbaycan artıq özü-özünü taxılla təmin etmək ərəfəsindədir.

Kartof istehsalı Azərbaycanda 3,8 dəfə artıbdır. Bu da rekord göstəricidir. Mən bir neçə dəfə bunu demişəm, bəlkə kiməsə kartof elə bir əhəmiyyət kəsb etmir, amma bizim ərzaq məhsulları içərisində, hesab edirəm ki, çox əhəmiyyətli rol oynayır. Yəqin ki, indi kababdan başqa digər yeməklərin hamısının içərisində kartof olur. Amma keçmişdə biz bu məhsulun qıt olmasından nə qədər əziyyət çəkirdik. Çünki özümüz istənilən qədər kartof istehsal edə bilmirdik. Bizə bunu Rusiyadan, Ukraynadan göndərirdilər. Onlar da ayrılmış normanı göndərmirdilər. Keyfiyyəti də aşağı olurdu. Biz bundan əziyyət çəkirdik. Hətta mən bunu bir dəfə demişəm, 1991-1992-ci illərdə burada bəzi, necə deyərlər, üzdəniraq biznesmenlər, fırıldaqçılar Azərbaycan neftini aparıb Polşada kartofa dəyişdirirdilər. Sonradan məlum oldu ki, o da heç kartof deyilmiş, başqa şey imiş.

Kartof, əsasən, bizim dağ rayonlarında istehsal olunur. Kartofçuluğun mərkəzi də Gədəbəy rayonudur. Mən o illərdə respublikanın başçısı olarkən, çox ciddi tələb edirdim ki, axı, Gədəbəydə niyə kartof lazımi qədər istehsal olunmur? Min bəhanə gətirirdilər. Amma indi o qədər istehsal edirlər, heç bilmirlər ki, hara qoysunlar. Mənim xatirimdədir, biz az-az hallarda 100 min tondan artıq kartof istehsal edə bilirdik. 2001-ci ildə isə, demək olar ki, 600 min ton kartof istehsal olunmuşdur. Demək, 1995-ci ilə nisbətən kartof istehsalı 2,2 dəfə artmışdır.

Tərəvəz... Bu da artmışdır. Bu il 916 min ton tərəvəz istehsal olunmuşdur. Bu, rekord göstəricidir. Bostan məhsulları, demək olar ki, 7 dəfə artmışdır. 288 min ton bostan məhsulları istehsal olunmuşdur ki, bu da rekord göstəricidir. Meyvə-giləmeyvə 50 faiz artmış, 502 min ton olmuşdur. Ət 40 faiz artmışdır. Süd 30 faiz artmışdır. Bizdə mal-qara çoxalıbdır. Mal-qaranı kəndlilərə paylayandan sonra onlar ondan çox səmərəli istifadə edirlər. Mal-qara çoxalıb. İndi hər bir vətəndaş özü görür ki, Azərbaycanda ət problemi yoxdur. Bəzən küçələrdə ət satırlar. Amma burada oturanların bir çoxunun, yəqin, xatirindədir ki, hətta 1980-ci illərdə - mən o vaxt burada işləyirdim - əti talonla verirdilər. Ayda hər adama, bilmirəm, 1 kiloqram, yoxsa 2 kiloqram ət verirdilər. Ondan artıq vermirdilər. Bax, budur kənd təsərrüfatında aparılan islahatların nəticəsi, budur bazar iqtisadiyyatının nəticəsi, budur bizim gördüyümüz işlərin nəticəsi. **Bütün bunların hamısı, təbiidir ki, bir əsas hədəfə - xalqın rifahını yaxşılaşdırmağa, sosial problemləri həll etməyə yönəldilibdir.**

Demək olmaz ki, bunun hamısını həll etmişik. Yox. Ancaq 1995-2000-ci ilə qədər Azərbaycanda işləyən adamların orta aylıq əmək haqqı 3,5 dəfə artıbdır. Orta aylıq pensiyaların məbləği 4 dəfə artıbdır. İndi bir işçinin orta aylıq nominal əmək haqqı 255 min manatdır. Bu da 55 ABŞ dolları təşkil edir.

Təbiidir, mən hesab etmirəm ki, bunlar bizim xalqımızın, işləyənlərin bütün tələbatlarını təmin edir. Yox. Mən özüm bunu qənaətbəxş hesab etmirəm.

Ancaq hər şey bir gündə, bir ildə olmur. Amma görün artım nə qədərdir - 3,5 dəfə, 4 dəfə. İndi, sağlıq olsun, bundan sonra daha da artıracağıq. Beləliklə, insanların rifahı daha da yaxşılaşacaqdır. 2000-ci ildə məcburi köçkünlərin yemək xərci 3 dəfə artmışdır.

Bir göstərici də var. Buna bəlkə heç kəs fikir vermir. Heç kəsi maraqlandırmır. Amma bu, çox mühüm bir göstəricidir. Keçmişdə də biz həmişə müqayisə edirdik ki, hansı ölkədə insanların orta ömrü neçə ildir?

Yaponiyada orta ömür ən yüksəkdir. İkinci bir sosial göstərici də vardır - hər min doğulana görə uşaq ölümü neçə faizdir. Yadımdadır, insanların ömrünün az olmasına görə yox, uşaq ölümünə görə Azərbaycanı tənqid edirdilər ki, SSRİ-nin başqa respublikalarının bir çoxundan fərqli olaraq, hər min doğulana görə uşaq ölümü o biri respublikalardan çoxdur. Düzdür, bizdə o vaxt Şirəli Müslümov vardı, 140 il yaşamışdı, Eyvazov vardı, 150 il yaşamışdı. Bunlar az idi. Amma Azərbaycanda orta ömür SSRİ-nin bəzi respublikalarına nisbətən aşağı idi, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən də aşağı idi. Bunun da səbəbi məlumdur: həm sosial problemlər, həm ərzaq problemi və başqa problemlər. İndi mən sizə bunu demək istəyirəm ki, 1995-2000-ci illərdə əhalinin orta ömür müddəti 2,5 il artmışdır. Düzdür, qadınların ömrü bir qədər az - 2,2 il artmışdır, kişilərinki isə 2,9 il artmışdır. Uşaq ölümünün isə əmsalı 2 dəfəyə yaxın azalmışdır. Bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatında gedən dəyişikliklərin son nəticələridir.

Bunları çox adam unudur. Amma biz - dövləti idarə edən adamlar bunları unutmuruq. Bunların hər birinə biz fikir veririk.

Bütün bunların nəticəsində bizim hər il dövlət büdcəmizin həcmi artır. Məsələn, **1993-1994-cü illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsi, demək olar, 277 milyard manat təşkil edirdi. Amma indi, 2001-ci ildə 3,6 trilyon manata çatıbdır.**

Gələn ilin büdcə gəliri isə 4,2 trilyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 900 milyon dollardan çoxdur. Görün, büdcəmiz nə qədər artıbdır. Büdcə ona görə artıbdır ki, gəlirlərimiz çoxalıbdır. Gəlirlərimiz artıbdır, ona görə ki, istehsal çoxalıbdır. Özəlləşmə, xüsusi mülkiyyət, bizim apardığımız bütün başqa-başqa tədbirlər... **Bizim Vergilər Nazirliyi və Gömrük Komitəsi vergilərin hamısını toplaya bilsəydi, bəlkə gəlirlərimiz bundan da artıq ola bilərdi. Arzu edirəm ki, onlar bunu nəzərə alsınlar.**

Bunları deyərək, heç də sizi arxayın salmaq istəmirəm. Heç də göstərmək istəmirəm ki, biz qarşımızda duran vəzifələri yerinə yetirmişik. Ancaq hər şey dinamikada, müqayisədə qiymətləndirilə bilər. Bu on ildə bizim keçdiyimiz dövr, mən qeyd etdim: birinci dövr - 1991-ci ildən 1995-1996-cı ilə qədər, ikinci dövr isə 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədər. Görün nə qədər fərq var.

Mən bir də deyirəm, əgər bütün bu işləri, yəni bazar iqtisadiyyatı, islahatlar, başqa tədbirlər, nizam-intizamın möhkəmlənməsi və s. - bunları həyata keçirməsəydik, biz bu nəticələri əldə edə bilməzdik. Bu göstəricilərə görə

Azərbaycan keçmiş MDB-yə daxil olan ölkələr, Sovetlər İttifaqına mənsub olan respublikalar içərisində ön sıralarda gedir.

Ancaq biz yaxşı dərk edirik ki, Azərbaycanda hələ işsizlik problemini də həll edə bilməmişik. Bu bizi incidir. Amma bunu anlamaq da lazımdır. Çünki vaxtilə yaranmış böyük sənaye müəssisələri indi müxtəlif səbəblərdən tam gücü ilə işləmir, yaxud heç işləmir. Səbəb də ondan ibarətdir ki, vaxtilə vahid sovet iqtisadiyyatı vardı, hər bir müəssisə nə isə istehsal edib başqasına verirdi. Zavod da, müəssisə də, insanlar da işləyirdi. Onun məhsulunun nəticəsindən asılı olmayaraq, o öz maaşını da alırdı. Amma indi yox. İndi bazar iqtisadiyyatıdır.

Vaxtilə bizim yaratdığımız, xüsusən mən işlədiyim dövrdə yaratdığımız böyük zavodlar, böyük fabriklər indi 15-20 faiz gücü ilə işləyir. Nə üçün onları biz o vaxt işlədə bilirdik, indi yox? Çünki indi, birincisi, istehsal olunan məhsul gərək dünya rəqabətinə davam gətirə bilsin, ikincisi, özünə bazar tapa bilsin. İndi təsəvvür edin, Azərbaycanda mağazalara baxırsan, dünyanın hər yerindən nə qədər müxtəlif mallar gətirib satırlar. Özü də, - mən o gün şəhərə çıxmışdım, gəzirdim, mağazalara baxırdım, - hansı mağazaya girirsən, elə bil ki, Parisin mağazasına girirsən, yaxud Nyu-Yorkun mağazasına girirsən. Hər şey var. Soruşuram, ticarət necə gedir, deyirlər ki, yaxşı gedir. Amma nəticə çıxarıram, nə üçün yaxşı gedir, çünki malı xaricdən gətirir. Bunun gətirilməsi üçün haqq verir, burada satır, mənfəət götürür, yenə də alıb gətirir. Əgər o, mənfəət götürməsə, ikinci dəfə o malı almaz. Amma bu mal satılmasa, yenidən həmin malı alıb gətirə bilməz. Demək, bunun son nəticəsi odur ki, Azərbaycanda insanların alıcılıq imkanları xeyli artıbdır. Əgər belə olmasaydı, mağazalarda bir belə, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gətirilən mallar satılmazdı. Onlar muzey düzəltməyiblər ki, gətirib bu malları düzsünlər. Onlar ticarət edirlər. Özü də hərəsi bir sahibkardır. Hərəsi özü üçün pul qazanır.

İndi Bakıya gələnlər çoxdur. Hər dəfə mənə deyirlər ki, Bakıda nə qədər böyük tikintilər gedir. Dövlət heç bir şey tikmir. Bunları şəxsi firmalar tikir. Amma gözəl evlər tikirlər. Bunu da mən özüm üçün araşdırıram. Mən bilirəm ki, sovet dövründə bir ev tikmək üçün nə qədər vəsait, nə qədər material lazım idi, hansı çətinliklərlə sement, daş gətirilirdi, ayrı-ayrı mexanizmlər gətirirdilər və sair. Amma indi firma bunu edir. Nə üçün edir? Çünki evi tikir, mənzilləri satır, pul qazanır. Deməli, onun əsas məqsədi bu əməliyyatdan pul qazanmaqdır. Amma əgər Azərbaycanda həmin mənzilləri, həmin evləri almaq imkanı olmasaydı, o evi necə tikə bilərdi? Firma bir evi tikir, pul qazanır, o birini tikir. Oradan da pul qazanır, digərini tikir. Deməli, görürsünüzmü, nə qədər böyük bir proses gedir. Bu proses də, təbiidir ki, müsbət prosesdir. **Bunların hamısı Azərbaycanda yaranmış şəraitin, bazar iqtisadiyyatının, sərbəst iqtisadiyyatın, sahibkarlığın nəticəsidir. Mən bu gün bəyan edirəm ki, bunların nəticəsini bilərək, biz bundan sonra da bazar iqtisadiyyatına geniş imkanlar verəcəyik. Mən bir də deyirəm ki, bütün hüquq mühafizə**

orqanları, başqa orqanlar sahibkarların işinə qarışmasınlar. Hərə öz işini görsün, vergisini versin. Qalan işlərə qarışmaq lazım deyildir.

Mən bu gün bu on il və ondan əvvəlki dövr haqqında bir qədər geniş məlumat verərkən, təbiidir, istəyirəm ki, xalqımız yaxşını da bilsin, pisi də bilsin. Mən dedim ki, bizim bir çox çətinliklərimiz, problemlərimiz var. İşsizlikdir, yoxsulluqdur. Bu proqramlar üzərində biz işləyirik.

Ən ağır problemimiz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması və torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunması, bir milyona qədər Azərbaycan vətəndaşının qaçqın-köçkün şəraitində yaşamasıdır. Biz 1994-cü ilin may ayında müharibəni dayandırdıq. Çox il keçibdir, 7 il keçibdir. **Bəziləri düşünə bilər ki, müharibəni niyə dayandırdıq? Onda gəlin baxaq, ondan əvvəlki müharibə Azərbaycana nə verdi: qanlar töküldü, şəhidlər verdik, daxili ictimai vəziyyət pozuldu, iqtisadiyyatımız tənəzzülə uğradı, heç bir nəticə də əldə olunmadı. Nə üçün belə oldu? Çünki hələ 1988-ci ildə Ermənistanın millətçi dairələri Dağlıq Qarabağda olan separatçı əhval-ruhiyyə ilə yaşayan bəzi insanları qızışdırıb, bu məsələni ortaya atandan sonra Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri bunların qarşısını ala bilmədi. Təsəvvür edin, dörd il Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanın da, Ermənistanın da SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə olubdur. Dörd il...**

Böyük bir dövlət, onun tərkibində olan bərabər hüquqa malik 15 respublika idi. Bəs nə üçün bu xalq birləşə bilmədi, nə üçün Azərbaycanın rəhbərləri vaxtında, bir dövlətin tərkibində olarkən bunun qarşısını ala bilmədi? Nə üçün? Yenə də dediyim sözlərə gəlirəm. Xalq o vaxt ayağa qalxdı. **Xalq Azərbaycana qarşı olan ədalətsizliyə etirazlar etdi, meydanlara çıxdı. Ancaq xalqla Azərbaycanı idarə edənlərin arasında birlik olmadı. Bu xalqın gücündən istifadə edib o münaqişənin qarşısını almaq əvəzinə, onların bəziləri burada daxili intriqalarla, öz şəxsi işləri ilə məşğul idilər.**

Dağlıq Qarabağ, faktiki olaraq, 1989-cu ilin yanvar ayında Azərbaycandan ayrılıb. Xatırlayın, o vaxt SSRİ Ali Soveti qərar çıxardı ki, Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün xüsusi idarəetmə komitəsi yaradılsın və bu, birbaşa SSRİ hökumətinə tabe olsun. Buna yol vermək olardımı? İndi biz deyirik ki, bəli, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ən qədim torpağıdır. Bu belədir, bizim doğma torpağımızdır, orada bir qisim ermənilər yaşayıb, bir qisim azərbaycanlılar yaşayıblar. Heç bir ölkədə əhalinin tərkibi təkcə bir millətdən ibarət deyildir. Ancaq buna necə razılıq vermək olardı ki, hələ 1989-cu ildə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın içərisindən çıxarıb Moskvaya tabe etsinlər.

Bununla Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasının əsası qoyuldu. Ondan sonra aparılan danışıqlar, vuruşlar, nə bilim, sonra müharibə, filan - bunların hamısı nəticə vermədi. Çünki o vaxt fürsət əldən verilmişdi. Dağlıq Qarabağın müqəddəratı o vaxt müəyyən qədər həll olunmuşdu.

Amma bunlara baxmayaraq, biz indi müstəqil dövlət olaraq bu münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə çalışırıq. Bilirsiniz ki, Minsk qrupu fəaliyyət gös-

tərir. Onun həmsədrləri Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransadır. İndi çox danışıqlar gedir, istənilən nəticəni vermir. Təbiidir ki, gərək, birincisi, həm Ermənistan, həm də Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına riayət etsinlər. Ermənistan buna riayət etmir. İkincisi də, yaranmış belə şəraitdə müəyyən, bərabər çəkidə kompromislər olmalıdır. Ermənistan bunu da etmir. Ona görə də vəziyyət hələ ki olduğu kimi qalıbdır.

Ancaq mən ümidvaram və qəti ümidvaram ki, bu danışıqlar, Minsk qrupunun fəaliyyəti nəticəsində biz torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasına, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş insanların öz torpaqlarına qayıtmasına, onların orada yenidən həyat qurmasına nail olacağıq. Biz buna sülh yolu ilə nail olmaq istəyirik. Ona görə də dözümlülük göstəririk. Çox dözümlülük göstəririk. Ancaq hamı onu da bilməlidir ki, Azərbaycan heç vaxt öz torpaqlarını kiməsə verə bilməz. Biz torpaqlarımızı mütləq azad edəcəyik. Əgər sülh yolu ilə həll edilməsə, bizim bütün imkanlarımız, güclü ordumuz vasitəsi ilə bu məsələni həll edəcəyik.

İndi dünya birliyi çox təhlükəli hadisələrlə rastlaşıbdır. **Sentyabrın 11-də Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı edilən terror aktı, demək olar ki, bütün bəşəriyyətə, bütün insanlığa, azadlığa, demokratiyaya qarşı edilən bir aktdır. Biz ilk dəqiqədə bəyan etdik ki, bu aktı pisləyirik, terroru pisləyirik və terrorun kökünün kəsilməsi üçün bütün tədbirlərin həyata keçirilməsində öz fəaliyyətimizi göstərməyə hazırıq. Amerika Birləşmiş Ştatlarına bildirmişik və onlar bilirlər ki, biz bu barədə onlarla birik və bir alyansdayıq.**

Bu hadisə, əlbəttə ki, bütün dünyanı çalxalayıbdır. Ancaq belə hadisələr bizim üçün yeni deyildir. **Bizim ölkəmiz 1988-ci ildən terrora məruz qalmış bir ölkədir. Xalqımız o illərdən terrora məruz qalmışdır. Terror əvvəllər ayrı-ayrı insanlara qarşı, sonra bütün xalqa qarşı edilibdir. Çoxsaylı terrorlar haqqında Avropa Şurasında bizim nümayəndə heyəti çox geniş məlumat verdi və orada çox böyük təəssürat yaratdı.** Ona görə də biz terrorun nə qədər təhlükəli olduğunu çoxlarından yaxşı bilirik. Terror gərək yer üzündən götürülsün. Kimə qarşı olursa-olsun. **Biz terrorun kökünün kəsilməsi üçün öz payımızı verəcəyik. Ancaq eyni zamanda, bütün dünya birliyi də bilməlidir ki, Azərbaycana edilən terrorun da qarşısı alınmalıdır.**

Əziz dostlar, **bu günlərdə keçirdiyimiz bayram, hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqının həyatında indiyə qədər olan ümumxalq, ümummilli bayramların hamısından qiymətli, hamısından yüksək, hamısından əzizdir.** Çünki biz müstəqilliyimizin 10-cu ildönümünü bayram edirik. Bu, bizdə nə qədər böyük iftixar hissi doğurur. Xalqımız qürur içərisində yaşayır.

İnsan cürbəcür şəraitlərdə yaşaya bilər. Amma insan üçün, xalq üçün hər şeydən qiymətli, hər şeydən əziz müstəqillikdir, azadlıqdır. Biz çox əsrlər bu azadlığın, bu müstəqilliyin arzusunda olmuşuq. İndi buna nail

olmuşuq. Ötən on ildə bu müstəqilliyimizi möhkəmləndirmişik, inkişaf etdirmişik, dönməz etmişik və gələcək nəsillərə bu müstəqilliyi töhfə edirik və inanıram ki, xalqımız bu müstəqilliyi heç vaxt bir daha əlindən verməyəcəkdir.

Müstəqil Azərbaycan on ildir yaşayır və bundan sonra on illər də yaşayacaq, əbədiyyətə qədər yaşayacaqdır.

Murtuz ƏLƏSGƏROV,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin sədri

MÜSTƏQİL DÖVLƏTİMİZ VƏ PARLAMENTİMİZ: 83 İL ÖNCƏ VƏ BU GÜN

1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün – müstəqil inkişaf dövrünün başlanğıcı oldu. 83 il əvvəl Şərq aləmində ilk demokratik respublikanı yaratmış Azərbaycan xalqı XX əsrin sonuna yaxın öz dövlət müstəqilliyini bərpa edə bildi. «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamında deyilir: **«Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir.

… 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.»

1918-20-ci illər Azərbaycan xalqının siyasi şüurunun təşəkkül tapdığı, milli özünüdərk proseslərinin misilsiz vüsət aldığı bir dövrdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhrumiyyətlərlə dolu olan çox mürəkkəb tarixi şəraitdə meydana gəlmişdi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində zəifləmiş çar Rusiyasını siyasi intriqalar, bir-birinin ardınca baş verən inqilablar didib-parçalayırdı. Rusiya artıq öz hegemon rolunu itirmişdi, əsrlər boyu xalqları

əsarətdə saxlamış imperiya süquta doğru gedirdi. 1917-ci ilin fevral inqilabı «ikibaşlı əjdaha»nı birdəfəlik devirdi. Zaqafqaziyadan Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, sonra isə Zaqafqaziya Komissarlığı adı ilə tanınan hökumət təşkil edildi. İlk dəfə təsis edilən bu vahid hökumət 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymini çağırdı. Zaqafqaziyanın üç əsas xalqının, habelə digər millətlərin nümayəndələrindən ibarət olan Seym 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziyanın istiqlalını elan etdi.

Müstəqil siyasi fəaliyyət dövrünə qədəm qoyan Zaqafqaziya Seymi həmin il aprelin 22-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan ibarət Zaqafqaziya Federativ Respublikasını təsis etdi, lakin müəyyən amillərin təsiri nəticəsində bu dövlət qurumu az sonra dağıldı. 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Federasiyadan çıxaraq öz istiqlaliyyətini elan etdi. Bu hadisədən bir gün sonra, may ayının 27-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası çağırıldı. Milli Şuranın rəyasət heyətinə Mehdi bəy Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Camo bəy Hacınski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xosrov Paşa bəy Sultanov daxil oldular. Gizli səsvermə yolu ilə Məmmədəmin Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Xalqımızın milli mənlik şüurunda dərin iz salmış bu tarixi sənəddə deyilirdi: «Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.»

Milli Şura təxirə salmadan Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumətini təşkil etdi. Milli Şuranın və hökumətin yaradılması zərurətini, onların məramını əhaliyə izah etmək məqsədi ilə ölkənin müxtəlif bölgələrinə nümayəndələr göndərildi.

1918-ci il noyabrın 19-da keçirilən iclasında Milli Şura qanun qəbul edərək 120 üzvdən ibarət Azərbaycan Parlamentini formalaşdırmağı qərara aldı. İclasda bildirilmişdir ki, Azərbaycanda müxtəlif millətlər məskunlaşdığı üçün onun qanunvericilik orqanında bütün millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdır. Bu məqsədlə Parlamentə müsəlmanlardan 80, ermənilərdən 21, ruslardan 10, alman və yəhudi millətlərinin isə hərəsindən 1 nümayəndə çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Parlamentin yaradılması ilə əlaqədar noyabrın 29-da Milli Şuranın «Bütün Azərbaycan əhalisinə!» adlı müraciətnaməsi dərc edildi. Müraciətnamədə deyilirdi: «… Şurai-Millinin ən əvvəl qəbul etdiyi qanun sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurai-Millini milli bir şəkildən çıxarıb da dövləti bir şəkilə salmaq oldu. Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə Şurai-Milli dekabrın 3-nə qədər 120 əzalıq bir Məclisi-Məbusan (Parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə azlıqda qalan

millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır.

… Bütün Azərbaycan vətəndaşları bilafərq millət və məzhəb, bir vətənin övladlarıdırlar. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlərini hazırlamaq üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər.»

1918-ci il dekabrın 7-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbinin binasında Şərq aləmində ilk Parlamentin iclası keçirildi. İclasda Əlimərdan bəy Topçubaşov Parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev onun birinci müavini, Mehdi bəy Hacınski isə baş katib seçildilər. O dövrdə Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanda olmadığına görə Parlamentin iclasına Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. Azərbaycan müvəqqəti hökuməti işə başlamış Parlament qarşısında istefa verdi. Yeni hökumətə rəhbərlik etmək və onun tərkibini müəyyənləşdirmək yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Parlamentdə erməni və rus nümayəndələri üçün yerlər ayrılmasına baxmayaraq onlar Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasında iştirak etmədilər. Bakı Rus Milli Şurasının Parlamentdə iştirak etməmək haqqında qəbul etdiyi qərarda göstərilirdi ki, Azərbaycan «vahid və bölünməz Rusiya» ideyasına xilaf çıxmışdır. Onların parlament və hökumətdə təmsil olunması «Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktının tanınması» demək olardı. Lakin Azərbaycanda yaşayan rus əhalisinin təzyiqi ilə Rus Milli Şurası təqribən bir ay sonra Parlamentin işində iştirak etməyə dair qərar qəbul etməyə məcbur oldu.

Ölkədə fəaliyyət göstərən pozucu qüvvələr isə vəziyyətin ağırlığından istifadə edərək Azərbaycan əraziləri hesabına öz torpaqlarını genişləndirmək istəyən erməni şovinistlərinə dəstək verirdilər. Erməni milli komitələri Azərbaycanın müstəqilliyi ilə heç cür razılaşmaq istəmir, Azərbaycan Parlamentinə öz nümayəndələrini göndərmirdilər. Ancaq bir müddət sonra onlar reallıqla barışaraq Parlamentdə erməni və daşnaksütyun fraksiyalarını yaratdılar. Çox keçməmiş məlum oldu ki, bu hərəkətləri ilə onlar «Böyük Ermənistan» xülyasını həyata keçirmək üçün Parlamentin tribunasından istifadə etmək niyyəti güdürmüşlər.

Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətini demokratik dövlətlərə xas prinsiplər əsasında qururdu. Parlamentdə müxtəlif partiya fraksiyaları və qruplar təmsil olunmuşdu. Bu fraksiya və qruplar öz bəyanatlarında bildirirdilər ki, onların əsas məqsədi ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətlərinin yaradılması və islahatların həyata keçirilməsidir. Təəssüf ki, Parlamentdə təmsil olunmuş bəzi partiyaların nümayəndələri özlərinin fəaliyyətində ölkənin mənafeyindən daha çox, təmsil etdikləri siyasi qurumların mənafelərinə xidmət edirdilər.

Çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti sosial-iqtisadi,

hərbi, mədəni sahələrdə qarşıya qoyduğu minimum proqramı yerinə yetirə bildi. Parlamentdə dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə aid mühüm qanunvericilik aktları qəbul edildi.

Dövlət quruculuğu ilə bağlı «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında», «Bakı Dövlət Universiteti haqqında», «Milli Bankın yaradılması haqqında» və bir sıra başqa qanunlar qəbul olundu, habelə Azərbaycanın dövlət rəmzləri – respublikanın himni, bayrağı təsdiq edildi, dövlət gerbinin hazırlanması üçün müsabiqə elan olundu.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi və bu barədə xüsusi qanun qəbul olundu.

Hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə Xalq Cümhuriyyətində hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə də riayət edilirdi. Parlament o dövrdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması baxımından əhəmiyyətli işlər görür, gənc Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün var qüvvəsini sərf edirdi. Qonşu ölkələrlə iqtisadi, ticarət və digər əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə də ciddi fikir verilirdi. Parlamentdə qəbul olunan qanun və qərarlar hökumətin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayırdı.

O dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ordu quruculuğu məsələlərini ön plana çıxarmışdı. Məhz bu sahənin gücləndirilməsi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Parlament elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə də ciddi diqqət yetirirdi. Xalq maarifinin inkişafı, tədris və teatr müəssisələrinin milliləşdirilməsi, müəllimlərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması deputatların ciddi məşğul olduqları məsələlərdən idi. Parlamentin bu istiqamətdə qəbul etdiyi ən mühüm aktlardan biri də indiki Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında 1919-cu il 2 sentyabr tarixli qanun idi. Milli kadrların yetişdirilməsi məqsədi ilə Parlament xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almaq üçün yüz nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına xaricə göndərilməsi barədə qanun qəbul edərək xüsusi komissiya yaratmışdı. Tez bir zamanda istedadlı gənclər Fransa, İtaliya, İngiltərə və Türkiyə kimi ölkələrin ali məktəblərinə oxumağa göndərildilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri də Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi. Bu məqsədlə 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Fransaya nümayəndə heyəti göndərildi. Nümayəndə heyətinin gərgin fəaliyyəti sayəsində 1920-ci il yanvarın 12-də Paris sülh konfransında iştirak edən əsas ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdılar. Həmin il aprelin 22-də Parlament İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklər açmaq haqqında qanun qəbul etdi.

Zaqafqaziyada yaranmış respublikalar arasında sərhəd məsələlərinin həlli də Parlamentin diqqət mərkəzində idi. Lakin ərazi və sərhəd məsələləri ilə əlaqədar Azərbaycanla Gürcüstan arasında aparılan danışıqlarda ümumi razılığa gəlmək mümkün olsa da, Ermənistanla heç cür razılığa gəlmək mümkün olmamışdı. 1920-ci il martın 20-də İranla Azərbaycan arasında dostluq, konsulluq əlaqələri və s. haqqında ikitərəfli müqavilələr imzalanmış və aprelin 15-də Parlament bunları təsdiq etmişdi.

Xalqımızın dövlətçilik şüurunun formalaşmasında misilsiz rol oynamış ilk Parlament cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı demokratik prinsiplərə əsaslanaraq öz milli dövlətini qurmağa və xalq cümhuriyyəti yaratmağa qadirdir.

Bütün bunlarla yanaşı, hələ XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ilk parlamentin formalaşmasına Azərbaycan xalqı da öz layiqli töhfəsini vermişdir. Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyaları da daxil olmaqla Azərbaycandan Rusiyanın I Dövlət Dumasına 6 nəfər deputat seçilmişdi. Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmmədtağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov, İsmayılxan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Ataxan İrəvanski Dumanın işində fəal iştirak edirdilər. I Dumada Rusiyanın müxtəlif regionlarını təmsil edən 36 deputatdan ibarət müsəlman fraksiyası yaradılmışdı. Fraksiyanın ilk iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşov onun rəhbəri seçilmişdi.

II Dövlət Dumasına da Azərbaycandan 6 nəfər deputat seçilmişdi: Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Məmmədağa Şahtaxtinski, Mustafa Mahmudov və Zeynal Zeynalov. Bu deputatların hamısı parlamentin müsəlman fraksiyasına daxil edilmiş, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov isə büronun üzvü olmuşdular. III və IV Dövlət Dumalarında da Azərbaycan təmsil olunmuşdu.

Bütün bu faktlar Azərbaycan xalqının Rusiyada parlamentarizm ənənələrinin təşəkkülünə və inkişafına verdiyi töhfənin bariz nümunəsidir.

Milli Məclisin nümayəndə heyəti Rusiyaya bu yaxınlardakı səfəri zamanı Rusiya Dövlət Dumasının 95 illiyinin qeyd olunduğu mərasimdə iştirak etmişdir. Həmin tədbirdə çıxış edərkən azərbaycanlı deputatların fəaliyyətindən danışaraq dedim ki, Azərbaycanı İrəvan, Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarından seçilmiş deputatlar ləyaqətlə təmsil edirdilər. Onların fəallığı, Əlimərdan bəy Topçubaşovun müsəlman fraksiyasına başçılıq etməsi Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinə, zəngin parlamentarizm mədəniyyətinə malik olduğunun sübutudur. Orada erməni nümayəndə heyətinin başçısı da çıxış etdi, lakin konkret söz deyə bilmədi, çünki o vaxt erməni dövləti yox idi.

XX əsrin əvvəllərində düşmənlərimiz Şərqdə ilk dəfə qurulmuş Cümhuriyyəti məğlub etsələr də, azadlıq ruhu, müstəqillik ideyası xalqımızı heç zaman tərk etməmiş, 1991-ci ildə sovet imperiyasının dağılması nəticəsində Azərbaycan yenidən öz istiqlalına qovuşmuşdur. Müstəqilliyin ilk

illərində baş verən hadisələr 1918-20-ci illərdə cərəyan edən hadisələrin təxminən eyni idi, erməni təcavüzü, xarici dövlətlərin Azərbaycana qarşı təxribatları oxşar xarakter daşıyırdı. Azərbaycan çox mürəkkəb problemlərlə qarşılaşaraq çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü.

Lakin bu dəfə xalqımızın xoşbəxtliyi onda oldu ki, dövlətçiliyinin müqəddəratının həll edildiyi 1993-cü ilin iyun günlərində dünya miqyaslı siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gələrək Azərbaycanın parçalanıb dağılmasının qarşısını aldı və onu dəhşətli fəlakətlərdən xilas etdi. Möhtərəm Heydər Əliyevin zəngin siyasi təcrübəsi, misilsiz idarəçilik məharəti, möhkəm qətiyyəti, əzmkarlığı sayəsində müstəqil dövlətçiliyimizin məhvinə səbəb ola biləcək problemlər uğurla həll edildi.

Ölkəni dağılmaq və parçalanmaq həddinə gətirib çıxarmış dövlət və hakimiyyət böhranına son qoyuldu, vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı. Dövlət çevrilişi cəhdləri, terror aktları dəf edildi. Cəbhədə atəşkəs elan olundu. Ordu quruculuğunda mühüm işlər görüldü. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə öz layiqli yerini tutdu. Onun haqq işi dünya miqyasında dəstəkləndi. Respublikamız ardıcıl inkişaf yoluna çıxdı.

Ölkədə möhkəm ictimai-siyasi sabitlik yaradıldı. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı enerji ehtiyatlarının işlənilməsi üçün dünyanın iri şirkətləri ilə sazişlər imzalandı, yeni neft strategiyası öz bəhrələrini verməyə başladı.

Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi, Azərbaycanın Avropa xalqları ailəsinə inteqrasiyası sahəsində böyük uğurlar əldə olundu. Cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş verdi. Geniş miqyaslı özəlləşdirmə, torpaq islahatı aparıldı.

Müstəqil dövlətimizin yeni Konstitusiyası qəbul edildi, demokratik şəraitdə Prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Qanunun aliliyinin təmin edilməsi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması ilə məşğul olan təsisatlar yaradıldı. Şərq və müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq ölüm cəzası ləğv edildi.

Respublikamız dünya proseslərinə təsir göstərə bilən böyük iqtisadi layihələrin təşəbbüsçüsü və fəal iştirakçısı oldu. Ölkəmiz tarixi İpək Yolunun bərpası, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi layihələrinin mərkəzinə çevrildi. Azərbaycanın müstəqilliyi «əbədi, dönməz və sarsılmaz» oldu.

Müstəqil dövlətimiz üçüncü minilliyə inamla qədəm qoymuşdur. XXI əsrin ilk günlərində respublikamız Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul olunmuşdur.

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-20-ci illərdə mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin, Milli Məclis isə o vaxtkı Parlamentin varisidir. Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev bu münasibətlə belə demişdir: **«Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Parlamentin indi də varisidir. Varislik həmişə, eyni zamanda,**

böyük məsuliyyət demək olubdur. Varislik o demək deyil ki, sən o hadisəni olduğu kimi təkrar edəsən, yaxud o səviyyədə yaşayasan. Hər bir varis varislik prinsipini əziz tutaraq, o dövrün, o hadisənin varisi olaraq o hadisəni, o dövrü, o quruluşu daha da yüksəklərə qaldırmalıdır. Biz Azərbaycanda bunu edirik və bu sahədə çox şeylərə nail olmuşuq. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın bugünkü Milli Məclisi varislik adını şərəflə daşıyır, eyni zamanda, ötən illərdə və xüsusən son dövrdə Azərbaycanın müstəqil dövlətini inkişaf etdirmək üçün çox işlər görübdür.»

Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və demokratik əsaslarla seçilmiş ilk parlamenti ölkəmizin siyasi tarixində yüksəliş və inkişaf mərhələsinin başlandığını nümayiş etdirmişdir. Dövlət hakimiyyətinin bir şaxəsi olan Milli Məclis Konstitusiya ilə müəyyənləşdirilmiş qanunvericilik səlahiyyətlərini yerinə yetirərək möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən nəhəng quruculuq işlərinin, siyasi və iqtisadi islahatların hüquqi bazasını yaratmış və təkmilləşdirmişdir.

Öz fəaliyyətini demokratiya, çoxpartiyalılıq, plüralizm, qanunun aliliyi prinsipləri üzərində quran parlament 1995-ci ilin noyabr ayından etibarən 428 iclas keçirmiş, ümumən 1221 sənəd, o cümlədən 987 qanun, 192 qərar və digər normativ hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Parlamentdə qanun layihələri hazırlanarkən inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edilmiş, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının və ATƏT-in təklif və tövsiyələri nəzərə alınmışdır. Bütün bunlar Avropa dəyərlərini milli dəyərlərimizlə üzvi şəkildə birləşdirərək, qanun yaradıcılığı prosesinin səmərəliyini artırmağa imkan vermişdir.

İnamla söyləmək olar ki, Milli Məclisin hərtərəfli müzakirələrdən sonra qəbul etdiyi qanunvericilik aktları, o cümlədən Mülki Məcəllə, Mülki-Prosessual Məcəllə, İnzibati Xətalar Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəllə, Cəzaların İcrası Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, Ailə Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, «Vətəndaşlıq haqqında», «Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında», «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında», «Məlumat azadlığı haqqında», «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında», «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında», «Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Prokurorluq haqqında», «Polis haqqında», «Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında», «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında», «Diplomatik xidmət haqqında», «Notariat haqqında», «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında», «Məşğulluq haqqında», «Ahıllara sosial xidmət haqqında» və digər qanunlar Azərbaycanın demokratik yolla ardıcıl inkişafı üçün bütün hüquqi təminatları yaratmışdır. Məmnuniyyət hissi ilə

qeyd etmək istəyirəm ki, Milli Məclis respublikamızın hüquqi dövlətə çevrilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik aktlarını qəbul etmiş və bundan sonra da qəbul edəcəkdir.

Parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin mühüm bir istiqaməti cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində ardıcıl surətdə və qətiyyətlə aparılan əsaslı islahatların hüquqi mexanizmini qurmağa yönəlmişdir. Milli Məclis iqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, özəlləşdirmə, torpaq islahatı, ölkəyə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, qaçqınlara və məcburi köçkünlərə qayğı göstərilməsi, mədəniyyət, elm və təhsilin inkişaf etdirilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Möhtərəm Prezidentimizin təşəbbüsü ilə parlament insan və vətəndaş hüquqlarının, azadlıqlarının qorunması sahəsində çox mühüm qanunlar qəbul etmişdir. 1993-cü ilin iyununda möhtərəm Heydər Əliyevin hakimiyyətə tarixi qayıdışından sonra Azərbaycan ölüm cəzasının tətbiqi üzərində moratorium qoyaraq, 1997-ci ildə Şərq aləmində ilk dəfə olaraq həmin cəzanı ləğv etmişdir. Dövlət başçısının təklifi ilə parlament dəfələrlə amnistiya aktları qəbul etmiş, minlərlə insanı öz ailəsinə qovuşdurmuşdur. Respublikamızın qanunvericilik orqanı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Norveçin, Fransanın, Türkiyənin, Rusiyanın, Yaponiyanın və başqa ölkələrin iri neft şirkətləri arasında imzalanmış 20-dən çox kontraktı təsdiq etmiş, Qafqaz bölgəsində müstəqil dövlətimizin lider mövqelərini daha da möhkəmləndirəcək Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin reallaşması, qədim tarixi İpək Yolunun bərpası üçün hüquqi təminatları yaradaraq öz xeyir-duasını vermişdir.

Qanunvericilik fəaliyyəti ilə yanaşı Milli Məclis ölkəmizdə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərdən də kənarda qalmamış, seçicilərin arzu və istəklərinə həmişə diqqətlə yanaşmışdır. Respublikamızın bütün bölgələrindən daxil olan on minlərlə müraciəti nəzərə alaraq, 1997-ci il iyunun 27-də parlament dünya şöhrətli ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtdığı və müstəqil dövlətimizi məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdiyi, xalqımızı dəhşətli fəlakətlərdən qurtardığı 15 iyun gününü Azərbaycan xalqının milli qurtuluş günü elan etmişdir. Bu münasibətlə Milli Məclis möhtərəm Prezidentimizin şərəfli xilaskarlıq missiyasından bəhs edən «Qurtuluş» kitabını hazırlayaraq nəfis tərtibatda çap etmişdir. 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibəti ilə nəşr edilmiş «Tariximizin faciəli səhifələri: soyqırımı» kitabı, parlamentin deputatlarından bəhs edən «Birinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi», «İkinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi» kitabları da ötən illərdə görülmüş işlərin sırasındadır.

Avropa Şurasının və BMT-nin xətti ilə Milli Məclisdə qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinə, insan hüquqlarına, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə, vətəndaşlıq, gender məsələlərinə, bələdiyyə

seçkilərinə aid seminarlar, elmi-praktik konfranslar keçirilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən bir sıra beynəlxalq konvensiyalar, o cümlədən qaçqınların statusuna, insan hüquqlarına aid konvensiyalar, habelə 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə protokollar BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin respublikamızdakı nümayəndəlikləri ilə əməkdaşlıq şəraitində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə rəsmi tərcümə edilmiş və yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr olunmuşdur.

Milli Məclisin diqqət mərkəzində saxladığı mühüm problemlərdən biri də Azərbaycan dövləti üçün xaricdən gözlənilən təhlükələrin qarşısının alınması olmuşdur. Parlament Rusiya Federasiyasından Ermənistana 1 milyard dollarlıqdan çox qanunsuz silah göndərilməsi, Rusiya-Ermənistan hərbi ittifaqının möhkəmləndirilməsi faktlarına kəskin münasibətini bildirmiş, xalqımızın haqq işinin dünya miqyasında dəstəklənməsinə nail olmaq, erməni şovinistlərinin Azərbaycana qarşı apardıqları böhtan və qarayaxma kampaniyasını puça çıxarmaq üçün lazım olan bütün tədbirləri həyata keçirmişdir. «Erməni soyqırımı» əfsanəsinin müzakirə mövzusuna çevrilməsinə etiraz əlaməti olaraq Fransa, Avstriya, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, İsveç, Norveç, Danimarka, Rusiya və başqa ölkələrin parlamentlərinə əsl tarixi həqiqətləri açıqlayan müraciətlər göndərilmişdir.

Milli Məclisin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. Parlamentdə dünyanın 60-dan çox qanunvericilik orqanı ilə əlaqələr üzrə işçi qrupları yaradılmışdır. Bu qruplar ölkəmizin dünya dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafı üçün əhəmiyyətli işlər görmüşlər. Milli Məclisin nümayəndə heyətləri bir sıra xarici ölkələrdə rəsmi səfərlərdə olmuş, üzv olduğumuz beynəlxalq təşkilatların işində yaxından iştirak etmişlər. Milli Məclis dünyanın 7 beynəlxalq təşkilatının fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Hazırda Milli Məclis Parlamentlərarası İttifaqın, ATƏT-in Parlament Assambleyasının, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Parlament Məclisinin, MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyasının, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının, İslam Konfransı Təşkilatı Parlament Məclisinin və digər nüfuzlu beynəlxalq qurumların üzvüdür.

Milli Məclisin ötən dövrdə yerinə yetirdiyi işlərin təhlili göstərir ki, qanunvericilik sahəsində çoxşaxəli fəaliyyəti ilə parlament Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasətini dəstəkləyərək, gənc müstəqil dövlətimizin daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün öhdəsinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirməyə çalışmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin ilk parlamentinin səmərəli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Milli Məclisin 2001-ci il 23 fevral tarixli iclasındakı nitqində o demişdir: **«1995-ci ildə seçilmiş Milli Məclis Azərbaycanın**

müstəqilliyinin möhkəmlənməsi üçün, hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin inkişafı üçün, sosial-iqtisadi, hüquqi-siyasi islahatların keçirilməsi üçün çox iş görmüşdür və görülən işlərin əsas mənası da qəbul olunmuş qanunlardır. Tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, ötən beş il ərzində Azərbaycanın Milli Məclisi çox məhsuldar işləmiş, çox böyük əhəmiyyətə malik olan və mürəkkəb xarakter daşıyan qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunlar Azərbaycanda müstəqil dövlətin inkişafı, iqtisadi islahatların aparılması üçün, qanunun aliliyini təmin etmək, hüquqi dövlət yaratmaq üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Eyni zamanda, Milli Məclis Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin həyata keçirilməsində də parlamentlərarası əlaqələr vasitəsi ilə, başqa vasitələrlə bizim ümumi işimizə öz payını vermişdir. Ona görə biz dövlət müstəqilliyi əldə ediləndən sonra Azərbaycanın ilk Konstitusiyası əsasında seçilmiş Milli Məclisin, keçmişdə olan Milli Məclisin fəaliyyətini bu gün məmnuniyyət hissi ilə layiqincə qiymətləndirməliyik.

Tam əminəm ki, işinə yeni başlamış Milli Məclis keçən dövrdən də məhsuldar işləyəcək və əldə olunmuş təcrübədən səmərəli istifadə edəcəkdir. Beləliklə, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi və müstəqil dövlətin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ali qanunvericilik orqanı kimi öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirəcəkdir.»

Bəli, bu gün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bütün fəaliyyətini dövlətimizin və xalqımızın ehtiyacları və tələbatı üzərində quraraq, 83 il öncə siyasi həyata qədəm qoymuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin işini uğurla davam etdirir, müstəqil dövlətimizin möhkəmlənməsinə və inkişafına dəyərli töhfələr verir. Əminəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin varisi olan bugünkü Milli Məclis dövlətçiliyimizin əbədiyyətə qədər davam etməsi üçün öhdəsinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirərək öz işi ilə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin parlamentləri səviyyəsinə yüksələcəkdir.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı,
AŞPA-da Azərbaycan daimi
nümayəndə heyətinin rəhbəri

AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ AVROPA ŞURASININ PARLAMENT ASSAMBLEYASINDA

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edilməsi yeni əsrin əvvəllərində xalqımızın taleyində baş verən ən mühüm hadisələrdən biridir. Ölkəmizin Avropa xalqları ailəsinə inteqrasiyasını reallığa çevirmiş bu hadisə Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi sahəsində görülən nəhəng işlərin məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Otən əsrin sonuna doğru öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan qısa dövr ərzində çox çətin tarixi sınaqlardan keçməli olmuşdur. 1993-cü ilin iyunundan bəri möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycan gələcəyə inamla baxan, demokratik inkişaf yolu ilə qətiyyətlə addımlayan bir dövlətə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, **«Tarixən çox qısa bir müddət ərzində biz qabaqcıl Avropa təcrübəsinə əsaslanaraq, çox şeyə nail ola bildik. Biz bütün çətinliklərə baxmayaraq liberal iqtisadiyyat və sivil cəmiyyət quruculuğu yolu ilə irəlilədik. Biz insan haqlarının qorunmasını önə çəkdik, vətənimizin və vətəndaşlarımızın totalitarizm dövrünün ağır irsindən xilas olmasına çalışdıq. Biz demokratiyanın inkişafı üçün mühüm şərtlərdən olan daxili sabitliyə nail olduq. Biz azad söz, azad mətbuat və çoxpartiyalı siyasi sistem yaratdıq. Biz müddəalarının üçdə biri insan haqlarının və əsas azadlıqlarının qorunmasına həsr olunmuş yeni Konstitusiya qəbul etdik. Şərqdə ilk dəfə ölüm hökmünü aradan qaldırdıq, yeni qanunvericilik sistemini yaratdıq, prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri keçirdik. Bir sıra mühüm siyasi və iqtisadi islahatlar apardıq və aparırıq.»**

Əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan son illər iqtisadi inkişaf sahəsində də böyük uğurlar qazanmışdır. Xəzər hövzəsinin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının istifadəyə verilməsi ilə bağlı dünyanın nüfuzlu neft şirkətləri tərəfindən ölkəmizə iri həcmli sərmayə qoyuluşu, tarixi İpək yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya

nəqliyyat dəhlizinin inkişafı və s. beynəlxalq layihələrdə fəal iştirakımız bunlara parlaq sübutdur. Son illər dövlət rəhbərliyi tərəfindən balanslaşdırılmış xarici siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu xeyli möhkəmlənmiş, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası prosesi güclənmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikası bir sıra mötəbər beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Bu təşkilatlardan biri də Avropa Şurasıdır.

Avropa Şurası 1949-cu il mayın 5-də 10 Avropa ölkəsi (Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, İsveç, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç və Fransa) tərəfindən hökumətlərarası və parlamentlərarası beynəlxalq təşkilat kimi təsis edilmişdir. İllər ötdükcə təşkilat çərçivəsindəki əməkdaşlığın səmərəliyi bir sıra Avropa dövlətlərini də bu prosesə cəlb etmiş, təşkilata üzv olan ölkələrin sayı 40-ı keçmişdir.

İnsan hüquqlarının və plüralist demokratiyanın müdafiəsi, Avropa mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin inkişafı, üzv ölkələrdə siyasi, qanunvericilik və konstitusional islahatların həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi kimi məqsədlərin daşıyıcısına çevrilmiş bu təşkilata qanunun aliliyi prinsipini tanıyan, insan hüquq və azadlıqlarının tətbiqinə lazımi şərait yaradan dövlətlər üzv ola bilərlər. Təşkilatın gördüyü mühüm işlərdən biri də Avropa konvensiyalarının qəbul edilməsidir. İndiyədək qəbul olunmuş 155 Avropa konvensiyası 75 min ikitərəfli müqaviləni əvəz edir. Təşkilata üzv olmaq istəyən dövlətlər Avropa Şurasının olduqca sərt tələblərinə cavab verməlidirlər. Buraya ölkə daxilində insan hüquqlarına riayət edilməsi, müstəqil məhkəmə sisteminin mövcud olması, insan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasına qoşulmaq və başqa şərtlər daxildir.

Azərbaycanın Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv olması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin 1996-cı il iyulun 8-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında», 1998-ci il yanvarın 20-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında», 1999-cu il mayın 14-də «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafelərinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» imzaladığı sərəncamlar ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün səylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratmışdır. Bu sərəncamlarda Avropa ölkələrində qəbul edilmiş standartlara uyğunluq baxımından Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki və Mülki-Prosessual məcəllələrin, digər məcəllələrin hazırlanmasının sürətləndirilməsi, respublikamızın Avropa Şurasının bir sıra saziş və konvensiyalarına qoşulması məsələsinin öyrənilməsi tövsiyə edilmişdi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunvericilik aktları Azərbaycanın demokratik yolla ardıcıl inkişafı, cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində Avropa

dəyərlərinin bərqərar edilməsi üçün bütün hüquqi təminatları yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında sıx əməkdaşlığın nəticəsi kimi ölkəmiz təşkilatın 21 konvensiyasına qoşulmuşdur.

Azərbaycan Avropa Şurasına həmişə bir məqsəd kimi deyil, Avropa dəyərlərindən bəhrələnmək istiqamətində mühüm bir vasitə kimi baxmışdır. 1996-cı ilin iyun ayından ölkəmizin təşkilatda xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusu ilə iştirakı milli qanunvericiliyimizin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsinin işlək mexanizmini hazırlamağa imkan vermişdir.

2000-ci il iyunun 28-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti sessiyasında Azərbaycan Respublikasını Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü seçmək barəsində təşkilatın Nazirlər Komitəsinə tövsiyə qəbul edilmişdir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin məsələ ilə bağlı iclaslarında respublikamızın Avropa Şurasına qəbul olunması barədə səmərəli fikir mübadiləsi aparılmış, müvafiq tövsiyələr verilmişdir. Nəhayət, 2001-ci il yanvarın 17-də Nazirlər Komitəsi Azərbaycanın təşkilatın tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul olunması barədə qərar qəbul etmişdir. Yanvarın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin iştirakı ilə Strasburqda Avropa Şurasının binası önündə müstəqil dövlətimizin üçrəngli bayrağının ucaldılması Azərbaycanın Avropa ailəsinə qovuşduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.

Ölkəmiz Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olduqdan sonra Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin AŞPA-da daimi nümayəndə heyəti Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2001-ci il yanvarın 22-26-da Strasburqda keçirilmiş növbəti sessiyasında ilk dəfə olaraq iştirak etmişdir. Nümayəndə heyətinin tərkibinə Milli Məclisin deputatları Səməd Seyidov, Gültəkin Hacıyeva, Nairə Şahtaxtinskaya, Vaqif Vəkilov, Qulamhüseyn Əliyev və nümayəndə heyətinin katibi Azər Qasımov daxildirlər. Bundan başqa, Milli Məclisin 6 deputatından ibarət əvəzedici heyət də təşkilatın işində iştirak edir.

Bu sessiya dövründə Strasburqda nümayəndə heyətimiz təşkilatın rəhbərləri və milli nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə bir sıra görüşlər keçirmiş, Cənubi Qafqaz bölgəsində baş verən ictimai-siyasi proseslər haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Nümayəndə heyətimiz təşkilatın sessiyasında və komitələrinin iclaslarında müzakirə olunan məsələlərə öz münasibətini bildirmiş, Dağlıq Qarabağ probleminin bölgənin inkişafı üçün törətdiyi maneələr, 1 milyon qaçqın və köçkün azərbaycanlının dözülməz vəziyyəti, regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi, milli qanunvericiliyin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması barədə öz fikirlərini açıqlamışdır.

Strasburqda nümayəndə heyətimiz Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədri lord Rassel-Constonla və baş katibi Bruno Hallerlə çox səmərəli görüşlər keçirdi. Bu görüşlər zamanı Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olmasının tarixi əhəmiyyəti xüsusi qeyd edildi.

Aparılan danışıqlarda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün Avropa Şurasının öz töhfəsini verəcəyinə əminlik ifadə edildi. AŞPA rəhbərliyinin diqqətinə belə bir məqam da çatdırıldı ki, Azərbaycan və Ermənistanın eyni vaxtda Avropa ailəsinə daxil olması o deməkdir ki, bir ailənin iki üzvü düşmən ola bilməz. Lord Rassel-Conston və Bruno Haller Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunmasını tarixi hadisə kimi qeyd edərək respublikamızı inkişaf yolunda olan bir ölkə kimi dəyərləndirdilər.

Nümayəndə heyətimizin Parlament Assambleyasının 2001-ci il aprel sessiyasında iştirakı da uğurlu olmuşdur. Bu sessiyada biz «Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda saxlanılan hərbi əsirlər və girovlar haqqında», «Azərbaycan mədəni irsinin zəbt edilməsi və dağıdılması barədə», «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyət barədə» sənədlərin sessiya iştirakçıları arasında yayılmasına nail olmuşuq.

Sessiya dövründə nümayəndə heyətimiz ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımının tanınması haqqında bəyannamə hazırlayıb yaydı. 29 deputatın imzaladığı bu sənəddə azərbaycanlıların məruz qaldığı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinin bütün mərhələləri aydın şəkildə göstərilmişdir. Qeyd etmək istəyirəm ki, yazılı bəyannamələr Avropa Şurasının rəsmi sənədi hesab olunur və qeydiyyata alınır.

Xatırlamaq yerinə düşər ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı ilk dəfə idi ki, beynəlxalq təşkilatın sənədində öz əksini tapırdı. Bu gələcəkdə daha ciddi sənədlərin qəbulunda və ümumiyyətlə, tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında bir istinad nöqtəsi ola bilər.

Nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi mən aprelin 24-də «Avropanın iqtisadi və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizəsi» məsələsinin müzakirəsində çıxış etdim. Çıxışımda qeyd etdim ki, Azərbaycan müzakirə olunan məsələdən xüsusilə narahatdır. Azərbaycanın torpaqlarını Ermənistanın zəbt etməsi nəticəsində Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında qeyri-qanuni əməliyyatlar keçirilir. Xüsusilə narkotik bitkilərin becərilməsi və onların nəqli, habelə qanunsuz silahlı birləşmələrin hazırlanması və digər məsələləri vurğuladım. Bildirdim ki, Avropa Şurası, o cümlədən Avropanın bütün müvafiq qurumları Ermənistana güclü təsir göstərməlidirlər ki, o, işğal olunmuş torpaqlardan çəkilsin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunsun və bir milyon qaçqın öz doğma yurd-yuvalarına qayıtsın.

Azərbaycan parlament nümayəndə heyəti 2001-ci il iyunun 25-29-da Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti sessiyasında da iştirak etmişdir. Sessiyanın gündəliyinə təşkilata üzv ölkələrdə ölüm cəzasının ləğvi, Cenevrə Konvensiyalarının 50 illiyi, münaqişə zonalarında qaçqın və köçkünlərin vəziyyəti, Ukrayna və Türkiyənin təşkilat qarşısında götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, quruma üzv ölkələrdə qarşılıqlı hüquqi yardım və sair məsələlər daxil edilmişdi.

Sessiya zamanı nümayəndə heyətimiz Azərbaycandakı qaçqın və köçkünlərin acınacaqlı, dözülməz vəziyyəti barədə tədbir iştirakçılarına məlumat vermişdir.

Sessiya iştirakçıları arasında «Azərbaycan mədəni irsinin zəbt edilməsi və dağıdılması barədə» sənəd də yayılmışdır. 18 deputatın imzaladığı bu sənəddə Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsindən danışılır və Avropa Şurasının məsələyə qarışması xahiş olunur.

Sessiyada həmçinin «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyət barədə» sənəd yayılmışdır. Sənəddə işğal olunmuş ərazilərdə – Dağlıq Qarabağda, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında yaranmış gərgin ekoloji vəziyyət ilə bağlı narahatlıq öz əksini tapmışdır.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2001-ci il sentyabr sessiyasında da Milli Məclisin nümayəndə heyəti çox səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Sessiyanın elə ilk günündə nümayəndə heyətimizin AŞPA-nın Nazirlər Komitəsinə ünvanladığı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün Ermənistan tərəfindən tanınması barədə yazılı sorğu 43 ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə edilmişdir. Nazirlər Komitəsi sorğu ilə bağlı qərar qəbul edərək, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərə, suverenliyə və dövlətlərin ərazi bütövlüyünə dəstəyini təsdiq etmiş, Dağlıq Qarabağ probleminin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınmaqla həll oluna biləcəyini ifadə etmişdir. Qərarda deyilir ki, torpaq əldə etmək məqsədi ilə gücdən istifadə qəbuledilməzdir və ondan irəli gələn heç bir nəticə qanuni sayıla bilməz. Sənəd Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin iclasında yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

Parlament Assambleyasının sentyabrın 25-də keçirilmiş iclasında beynəlxalq terrorizm məsələsi müzakirə edilərkən bir çox ölkələrin deputatları çıxış edərək sentyabrın 11-də ABŞ-ın Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində törədilmiş dəhşətli faciəni pisləmiş, terrorun yeni forma – siyasi terror forması almasından öz narahatlıqlarını ifadə etmişlər. Ermənistan nümayəndəsi iclasda çıxış edərkən Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə qarşı Azərbaycanın guya terror siyasəti yeritdiyini iddia etmişdir. Buna cavab olaraq mən öz çıxışımda bölgədəki vəziyyət barədə fikirlərimi açıqladım. Bildirdim ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün başlandığı vaxtdan erməni terrorçu qrupları Azərbaycana qarşı 32 terror aktı törətmiş və bunun nəticəsində Azərbaycanda 2000 nəfər öldürülmüş, on minlərlə insan yaralanmışdır. Bununla yanaşı, erməni terrorçu təşkilatı «Asala» Ermənistanın Azərbaycana qarşı son 13 ildə həyata keçirdiyi terror və soyqırımı siyasətində çirkin rol oynayır. Tam nəzarətsiz olan Dağlıq Qarabağ ərazisində təkcə Ermənistandan deyil, digər ölkələrdən də gələn terrorçuların hazırlanması üçün düşərgələr yaradılmışdır. Burada narkotik maddələrin dövriyyəsindən əldə edilən gəlir terror məqsədləri üçün xərclənir.

Mən öz çıxışımda minlərlə günahsız insanın ölümü və yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktları ilə bağlı Amerika Birləşmiş Ştatlarının hökumətinə və Amerika xalqına səmimi başsağlığı verdim. Dəhşətli cinayəti törətmiş şəxslərin tapılması və ədalət mühakiməsinə cəlb olunması ilə əlaqədar Azərbaycan hökuməti adından Birləşmiş Ştatlara tam dəstəyi bir daha bildirdim. Qeyd etdim ki, Azərbaycan terrorizmə qarşı mübarizədə Amerika Birləşmiş Ştatları, bütün demokratik dünya ilə bir alyansdadır.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətimiz respublikamız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən daha iki sənədin – «Avropada təhsilin gələcək inkişaf kontekstində Azərbaycanda qaçqınların və məcburi köçkünlərin təhsil hüquqları», habelə «Ermənistan-Azərbaycan (Dağlıq Qarabağ) münaqişəsinin həlli ilə bağlı təkliflər» adlı sənədlərin Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul edilərək yayılmasına nail olmuşdur.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında söylənilən hər bir söz, hər bir bəyanat hökmən rəsmi xarakter alır, yəni sənədləşdirilir. Biz bu imkandan çox səmərəli şəkildə istifadə etməliyik ki, Azərbaycanın haqlı mövqeyi bütün dünya ictimaiyyətinə çatsın. Ermənistan bizim torpaqlarımızı işğal edib və Azərbaycan tələb edir ki, bu işğala son qoyulsun. Biz əminik ki, parlament nümayəndə heyətimizin fəaliyyəti bu münaqişənin həllinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Çalışacağıq ki, işğalçı Ermənistanın həqiqi mahiyyəti açılıb bütün Avropaya göstərilsin. Biz bunu edirik və bundan sonra da edəcəyik.

Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlıq inkişaf etməkdədir. Bu günlərdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədri lord Rassel-Constonun ölkəmizə səfəri dediklərimə sübutdur. Səfər müddətində o, bir sıra rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirmiş, bu görüşlər zamanı Azərbaycanla Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın gələcək perspektivləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Azərbaycanın Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edilməsi, heç şübhəsiz, ölkəmizdə hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğuna verilən dəstək olub cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində Avropa dəyərlərinin bərqərar edilməsi işini daha da sürətləndirəcək, respublikamızın bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla hərtərəfli və səmərəli əməkdaşlığına yeni təkan verəcək, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, xalqımızın zəngin mədəni irsinin Avropaya və dünyaya tanıdılması üçün geniş imkanlar yaradacaqdır.

Avropa Şurası demokratik inkişaf yoluna yeni qədəm qoymuş Azərbaycan üçün nə qədər vacibdirsə, Avropanın Asiyaya açılan qapısı rolunu oynayan Azərbaycan da Avropa Şurası üçün bir o qədər önəmlidir. Sülh və sabitlik şəraitində tərəqqi edən Azərbaycan üçüncü minilliyin vahid və bölünməz Avropasının yaradılması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil dövlətimizin bu nüfuzlu beynəlxalq qurumla əlaqələrinin günbəgün genişlənməsi və dərinləşməsi labüddür.

Biz bu quruma daxil olarkən mən Avropa Şurasının rəhbərliyi ilə rəsmi görüşlərdə bildirmişdim ki, Azərbaycan Avropa Şurasının çox dəyərli üzvü olacaqdır. Artıq biz buna nail oluruq. Əminəm ki, gələcəkdə biz təkcə Azərbaycanın problemlərinin deyil, Avropa ölkələri qarşısında dayanan problemlərin də həllində yaxından iştirak edəcəyik.

Mən inanıram ki, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası çərçivəsində fəaliyyətimiz bundan sonra da ölkəmizin Avropa ailəsində yerinin möhkəmlənməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmdə daha geniş yayılmasına xidmət edəcəkdir.

Arif RƏHİMZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi
sədrinin birinci müavini

QURTULUŞDAN TƏRƏQQİYƏ

Bu il biz ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında əlamətdar bir tarixi hadisəni - müstəqilliyimizin onuncu ildönümünü qeyd edirik. 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixinin yeni bir dövrü başlandı.

On il tarix baxımından böyük müddət olmasa da, Azərbaycan bu zaman kəsiyində qərinələrə bərabər bir yol keçmişdir. Tarix göstərir ki, öz inkişaf yolunda xalqlar bir çox ağır müsibət və sarsıntılarla üzləşməli olurlar. Azərbaycan xalqının qismətinə də belə sınaqlardan çox düşüb. Təkcə XX əsrdə xalqımız bir neçə dəfə milli faciə miqyaslı böyük təhlükələrlə qarşı-qarşıya dayanıb. Məsələn, 1918-ci ildə erməni şovinistlərinin azərbaycanlılara qarşı apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycan xalqı məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi.

Bizim yeni tariximizdən başqa misallar da gətirmək olar. Lakin bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, faciələrin miqyasına, münaqişəli vəziyyətlərin mürəkkəbliyinə görə 90-cı illərin başlanğıcı respublikamız üçün ən ağır dövr olmuşdur. O vaxtkı vəziyyətin yaranması səbəblərini dərk etmək, Azərbaycan xalqının ölüm-dirim məsələsi qarşısında qalmasına gətirib çıxarmış şəraiti başa düşmək üçün bir qədər əvvələ qayıdaq.

1980-ci illərin axırlarında Sovet İttifaqında dağıdıcı proseslər artıq dönməz xarakter almışdı. Müttəfiq respublikalarda mərkəzdənqaçma meylləri gündən-günə güclənirdi. Azərbaycana qarşı köhnə ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün çoxdan fürsət gözləyən erməni millətçiləri və onların havadarları Moskvanın zəifliyini hiss edərək yaranmış şəraitdən istifadə etməyə çalışırdılar. «Böyük Ermənistan» xülyasına düşmüş bu qüvvələri İttifaq rəhbərliyində müdafiə edənlər, onların azğın niyyətlərinə rəvac verənlər, qonşu respublikaya qarşı qanunsuz hərəkətlərinə göz yumanlar da çox idi. Ermənistan Respublikasının Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində dinc azərbaycanlılara divan tutulması 1988-ci ildə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz səviyyəsinə çatmışdı.

Qarabağda baş verən hadisələr respublikamızda həyatın normal ahəngini pozmuşdu. Mərkəzi hökumətin Dağlıq Qarabağ məsələsində ədalətsizliyinə, erməni separatçılarının qarşısını vaxtında və qətiyyətlə almamasına, o vaxtkı respublika rəhbərliyinin milli mənafelərə biganəliyinə, öz hakimiyyətini saxlamaq xatirinə Moskva ilə hər cür sövdələşmələrə getməsinə etiraz edən xalq küçə və meydanlara axışırdı.

Azərbaycan xalqını dünya ictimaiyyətinin gözündən salaraq, mənfi obrazını yaratmaq üçün Sumqayıt hadisələri törədilmişdi. Bu gün hamıya aydındır ki, həmin hadisələrdən məqsəd Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq, 250 min azərbaycanlının Ermənistandakı ata-baba yurdlarından qovulmasına nail olmaq, Dağlıq Qarabağda etnik təmizləməyə, Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini qoparıb Ermənistana birləşdirməyə zəmin hazırlamaq idi.

Təəssüf ki, xalqımızın həyatının bu çətin dövründə respublika rəhbərliyini elə şəxslər təmsil edirdilər ki, onlar mürəkkəb vəziyyətdən baş çıxara bilmir, hadisələri obyektiv qiymətləndirməyi bacarmır, xalqın düçar edildiyi müsibəti dərk edə bilmirdilər. Azərbaycanın keçmiş rəhbərləri Əbdürrəhman Vəzirovun və Ayaz Mütəllibovun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpaqlarının işğalının əsası qoyulmuşdur. Onların səbatsız siyasətinin törətdiyi ən böyük faciə Xocalı qırğını oldu. Əsrin ən dəhşətli cinayətlərindən biri olan Xocalı faciəsində bütöv bir şəhər tamamilə yox edildi. Düşünülməmiş siyasətin, hakimiyyət davasının nəticəsi kimi 1992-ci ilin mayında Şuşa, sonra isə Laçın işğal olundu.

Lakin belə bir faciəli vəziyyət də vəzifə hərisliyinə son qoymadı. Xalq Cəbhəsi yaranmış şəraitdən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, hakimiyyəti qeyri-qanuni yolla mənimsədi. Özlərini demokrat adlandıran «bəylər» şəxsi mənafelərini dövlətin mənafeyi ilə dəyişik salırdılar, ölkədə hərc-mərclik, mənəm-mənəmlik baş alıb gedirdi. İnsan hüquqlarının tapdalanması, başqa cür düşünənlərə fiziki təzyiq göstərilməsi, hədə-qorxular adi hal almışdı. Daxili işlər naziri İsgəndər Həmidov insanları qanunsuz həbs edir, yüksək vəzifədə də öz kriminal düşüncə tərzindən əl çəkə bilmirdi. Heç kəslə hesablaşmayan müdafiə naziri Rəhim Qazıyevin yeganə fikri hakimiyyət davası idi. Vətənpərvərlikdən, qeyrətdən, namusdan dəm vuran bu adam məqsədinə nail olmaq üçün düşmən qüvvələrlə əlaqəyə də girirdi. O, müdafiə naziri olmasına baxmayaraq daha yüksək vəzifə tutmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. Rusiya haqqında düşmən obrazı yaradılmasında xüsusi rolu olmuş bu adam Rusiyanın hərbi dairələri ilə əlaqə saxlayır, onlarla əməkdaşlıq etməkdən belə çəkinmirdi.

Prezident Əbülfəz Elçibəy isə ölkədəki real vəziyyətdən, cəbhədəki durumdan bixəbər idi. Ali Baş komandan olduğunu unutmuş Əbülfəz Elçibəy nazirlərin fəaliyyətinə nəzarət etməyi lazım bilmirdi. Əslində bunun üçün onun zəruri səriştəsi və bacarığı da yox idi.

1993-cü il may ayının 25-də Prezident Aparatında hüquq mühafizə orqanları işçilərinin müşavirəsində Əbülfəz Elçibəy vəziyyəti belə xarakterizə etmişdi: «Xalq deyir, kaş canımız bu Xalq Cəbhəsinin əlindən qurtaraydı. Prokurorluqdan, məhkəmədən xahiş edirəm, buna cavab versinlər. Bu gün respublika niyə dağılır?»

Dövlət katibi Əli Kərimov isə iqtisadi vəziyyət barəsində belə demişdi: «İqtisadi cinayətkarlıq elə bir vüsət alıb ki, dövlət əmlakının açıq-aşkar

mənimsənilməsi, qeyri-qanuni yollarla xaricə satılması, bir sözlə, dövlət əmlakının talan edilməsi adi hala çevrilib. Respublikada rəsmi özəlləşdirmə başlamamış, qeyri-qanuni yolla dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi adı ilə mənimsənilməsi prosesi gedir.»

O vaxtlar Milli Məclisin foyesində şahidi olduğum bir hadisə AXC-Müsavat iqtidarının rəhbərləri üçün olduqca səciyyəvidir. Milli Məclisin üzvlərindən biri iqtidardakıların hərəkətlərinin demokratiyaya, qanuna uyğun olmadığını bildirəndə Pənah Hüseynov müsahibinə belə cavab vermişdi: «Siz hansı demokratiyadan, qanundan danışırsınız? Nə demokratiya? Biz, bir neçə lotu, yığışdıq, hakimiyyəti ələ aldıq. Bildiyimiz kimi də idarə edirik.»

Xalq Cəbhəsinin qərarı ilə yerli təşkilatlara qeyri-qanuni olaraq silah göndərilirdi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Milli Məclisin qarşısında pencək altında avtomat gəzdirən adamların olmasına adi hal kimi baxırdılar. İnsanlar qaranlıq düşəndən sonra küçəyə çıxa bilmirdilər. Günün günorta çağı polis geyimində şəxslər mağazalara girib «dövlətin ehtiyacını» ödəmək adı ilə soyğunçuluq edirdilər. Hər «özünə hörmət edən adam» silahlı dəstələr yaradırdı.

Tarixin dönüş məqamında düzgün xarici və daxili siyasət yeridilməməsi, dövlət idarəçiliyində yol verilən kobud səhvlər nəticəsində Azərbaycan böyük fəlakətlərin astanasında dayanmışdı. 90-cı illərin əvvəllərində baş verən proseslər barəsində respublika Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin 2001-ci il 20 mart tarixli fərmanında deyilir: **«XX əsrdə xalqımızın gərgin əməyi ilə yaradılmış qüdrətli iqtisadi potensial amansızcasına dağıdıldı, milli sərvətlər talan edildi. İctimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda hərc-mərclik, bir qarışıqlıq, «dövlət reketi» hökm sürürdü. Belə düşünülməmiş və səriştəsiz siyasət milli və vətəndaş qarşıdurmasının kəskinləşməsinə, hakimiyyətin ölkə daxilində öz nüfuzunu itirməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, 1993-cü ilin yayında Azərbaycan dövlətçiliyi böhran və məhvolma təhlükəsi qarşısında qaldı, ölkə vətəndaş müharibəsi və parçalanma həddinə çatdı. 1991-ci ildə əlverişli tarixi şəraitin və taleyin xalqımıza bəxş etdiyi imkanlardan yaranmış müstəqil dövlətimiz səriştəsiz siyasət nəticəsində süquta uğramaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı.»**

Belə mürəkkəb və faciəli anda, 1992-ci ilin oktyabrında bir qrup Azərbaycan ziyalısı Heydər Əliyevə müraciət edərək ondan yeni siyasi partiyanın yaradılmasını xahiş etdilər. Bu müraciətin arxasında Azərbaycanın nüfuzlu insanları – görkəmli alimlər, ziyalılar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, sadə əmək adamları dururdu. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Heydər Əliyev partiyanın sədri seçildi. Tezliklə bu siyasi qurum öz ətrafında sağlam düşüncəli insanları toplaya bildi.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda vəziyyət son dərəcə kəskinləşdi. AXC-Müsavat iqtidarı bir daha öz fərsizliyini nümayiş etdirərək Gəncə şəhərində hərbi əməliyyat keçirib qardaş qanı tökdü. Bu, əslində vətəndaş

qarşıdurmasının başlanğıcı idi. Azərbaycana arxadan zərbə vuran Əlikram Hümbətovun və onun ətrafındakı quldur dəstələrinin cənub bölgəsində «Talış-Muğan Respublikası» elan etməsi, şimalda separatçılıq meyllərinin güclənməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirirdi.

Gəncə hadisələri ölkədəki xaos və anarxiyadan cana doymuş xalqın səbr kasasını dolduran son damla oldu. Hazırda müxalifətin bir sıra xadimləri Surət Hüseynov faktorunun yaranmasını müxtəlif qüvvələrin marağının olmasında görürlər. Aydındır ki, bununla onlar məsuliyyətdən qaçmaq, qardaş qırğınını başqasının ayağına yazmaq niyyəti güdürlər. Surət Hüseynov kimi adamların yüksək vəzifələrə qalxması və sonradan azğınlaşmasının səbəbkarı məhz AXC-Müsavat iqtidarı idi.

Məişət düşüncəsi səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməyən Surət Hüseynova Milli qəhrəman adı, polkovnik rütbəsi verilmiş, o, Prezidentin Dağlıq Qarabağ üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi, Baş nazirin müavini təyin edilmişdi. Az bir zaman ərzində yüksək vəzifələr əldə edən Surət Hüseynov isə özünü, həqiqətən, böyük sərkərdə, xalqın taleyini həll edə biləcək təkrarsız bir adam saymağa başlamışdı.

4 iyun hadisələri AXC-Müsavat hakimiyyətinin məntiqi süqutunu yaxınlaşdırdı. O vaxtlar müxtəlif dairələrdə və geniş xalq kütlələri arasında Heydər Əliyevin hakimiyyətə dəvət edilməsi barədə fikirlər getdikcə daha tez-tez səslənirdi. İyunun 9-da Heydər Əliyev xalqın arzusu və iqtidarın dəvəti ilə Bakıya gəldi. Onun parlamentdə çıxışı, sonra isə Gəncəyə səfəri respublika əhalisində böyük ümidlər yaratdı. Səfər vətəndaş qarşıdurmasının genişlənməsinin qarşısını aldı. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. 1993-cü il iyunun 24-də Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri möhtərəm Heydər Əliyevə verildi. Həmin ilin avqustunda keçirilən referendumda ölkə vətəndaşları AXC - Müsavat iqtidarına tam etimadsızlıq göstərdilər. Oktyabrda keçirilən Prezident seçkilərində isə xalqın mütləq əksəriyyəti öz müdrik oğlu Heydər Əliyevə səs verdi və onu dövlət başçısı seçdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanı 1920-ci ildəki aqibətdən xilas etdi. On minlərlə zəhmətkeşin, ziyalının, xalqın müxtəlif təbəqələrinin müraciətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1997-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışını Azərbaycan xalqının və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurtuluşunun başlanğıcı kimi dəyərləndirərək, 15 iyun gününü Milli qurtuluş günü elan etmişdir.

Bu qayıdışla Azərbaycan onu gözləyən fəlakətlərdən xilas oldu. Müstəqilliyimizin dönməzliyi və əbədiliyi təmin edildi, ölkə dövlət və hakimiyyət böhranından azad olundu. Respublikamızın ərazi bütövlüyünə böyük təhlükə olan «Talış-Muğan Respublikası» iddiasına son qoyuldu.

Uzaqgörən siyasətçi kimi Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, xalqı, dövləti Qurtuluşdan Tərəqqiyə aparmaq üçün sabitlik lazımdır. Ölkədə vətəndaş

müharibəsi dayandırıldı. Cəbhə xəttində atəşkəs əldə olundu. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin, terror aktlarının qarşısı alındı, ordu quruculuğunda əməli tədbirlər görüldü və Azərbaycanın güclü silahlı qüvvələri yaradıldı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizama salınmasına dair danışıqlara başlanıldı. Azərbaycanın haqq səsi dünya birliyi tərəfindən dəstəkləndi. Heydər Əliyevin dünyanın aparıcı dövlətlərinin başçıları ilə keçirdiyi görüşlər münaqişənin sülh yolu ilə həllinə böyük zəmin yaratdı.

Ölkədə əsl quruculuq işi başlandı, ağır iqtisadi və siyasi məsələlərin həlli ilə bağlı mühüm tədbirlər görüldü, Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələri açıldı, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və dilimizin inkişafı sahəsində əməli addımlar atıldı.

Azərbaycanlılara qarşı yeridilən etnik təmizləmə siyasəti ilk dəfə açıqlandı və Prezidentin 1997-ci il 18 dekabr tarixli «1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərmanında ona siyasi qiymət verildi. Qaçqınların vəziyyəti ilə əlaqədar ölkənin qanunvericilik orqanı onların statusu haqqında bir sıra hüquqi aktlar qəbul etdi.

Dövlət başçısı 2001-ci il avqustun 22-də «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında» və 2001-ci il 7 sentyabr tarixli «Azərbaycan torpaqlarının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində Ağdam və Füzuli rayonlarından didərgin düşmüş və çadır düşərgələrində müvəqqəti yerləşdirilmiş məcburi köçkünlərin bir qisminin həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» fərmanlar imzaladı. Bu fərmanlarla ilk dəfə olaraq neft sənayesinin inkişafı sayəsində Dövlət Neft Fondunda toplanmış vəsaitin böyük bir hissəsi qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ayrıldı.

1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, mənəviyyatda tərəqqi dövrü yaşandı. Ölkəyə xarici investisiya axını başladı. Neft, kimya, elektroenergetika, kənd təsərrüfatı, yeyinti sənayesi və iqtisadiyyatın digər sahələrində müsbət nəticələr əldə edildi. İlbəil artan iqtisadi inkişaf sayəsində əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldi.

Azərbaycan bölgənin iqtisadi tərəqqisinə təkan verəcək Qədim İpək Yolunun bərpası, Bakı - Tbilisi - Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin, Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi kimi nəhəng layihələrin əsas iştirakçılarından birinə çevrildi.

Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, ATƏT-in, Parlamentlərarası İttifaqın, Avroatlantika Tərəfdaşlıq Şurasının, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, İslam Konfransı Təşkilatının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının və bir sıra digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların bərabər hüquqlu üzvü, Gürcüstanı, Ukraynanı, Özbəkistanı, Azərbaycanı, Moldovanı birləşdirən GUÖAM regional qurumunun təşəbbüsçüsü və fəal iştirakçısıdır.

Ən böyük nailiyyətlərimizdən biri yeni əsrin ilk günlərində Azərbaycanın Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata üzv qəbul edilməsidir. Bu gün Azərbaycanın üçrəngli bayrağı Strasburqda Avropa Şurasının binası önündə dalğalanır.

Respublika Prezidentinin rəhbərliyi ilə müstəqil dövlətimizin Konstitusiyası qəbul olundu. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq real hakimiyyət bölgüsü prinsipi tətbiq edildi. Qanunvericilik və icra hakimiyyəti ilə bərabər, hakimiyyətin müstəqil bir qolu kimi məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti təmin edildi. Hakimiyyətin hər üç qolu arasında əməli əməkdaşlıq yarandı.

Müstəqil Azərbaycanın Milli Məclisinə, yerli özünüidarə orqanlarına azad və demokratik seçkilər keçirildi. Seçkili orqanlarda xalqımızın ən layiqli oğul və qızları təmsil olundu. Parlament seçkilərində Yeni Azərbaycan Partiyası Milli Məclisdə ən çox sayda yer əldə edərək böyük uğur qazandı və bununla ölkənin aparıcı siyasi partiyası olduğunu bir daha sübut etdi. Hələ 1992-ci ilin oktyabrında «91-lər»in Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması ilə əlaqədar Heydər Əliyevə etdikləri müraciətdə belə bir fikir vurğulanırdı: **«Əgər bu partiyanın əsası Sizin kimi təcrübəli dövlət xadimi tərəfindən qoyularsa, onda o, bizim xalqın bir neçə nəsli üçün siyasi kamillik məktəbinə çevrilə bilər.»** Tarix bu sözlərin doğruluğunu bir daha təsdiqlədi.

Ötən on il ərzində Yeni Azərbaycan Partiyası sıralarında siyasətçilərin yeni nəsli yetişmişdir. Onların arasında birincilər sırasında İlham Əliyevin adını çəkə bilərik. İctimai-siyasi və dövlət quruculuğu sahələrində fəaliyyəti sayəsində o, geniş xalq kütləsinin böyük rəğbətini qazanmışdır. İlham Əliyev ictimai şüurda özünü lider kimi təsdiqləyə bilmişdir.

Əsrlər boyu azadlıq amalını qəlbində yaşatmış xalqımız XX əsrin sonlarında əldə etdiyi müstəqilliyini bütün türk dünyasının ən nadir tarixi simalarından sayılan Heydər Əliyev dühası ilə qoruyub saxlayaraq onun əbədiliyini və dönməzliyini təmin edə bildi. Ötən on il ərzində müstəqil Azərbaycan mübarizələrlə dolu şərəfli bir yol keçərək xalqımızın azad, müstəqil yaşamaq əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Respublika Prezidenti bu barədə belə demişdir: **«…bütün çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan xalqı on il müstəqil yaşayıb və bundan sonra da daim müstəqil yaşayacaqdır.»**

Xalqımız inanır ki, XXI əsrdə doğma Azərbaycanımız daha yüksək zirvələr fəth edərək, öz tarixinin yeni şanlı səhifələrini yazacaqdır.

Ziyafət ƏSGƏROV,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisi sədrinin müavini

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİMİZİN ONUNCU İLDÖNÜMÜ – AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ

Azərbaycan xalqının ikinci dəfə azadlığa qovuşması, daha dəqiq desək, müstəqilliyimizin bərpası çox gərgin, keşməkeşli bir dövrə təsadüf edir. 1991-ci il oktyabrın 18-də ölkə parlamentində qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında deyilir: **«Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə, Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplərinin və ənənələrinin varisliyinə əsaslanaraq və «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust tarixli bəyannaməsini rəhbər tutaraq bu Konstitusiya Aktını qəbul edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsaslarını təsis edir.»**

Azərbaycan xalqının tarixində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu əlamətdar hadisəyə qədər, yəni xalqımız əsrlər boyu ürəyində yaşatdığı müqəddəs amalına - müstəqilliyinə qovuşana qədər keçdiyimiz yol heç də hamar olmamışdır. Müstəqilliyimiz qəhrəman vətən övladlarının qanı bahasına qazanılmışdır. Bu tarixi dönəmə qədər keçilmiş mübarizə dolu illər hamımızın yaxşı xatirindədir.

Məlumdur ki, 1980-ci illərin sonlarında Sovet imperiyasının dayaqları sarsılmışdı. Buna baxmayaraq, imperiyapərəst qüvvələr keçmiş Sovetlər Birliyini hər vəchlə yaşatmağa çalışır, bunun üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Eyni ssenarilər üzrə keçmiş sovet respublikaları arasında qəsdən nifaq yaradılır, «parçala, hökm sür» prinsipinə uyğun olaraq, ayrı-ayrı nöqtələrdə süni şəkildə müharibə ocaqları yaradılırdı. Bu ocaqlardan biri də Dağlıq Qarabağda peyda oldu. «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə uzun illər boyu bütün bəd niyyətlərini həyata keçirməyə cəhd edən məkrli erməni separatçıları torpaq iddiası ilə müxtəlif terror aktları həyata keçirməyə başladılar. Tarixən öz torpağına, yurduna böyük sədaqətlə bağlı olan xalqımız ayağa qalxdı.

Artıq etiraz dalğası bütün Azərbaycanı bürümüşdü. Səslənən şüarlar təkcə Qarabağla bağlı deyildi. Xalq sovet imperiyasının çürük mahiyyətini dərk

etdiyindən onun süqutunu açıq-aydın görür, müstəqilliyimizin əldə edilməsi naminə əlindən gələni əsirgəmirdi.

Sovet imperiyasının üzdəniraq rəhbərləri və onların respublikamızdakı əlaltıları o vaxt xalqın istəyi əleyhinə gedərək başqa yol tutmuşdular. Bu yol azərbaycanlıları susdurmaq, kölə vəziyyətinə salmaq, Qarabağı ermənilərə «peşkəş etmək» idi. Məhz elə bu səbəbdən də 1990-cı ilin 20 yanvarında hər birimizin xatirində qanlı bir faciə kimi qalmış dəhşətli hadisə baş verdi. Sovet imperiyasının tankları Azərbaycanın paytaxtında əliyalın insanları qanına qəltan etdi. Təkcə Bakı şəhərində deyil, Azərbaycanın digər bölgələrində də şəhidlər xiyabanları yarandı. Lakin qara qüvvələr yanılırdılar. 20 yanvar ölümlə, faciə ilə bitsə də, şəhidlər öz qanları ilə ana torpağımıza azadlıq toxumu səpdilər. İmperiyapərəst qüvvələr isə öz bəd niyyətlərindən əl çəkmədilər, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini daha da alovlandırdılar. 20 yanvar şəhidlərinə Qarabağ şəhidləri əlavə edildi. Lakin Sovet İttifaqı yaşaya bilmədi. Tarixi prosesin qarşısına əngəl çıxarmaq istəyən sovet ideoloqları başa düşdülər ki, bu quruluşa nə qədər yamaq vurulsa da, daha onu yaşatmaq mümkün deyildir.

Beləliklə, Sovet İttifaqı dağıldı, respublikalar, sözün həqiqi mənasında, müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqilliyi qazananlardan biri də Azərbaycanımız oldu.

Aradan on il ötüb. Bu illər ərzində Azərbaycan parlamentinin keçdiyi inkişaf yolunu mən **iki mərhələyə ayırmaq istərdim. Birinci mərhələ 1991-ci il oktyabr ayının 18-dən 1993-cü il iyun ayının 15-nə qədərki dövrdür. İkinci mərhələ isə 1993-cü ildən bu günə kimi - ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin başçılığı ilə keçdiyimiz inkişaf yoludur.**

Birinci mərhələdə 50 nəfər deputatdan ibarət Milli Şura yaradıldı. Sonra onun adı dəyişdirilərək Milli Məclis edildi. Dövlət atributlarımız - himnimiz, bayrağımız, gerbimiz qəbul edildi. Bir sıra qanunvericilik aktları qəbul olundu. Lakin ölkədəki qeyri-sabit vəziyyət, Azərbaycan dövlətinin və parlamentinin başında duranların siyasi naşılığı, Əbdürrəhman Vəzirovun, daha sonra Ayaz Mütəllibovun «buyruq qulu» olması, hakimiyyət başına gələn Əbülfəz Elçibəyin və parlamentin sədri İsa Qəmbərin ambisiyalı çıxışları, düşünülməmiş hərəkətləri, 25 nəfəri iqtidardan, 25 nəfəri isə müxalifətdən olan deputatların müxtəlif siyasi oyunlara cəlb edilməsi hakimiyyət böhranını günbəgün dərinləşdirdi. Doğrudur, bu illərdə parlamentdə reallığı dərk edən, siyasi korluğa qarşı qətiyyətlə mübarizə aparan deputatlarımız da var idi. Lakin onlar azlıqda idilər.

AXC-Müsavat cütlüyünün hakimiyyəti dövründə torpaqlarımız bir-birinin ardınca işğal olunurdu. 1992-ci il fevral ayının 26-da Xocalıda faciə baş verdi. Bəşər tarixində görünməmiş cinayət işləndi. Uşaqlar, qocalar, qadınlar erməni qəsbkarlarının və onların havadarlarının güllələrinə tuş gəldi. Bunun ardınca 1992-ci il may ayının 8-də Şuşa, həmin il may ayının 18-də Laçın, 1993-cü il

aprel ayının 2-də isə Kəlbəcər işğal olundu. Dəhşətlisi o idi ki, şəhidlər xiyabanlarında cəbhədə döyüşən əsgərlər üçün əvvəlcədən məzarlar qazılırdı.

Milli Məclisdə isə xalqın başına gətirilən bu müsibətləri olduğu kimi xalqa çatdırmaq əvəzinə, iclasların qapalı, yaxud birbaşa yayımlanması ilə əlaqədar uzun-uzadı müzakirələr aparırdılar. Yəqin ki, həmin hadisələri əks etdirən, televiziya ilə verilən videoyazıları hamınız xatırlayırsınız. Qapalı iclas tərəfdarları olan dırnaqarası liderlər həqiqəti, real vəziyyəti xalqdan gizlətmək istəyirdilər.

Məhz belə bir vaxtda həm xarici, həm də daxili qüvvələr Azərbaycanı parçalamaq fikrinə düşdülər. Bu, ikinci dəfə qazandığımız müstəqilliyimizin itirilməsi ərəfəsi idi. Ən əziz nemət olan azadlığımızı itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdıq. Xalq başa düşürdü ki, Azərbaycanı bütün bu bəlalardan, müsibətlərdən, faciələrdən yalnız Heydər Əliyev dühası qurtara bilər.

Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları o vaxtlar Naxçıvan Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdilər. Bu tarixi qayıdış öz bəhrəsini verdi. Möhtərəm Heydər Əliyev iyun ayının 15-də Ali Sovetin sədri seçildi və bu vəzifədə həmin il oktyabr ayının 3-nə qədər fəaliyyət göstərdi. Sonra isə xalqın arzu, istək, rəğbət və məhəbbətinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Heydər Əliyevin Ali Sovetin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasındakı çıxışından: **«Mənə bu gün böyük etimad göstərdiyinə görə Milli Məclisin üzvlərinə, Azərbaycanın Ali Sovetinə minnətdarlığımı bildirirəm və sizi əmin edirəm ki, bütün imkanlardan istifadə edib bu böyük vəzifəni, ağır bir yükü aparmağa çalışacağam və bu vəzifənin ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə səy edəcəyəm. Bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının bugünkü ağır, mürəkkəb və gərgin vəziyyətini tam məsuliyyətlə dərk edirəm. Bu vəzifəni üzərimə götürərək öz məsuliyyətimi anlayıram və bunların hamısını rəhbər tutaraq əlimdən gələni edəcəyəm.»**

Bu, elə bir vaxt idi ki, Gəncədə 4 iyun hadisələri baş vermiş, qan tökülmüşdü. Elə bir vaxt idi ki, Əlikram Hümbətov kimi separatçılar qondarma «Talış-Muğan Respublikası» yaratmaq, Azərbaycanı parçalamaq istəyirdilər. Elə bir vaxt idi ki, hələ də cəbhədə qan tökülür, torpaqlarımız düşmən tərəfindən zəbt edilirdi.

Belə çətin, ağır, mürəkkəb bir şəraitdə Heydər Əliyev Milli Məclisdəki fəaliyyətində ilk addım olaraq xalqla birbaşa təmasa keçdi. Milli Məclisin bütün iclasları, bütün mətbuat konfransları, brifinqlər, problem məsələlərə həsr olunmuş müşavirələr birbaşa yayımla televiziya ekranlarında göstərildi. Xalq hər şeydən xəbərdar oldu. Tədricən problemlərin həlli yolları ilə əlaqədar konstruktiv tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. 20 yanvar faciəsinə hüquqi və siyasi qiymət verildi. Qondarma «Talış-Muğan Respublikası» xülyası xalqın öz əli ilə məhv edildi. İqtisadiyyatda və həyatın başqa sahələrində irəliləyiş, inkişaf yarandı. Xalqın itirilmiş inamı özünə qaytarıldı.

Nüfuzlu dövlətlərlə AXC–Müsavat cütlüyü vaxtında pozulmuş münasibətlər bərpa edildi. Ən başlıcası isə sabitlik yarandı. İnsanlar qorxub-çəkinmədən küçəyə çıxa bildilər. Bütün bunlar Heydər Əliyev idarəçiliyinin, Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin bəhrələri idi.

Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-dən oktyabrın 3-dək Ali Sovetə rəhbərlik etdiyi dövrdə parlamentarizm ənənələri yeni nəfəs, yeni qüvvə aldı. Ordu quruculuğu sahəsində mühüm qərarlar qəbul edildi. «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Konstitusiyada və müxtəlif hüquqi sənədlərdə dəyişikliklər edildi. Azərbaycan parlamentinin 1993-1994-cü illərdə fəaliyyəti, respublika Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycanı dünya miqyasında tanıtmaq səyləri və bu sahədə əldə edilmiş uğurlar xarici düşmənləri və onların daxildəki tör-töküntülərini qorxuya saldı. 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart aylarında dövlət çevrilişinə cəhdlər oldu. Amma bu çirkin, xain oyunlar heç bir nəticə vermədi. Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də öz doğma xalqına arxalanan Heydər Əliyev dühası bəd niyyətlilərin arzusunu gözündə qoydu.

Möhtərəm Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyimizin on illiyinə qiymət verərkən demişdir: **«Bu il Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsinin onuncu ildönümüdür. Oktyabr ayında biz bu tarixi hadisənin on illiyini layiqincə qeyd edəcəyik. Mən bu barədə xüsusi fərman vermişəm. Müxtəlif tədbirlər planı hazırlanır və biz on illik yubileyi qeyd etmək üçün ciddi hazırlaşmalıyıq və onunla bir daha nümayiş etdirməliyik ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan xalqı on il müstəqil yaşayıb və bundan sonra da daim müstəqil yaşayacaqdır.»**

Dövlət müstəqilliyi dövründə Azərbaycan parlamentinin keçdiyi yola nəzər saldıqda 1995-ci ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının qəbulunu və demokratik əsaslarla seçilmiş ilk parlamentinin həm birinci çağırışdakı, həm də indiki mərhələdəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etməliyik. Beynəlxalq hüquq təcrübəsində sınaqdan çıxmış hakimiyyətin bölünməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi onun qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələrək Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirməkdədir. Respublika Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda aparılan hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunda, müasir bazar münasibətlərinə söykənən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində, sosial münasibətlərin inkişafını təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılmasında böyük irəliləyiş əldə edilmişdir.

Respublika Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev Milli Məclisin 1995-ci il 24 noyabr tarixli iclasında çıxış edərkən demişdir: **«Hesab edirəm ki, yeni seçilmiş parlament xalqımızın, Azərbaycanın intellektual, mədəni səviyyəsini, xalqımızın mənəvi varlığını təmsil edən, təcəssüm edən bir parlamentdir. Biz belə bir parlamentlə fəxr edə bilərik. Parlamentdə**

Azərbaycanın tanınmış, hörmətli adamları, ziyalı adamları var. Belə olan halda, şübhəsiz ki, parlamentin işi də səmərəli olacaqdır və belə olan halda, hesab edirəm ki, hazırlanan, qəbul edilən qanunlar da Konstitusiyaya uyğun, bizim tutduğumuz yola, demokratiya prinsiplərinə uyğun qanunlar olacaqdır.»

Ötən illər ərzində Milli Məclis öz işini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi və «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında» qanun əsasında qurmuşdur. Milli Məclis Respublika Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətini dəstəkləyir, ölkənin qanunvericilik orqanı qarşısında dayanan vəzifələri həyata keçirmək üçün əlindən gələni əsirgəmir.

1997-ci il iyun ayının 27-də Milli Məclis xalqımızın müxtəlif zümrələrinin, minlərlə seçicinin müraciətlərini, arzu və istəklərini nəzərə alaraq görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin respublikada hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun gününün Azərbaycan xalqının milli qurtuluş günü elan edilməsi barədə xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərar Azərbaycanın böyük oğlu, görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevə ümumxalq məhəbbətinin parlaq təzahürü idi.

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə siyasi, iqtisadi, sosial islahatların həyata keçirilməsi, dövlətimizin beynəlxalq birliyə tam hüquqlu üzv kimi qəbul olunması üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi mühüm addımlar atmışdır.

Bunlar bir tərəfdən Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunun təmin edilməsi, çoxpartiyalılığa, müxtəlif siyasi cərəyanların ideyalarının azad ifadə olunmasına əsaslanan siyasi sistemin yaradılması, insan və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına qulluq edən təsisatların formalaşması, digər tərəfdən isə, ölkəmizdə azad rəqabətə, inkişaf etmiş mülki dövriyyəyə, müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması məqsədini güdən qanunvericilik tədbirlərini əhatə etmişdir.

İlk növbədə qeyd etməliyəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət hüquq təsisatlarının və yerli özünüidarə sisteminin formalaşması üçün parlamentimiz «Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər haqqında», «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında», «Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında» qanunları qəbul etmişdir. Bu qanunlar dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarının hüquq ekspertizasından keçərək yüksək qiymət almışdır. Bu və digər qanunlar əsasında hakimiyyətin müxtəlif qolları – qanunvericilik, icra, məhkəmə hakimiyyətləri daha da inkişaf etmiş, eyni zamanda ölkəmizdə ilk dəfə olaraq dünya praktikasına əsaslanan yerli özünüidarə sistemi yaranmışdır.

Azərbaycanda yeni hüquqi sistemin yaradılması istiqamətində də parlamentimiz tərəfindən bir çox önəmli addımlar atılmışdır. Burada mən ilk növbədə yeni məcəllələrin - Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-

Prosessual, İnzibati Xətalar, Əmək, Ailə, Vergi, Gömrük məcəllələrinin qəbulunu xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Belə irimiqyaslı qanun yaradıcılığı tədbirlərinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda hüquq təfəkkürünün yüksək səviyyəsindən, parlament üzvlərinin tarixi məsuliyyətini dərk etməsindən və ölkənin inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəmədiklərindən xəbər verir. Bir məsələni də ayrıca qeyd etmək istərdim. Bütün qəbul edilən sənədlərdə dövlətimizin başçısının xüsusi həssaslıqla yanaşdığı insan hüquqlarının qorunması prinsipi təmin edilmişdir.

Möhtərəm Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən hüquq islahatları hüquq mühafizə orqanları sisteminin yenidən formalaşmasını tələb edirdi. Bu məqsədlə Milli Məclis tərəfindən «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında», «Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Polis haqqında», «Prokurorluq haqqında», «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında», «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında», «Dövlət məhkəmə ekspertizası haqqında», «Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanlarının dövlət mühafizəsi haqqında» qanunlar qəbul edilmişdir. Beynəlxalq standartlar səviyyəsində hazırlanan bu qanunlar ölkəmizdə inkişaf etmiş hüquqi təsisatlar yaradılmasına imkan vermişdir.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üçün hüquqi təminatlar daim Milli Məclisin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sırada mən xüsusi olaraq bir məsələni vurğulamaq istəyirəm.

1998-ci ildə respublika Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Şərqdə ilk dəfə olaraq ölkəmizdə ölüm cəzası ləğv edilmiş və bu barədə Milli Məclisdə müvafiq qərar qəbul olunmuşdur. Yeni Cinayət Məcəlləmizdə belə bir cəza artıq nəzərdə tutulmur və bu addım ümumiyyətlə dövlətin cəza siyasətinin humanistləşməsinin mühüm bir göstəricisidir.

Həmçinin qeyd etməliyəm ki, keçən dövr ərzində insanpərvərlik və humanizm prinsiplərinə əsaslanan dövlət başçısı möhtərəm Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclis tərəfindən 6 dəfə amnistiya qərarları qəbul edilmiş və bunlar nəticə etibarilə 63.777 nəfərə tətbiq edilmişdir.

Ölkəmizdə insan hüquqlarının qorunması üzrə yeni sistemin yaranmasının parlaq təzahürlərindən biri də «İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında» qanun layihəsinin müzakirəyə çıxarılmasıdır. Belə bir hüquqi təsisatın yaradılması qabaqcıl dövlətlərdə tətbiq edilən səmərəli institutların ölkəmizdə fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradacaqdır.

Milli Məclis söz və mətbuat azadlığı sahəsində də aparılan dövlət siyasətini həmişə dəstəkləmişdir. Ölkədə mətbuat üzərindən senzura tamamilə götürülmüş, «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» yeni demokratik qanun Milli Məclisin müzakirəsinə verilmiş və qəbul edilmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiyanın əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi və yayılmasının ümumi qaydalarını müəyyənləşdirmiş, bu sahədəki fəaliyyətin təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən etmişdir.

Milli Məclisdə əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində də əhəmiyyətli sənədlər qəbul olunmuşdur. Onlardan «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında», «Sosial sığorta haqqında», «Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında» və başqa sənədləri misal gətirmək olar.

Ötən dövrdə Milli Məclis mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin təsdiqi, onun icrası məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, «Dövlət büdcəsi haqqında» və «Dövlət büdcəsinin icrası haqqında» qanunlar qəbul etmişdir.

1996-1997-ci illərdə ölkədə aparılan islahatların həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirən 282 qanun, 81 qərar qəbul edilmişdir.

1998-ci ilin payız sessiyasında (sentyabrın 30-dan dekabrın 29-dək), 1999-cu ilin yaz və növbədənkənar sessiyalarında (fevralın 1-dən iyulun 2-dək) ümumən 178 sənəd, o cümlədən 151 qanun, 27 qərar qəbul olunmuşdur. Bu dövrdə 48 qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilmiş, 55 qanunla beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar təsdiq olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir.

1999-cu ilin payız sessiyasında (sentyabrın 30-dan dekabrın 29-dək), 2000-ci ilin yaz və növbədənkənar sessiyalarında (fevralın 1-dən iyulun 17-dək) ümumən 369 sənəd, o cümlədən 213 qanun, 20 qərar qəbul olunmuşdur. Bu dövrdə 25 qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilmiş, 111 beynəlxalq müqavilə və konvensiya təsdiq olunmuşdur.

2001-ci ilin yaz və növbədənkənar sessiyalarının 43 iclasında 118 qanun və qərar, o cümlədən «Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara emblemlərindən istifadə və onların müdafiəsi haqqında», «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında», «Diplomatik xidmət haqqında», «Ahıllara sosial xidmət haqqında», «Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında», «Narkoloji xidmət və nəzarət haqqında», «Cinayət işlərinə dair hüquqi yardım haqqında», «Prokurorluğun rəsmi emblemi haqqında», «Prokurorluq orqanları işçilərinin fərqlənmə nişanları və xüsusi geyim forması haqqında», «Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında», «İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında» qanunlar qəbul olunmuş, habelə «Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında», «Prokurorluq işçilərinin xidməti vəsiqəsi haqqında», «Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında» əsasnamələr təsdiq edilmişdir.

Parlamentimizin fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini də nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil etmişdir. Bu sırada mən Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, NATO-nun Parlament Assambleyası, Avropa Parlamenti, Parlamentlərarası İttifaq, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament Məclisi, ATƏT-in, MDB-nin, İslam Konfransı Təşkilatının Parlament Məclisləri ilə səmərəli əməkdaşlığı nümunə göstərə bilərəm.

Mən həmçinin parlamentimizin bir sıra məsələlərə dair keçirdiyi tədbirləri də qeyd etmək istərdim. Bunların sırasında Milli Məclisdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı ilə birlikdə keçirilən «Azərbaycan Respublikasında ombudsman təsisatı» mövzusunda elmi-praktik konfrans, Avropa Şurası ilə birlikdə keçirilən «Qanun yaradıcılığı texnikası və prosedurları» seminarı xüsusi vurğulanmalıdır.

Milli Məclis ölkəmizin təbii sərvətlərindən xalqın rifahı naminə istifadə edilməsi sahəsində də mühüm işlər görmüşdür.

Xəzərin Azərbaycana məxsus sektorunda neft yataqlarının kəşfiyyatına, işlənməsinə və hasilatın pay bölgüsünə dair Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Norveçin, Fransanın, Rusiyanın, Yaponiyanın, İtaliyanın və sair dövlətlərin iri neft şirkətləri arasında imzalanmış sazişlər Milli Məclisdə geniş müzakirədən sonra təsdiqlənmiş və qanuni qüvvəyə minmişdir.

Bu gün respublikamız təkcə regional deyil, qlobal layihələrin də həyata keçirilməsinin təşəbbüsçülərindən və fəal iştirakçılarından biridir. Qədim Tarixi İpək yolunun bərpası istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. «Tarixi İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Konfransda imzalanmış Bakı Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi barədə», «Tarixi İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Konfransda imzalanmış Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafına dair Beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Sazişin təsdiq edilməsi barədə» qanunları misal göstərmək olar.

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin bərqərar edilməsi, özəlləşdirmənin mərhələlərlə həyata keçirilməsi, bu sahədə islahatların mütəşəkkil aparılması üçün hüquqi bazanın yaradılması da daim Milli Məclisin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu qanunlar iqtisadiyyatda aparılan islahatların qanunvericilik bazasını xeyli möhkəmləndirmiş, bu sahədə daha böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün hüquqi təminat yaratmışdır.

Milli Məclis kənd təsərrüfatı sahəsində köklü islahatların həyata keçirilməsinə dair böyük əhəmiyyətli qanunlar qəbul etmişdir. Torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsini nəzərdə tutan «Torpaq islahatı haqqında» Qanun, mübaliğəsiz demək olar ki, postsovet məkanında kənd təsərrüfatı islahatlarının aparılması sahəsində atılmış ən cəsarətli addımlardan biridir.

1999-cu il dekabr ayının 12-də bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi üçün görülmüş işlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, parlament bu sahədə çoxlu qanunlar qəbul etmişdir.

Hərbi qanunvericilik sahəsində də ciddi işlər görülmüşdür. Ordu quruculuğu, silahlı qüvvələrin möhkəmləndirilməsi və bu sahəyə qayğının artırılması Milli Məclisin diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Milli Məclis respublikada mədəniyyət, elm və təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirmiş, qanun layihələri üzərində ciddi iş aparılmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində respublikamızda bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün vardır. Onların sosial durumunun

yaxşılaşdırılması, onlara dövlət qayğısının artırılması ilə bağlı Milli Məclis qanunvericilik hakimiyyəti kimi «Qaçqınların və ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin (məcburi köçkünlərin) statusu haqqında», «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında», «Erməni silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzünə məruz qalmış ərazilərin yaşayış məntəqələrindəki fiziki və hüquqi şəxslərin 1998-ci il yanvarın 1-dən 2002-ci il yanvarın 1-dək əmlak vergisini ödəməkdən azad edilməsi haqqında» qanunlar qəbul etmişdir.

Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar Milli Məclisin deputatları Azərbaycanın haqq səsinin beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Parlamentimiz Dağlıq Qarabağ məsələsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında ədalətli həlli üçün öz səlahiyyətləri daxilində bütün imkanlardan istifadə edir və gələcəkdə də edəcəkdir.

Ən böyük nailiyyətlərimizdən biri 2001-ci ilin yanvar ayında Avropa Şurasına üzv qəbul olunmağımızdır. İndi müstəqil Azərbaycanın üçrəngli bayrağı Avropa Şurası kimi nüfuzlu təşkilatın binası önündə dalğalanır.

Bu gün bizim ən böyük problemimiz Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsidir. Bu il fevral ayının 23-də və 24-də Prezidentimizin təşəbbüsü ilə Milli Məclisdə keçirilən iclaslar, möhtərəm Heydər Əliyevin dərin məzmunlu nitqləri, aparılan müzakirələr bir daha təsdiq etdi ki, bu problemin həlli yolunda bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həmin yığıncaqda möhtərəm Heydər Əliyev demişdir: **«Onu bilin, bu gün də, sabah da Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının mənafeyinə zidd olan heç bir şeyi qəbul etməz.»**

Heydər Əliyevin bu qətiyyətli sözləri xalqımızda bir daha böyük inam yaradır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli müdrik öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə mümkündür.

Möhtərəm Heydər Əliyev Milli Məclisin 2001-ci il 23 fevral tarixli iclasında parlamentin fəaliyyətinə isə aşağıdakı kimi qiymət vermişdir:

«Biz dövlət müstəqilliyi əldə ediləndən sonra Azərbaycanın ilk Konstitusiyası əsasında seçilmiş Milli Məclisin, keçmişdə olan Milli Məclisin fəaliyyətini bu gün məmnuniyyət hissi ilə layiqincə qiymətləndirməliyik.

İkinci dəfə seçilən Milli Məclis, hesab edirəm ki, öz tərkibinə görə, səviyyəsinə görə daha da keyfiyyətlidir. Tam əminəm ki, işinə yeni başlamış Milli Məclis keçən dövrdən də məhsuldar işləyəcək və əldə olunmuş təcrübədən səmərəli istifadə edəcəkdir. Beləliklə, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün və müstəqil dövlətin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ali qanunvericilik orqanı kimi öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirəcəkdir.»

Bu gün Azərbaycanın Milli Məclisi möhtərəm Prezidentimizin həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasəti dəstəkləyərək Azərbaycanın 83 il bundan

öncə fəaliyyətə başlamış ilk parlamentinin işini davam etdirir, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş mühüm qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərir.

İnanıram ki, Milli Məclis öz üzərinə düşən tarixi vəzifələri bundan sonra da layiqincə həyata keçirəcək, demokratik islahatların hüquqi bazasının yaradılmasında əlindən gələni əsirgəməyəcəkdir.

Gövhər BAXŞƏLİYEVA,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisi sədrinin müavini

PARLAMENTİMİZ VƏ QADIN DEPUTATLAR

Yaşadığımız 2001-ci il Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında bir çox əlamətdar hadisələrlə zəngindir. Bunlardan ən önəmlisi isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin fərmanı ilə dövlət müstəqilliyimizin 10 illiyinin qeyd olunmasıdır.

Xalqımızın azadlıq və milli istiqlal uğrunda mübarizə tarixi şanlı və şərəfli olduğu qədər də faciəvi olub. Faciəvi olub ona görə ki, zaman-zaman tarixi şəraitin və xalqın azadlıq ruhunun hökmü ilə milli haqlarımız uğrunda gedən mücadilələr bir çox hallarda son nəticədə məğlubiyyətə uğramış, ata-babalarımızın müstəqillik arzusu yadelli işğalçılar tərəfindən qan içində boğulmuşdur. Ən ibrətamiz və təəssüfləndirici hal odur ki, bu acı məğlubiyyətlərdə obyektiv proseslərlə yanaşı, subyektiv amillərin də ciddi təsiri olmuşdur. Daxili çəkişmələr və münaqişələr, regional və sinfi maraqların milli mənafelərdən üstün tutulması, başlıcası isə, xalqın bütün təbəqələrini vahid məqsəd ətrafında birləşdirməyi bacaran ümummilli liderin olmaması məhz bu cür subyektiv amillərdəndir ki, xarici müdaxiləyə meydan açmış, milli müstəqillik üçün yaranmış tarixi şansın gerçəkləşməsinə imkan verməmişdir. Bunu bütün dünyada milli dövlətlərin formalaşması prosesinin getdiyi bir zamanda (XVIII əsrdə) Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması da, Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cəmi 23 ay yaşadıqdan sonra süquta uğraması da təsdiq edir.

XX əsrin sonunda xalqımızın milli istiqlala qovuşması üçün növbəti tarixi şərait yarandı. 1991-ci ildə SSRİ-nin süquta uğraması digər müttəfiq respublikalarla yanaşı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi ilə nəticələndi. Lakin bir tərəfdən Ermənistanın torpaqlarımıza təcavüzü, digər tərəfdən isə hakimiyyət təcrübəsi və səriştəsi olmayan qüvvələrin daxili və xarici siyasətdə buraxdığı səhvlər xalqımızı ciddi sınaq qarşısında qoydu. Siyasi didişmələr və silahlı qruplaşmaların mübarizəsi ölkəni vətəndaş müharibəsi həddinə gətirib çıxardı. Daxili hərc-mərclik, hakimiyyət orqanlarının iflic vəziyyətinə düşməsi yenicə qazanılmış müstəqilliyin itirilməsinə səbəb ola bilərdi. Lakin bu dəfə tarix təkrarlanmadı, çünki əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq indi xalqın bütün təbəqələrinin inandığı və hörmət bəslədiyi ümummilli lider, böyük siyasi iradəyə və təcrübəyə malik şəxsiyyət - Heydər Əliyev şəxsiyyəti var idi. Xalqın mütləq əksəriyyətinin, o cümlədən

hakimiyyət nümayəndələrinin təkidli tələbi ilə Bakıya gəlib Ali Sovetin sədri, daha sonra ölkə Prezidenti seçilən Heydər Əliyev müstəqilliyimizə qarşı yönəlmiş, necə deyərlər, ənənəvi ssenarini pozdu. Azərbaycanın hansısa xarici qüvvələrin əlində oyuncağa çevrilməsinə imkan vermədi. Bu, çoxminillik tariximizdə şəxsiyyətin roluna dair ən bariz nümunə, ən parlaq örnəkdir.

1993-cü ilin son dərəcə gərgin şəraitində möhtərəm Prezidentimizin daxili sabitliyi təmin etmək, xarici təzyiqlərin qarşısını almaq və beləliklə, dövlət müstəqilliyimizi qoruyub saxlamaq istiqamətində həyata keçirdiyi nəhəng işlər, daha sonra dövlət quruculuğu prosesinin uğurla aparılması, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün məqsədyönlü tədbirlərin görülməsi, ordu quruculuğu, beynəlxalq münasibətlərdə bərabərhüquqlu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, demokratik vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması yolunda ciddi addımların atılması və başqa tədbirlər bu gün öz bəhrəsini verir. Ötən illər ərzində Azərbaycan dövləti möhkəmləndirildi və inkişaf etdirildi, onun geosiyasi əhəmiyyəti yüksəldi, ölkəmiz qlobal əhəmiyyətli iqtisadi layihələrin mərkəzinə çevrildi.

Son illər Azərbaycan Respublikasında gedən inkişaf proseslərinin üstün istiqamətlərindən biri demokratikləşmə fonunda qadın problemi, qadın hərəkatı, qadın hüquqlarının müdafiəsi, qadınların fəal ictimai qüvvəyə çevrilməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün qadınlarımızın həyat tərzinin yaxşılaşdırılması dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu siyasətdə, təbii ki, Azərbaycan qadınının ailədə və cəmiyyətdə ənənəvi həyat və təfəkkür tərzini qoruyub yaşadan milli dəyərlər ön plana çəkilir.

Bu gün xalqımızın üzləşdiyi müharibədə Azərbaycan qadını da çox böyük iztirablara, əzablara düçar olmuşdur. İstər Ermənistandan, istərsə də Dağlıq Qarabağdan və ətraf rayonlardan qovulmuş milyonlarla insanın çox hissəsini qadınlar, uşaqlar təşkil edir. Bu günahsız insanlar erməni şovinistlərinin iyrənc işğalçılıq siyasətinin, erməni terrorizminin qurbanlarına çevrilmişlər. Çadır şəhərciklərində dözülməz şəraitdə yaşayan Azərbaycan qadını öz doğma yurd-yuvasına qayıdacağı günü səbirsizliklə gözləyir.

Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev qadın problemlərinin həllini dövlət siyasətinin tərkib hissəsi hesab edərək, Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətdə mühüm mövqe tutmasına həmişə böyük diqqət və qayğı göstərmişdir.

1998-ci ildə Prezidentin fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır ki, bunu da ölkəmizdə qadın problemlərinin həllinə dövlət qayğısı kimi qiymətləndirmək olar.

2000-ci il martın 6-da ölkə Prezidenti «Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında» fərman imzalamışdır. Fərmanda qadınların kişilərlə bərabərliyini, xüsusilə onların dövlət idarəçiliyi

sistemində lazımi səviyyədə təmsil olunmasını əməli surətdə təmin etmək kimi vəzifələr öz əksini tapmışdır.

Dövlət başçısının üçüncü minilliyin gəlişi münasibəti ilə xalqa müraciətində də Azərbaycan qadınlarının inkişaf yoluna xüsusi nəzər salınmış, qadın hərəkatı yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu sənəddə cəmiyyət və dövlət həyatının müxtəlif sahələrində qadınlarımızın nailiyyətləri bir daha təqdir edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi həyatın bütün sahələrində qadın və kişilərin bərabərliyi ideyalarını ifadə edir. 1995-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikası BMT-nin «Qadınlara münasibətdə hər cür ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi barədə» Konvensiyasına qoşularaq öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür. Ümumilikdə, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dövləti qadınların və uşaqların hüquq və azadlıqları ilə əlaqədar 20-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan qadınları kişilərlə bərabər hüquqlara malik olaraq cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayırlar. Müstəqil respublikamızın 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyasında qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara malik olması öz əksini tapmış, demokratik dövlət quruculuğu prosesində onların fəal iştirakının hüquqi bazası yaradılmışdır.

Tarixən şərəfli yol keçmiş, öz ucalığını qoruyub saxlamış Azərbaycan qadını bu gün cəmiyyətin bütün sahələrində fəal rol oynayır, bilik və bacarığını müstəqil dövlətimizin möhkəmlənməsinə və inkişafına sərf edir. Bu gün ölkəmizdə elə bir sahə tapılmaz ki, orada qadınlarımız kişilərlə bərabər çalışmasın və ya rəhbər vəzifə tutmasınlar. Müstəqil dövlətimizin parlamentində qadınların deputat kimi fəaliyyəti də onların Azərbaycan cəmiyyətində yüksək nüfuza malik olmasının göstəricisidir. Bu gün qadınlarımızın səsi BMT, Avropa Şurası, Parlamentlərarası İttifaq, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İslam Konfransı Təşkilatı kimi nüfuzlu beynəlxalq qurumların tribunalarından eşidilir. Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olan Azərbaycanı bu mötəbər təşkilatın Parlament Assambleyasında kişi deputatlarımızla yanaşı qadın deputatlarımız da təmsil edirlər.

Birinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində xalqın bütün təbəqələrini təmsil edən qadınlarımız da olub. Onların 3 nəfəri elmlər doktoru, 2 nəfəri elmlər namizədi, 1 nəfəri SSRİ-nin, 2 nəfəri Azərbaycanın xalq artisti, 1 nəfəri SSRİ, 2 nəfəri Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı idi. Birinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində fəaliyyət göstərən 11 daimi komissiyadan 9-da qadınlarımız qanun layihələrinin işlənib hazırlanmasında fəal iştirak ediblər. Onlardan 1 nəfəri (Asya Manafova) daimi komissiyanın sədri, 2 nəfəri (Nigar Ələkbərova, Nairə Şahtaxtinskaya) daimi komissiyaların sədr müavinləri kimi çalışmışlar. Qadın deputatlarımızın hər biri qanun layihələrinin müzakirəsində xüsusi səriştə nümayiş etdirmiş,

onların qəbulunda fəal iştirak etmişlər. Qadınlarımız dəfələrlə nüfuzlu beynəlxalq toplantılarda iştirak etmiş, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, demokratik islahatlar barədə dünya ictimaiyyətinə məlumat vermişlər. Asya Manafova, Fatma Abdullazadə, Nigar Ələkbərova, Nairə Şahtaxtinskaya, Şəfiqə Məmmədova, Elmira Qasımova, Çimnaz Əliyeva, Minayə Əliyeva, Əsmətxanım Məmmədova, Səmayə Piriyeva, Tərlan Musayeva və başqaları müstəqil dövlətimizin qanunvericilik bazasının yaradılmasında, Azərbaycanın haqq səsinin dünya birliyinə çatdırılmasında xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Hesab edirəm ki, qadın deputatlarımızın hər biri üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

İkinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 13 qadın deputat fəaliyyət göstərir. Onların 3 nəfəri elmlər doktoru, 3 nəfəri elmlər namizədi, 1 nəfəri SSRİ-nin, 2 nəfəri Azərbaycanın xalq artisti, 2 nəfəri Dövlət mükafatı laureatıdır. Qadınlarımızın 8 nəfəri cəmiyyətin aparıcı siyasi qüvvəsi olan Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvü, 5 nəfəri isə bitərəfdir.

Qadın deputatlarımız ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun, vətəndaş cəmiyyəti yaradılmasının, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin tətbiqinin, geniş miqyaslı islahatlar aparılmasının qanunvericilik bazasının yaradılması, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində onlara həvalə olunan vəzifələri layiqincə yerinə yetirir, parlamentin fəaliyyətinin səmərəli olması üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını sərf edirlər.

Milli Məclisin üzvü Asya Manafova parlamentin Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya məsələləri daimi komissiyasının sədri kimi ölkəmizin təbii sərvətlərindən istifadənin hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində uğurlu fəaliyyət göstərir. O, Müsəlman Dövlətləri Qadın Parlament Üzvləri Təşkilatının, «Qloba» ekoloji təşkilatının üzvü, habelə Azərbaycan-Norveç parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəridir.

Milli Məclisin İnsan hüquqları daimi komissiyası sədrinin müavini Rəbiyyət Aslanovanın insan haqlarının qorunmasına, hüquqi, demokratik dövlət quruculuğuna dair qanun layihələrinin hazırlanmasında fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. O, Azərbaycan-Moldova parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəridir.

Gültəkin Hacıyeva Milli Məclisin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyası sədrinin müavini, eyni zamanda, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi daimi nümayəndə heyətinin üzvüdür. O, AŞPA-nın Hüquq məsələləri və insan haqları, Ekologiya və kənd təsərrüfatı, Qadın və kişilərin bərabərliyi komitələrinin üzvüdür.

Nairə Şahtaxtinskaya Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Qaçqınlar və miqrasiya komitəsi sədrinin müavini kimi nəinki Azərbaycan məkanında, eləcə də Avropa miqyasında müxtəlif problemlərin həlli ilə

məşğuldur. O, Azərbaycan-Albaniya parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri kimi də səmərəli fəaliyyət göstərir.

Gülər Əhmədova Milli Məclisin İntizam komissiyasının katibi olmaqla yanaşı, Azərbaycan-Fransa parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri kimi məsul bir vəzifənin öhdəsindən də layiqincə gəlir. Eyni zamanda, o, Respublika Uşaq Təşkilatının sədri kimi ölkəmizdə uşaqların problemləri ilə yaxından məşğul olur.

Xalqımızın sevimli sənətkarı Zeynəb Xanlarova Azərbaycan-Hindistan parlamentlərarası işçi qrupunun rəhbəridir. O, Milli Məclisdə mədəniyyət sahəsində hazırlanan qanun layihələrinin təkmil olması üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Amaliya Pənahova da görkəmli mədəniyyət xadimidir, eyni zamanda, millət vəkili kimi uğurla çalışır. O, MDB Parlamentlərarası Assambleyasının Mədəniyyət, informasiya, turizm və idman daimi komissiyası sədrinin müavini, Azərbaycan-İtaliya parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəridir.

Respublikanın ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus yeri olan deputat Bahar Muradova Azərbaycan-Litva parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri kimi də fəaliyyət göstərir.

Görkəmli alim və pedaqoq kimi geniş ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış deputat Gülçöhrə Məmmədova Milli Məclisin Elm və təhsil məsələləri daimi komissiyasının üzvü kimi bu sahələrə aid qanun layihələrinin hazırlanmasında fəal iştirak edir.

Bir çox ictimai tədbirlərin təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olan deputat Məlahət Həsənova Azərbaycan-Qırğızıstan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupuna rəhbərlik edir.

Əsmətxanım Məmmədova təcrübəli pedaqoq olmaqla yanaşı, Milli Məclisin Regional məsələlər daimi komissiyasının, Azərbaycan-İran parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun üzvü kimi də səmərəli fəaliyyət göstərir.

Gənc deputatımız, şahmat üzrə beynəlxalq qrossmeyster Aynur Sofiyeva Azərbaycan-Yaponiya parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəridir.

Bir sözlə, qadın deputatlar Azərbaycan parlamentinin çox dəyərli üzvləri olub müstəqil dövlətimizin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsində və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu gün Azərbaycan Respublikasında geniş vüsət almış demokratikləşdirmə proseslərinin uğurla həyata keçirilməsinə qadınlarımız böyük töhfə verirlər.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın Qarabağ kimi ağrılı bir problemi vardır. İndi cəbhə xəttində atəşkəs rejimi hökm sürsə də, problemin birdəfəlik aradan qaldırılmaması bütün cəmiyyətimizi, o cümlədən qadınları narahat edir. Həmişə sülhün tərəfdarı olan qadınlar Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizama salınması üçün möhtərəm

Prezidentimiz Heydər Əliyevin göstərdiyi səyləri ürəkdən dəstəkləyirlər. Onlar inanırlar ki, müstəqil dövlətimizin inkişafı yolunda ən böyük maneə olan bu problem tezliklə həll ediləcək, Azərbaycan sabit inkişaf yolu ilə inamla irəliləyən qüdrətli bir dövlətə çevriləcəkdir. Bu müqəddəs amalın həyata keçməsi üçün qadınlarımız, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olan qadınlarımız bundan sonra da öhdələrinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirəcəklər.

Nizami XUDİYEV,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı

DAHİ XİLASKAR

Dağlar planetimizin zirvələridir. Böyük insanları həmişə böyük dağlara, uca zirvələrə bənzədiblər. Çünki nəhəng dağlar planetin ümumi orta müstəvisinə sığmadığı, o orta səthdən ayrılıb kosmosa, kainatın sonsuz dərinliklərinə baş qaldırdığı kimi, böyük insanlar, dahilər də bəşər həyatının, cəmiyyət yaşantılarının adiliklər müstəvisinə sığmır, tarix, sivilizasiya yollarının bütöv mərhələlərində zirvəyə dönərək, dünən–bu gün–sabah ölçülərində görünür, öz ucalığı və o ucalıqdan bütün həqiqətləri aşkar görməsi ilə xalq həyatının müdrik uzaqgörəninə, yolgöstərəninə çevrilirlər. Uzaqları görmək üçün ucalarda dayanmamalısan; o ucalara kimlərinsə təkanıyla, açdığı yolla, taleyin xoş təsadüfləri nəticəsində yox, zaman-zaman, pillə-pillə, öz zəhmətin, hünərin, qətiyyətin, fədakarlığınla ucalmalısan. Necə deyərlər, «Ayaq bir-bir qoyarlar nərdivanə» (Ş.İ.Xətai). Zaman göstərir, sübut edir ki, yalnız belə yüksələnlər, qəlbində, beynində tarixin təkamül yollarını gedərək, o yolların ibrət dərslərində yetişərək, bəşəri təfəkkürə tam sahiblənərək zirvələşənlər, sivilizasiya gedişatının, cəmiyyət həyatının o uca, qarlı zirvələrində əbədi qərar tuta bilirlər.

* * *

Çoxdan, bəlkə illərlə ürəyimdə, beynimdə gəzdirdiyim bir yazını ilk baxışda qəribə görünən belə bir girişlə başlamağım təsadüfi deyil. Çünki mən bu yazıda tariximizin bütöv mərhələsində ən geniş milli-mənəvi bir dağ – Heydər Əliyev dağı, Heydər Əliyev zirvə həqiqətləri haqqında danışmaq və o əlçatmaz zirvələrə aparan yamac yolları, yoxuş dolayları ilə inamla, əzmlə, fədakarlıqla irəliləyən bir yolçu – İlham Əliyev fenomeni haqqında düşünmək istəyirəm. Niyə? Çünki belə yazıların müasir gənclərə, gənc nəslə, ümumən, cəmiyyətimizin mənəvi-əxlaqi, etik-fəlsəfi, siyasi-intellektual tərbiyəsinə, formalaşmasına kömək edə biləcəyinə, ümummilli ruhi səfərbərliyə, sosial saflaşmaya təkan verə biləcəyinə qəlbən inanıram. İnanıram ki, Heydər Əliyev ideyaları milli istiqlala qovuşan azad, müstəqil Azərbaycanın daha xoşbəxt gələcəyə gedən dönməz tərəqqi, intibah yollarında ən sərfəli, ən real, ən perspektivli xilaskar qüvvədir. Əsas məsələ o ideyaların kütlələrə, bütövlükdə xalqımıza olduğu kimi, bütün əzəməti, tarixi həqiqətləri ilə çatdırılması, ümumxalq təfəkküründə modelləşdirilməsi, ümumi Azərbaycan bütövlüyündə reallığa çevrilməsidir. Heydər Əliyev ideyaları milli bayrağımızda rəmzləşən Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq xətlərinin, sosial-ideoloji istiqamətlərinin üz-

vi vəhdətini yaradaraq həqiqi Azərbaycançılıq məfkurəsini ortaya qoyur. Tam cəsarətlə demək olar ki, Heydər Əliyev ideyaları fundamental əsaslarda, konseptual genişlikdə Azərbaycançılıq məfkurəsinin bel sütunudur, hərəkətverici beyin mərkəzidir. Bu ideyalar Azərbaycan reallığının bütöv tarixi yollarının, inkişaf, intibah pillələrinin, eləcə də müəyyən dövrlərdəki tənəzzül, böhranlı eniş məqamlarının analitik dərkindən çıxış edərək bu günün və sabahın, perspektiv gələcəyin yaxın və uzaq yollarını göstərir. 1969-cu ildən, hələ bir qədər də əvvəlki illərdən başlayaraq, Azərbaycan reallıqlarına tətbiq olunan bu ideyalar Heydər Əliyevin əsl Azərbaycançılıq xəttində necə mübariz, qətiyyətli, dönməz olduğunu, bu müqəddəs yolda necə tarixi hünərlər, fədakarlıqlar göstərdiyini sübut edir.

Bu məqamda 1967-ci ilin baharını, Bakını, bütün Azərbaycanı bürüyən Novruz şənliklərini xatırlayıram. Bu, uzun sürən ayrılıq, «Şəbi-hicran» gecələrinin sübhü, sabahı idi. Bu, xalqın neçə minilliklər arzu və istəklərinə, Novruzlu duyğu və düşüncələrinə vurulan qandalların qoparılıb atılması, bütün varlığıyla sovet adamı – sosial robot – sərfəli işçi qüvvəsi yaradılmasına, yetişdirilməsinə yönələn sovet sosialist ideologiyasının Azərbaycan məkanında qəfil tərk-silah edilməsi, sinəsindən vurulması idi. Aydın həqiqətdir ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri, general Heydər Əliyevin razılığı, xüsusi müsbət münasibəti, gizli-aşkar təqdiri, müdafiəsi olmasaydı, belə sosial-siyasi xarakterli tədbirlər – geniş miqyaslı Novruz şənlikləri də baş tuta bilməzdi. 1967-ci ilin Novruz intibahı, xalqın Novruz özünəqayıdışı DTK generalı Heydər Əliyevin xeyir-duası, gizli-aşkar təqdiri, köməyi ilə araya-ərsəyə gəlmişdi, tarixi reallığa çevrilmişdi. Bu tipli hadisələrlə Azərbaycan cəmiyyəti, bütövlükdə Azərbaycan xalqı gələcək azadlıq hərəkatının ilkin dövrlərini yaşayır, sosial-psixoloji, milli-mənəvi güc toplayırdı. Azərbaycanın qədim və qüdrətli tarix yollarında, azadlıq, müstəqillik mübarizələrində Heydər Əliyev epoxası başlanmışdı və bu başlanğıc elə güclü, elə qətiyyətli idi ki, otuz ildən artıq böyük bir dövrdə heç kim, heç bir qüvvə onu saxlaya, susdura bilmədi. Bu, yüz illər boyu qaranlıqlara bürünən Azərbaycan tarix yollarında Heydər Əliyev səhərinin başlanğıcı idi. Bu, tanrının Azərbaycan xalqına rəhmi, köməyi, ilahi təyinatlı göndərişi idi.

* * *

Yadıma «Tikdim ki, izim qala» sənədli telefilm serialını çəkərkən keçirdiyim hisslər düşür. Heyrətlənirdim ki, bir insan bu qədər böyük ümumxalq əhəmiyyətli işləri necə görə bilib! Bütün Azərbaycanı başdan-başa tikinti-quruculuq meydanına, sosial, mədəni, texniki tərəqqi məmləkətinə çevirmək, bu yolda bütün gizli-aşkar maneələrə, məkrli imperiya maraqlarına, Moskva təzyiqlərinə mərdanəliklə sinə gərmək, öz əqidəsinin, yolunun, milli mövqeyinin, öz sözünün sahibi olmaq – bunu yalnız xalqını, vətənini həqiqi vətəndaş qeyrəti, əsl övlad məhəbbəti ilə sevən, xalqının, vətəninin yolunda hər bir çətinliyə, məhrumiyyətə hazır olan fədakar insanlar, dahi şəxsiyyətlər edə bilərdi.

Heydər Əliyev belə bir millət fədaisi, dahi dövlət xadimi olduğunu bütün ömrü boyu son dərəcə geniş miqyaslı, fenomenal fəaliyyəti ilə dəfələrlə sübut edib. Artıq hamıya – xalqımıza da, dünya ictimaiyyətinə də tam aydındır ki, XX əsrin əvvəllərində Mustafa Kamal Paşa Atatürk Türkiyəni qlobal məhvolmadan, faciəli iflasdan necə xilas etmişdirsə, həmin əsrin 90-cı illərində, xüsusilə böhranlı iyun ayında Heydər Əliyev Azərbaycanı parçalanaraq məhvedilmə fəlakətindən, dövləti intihardan eləcə xilas etdi. Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev Türkiyə və Azərbaycanın dahi xilaskarları kimi yola saldığımız əsrin ən uca zirvələrini fəth ediblər – bu, danılmaz həqiqətdir! Ədəbiyyat və incəsənətimiz, bütövlükdə ümumxalq fikri bu həqiqəti tam aşkarlığı ilə qəbul edib, hər an sevgi və ehtiramla yada salır.

* * *

Azərbaycan oğuz şerinin 1500 illik, yazılı ədəbiyyatımızın azı min illik yaddaşında Azərbaycan hökmdarlarına səmimi sənətkar sevgisi ilə ithaflar, təqdir və təsdiqedici əsərlər çox yazılıb. Orxon–Yenisey kitabələrində, müxtəlif tarixi məxəzlərdə ulu Bilgə xaqanlar, Atilla və Gültiqinlər tərənnüm olunub, dahi Nizami Gəncəvi fateh İskəndərlə Nüşabənin qarşılaşmasında mənəvi qələbə zirvəsini Azərbaycan hökmdarına layiq bilib, bu qələbəni vəsf edib, «poeziya peyğəmbəri» adlandırılan Məhəmməd Füzuli «Bəngü-badə» əsərində qılınc və qələm qəhrəmanı Şah İsmayıl Xətainin bütöv «Məmləkəti-Azərbaycan» istiqamətində uğurlarını alqışlayıb: «Onun dövranı behişti-bərrinə bənzər... Onun feyz camından şadlanmayanlar qoy şərab xıltı tək həmişəlik puç olsunlar!».

Şah İsmayılın sayəsində varlı da, kasıb da asudə keçinir. Allah onun hökmdarlığını əbədi etsin!

...Məclisəfruzi - bəzmigahi-xəlil,
Cami-əyyam, Şah İsmayıl.
Ondan asudədir qəniyyü gəda,
Xəllədəllahü mülkəhu əbəda!
(Allah mülkünü əbədi etsin!)1

Dediyimiz kimi, ədəbiyyatımızın yaddaşından böyük hökmdarlarımıza böyük sənətkarlarımızın hörmət və ehtiramından, təqdir və təsdiqedici münasibətindən xeyli misal gətirmək olar. Məqsədimiz bu deyil. Məqsədimiz Azərbaycan ədəbiyyatının, bütövlükdə milli mədəniyyətimizin dahi hökmdarlarımıza qarşı həmişə həssas olduğunu, onların böyük işlərini hər zaman layiqincə qiymətləndirdiklərini diqqətə çatdırmaqdır. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın Heydər Əliyev sevgisini bütöv tariximizin bir neçə dahi hökmdarına olan müsbət münasibətlə, məsələn, ədəbiyyatımızın Şah İsmayıl Xətai sevgisi ilə müqayisə etmək olar. Bunun çox sadə bir səbəbi var: hər iki dövlət xadimi öz

xalqına ləyaqətlə, şərəflə, tarixi perspektivlər baxımından qlobal miqyasda, taleyüklü sanbalda xidmət edib. Şah İsmayıl Xətai və Heydər Əliyevə həsr olunan saysız-hesabsız ədəbi nümunələr, – mən onların hamısının yüksək bədii səviyyədə olduğunu demək fikrindən uzağam, – ən əvvəl bu iki tarixi şəxsiyyətə, dövlət xadiminə xalqın sevgisinin, səmimi hörmət və ehtiramının təzahürü, təsdiqidir. Bu, deyərdim ki, böyük şəxsiyyətlərə ümumxalq sevgisinin meyarıdır, məhək daşıdır.

Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan miqyasında yox, türk dünyası miqyasında da görünən, təsdiq və etiraf olunan nəhəng dövlət xadimidir. 50–60-cı illərdən başlayaraq, o, bu böyük miqyasda düşünür, fəaliyyət dairəsi reallaşdırmağa çalışır, Azərbaycan xalqının, bütövlükdə türk dünyasının ümid və arzuları, problem və perspektivləri müstəvisində tarixi işlər görməyə can atırdı. İstedadlı alim, dostum Nizami Cəfərov «Türk dünyası: xaos və kosmos» kitabında bu baxımdan maraqlı analitik təhlillər aparır:

«...Hansı qiyafədə təzahür edirsə etsin, mahiyyəti etibarı ilə bir türk dövləti olan Rusiya–SSRİ dövlətçilik təfəkkürü zəif rus-slavyan xadimləri tərəfindən heç zaman normal idarə edilə bilməmişdir. Türklər isə XVII əsrdən etibarən yüksək idarəçiliyə, demək olar ki, buraxılmamışlar... Ona görə də rus-slavyanlarla azsaylı (az qorxulu!) qeyri-türklər arasında həmişə nə isə bir yaxınlaşma, dövlət idarəçiliyində qarşılıqlı münasibət, qeyri-rəsmi saziş özünü göstərmişdir.

Heydər Əliyev öz böyük türk ağlı ilə bunları görürdü. Və əslində çox şeyləri görürdü... Sovet türklüyü kommunizm bayrağı altında taktiki hərəkət qabiliyyətini bütünlüklə itirmişdi, rus-slavyan düşüncəsi bir kənddə qurduğu kommunizmi – kolxozu bütöv bir ölkədə qurmağa çalışırdı, azsaylı (lakin çevik) xalqlar kosmopolit mühitdə sərbəst hərəkət edir, arabir donquldanan rus ayısını sığallayırdılar ki, onları qapmasın...

...70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəllərində Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunda (faktiki olaraq ölkə rəhbərliyində) üç türk vardı: Dinmühəmməd Kunayev (qazax), Şərəf Rəşidov (özbək) və əlli yaşlarında olan Heydər Əliyev... Zaman bu türklərdən üçüncüsünü tədricən ön mövqeyə – ruslarla təkbaşına mübarizə meydanına çıxardı...»2

Aradan on illər keçəndən sonra indi tam qətiyyətlə demək olar ki, Heydər Əliyev o mübarizə meydanında cəsarətlə döyüşdü və mənən qalib gəldi.

Ədəbiyyatımız Heydər Əliyev şəxsiyyətini, Heydər Əliyev ideyalarını niyə sevir? Çünki Heydər Əliyev ədəbiyyatımızı, ədəbi-mədəni xəzinəmizdə təmsil olunan neçə minillik milli-mənəvi dünyamızı sevir; o, ədəbiyyatımızda, mədəniyyətimizdə obrazlaşan, kodlaşan Azərbaycan varlığını, Azərbaycan həqiqətlərini – 1300 yaşlı «Dədə Qorqud» eposundakı böyük sivilizasiya zirvələrini, Orxon-Yenisey bəngüdaşlarındakı misilsiz vətən, türk-oğuz təəssübkeşliyini, bədii sözün Nizami Gəncəvi müdrikliyini, Nəsimi inamının «Ənəlhəq» ucalığını, Məhəmməd Füzuli poeziyasının dünyaya «hökm edən» bədii-fəlsəfi qələbələrini, Şah İsmayıl Xətai qılınc və qələminin tanrısal ucalığını,

Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir və Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğun, Şəhriyar və Səhənd, Rəsul Rza və Məmməd Araz... sözünün işığını, yaradıcı, qurucu, qoruyucu qüdrətini sevir. Çünki bütün bu və digər ədəbi-mədəni qaynaqlarda Azərbaycanın tədricən milli-mənəvi yaddaşı, söz-fikir enerjisi toplanıb, əbədiləşib; bu misilsiz yaddaş enerjisini oyatmaq, mövcud Azərbaycan cəmiyyətinə cəlb etmək, beləliklə, yüz illərin müəyyən yaddaş – tarix itkinliyindən xilas olmaq, o amansız boşluğun yerini doldurmaq, xalqı öz yaddaşı ilə yenidən qovuşdurub səfərbər etmək xalqa tarixdə ən böyük, analoqu olmayan bir xidmətdir. Bu böyük, misilsiz xidmət ən müxtəlif yollarla, uzaqgörən taktiki, strateji gedişlərlə reallaşdırılırdı. Bu baxımdan «Böyük yubileylər» siyasəti dərindən düşünülmüş etnokulturoloji manevr, mədəniyyət hadisəsi idi.

Heydər Əliyev on illər boyu «Böyük yubileylər» siyasəti ilə məhz bu misilsiz xidməti həyata keçirmiş, Azərbaycanı milli-mənəvi yaddaşına qovuşduraraq ruhən səfərbər edə bilmişdir. Azərbaycan hüdudlarını aşan, keçmiş SSRİ məkanı və çox halda dünya miqyasında qeyd edilən yubileylər – Azərbaycanın itirilən, unudulan tarixi həqiqətlərinin yenidən təsdiq və etirafı idi. Dünya Heydər Əliyevin «Böyük yubileylər» siyasəti sayəsində geniş miqyaslı Azərbaycan dərsləri keçirdi. Bundan daha əhəmiyyətlisi isə, artıq dediyim kimi, Azərbaycanın itkin yaddaş enerjisi, tarixi gücü özünə qayıdırdı.

Bu istiqamətdə bir qədər ətraflı yazmağım təsadüfi deyil. Dilçi-türkoloq kimi, Heydər Əliyevin qeyd olunan xidmətini (təəssüf ki, bu haqda az danışılıb) Azərbaycana, Azərbaycançılığa sevginin dahiyanə nümunə örnəyi hesab edirəm. Və buradaca qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, son otuz illik tariximizin «Böyük yubileylər» siyasəti haqqında ciddi elmi-fəlsəfi tədqiqata, analitik-kulturoloji fundamental təhlilə ehtiyac var. Yəqin ki, nüfuzlu elm və sənət adamları, siyasətşünas alimlər, filosoflar bu istiqamətdə söz deyəcək, dəyərli tədqiqat əsərləri yaradacaqlar. Bir daha vurğulayıram ki, bu tipli analitik-kulturoloji təhlillərə, ciddi monoqrafik tədqiqat əsərlərinə on yaşlı azad, müstəqil məmləkətimizin, qədim tarixli gənc dövlətimizin və dövlətçiliyimizin, bütöv halda müasir cəmiyyətimizin, çağdaş milli-mənəvi mühitimizin böyük ehtiyacı var. Bu sosial-psixoloji ehtiyacı, tələbatı ödəmək isə müasir elmi-fəlsəfi, etik-estetik, eləcə də sosial-ideoloji fikrimizin şərəfli borcu, vətəndaşlıq vəzifəsidir.

* * *

Məşhur bir fikir var: «Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir - bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir» (Vilhelm Humboldt). Doğrudan da, dil xalqın tarixi gücünün, etnogenetik potensial imkanlarının, milli-mənəvi yaddaşının beşiyi, saxlancıdır. Hətta belə bir fikir də mövcuddur ki, xalqın tarixini, torpağını, bütün qazandıqlarını əlindən alsan da, o, ölməz,

özünü yaşadar. Lakin dilini əlindən alsan, həmin xalq məhv olar. Çünki dil min illər, bəlkə milyon illər boyu xalq yaşantılarının əksi, kodlaşmış enerci mənbəyi, həqiqətən ümumetnos, ümumxalq ruhunun daşıyıcısı, əbədi qoruyucusudur. Və mən bu sözləri yaza-yaza dahi rəhbər Heydər Əliyevin öz doğma ana dilinə – Azərbaycan dilinə sonsuz sevgisinin, heç vaxt tükənməyən qayğı və diqqətinin əsas mənasını bir dilçi-türkoloq kimi yenidən, bütün qlobal miqyası ilə dərindən dərk edir və son dərəcə yüksək qiymətləndirirəm. «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» tədqiqat əsərini yazarkən, həmin əsər əsasında eyni adlı elmi-kütləvi sənədli televiziya filmini çəkərkən, Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qoruyucu, yaradıcı münasibətini, bu istiqamətdə misilsiz, tarixdə analoqu olmayan fenomenal fəaliyyətini tam dolğunluğu ilə açmağa, təhlil etməyə çalışmışdım.

Azərbaycan xalqının bütün yeraltı, yerüstü xəzinələrdən daha qiymətli, əzəli-əbədi bir sərvəti var; bu, Azərbaycan dilidir. Dünyanın ilkin insan məskənlərindən sayılan Azıx mağarasına, Qafqazın ən uca zirvələrinə, ən qədim yurd yerlərinə ad verən Azərbaycan dili! Bəşər sivilizasiyasının Gəmiqaya, Qobustan binələrindən, iki çay arasının Şumer, böyük Çölün Orxon-Yenisey daş yaddaşından, bu günümüzə yazılan neçə-neçə «Oğuznamə»dən, tariximizin, taleyimizin oğuz məktublarından bu dilin ulu xatirələri, əbədi səsləri boylanır...

1300 yaşlı «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının, min illik yazılı ədəbiyyatın sahibi, Nəsimilər, Füzulilər, Xətailər, Mirzə Fətəlilər, Sabirlər, Mirzə Cəlillər, Cavidlər, Cəfərlər yetirən, dünya mədəniyyətini zaman-zaman dahiyanə söz, sənət zirvələri ilə ucaldan, zənginləşdirən Azərbaycan dili!

* * *

Zaman-zaman məşhur alimlər, səyyahlar, salnaməçilər bu dili «Şərqin açarı», «Qafqazın qapısı» adlandırdı. Böyük rus şairi Lermontov Azərbaycan dilinin Qafqazdakı mövqeyini fransız dilinin Avropadakı o vaxt çox geniş, aparıcı mövqeyi ilə müqayisə etdi. Bu, Qafqazda əsas danışıq dili, xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilinin dahi rus şairi tərəfindən səmimi etirafı idi.

Tarix boyu dahilər yetirən Azərbaycan dili zaman-zaman dahi oğullarının çiynində ucaldı. XVI yüzilin birinci yarısında Azərbaycan dilinin keşiyində Şah İsmayıl Xətai Heydəroğlu dayanırdısa, XX yüzilin ikinci yarısında bu tarixi, şərəfli missiya Heydər Əliyevə nəsib oldu. Xalqın xoşbəxtliyi, milli taleyimizə tanrı töhfəsi idi ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan dilinin bəxtinə Heydər Əliyev düşdü...

* * *

Şərqin ilk respublikasını – 23 aylıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qan içində boğan, xalqın azadlığına, dövlət müstəqilliyinə qənim kəsilən bolşevik

işğalı, qırmızı imperiya illər ötdükcə ideoloji hücum xəttini daha da genişləndirdi. Azərbaycanın neçə-neçə generalı, dövlət xadimi, söz, sənət adamı güllələndi, uzaq Sibirin gedər-gəlməzinə, Şimal dənizinin ada məhbəslərinə sürgün edildi. 30-cu illərə doğru maskalanmış iblis ideologiyası bütöv sistemə çevrildi, şər dahisi Leninin «bütün cəmiyyət vahid kontor və vahid fabrik olacaq» modeli tarixi həqiqətləri dumana bürüdü. Xalqı içəridən sındıran, ruhən şikəst edən, Azərbaycanı öz kökündən, etnogenetik dayaqlarından, halal tarixi yaddaşından qoparıb ayırmağa, bu yolla onu sovet xalqı içərisində əritməyə, tragik assimilyasiya burulğanlarında sosial sürüyə döndərməyə can atan iblisanə imperiya niyyətləri qəti hücuma keçdi. Qlottogenez – dilin mənşəyi, etnogenez – xalqın mənşəyi problemlərinin tədqiqi sırf siyasi məqsədlərə, imperiya maraqlarına uyğunlaşdırıldı. Azərbaycanı türk kökündən, tarixi, əzəli türk dayaqlarından məhrum etmək, onun gəlmə türk mühiti tərəfindən assimilyasiya olunduğunu sübuta yetirmək sovet tarixşünaslığı qarşısında əsas məsələ kimi qoyulmuşdu. Sovet tarixşünaslığı, eləcə də bu bədnam, iblisanə axına qoşulan bəzi Azərbaycan sovet tarixçiləri ənənəvi olaraq irəli sürürdülər ki, guya türklər və türk dili mühiti Azərbaycan ərazisinə çox-çox sonralar, yəni üçüncü-dördüncü əsrlərdən doqquzuncu-onuncu əsrlərədək müxtəlif mərhələlərlə gəlib, buradakı aborigen əhalini assimilyasiya etmişlər. Beləliklə, Azərbaycan, bütünlüklə Qafqaz tarixən türklərdən alınıb hind-avropalılara, bəzən kimliyi bilinməyən qeyri-türklərə verilirdi. İş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycana rəhbərlik edən Mircəfər Bağırov Azərbaycanın ən böyük sənət yadigarını, dil-tarix faktını ittiham edir, 1951-ci ildə Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasının XVII qurultayındakı hesabat məruzəsində deyirdi: «Dədə Qorqud» xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur. Müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş erməni və gürcü xalqlarına qarşı yazılmışdır».

... Bu bədnam, qondarma, antitürk tarixşünaslığı – türklərin Azərbaycana, bütün Qafqaza gəlmə köçərilər olduğunu car çəkən bədnam ideologiya 50-ci illərə qədər tam hökmranlıqla davam etdi...

* * *

Tarix öz hökmünü verdi. Sovet sistemində buzun əriməsini xatırladan boşalma dövrü başladı. Bu ideoloji boşalmadan, sosial-siyasi mülayimləşmədən vaxtında, səmərəli istifadə etmək ümumxalq taleyinin tarixi tələbi idi. Ən böyük vəzifə isə on illər boyu yad, düşmən əllərində olan, Azərbaycana qarşı qanlı cəza maşını kimi istifadə edilən Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin saf milli kadrlarla yenidən təşkil edilməsi, Azərbaycanın milli, dövləti maraqları baxımından yenidən qurulması idi. Həmin şərəfli, tarixi vəzifəni 1944-cü ildən, xüsusilə 50-ci illərdən başlayaraq 1969-cu ilə qədər – 25 illik bütöv bir

mərhələdə general-mayor Heydər Əliyev həyata keçirdi. 1967-ci ildə bütün Azərbaycanı bürüyən, xalqın özünə, öz milli dəyərlərinə qayıdışının təntənəsi olan Novruz bayramı şənlikləri Heydər Əliyevin ilk baxışda görünməyən uzun, əzablı, cəsarətli mübarizələrinin məntiqi nəticəsi idi. Bu, on illər boyu tarixi saxtalaşdırılan, doğma dilinə amansız hücumlar edilən Azərbaycanın böyük xilaskarlıq yolunda Heydər Əliyev cəsarətinin, Heydər Əliyev siyasətinin ilk qələbəsi idi. Bu, sosial güc toplayan milli istiqlal yolumuzun ilk təkanı idi...

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il iyul plenumunda respublikanın rəhbəri seçilən Heydər Əliyevin gündəlik fəaliyyətində, ümummilli siyasi xəttində Azərbaycan dilinə qayğı mühüm yer tuturdu. «Heydər Əliyev dünyaya gəldiyi torpağa, ana dilinə, xalq danışıq dilinin incəliklərinə, özünəməxsus mülayimliyinə, səmimiyyətinə, eyni zamanda sərt məntiqinə məhəbbətlə böyümüş bir azərbaycanlı kimi həmin dilin daşıdığı psixoloci gücü, mənəvi enerjini mənimsəmişdi. Rus dilini nə qədər gözəl öyrənib, həmin dildə ölkənin tanınmış ictimai-siyasi xadimlərinin belə qibtə etdikləri bir səviyyədə danışsa, nitqlər söyləsə, məruzələr etsə də doğma Azərbaycan dilinin cazibəsindən heç zaman qopmamışdı».

1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyi münasibəti ilə keçirilən təntənəli toplantıda Azərbaycan dilində çıxış edən Heydər Əliyev incə siyasətlə respublikanın elmi, ədəbi ictimaiyyətinin, bütöv ziyalı ordusunun diqqətini doğma ana dilinə yönəltdi. «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarını ittiham edən, «kimin arvadı rusdur, onun işi dürüstdür» tipli qondarma, gülünc zərb-məsəllər yaratmaqla ruslaşdırma siyasətinə sosial dayaqlar axtaran əvvəlki manqurt rəhbərlərdən fərqli olaraq, Heydər Əliyev ümumrespublika tədbirlərində azərbaycanca danışmaqdan çəkinmədi, cəsarətli, qeyrətli şəxsi nümunəsi ilə milyonlarla ürəkdə öləziyən Azərbaycan dili sevgisini, milli ruh çırağını yenidən yandırdı.

70-ci illərdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində «Ana dili və ədəbiyyat» ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırıldı; qəbulda ana dilindən yazılı imtahan ən müxtəlif ixtisaslar üzrə məcburi hesab edildi. Təəssüf ki, o vaxt Azərbaycan rəhbərinin «millətçi mövqeyi barədə» Moskvaya «donos» yazan ziyalılar da vardı. Bəzi elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri isə hadisələrin axarından qıraqda, gözləmə mövqeyində dayanmağı üstün tuturdular. Məhz buna görə, 70-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası (Əsas Qanunu) hazırlanarkən respublika rəhbəri Heydər Əliyev özü yaradıcı ittifaqlara xəbər göndərməli olmuşdu ki, Konstitusiyaya Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə xüsusi maddə salınmasını tələb etsinlər. Yalnız bu xəbər-işarədən sonra yaradıcı ittifaqlar hərəkətə gəlmiş və Moskvanın, imperiya strukturlarının ciddi ardıcıl müqavimətini qırmaq mümkün olmuşdu. «Pərdə arxasında» gedən, cəmiyyətdən gizlədilən bu mübarizədə o vaxtkı SSRİ rəhbərliyi dəfələrlə Heydər Əliyevi öz sərt mövqeyindən çəkindirməyə çalışsa da nəticədə Heydər Əliyev iradəsi, Heydər

Əliyev cəsarəti qalib gəldi: Konstitusiyada 73-cü maddə – «Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir» maddəsi təsdiq olundu, tarixi fakta çevrildi. Təxminən 20 il sonra – 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən ümumrespublika müzakirəsində Prezident Heydər Əliyev o gərgin mübarizəni və qələbəni bir daha yada salacaqdı.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, millət vəkili Anar, xalq şairi Qabil 70-ci illərin ikinci yarısını, 73-cü maddə ilə bağlı gərgin mübarizələri, Heydər Əliyevin prinsipial, cəsarətli mövqeyini və tarixi qələbəsini xatırlayırlar. Söhbətdə «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» mövzusunun cəmiyyətə bəlli olmayan ən müxtəlif tərəfləri işıqlandırılır.

70-ci illər Azərbaycan dili və milli dilçilik elmimizlə bağlı itirilənlərin bərpası, səhvlərin, saxtakarlıqların düzəlişi dövrü oldu. Milli-mənəvi mühitin, elmi, ədəbi, mədəni iqlimin dərin zəkalı ideoloq-analitik qüdrəti ilə, Heydər Əliyevə məxsus uzaqgörənliklə proqnozlaşdırılması, əsas inkişaf meyllərinin müəyyənləşdirilib səfərbər edilməsi ciddi yüksəlişə təkan verdi. Əslində 30-cu illərdə Azərbaycanda qadağan edilən, arzuolunmaz «qara sahə» adlandırılan türkologiya 70-ci illərdə əsaslı inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Əsrin əvvəllərində olduğu kimi, Bakı yenidən dünya türkologiya elminin mərkəzinə çevrildi. Heydər Əliyev bunu sonralar yüksək qiymətləndirərək deyəcəkdir: **«Azərbaycanda türkologiya da çox inkişaf edibdir... Təsadüfi deyildir ki, Sovetlər İttifaqında buraxılan yeganə «Türkologiya» jurnalı Azərbaycanda nəşr edilirdi.»** 70-ci illərin sonlarında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinə Dövlət mükafatı verilməsi Azərbaycan dilinə böyük qayğının, əsl rəhbər diqqətinin, övlad məhəbbətinin nəticəsi idi. Bu yolla qazanılan uğurlar həm dövlət səviyyəsində qiymətləndirilir, həm də Azərbaycan dilçilik elminin bütün potensial imkanları səfərbər edilir, daha sanballı, fundamental tədqiqatlara istiqamətləndirilir, ruhlandırılırdı. «Heydər Əliyevin dil siyasəti 70-ci illərin sonlarına doğru Azərbaycanda milli dil təfəkkürünün yüksəlməsinə o qədər böyük təsir göstərdi ki, bunu ancaq XVI əsrin əvvəllərindəki – Şah İsmayıl Xətainin hakimiyyəti dövründəki, yaxud XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətlə müqayisə etmək mümkün idi».

* * *

Heydər Əliyev söz, sənət adamlarının, yazıçı və şairlərin böyük dostudur. 50-ci illərdə DTK zabiti olarkən Cənubi Azərbaycan şairi Məhəmməd Biriyanı Sibirin ölüm düşərgələrindən xilas edib Bakıya gətirəndə də, 60-cı illərdə «Gülüstan» poemasına görə Bəxtiyar Vahabzadəni siyasi təqiblərdən, manqurt hücumlarından qoruyanda da, 70-ci illərdə neçə-neçə ustad sənətkarlarımızı SSRİ-nin ən böyük mükafatlarına, fəxri adlarına təqdim edəndə və şəxsi nüfuzu, cəsarəti, qüdrəti ilə istəyinə nail olanda da Heydər Əliyev ilk növbədə Azərbaycan dilinin keşiyində dayanırdı. Azərbaycan dilində yaradılan ədəbiyyatı nəhəng dövlətin ən yüksək, ali mükafatlarına layiq gördürməklə dünyanın diqqət mərkəzinə çəkmək əslində Azərbaycan dilini beynəlxalq miqyasda ta-

nıtmaq, təbliğ etmək idi. Heydər Əliyevin incə, müdrik siyasəti nəticəsində dünya görür, təsdiq və etiraf edirdi ki, təxminən min illik yazılı ədəbiyyatın sahibi olan Azərbaycan dili müasir mərhələdə də inkişaf edir, yeni-yeni qiymətli əsərlərlə zənginləşir...

* * *

Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun sosial-mədəni, elmi-intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, milli-mənəvi intibahına həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə mühüm mövqe, aparıcı yer tutub. Təkcə yaşanılan dövrü, müasir mərhələni yox, həm də Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin bütöv milli mühitini əhatə edən dil siyasəti xalqın tarixi uğurlarına əsaslanaraq, söykənərək böyük perspektivlərə istiqamətlənib. Müəyyən qədər unudulan, tarixin gizlinində xalqdan ayrı salınan milli ədəbiyyat və mədəniyyət nəhənglərinin üzə çıxarılması, bu yolla Azərbaycan dilinin böyük ədəbi yaddaşının, qanunauyğun bədii şüur hərəkətinin bərpası, nəticədə dilin daxili enerjisinin, min illər boyu yığılan etnogenetik, ruhi-mənəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biridir. Bakıda, respublikanın digər şəhərlərində xalqın ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə ucaldılan çoxsaylı heykəllər həm də Azərbaycan dilinin halal haqqını, uca şərəfini təsdiqləyən abidələr idi. Yubileylər vasitəsilə xalqa yenidən bütün böyüklüyü, əzəməti ilə, olduğu kimi qaytarılan İmadəddin Nəsimilər, Molla Pənah Vaqiflər, Həsən bəy Zərdabilər... Onların heykəlləri Azərbaycan dilinin tarixi uğurlarını, sənət zirvələrini milli mühitin daimi, əbədi enerji mənbəyinə çevirir, ümummilli intibahda «gizli» iş görürdü. Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili siyasəti çox geniş mənası, elmi-konseptual əsasları ilə əslində Azərbaycanı xilasetmə yolunun mühüm tərkib hissəsi idi.

* * *

Azərbaycan dilinin şairanə zərifliyinə, bədii-estetik qaynarlığına, mürəkkəb fəlsəfi fikir, məntiq tutumuna, zəngin sintaktik ifadə imkanlarına, stilistik potensiasına, güclü söz ehtiyatına, unikal frazeoloci, ideomatik xəzinəsinə dərindən bələd olan Heydər Əliyev həmişə bu böyük, ümummilli sərvətin keşiyində dayanıb, onun cəsarətli müdafiəçisi, səmimi təəssübkeşi olub. Milli televiziya ilə göstərilən iclaslarda, ümumrespublika toplantılarında «Əliyeviç» müraciətinə dəfələrlə etiraz etməsi yadımızdadır. Doğma dilə qarşı hər hansı laqeydlik, biganəlik heç vaxt Heydər Əliyevin diqqətindən yayınmayıb...

O, öz ana dilinə, doğma Azərbaycan dilinə sahib olan rəhbərdir. Onun nitqlərində dilin tarixi gücü, gizli yaddaş enerjisi oyanır, hərəkətə gəlir, rəhbər qətiyyətində zühur edərək xalqa qovuşur. Azad, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili – Azərbaycan dili Prezident Heydər Əliyevin qalib, qətiyyətli çıxışlarında, fenomenal nitq mədəniyyətində bütün tarixi gücü, qüdrəti ilə görünür. Heydər Əliyev nitqləri canlı Azərbaycan dili abidələridir.

* * *

Tarixin gedişi, zamanın hökmüylə uzun illərin, onillərin imperiya buludları dağıldı: dünyanın böyük bir hissəsinə hökm edən, neçə-neçə xalqı, milləti əsarətdə saxlayan qanlı sovet rejimi diz çökdü, öz varlığına son qoydu. XX əsrin ən qlobal, tarixi hadisələrindən biri olan bu iflasla – SSRİ adlanan nəhəng imperiyanın süqutu ilə dünyanın nizamı, sərhədləri dəyişdi; 70 ildən bəri sovet həbsxanasında sıxılan, amansız təzyiq, terror və repressiyalara məruz qalan xalqlar azad oldu, azadlığın, milli istiqlalın mübarək yollarına üz tutdu.

Gülüstan, Türkmənçay müqavilələri ilə ikiyə bölünən, 1918–20-ci illərin 23 aylıq azadlığından sonra milli istiqlalını yenidən itirən Azərbaycanda xalq hərəkatı dalğa-dalğa yüksəlirdi. Xalqın sinəsindən, ürəyindən, tarixi arzu və istəklərindən baş qaldıran üçrəngli, ay-ulduzlu Azərbaycan bayrağı neçə min illik qədim dövlətçiliyin yenidən bərpasına can atırdı.

Nəhayət, xalq öz tarixi hökmünü verdi – 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edilərək ümumxalq səsverməsinə çıxarıldı. Buna görə 18 oktyabr azad, suveren Azərbaycan Respublikasının tarixinə Müstəqillik günü kimi daxil oldu. Həmin tarixi gündən keçən on il ərzində çox çətin sınaqlarla üz-üzə gəldi, daxili və xarici düşmən qüvvələrinin qəsdi, qərəzi, qanlı xəyanəti ilə dönə-dönə yaralandı Azərbaycan.

15 iyun 1993-cü il – müstəqilliyimizin Milli qurtuluş günü oldu. Xalqın tələbi, təkidli çağırışı, arzusu ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Vətən və xalq naminə, azad, müstəqil, bütöv Azərbaycan naminə qüdrətli xilaskarlıq fəaliyyətinə başladı. Azərbaycan Respublikası yaxın-uzaq imperiya maraqları ilə parçalanaraq bölüşdürülmə faciəsindən, milli, dövləti iflasdan, tam məhvolmadan xilas edildi. Beləliklə, 18 oktyabr Müstəqillik günü 15 iyun Milli qurtuluş günüylə qorundu, möhkəmləndirildi; Azərbaycanın azadlığı, dövlət müstəqilliyi əbədi və dönməz xarakter aldı.

«Azadlıq, istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir» deyən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bütün varlığı ilə azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin əbədi və dönməz xarakter almasına çalışır, bu müqəddəs yolda tarixi uğurlar qazanır. Qədim tarixli gənc dövlətimizin, azad, müstəqil Azərbaycan Respublikasının on illik yubileyini bayram etdiyimiz bu ərəfədə tam cəsarətlə deyə bilərik ki, tarixi şəxsiyyətlər yaradır, istiqamətləndirir. Bu baxımdan, son on illik müstəqillik dövrü Heydər Əliyev müdrikliyindən güc almış, onun uzaqgörən strateji ideyaları ilə silahlanmış, bütövlükdə Heydər Əliyev qələmi ilə yazılmışdır.

«Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır.» Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev bu müdrik sözləri ilə xalqımızı, müasir cəmiyyətimizi ayıq-sayıq olmağa, dünən, bu gün və sabah miqyasında düşünməyə, keçmişin ibrət dərslərini tam öyrənməklə, gələcəyin qapılarını açmaqla böyük, dönməz,

əbədi intibah, inkişaf yollarına çıxmağa çağırır. O, bütün görüşlərdə, toplantılarda, eləcə də xarici səfərlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməz olduğunu vurğulayır, diqqəti bu əsas, taleyüklü məsələyə cəlb edir, bunu Azərbaycan varlığının, Azərbaycan perspektivlərinin ən mühüm amili, dayaq nöqtəsi, xilas yolu kimi qiymətləndirir. Azərbaycançılıq istiqamətində bütövləşən, konseptual milli-mənəvi xilas yollarını ehtiva edən Heydər Əliyev ideyaları bütünlükdə Azərbaycanın azadlığına, milli istiqlalına, dövlət müstəqilliyinə və bu azadlığın, istiqlalın, müstəqilliyin, suverenliyin əbədiliyinə və dönməzliyinə əsaslanır. Heydər Əliyev ideyalarının əsas, bütöv, son məqsədi, məramı Azərbaycanın əbədi azadlığıdır.

* * *

Artıq on ildir ki, Azərbaycan müstəqildir; keçid dövrünün bütün çətinliklərinə, ağrı-acılarına, müharibənin vurduğu sarsıdıcı yaralara, işğal və qaçqınlıq faciələrinə baxmayaraq, xalqımız müstəqillik, azadlıq yolları ilə əzmlə, inadla, inamla irəliləyir. Müstəqilliyimizin təhlükə altında olduğu vaxtda – 1993-cü ilin iyununda xalqın çağırışı ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə xilaskar qayıdışı, əslində, əsl müstəqillik dövrünün başlanğıcı oldu. «Ömrümün qalan hissəsini də xalqıma qurban verirəm» deyib Azərbaycanın qurtuluşu naminə mübarizə meydanına atılan Heydər Əliyev tarixdə misli görünməyən fədakarlıq, siyasi müdriklik nümunəsi göstərdi. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, 18 oktyabrla bünövrəsi qoyulan, 15 iyunla məhvolmadan xilas edilən milli qurtuluş yolu günbəgün, aybaay, ilbəil möhkəmləndi, davam və inkişaf etdirildi. 1994-cü ilin mayında atəşkəsə nail olunması, həmin ilin sentyabrında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə böyük beynəlxalq iqtisadi sazişin – «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması, milli ordunun qurulması, ölkə daxilində dağıdıcı anarxiyaya, hərc-mərcliyə son qoyulması, sosial-siyasi, iqtisadi sabitliyin bərqərar edilməsi, xüsusilə iqtisadi dirçəlişin başlanması, Lissabon sammitində 53 aparıcı dövlətin dəstəyinə nail olunması, böyük İpək yolunun bərpası istiqamətində həlledici addımlar atılması – bütün bunlar milli qurtuluş günü ilə başlayan tarixi uğurların bir hissəsidir. Bəli, indi tam cəsarətlə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası, böyük perspektivlərə hesablanan uzaqgörən, müdrik siyasəti nəticəsində müstəqilliyimiz qorundu, milli qurtuluş yolumuz davam etdi, əbədi və dönməz xarakter aldı. Onu da məmnuniyyətlə vurğulamaq, səmimiyyətlə bildirmək istəyirəm ki, azad, müstəqil Azərbaycan dövlətini yeni, XXI əsrə Prezident Heydər Əliyev apardı. XXI əsrin ilk günlərindən başlayan böyük yolun öndəri, dahi yolgöstərəni də Heydər Əliyevdir. Bu yolun böyük uğurlara, əbədi xoşbəxtliyə qovuşacağına inanırıq. Buna Heydər Əliyevi özünə Prezident seçən bütün Azərbaycan xalqı, dünyanın 45 milyonluq bütün azərbaycanlıları inanır.

* * *

Gənc Azərbaycan Respublikasının on illik yubiley sevinclərini yaşaya-yaşaya 500 yaşlı Azərbaycan Səfəvilər dövlətini düşünürəm. Orta əsr salnamələrindən bir cümlənin səsini eşidirəm: «Şah İsmayıl Xətai ruhun bədənə qovuşduğu kimi Təbrizə daxil oldu». Eynən Heydər Əliyev də «ruhun bədənə qovuşduğu kimi» dar ayaqda, faciəli böhran məqamında Bakıya daxil oldu. Şah İsmayıl Xətainin qurduğu Səfəvilər dövlətini ondan sonra on illər boyu oğlu Şah Təhmasib ləyaqətlə qorudu, idarə etdi, daha da möhkəmləndirdi... Və məni iki Heydər oğlunun Azərbaycan tarix səhnəsində sürətli, qalib yüksəlişi sevindirir. Şah İsmayıl Xətainin atasının adı Heydər idi, o atasının yolu ilə irəliləyərək tarixi qələbələr qazandı. İlham Əliyevin də atasının adı Heydərdir və o da atasının yolu ilə şərəflə irəliləyir.

İlham Əliyev Moskva Dövlət Xarici Əlaqələr İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirib, tarix elmləri namizədidir. Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini, Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Milli Məclisin daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Məclisin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyasının üzvü, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidentidir. Göründüyü kimi, İlham Əliyevin fəaliyyət dairəsi çox genişdir; o, bütünlüklə Azərbaycan xalqının və dövlətinin xidmətindədir. Başlıcası odur ki, İlham Əliyev bu çoxsahəli, geniş miqyaslı xidməti, fədakar fəaliyyəti ilə bütün Azərbaycan gənclərinə əsl vətəndaşlıq, vətənpərvərlik nümunəsi göstərir.

İngilis, fransız, rus dillərini bilən, Avropa və Amerikadakı bir sıra səfərləri, rəsmi və qeyri-rəsmi görüşləri ilə nüfuzlu diplomatik dairələrin, görkəmli siyasətçilərin, dövlət xadimlərinin diqqətini cəlb edən, fenomenal intellekt və istedadı ilə seçilən İlham Əliyev artıq müasir Azərbaycan və dünya siyasətinin danılmaz faktı, perspektivli reallığıdır. 1998-ci il martın 31-də San-Fransiskoda ABŞ-ın nüfuzlu Stenford Universitetindəki orijinal, səviyyəli, sanballı çıxışı, professional diplomatik gedişləri dünyanın siyasət nəhəngləri tərəfindən maraqla qarşılanmış, yüksək dəyərləndirilmişdir. **«Müxalifət görür ki, İlham Əliyev həm biliyinə, həm ağlına, həm təcrübəsinə, həm də insani keyfiyyətlərinə görə Azərbaycanın siyasi səhnəsində öz yerini tutub. Bəli, əks effekt yaratmaq istəyirlər. Lakin yarada bilməyəcəklər. İlham Əliyev gənc, artıq siyasətlə, dövlət işi ilə məşğul olan Azərbaycan vətəndaşıdır. Onun çox böyük təhsili və biliyi var. 5-6 ildir ki, Azərbaycanda gördüyü işlərdən təcrübə toplayıb. Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda müəllimlik edib. Bu, asan bir iş deyil. Diplomatlar hazırlayan bir universitetdə dərs deyib. 23 yaşında dissertasiya müdafiə edib. İnstitutdan mənə görə çıxarılanda, o gedib bizneslə məşğul olub. O təcrübəni də toplayıb. İqtisadiyyatı da bilir. Azərbaycanın neft siyasətinin həyata keçirilməsinin fəal iştirakçısıdır. Bundan əlavə, onun üzərinə başqa vəzifə də düşüb. Milli**

Olimpiya Komitəsinin sədridir. İctimaiyyət görür ki, o bu sahədə böyük işlər görüb, beynəlxalq əlaqələri gücləndirib. İlham Əliyev Milli Məclisin deputatıdır. Görürsünüzmü, onun üzərinə nə qədər vəzifələr düşüb. Çox sevinirəm, mənim oğlum olduğuna görə ki, bu qədər vəzifənin öhdəsindən gəlir. Belə adamın, şübhəsiz ki, gələcəyi də ola bilər. Lakin bu, onun özündən asılıdır. Heç kim deyə bilməz ki, nə olacaq? Onun Heydər Əliyevin yerini tutub-tutmayacağı gələcəyin işidir. Bunu isə zamanında cəmiyyət deyəcək. İlham Əliyev YAP-da öz xidmətlərini göstərib, gələcəkdə də göstərəcək. Buna heç kəsin şübhəsi olmasın.»3

Bu sözlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə məxsusdur. **«Mən seçici olsaydım, İlham Əliyevə səs verərdim» -** deyən Prezident onun böyük elmi intellektual imkanlarına, milli-mənəvi zənginliyinə, rasional-praqmatik siyasətçi yetkinliyinə inanır. Əslində son illər İlham Əliyevin çoxsahəli, gərgin fəaliyyətini izləyən hər bir sağlam düşüncəli Azərbaycan vətəndaşında, hər bir siyasət adamında belə bir inam formalaşıb. Bu, gənc, fədakar, perspektivli, intellekti, istedadı və şəxsiyyəti bütöv vəhdət yaradan insana ümumxalq inamıdır. İlham Əliyev böyük siyasətlə, dövlət işi ilə məşğul olan gənc Azərbaycan vətəndaşıdır. Dərin biliyi, yüksək intellekti, lazımi insani keyfiyyətləri vardır və Konstitusiyaya görə Prezidentliyə namizədliyini irəli sürmək hüququna malikdir. Bu hüququ müxalif yozumlara məruz qoymaq əlavə şayiələrə yol verməkdir. Unudulmamalıdır ki, biz hüquqi dövlət quruculuğu ilə, vətəndaş cəmiyyətini bərqərar etməklə məşğuluq. Konstitusiya hüququ nəzəriyyəsinə görə isə vətəndaş cəmiyyəti həyatın hüquqa və demokratiyaya əsaslanaraq zəruri və rasional qurulması, insana özünün iqtisadi və siyasi varlıq formalarını azad seçməyə təminat verən, insan hüquqlarının bərqərar olunduğu, ideoloji, plüralizmin təmin edildiyi ictimai quruluşdur.4

Bəli, İlham Əliyevin də bütün Azərbaycan vətəndaşları kimi seçməyə, seçilməyə, azad, müstəqil məmləkətimizin həyatında yaxından iştirak etməyə, xalqın səs verib layiq biləcəyi ən yüksək vəzifəni tutmağa haqqı var. O, bəzi siyasətçilərin, xüsusilə müxalifət «liderlərinin» düşündüyü kimi, sadəcə atanın oğul varisi, bioloji-genetik oğul davamçısı deyil, Azərbaycana 30 ildən artıq şərəflə, ləyaqətlə rəhbərlik edən dahi dövlət xadiminin, müdrik rəhbərin ideyalarının – Heydər Əliyev ideyalarının daşıyıcısı, davamçısıdır. Çünki o, sadəcə olaraq, bu dahi dövlət xadiminin həyat məktəbində hamıdan çox oxumuşdur, hamıdan çox dərs almışdır. O, siyasətin, politologiyanın əlifba dərslərini, bütöv anatomiyasını uşaq yaşlarından başlayaraq bütün ömrü boyu anbaan, saatbasaat, aybaay, ilbəil öyrənmişdir, böyük siyasətin Heydər Əliyev universitetini bitirmişdir. ***«Mənim xoşbəxtliyim bundadır ki, mən Heydər Əliyev adlı dahi şəxsiyyətin yanındayam və məndə öyrənmə imkanları daha çoxdur, nəinki başqa adamlarda.»5*** Buna görə səmimiyyətlə, qəti əminliklə deyə bilərik ki, İlham Əliyev təkcə atasının – Heydər Əliyevin yox, bütövlükdə Heydər Əliyev kursunun, Azərbaycançılıq ideologiyası ilə tam səsləşən, üst-üstə düşən Heydər Əliyevçiliyin varisidir, daşıyıcısıdır və davamçısıdır.

İlham Əliyev bir müsahibəsində belə demişdir: ***«...Heydər Əliyevin varisi mənim oğlum Heydər Əliyevdir. Ona görə deyə bilərsiniz ki, Heydər Əliyevin varisi Heydər Əliyevdir.»6***

Bu, tarixi bir cümlədir. Bu sadə, səmimi cümlədə təkcə baba və nəvə Heydər Əliyevdən söhbət getmir; daha çox ondan söhbət gedir ki, Heydər Əliyevin ideyaları əbədidir; onun varisi özüdür, öz ideyaları, ideallarıdır; yəni Heydər Əliyevin varisi Heydər Əliyevdir!

Azərbaycan istiqlalının, Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli müstəqilliyimizin dayaq nöqtəsi, enerji mənbəyi, hərəkətverici qüvvəsi olan xilaskar Heydər Əliyev ideyaları hər bir Azərbaycan vətəndaşını, bütün dünya azərbaycanlılarını birliyə, bütövlüyə, Vətən və xalq naminə fədakarlığa çağırır. Bu, dahi xilaskarın çağırışıdır. Xoşbəxtik ki, xalqımızı, azad, müstəqil məmləkətimizi, qədim tarixli gənc Azərbaycan dövlətini gələcəyin intibah, inkişaf zirvələrinə dahi xilaskar Heydər Əliyev aparır.

Novruz MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
İcra Aparatının Xarici əlaqələr
şöbəsinin müdiri,

Əli HƏSƏNOV,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
İcra Aparatının İctimai-siyasi
şöbəsinin müdiri

AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASININ XARICI SIYASƏTI MÜSTƏQILLIYIMIZIN VƏ DÖVLƏTÇILIYIMIZIN ƏBƏDILIYININ QARANTIDIR

Bəşəriyyət XXI əsrin ilk ilini yaşayır. Başa vurduğumuz XX əsr istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin mürəkkəbliyi, əhəmiyyəti və bir sıra hallarda fövqəladə xarakteri ilə əvvəlki dövrlərdən kəskin şəkildə fərqləndi.

Bu əsr Azərbaycan xalqının tarixinə də xüsusi səhifələr yazdı. Əsrin əvvəllərində müstəqilliyini əldə edən xalqımız bəzi subyektiv və obyektiv səbəblər üzündən onu qoruyub saxlaya bilmədi. XX əsrin sonlarında tarixi nemətimiz olan milli müstəqilliyimizə təkrarən qovuşduq. İndiki nəslin ən ümdə vəzifələrindən biri qüdrətli, güclü Azərbaycan dövlətini qoruyub saxlamaqdır.

Azərbaycan xalqının tarixində Milli qurtuluş günü kimi qiymətləndirilən 1993-cü ilin 15 iyunu ərəfəsində xalqımızın və dövlətimizin mövcudluğu çox ciddi təhlükə qarşısında qalmışdı. Bir tərəfdən daxildə hakimiyyət uğrunda aramsız mübarizələr, separatçılıq cəhdləri, qanunsuz hərbi birləşmələrin törətdikləri cinayətlər və nəhayət, vətəndaş müharibəsinin alovlanması, digər tərəfdən erməni təcavüzü son dərəcə ağır vəziyyət yaratmışdı. Məhz belə bir anda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdaraq şərəfli xilaskarlıq missiyasına başladı. O, canından artıq sevdiyi Vətənin taleyi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü və o zamandan bəri demokratik, hüquqi, dünyəvi Azərbaycan dövlətinin qurucusu olaraq bu ağır və çətin işi layiqincə yerinə yetirdi. Bu işin mühüm sahələrindən birini də möhtərəm Prezidentimizin həyata keçirdiyi xarici siyasət fəaliyyəti təşkil etdi.

Uzun illərdən bəri asılılıq şəraitində yaşayıb, yenicə müstəqillik əldə etmiş bir dövlətin indiki qarışıq dünyada, həm də düşdüyümüz belə ağır şəraitdə düzgün xarici siyasət xətti müəyyən etməsi və onu uğurla həyata keçirməsi

son dərəcə çətin bir iş idi. Elə bir xarici siyasət xətti müəyyən etmək lazım idi ki, o hər şeydən əvvəl milli mənafeyə, əldə olunmuş kövrək müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət etsin, əvvəlki rəhbərliklər dövründə düyünə salınmış problemlərimizin həllinə yol açsın, müstəqil dövlətimizin beynəlxalq mövqelərini tədricən möhkəmləndirərək Azərbaycanın dünya birliyində öz layiqli yerini tuta bilməsinə imkan yaratsın.

Xalqımızın müstəqil yaşamaq əzminə, dövlətçilik sahəsindəki tarixi ənənələrinə söykənən Heydər Əliyev dühası, onun parlaq və aydın zəkası, zəngin siyasi və dövlətçilik təcrübəsi bu taleyüklü vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlməyə imkan verdi. Heydər Əliyev hələ 1993-cü ilin oktyabrında keçirilən andiçmə mərasimindəki çıxışında xarici siyasətimizin başlıca vəzifələrini və istiqamətlərini xalqımız və bütün dünya qarşısında bəyan edərək deyirdi: **«Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifəmiz dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.»**

* * *

Müstəqillik əldə etdikdən sonra hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş gənc Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin müvəffəqiyyətli həlli onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, ayrı-yarı ölkələrlə milli dövlət mənafelərinə cavab verən qarşılıqlı faydalı əlaqələri və dünya birliyinə inteqrasiyası prosesinin intensivliyi ilə sıx bağlı idi. Bu mənada Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr sistemində layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dünya miqyaslı siyasətçi olan Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan özünün geosiyasi mövqeyini, ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mövcud inkişaf modellərindən heç birinə birmənalı şəkildə üstünlük vermədən Qərb və Şərqin yaratdığı dəyərlərdən yaradıcılıqla və səmərəli şəkildə bəhrələnməyə, tarazlaşdırılmış çoxşaxəli xarici siyasət yeritməyə nail oldu.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinin və beynəlxalq siyasətə təsir imkanlarının dərin nəzəri təhlili əsasında xarici siyasət xəttində mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkənin mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi. İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, Avropa ölkələri və ABŞ, yeni müstəqil dövlətlər və Rusiya, türkdilli

dövlətlər, xüsusən Türkiyə, müsəlman dünyası, Asiya, Afrika və Cənubi Amerika ölkələri ilə əlaqələrinin yaxın dövr üçün üstün istiqamətləri, aparıcı strategiyası müəyyənləşdirildi, hər qrupa daxil olan ölkələrlə ayrı-ayrılıqda və birgə münasibətlərin düşünülmüş, bütün amilləri nəzərə alan durumu yaradıldı.

Heydər Əliyev məhz bu reallıqları nəzərə alaraq ilk səfərini Rusiyaya etdi. Bu səfər Azərbaycanın MDB-yə daxil olması ilə paralel hazırlandı. Çünki həm Rusiya ilə münasibətlər üçün, həm də MDB-yə daxil olan ölkələrlə Azərbaycanın münasibətləri, əlaqələri və əməkdaşlığı üçün bu iş haqlı olaraq əhəmiyyətli sayıldı. Heydər Əliyev qeyd edirdi: **«Biz bu birliyin tamhüquqlü üzvü olaraq iqtisadi əməkdaşlıq və kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilələrin təmin etdiyi üstünlüklərdən faydalanmaq istəyirik... Biz MDB çərçivəsindən kənarda olduğumuz vaxtdakı vəziyyətimizi araşdırdıq və belə bir qənaətə gəldik ki, MDB çərçivəsindən kənarda qalmaq ölkənin qarşısında duran problemlərin həllinə kömək etmir.»** Odur ki, bu iki məsələyə, ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici siyasətində Rusiyanın mühüm yeri kontekstində baxıldı. Bu addım Azərbaycan-Rusiya münasibətlərindəki gərginliyi yümşaltmaq üçün də zəruri idi.

Prezident Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına səfərləri, Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana səfəri iki ölkə arasındakı münasibətlərə yeni keyfiyyət gətirdi. Müxtəlif səviyyələrdəki qarşılıqlı səfərlər, dövlətlərarası münasibətlərin müxtəlif sahələrinə dair imzalanan sənədlər iki ölkə arasında çox-çox məsələləri aydınlaşdırdı. Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Rusiya Federasiyası ilə əlaqələrdən bəhrələnmək, bəzi imperiyapərəst qüvvələri neytrallaşdırmaq səyləri Azərbaycanın xarici siyasət xəttində müstəqil bir istiqamət kimi həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin çox vacib və əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri də Amerika Birləşmiş Ştatları ilə münasibətləridir. Müstəqil Azərbaycanla bu ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il martın 18-də yaradılmışdır. Lakin bu hələ ilk addım idi. Bu yolla irəliləmək, çox-çox məsələlərə aydınlıq gətirmək, əlaqələri genişləndirmək, etimad, etibar qazanmaq, Azərbaycanı layiqincə təqdim etmək üçün çox iş görmək, böyük diplomatik fəallıq göstərmək tələb olunurdu. Bu olduqca zəruri idi, çünki hədsiz çətin problemlərlə qarşılaşmış gənc müstəqil dövlətin taleyində dünya siyasətində həlledici mövqe tutan ABŞ mühüm rol oynaya bilərdi. 1994-cü ilin sentyabrında məşhur «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması bu yolda ən mühüm və başlıca amil, Azərbaycanla Qərb arasındakı münasibətlərdə dönüş nöqtəsi oldu. Belə ki, Azərbaycana, onunla iqtisadi əməkdaşlığa, onun problemlərinə, geosiyasi əhəmiyyətinə maraq yarandı. Bu maraq ABŞ-ın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, münaqişəli problemin dinc yolla həllinə tərəfdar olduğunu bəyan etməklə nəticələndi. Bu çox əhəmiyyətli

bəyanat idi. İndi irəli getmək, ölkəmizi, işlərimizi, məqsəd və məramımızı Amerika ictimaiyyətinə təqdim etmək, əlaqələri daha da genişləndirmək üçün yeni səylər göstərmək tələb olunurdu. Nəhayət, bu böyük səylərin davamı kimi Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ABŞ-a bir neçə dəfə çox uğurlu səfərlər etdi.

Azərbaycanın yeni xarici siyasət xəttində Avropanın böyük dövlətləri ilə münasibətlər məsələsi mühüm bir istiqamət təşkil edirdi. Hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini bütün incəliklərinə qədər nəzərə alan bu yeni xətt çevik taktiki gedişlərlə həyata keçirildi. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın özünə Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya kimi çox nüfuzlu həmfikirlər əldə etməsi Heydər Əliyev xarici siyasətinin Avropa istiqamətinin çox mühüm bir uğuru oldu.

Uzaq tarixi köklərə malik demokratik dövlətçilik ənənələri ilə seçilən böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı beynəlxalq münasibətlərə təsir gücünə görə dünya siyasətinin yönümünü müəyyən edən və beynəlxalq aləmin ən ümdə problemlərinin həllində xüsusi çəkisi olan ölkələr sırasına daxil olduğundan Azərbaycan ilə bu ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq əlaqələri qurmaq çox əhəmiyyətli idi.

Böyük Britaniya dövlətini Azərbaycanla dostluğa və əməkdaşlığa sövq edən bir sıra siyasi, iqtisadi və digər amillər Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələrinin dostluq, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri üzərində qurulmasını şərtləndirmiş və zəruri etmişdir. Bu zərurəti dərk edən və qarşılıqlı əlaqələrin hər iki dövlət üçün verdiyi və verə biləcəyi faydanı yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Böyük Britaniyanın dövlət və hökumət rəhbərləri iki ölkə arasında əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etmişlər. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, indi iki ölkə arasında münasibətlər strateji tərəfdaşlıq istiqamətində inkişaf edir.

Təcrübəli siyasi xadim və incə diplomat Heydər Əliyev Fransa dövlətinin dünyada və Avropada oynadığı rolu, malik olduğu gücü, nüfuzu və təsir dairəsini yaxşı bildiyindən, keçmiş iqtidarın dövründə Azərbaycanda yalnız «düşmən» kimi təlqin olunmuş Fransa ilə əlaqələri sahmana salmağı qərarlaşdırdı. Məhz bu məqsədlə də onun ilk rəsmi xarici səfəri Fransaya oldu.

Möhkəm təməl üzərində qurulmuş Azərbaycan-Fransa münasibətləri gələcəkdə hər iki ölkənin mənafeyinə cavab verən sıx əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün geniş perspektivlər açır. Təsadüfi deyil ki, 1997-ci ilin yanvar ayında Prezident Heydər Əliyevin Fransaya növbəti rəsmi səfəri zamanı aparılan müzakirələr və iki ölkə arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafına yeni təkan verən sənədlərin imzalanması müstəqil Azəraycan Respublikasının ötən illərdə gərgin diplomatik səyləri nəticəsində yaradılmış mövcud bazaya əsaslanırdı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət konsepsiyasında dünya siyasətində xüsusi təsir gücünə malik, nüfuzlu dövlətlərdən biri olan Almaniya Federativ Respublikası ilə münasibətlər geniş yer tutur.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Avropa dövlətləri ilə, xüsusən AFR kimi böyük, inkişaf etmiş və nüfuzlu ölkə ilə yeni əlaqələr və münasibətlər sisteminin yaradılması sahəsində aparılan məqsədyönlü işlər müstəqil Azərbaycan diplomatiyasının fəaliyyətində mühüm bir istiqamət kimi diqqəti cəlb edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra qısa bir zaman ərzində iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişaf sahəsində dünyanın ən qabaqcıl ölkələri səviyyəsinə yüksələ bilmiş Almaniya Federativ Respublikası planetin qlobal problemlərinin həllində mühüm təsir gücünə malik olan, beynəlxalq və regional məsələlərdə rəyi və mövqeyi hər zaman nəzərə alınan bir dövlətdir. Belə bir dövlətlə dostluq və əməkdaşlıq etmək üçün yollar aramaq, onunla qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlər yaratmaq müsətəqillik yolu tutan gənc Azərbaycan Respublikası üçün həyati zərurətdən doğan bir tələbat idi. Məhz bu zərurəti dərk edən respublika rəhbərliyi bu ölkə ilə regional və beynəlxalq münasibətlər sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığa xüsusi yer ayırmaq qərarına gəlmişdir. Ölkələrimiz arasında daha sıx münasibətlər yaratmaq məqsədi ilə atılan addımlar, Almaniyaya rəsmi səfər, keçirilən görüşlər, aparılan danışıqlar, fəal diplomatik gedişlər bunu bir daha sübut edir. Həyata keçirilən tədbirlər dostluq münasibətlərinin yaranmasına öz müsbət təsirini göstərmiş, əlaqələrin genişlənməsinə və yaxınlaşmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin yeni istiqamətlərindən biri də İtaliya olmuşdur. Azərbaycan Prezidentinin 1997-ci il sentyabrın 25-28-də İtaliyaya səfəri ölkələrimiz arasındakı əlaqələrin vüsət götürməsi üçün əhəmiyyətli başlanğıc oldu. İtaliyada aparılmış danışıqların başlıca mövzusu Xəzərin enerji ehtiyatları olmuşdur. Səfər zamanı İtaliyanın ACİP şirkəti ilə neft müqaviləsinin bağlanması bu sahədə əməkdaşlıq üçün geniş imkan yaradır. İki ölkə arasında elm, texnika, turizm və başqa sahələrdə əlaqələrin inkişafına dair bir sıra müqavilələr imzalandı. Lakin səfər zamanı iki ölkə arasında dövlətlərarası münasibətlərin və iqtisadi əməkdaşlığın əsasları haqqında imzalanmış birgə bəyanat xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Səfərin mühüm müsbət nəticələrindən biri də ölkələrimizin bir-birinə siyasi cəhətdən yaxınlaşması oldu. Buna əsas verən amillərdən biri Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən birinin məhz İtaliya olması idisə, digəri də İtaliya rəhbərliyinin Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlardan erməni hərbi birləşmələrinin çıxarılması və qaçqınların doğma yurdlarına qaytarılması barədə ədalətli tələbini dəstəklədiyini bəyan etməsi idi. İtaliya Prezidenti bildirmişdi ki, onun ölkəsi həmişə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə və dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə tərəfdar olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin məqsədyönlü xarici siyasəti nəticəsində Avropanın siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan Belçika Krallığı, Hollandiya, Norveç və digər ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın Avropa ilə inteqrasiyasına yeni yollar açır, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına və mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Sosializm düşərgəsinin süquta uğraması dünyanın, o cümlədən Avropanın siyasi mənzərəsinin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Yeni siyasi-iqtisadi durumun müəyyənləşməsində Şərqi Avropa ölkələrinin mövqeyi və fəal xarici siyasəti əsas amillərdən biri kimi ön plana çıxdı. Azərbaycan hələ SSRİ tərkibində olarkən Şərqi Avropanın Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Bolqarıstan, Rumıniya kimi dövlətləri ilə müəyyən iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik idi. SSRİ-nin dağılması və onun tərkibinə daxil olan respublikaların müstəqillik qazanması, eyni zamanda, Şərqi Avropa dövlətlərinin sosializm düşərgəsini tərk edərək Qərbə üz tutması bu əlaqələri daha da aktuallaşdırmış və müstəqil dövlət quruculuğu yolu tutmuş Azərbaycan üçün həyati zərurətə çevirmişdir.

Prezident Heydər Əliyev ölçülüb-biçilmiş xarici siyasət xəttində Azərbaycanla qonşu olan ölkələrlə münasibətlərə də xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, bu ölkələrlə münasibətlərdə süni yaradılmış xeyli kəskin problemlər mövcud idi. Yaxın qonşumuz olan İranla hətta siyasi-ideoloji qarşıdurma, Türkiyə barəsində isə real şərait nəzərə alınmadan, ağına-bozuna baxmadan tam etnik birlik, türk birliyi zəminində aparılan emosional siyasət hər iki dost ölkə ilə münasibətlərə xələl gətirir, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinə ziyan vururdu. Məhz buna görə də Heydər Əliyev çox təcrübəli siyasətçi kimi bu ölkələrlə münasibətlərdə tezliklə dönüş yaratmaq, bu ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan sivilizasiyalı münasibətlər qurmaq üçün böyük əmək sərf etməli oldu.

Bu baxımdan dövlət başçısı Heydər Əliyevin İrana, Türkiyəyə, Səudiyyə Ərəbistanına və Pakistana səfərləri çox səmərəli oldu. Belə ki, İran və Türkiyə ilə münasibətlərdə xeyli mühüm dəyişikliklər edildi. İranla münasibətlərin yenidən qurulması, gərginliyin aradan qaldırılması, əməkdaşlığın genişləndirilməsi qısa bir zamanda bu yeni xarici siyasət xəttinin düzgün və faydalı olduğunu göstərdisə, Türkiyə ilə münasibətlərdə dərin düşünülmüş çox ağıllı dəyişikliklər ölkəmiz üçün, həm də ümumiyyətlə, ümumtürk birliyinin inkişaf edərək möhkəmlənməsi üçün çox əhəmiyyətli oldu.

Xarici siyasət fəaliyyətinin daha bir mühüm istiqaməti kimi ÇXR, Yaponiya, Hindistan və Asiyanın digər ölkələri ilə əlaqələrə böyük əhəmiyyət verildi. Azərbaycanın müstəqilliyinin, dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində, taleyüklü maraqlarının dəstəklənməsində bu ölkələrlə qurduğu mehriban dostluq, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bu ölkələrə səfərləri, həmin ölkələrin nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana

səfərləri ikitərəfli münasibətlərin və əməkdaşlığın möhkəm hüquqi bazasını yaratdı və gələcək üçün geniş perspektivlər açdı.

Orta Asiya dövlətləri və Qazaxıstanla münasibətlərdə də mühüm dəyişikliklər edildi. Azərbaycanın bu çox vacib regionda zəifləmiş mövqeyini möhkəmləndirmək və milli mənafeyimizə ziyan vuran vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün çevik diplomatik gedişlər edilərək yeni münasibətlər qurulmasını təmin edəcək forma və vasitələr düşünülüb tapıldı.

Az müddət içərisində normal vəziyyətə gətirilən münasibətlər dövlət başçılarının bir qədər sonra həyata keçirilmiş qarşılıqlı rəsmi səfərlərinin nəticələri ilə möhkəmləndirildi. Bu işdə Prezident Heydər Əliyevin Qazaxıstan və Özbəkistan respublikalarına olan rəsmi səfərləri çox mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dərin elmi-nəzəri bilik və zəngin təcrübə üzərində qurulmuş xarici siyasət konsepsiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycan dünyanın, demək olar, bütün ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur və əməkdaşlıq edir. Azərbaycan planetin ən mühüm beynəlxalq əməkdaşlıq bölgələrindən birinə çevrilib. Məhz bunun nəticəsidir ki, yalnız adı çəkilən ölkələrin deyil, Cənubi Amerikanın, Afrikanın bir sıra ölkələrinin, Kanadanın və digər dövlətlərin Azərbaycana marağı günbəgün artmaqdadır.

* * *

Azərbaycan Prezidentinin yeni xarici siyasət xəttində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələlərinə də böyük diqqət yetirilir. Hazırda dünyada 4 mindən çox beynəlxalq və regional təşkilat mövcuddur ki, bunların da 300-dən çoxu hökumətlərarası təşkilatdır. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaq, onlarla səmərəli iş qurmaq Azərbaycanın problemlərini, Azərbaycan haqqında həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bu imkanlardan geniş istifadə edilməsi zəruridir. Məhz buna görə də hazırda Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Avropa Şurası (AŞ), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), GUÖAM, İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT), Parlamentlərarası İttifaq, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Türk Dövlət Başçıları Zirvə görüşü kimi beynəlxalq təşkilatların üzvü olmaqla bərabər, Avropa Birliyi, NATO, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər təşkilatlarla da fəal əməkdaşlıq edir.

Hazırda Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova və Özbəkistanı birləşdirən GUÖAM təşkilatı çərçivəsində regional əməkdaşlığın genişlənməsi üçün böyük perspektivlər açılır. Bu beş ölkə rəhbərlərinin çoxsaylı görüşləri və imzaladıqları sənədlər onların bir sıra regional və beynəlxalq məsələlərdə eyni mövqedə olduqlarını göstərdi. Bu ölkələri,

Prezident Heydər Əliyevin dediyi kimi, hər şeydən əvvəl tale ümumiliyi, qarşılaşdıqları problemlərin eyniliyi birləşdirir.

Bu gün Azərbaycan özünün coğrafi mövqeyinə, zəngin təbii ehtiyatlarına və potensialına əsaslanaraq, Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarlarına çıxarılması layihələrini səmərəli surətdə həyata keçirir.

Azərbaycan Avropa Birliyi, Avropanın iqtisadi strukturları ilə fəal əməkdaşlıq edir. Hazırda bu təşkilatların köməyi sayəsində 120-dən artıq milli və transregional layihə həyata keçirilir.

Azərbaycan Prezidentinin ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi xarici siyasət xəttinin ən mühüm uğurlarından biri də 2001-ci ilin əvvəlində Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi, Avropa ailəsinə qovuşması oldu. Beləliklə də, müstəqilliyin ilk on ili ərzində Azərbaycan xalqı Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ən mürəkkəb və sərt maneələri dəf etdi, ölkədə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunda və vətəndaş cəmiyyəti yaradılmasında qətiyyətli addımlar atdı. Azərbaycan özünün gələcəyini Avropaya tam inteqrasiya ilə bağladı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm nailiyyət Azərbaycana başqa dövlətlərlə müqayisədə ikiqat, üçqat, bəlkə də daha ağır zəhmət bahasına başa gəldi. Azərbaycanın Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul edilməsi həm ölkəmiz üçün, həm də bu təşkilat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Göründüyü kimi, bu gün beynəlxalq aləmdə nüfuzu durmadan artan, yerləşdiyi bölgədə ən mühüm dövlətlərdən biri sayılan, yüksək siyasi-iqtisadi potensiala, Avropadan Asiyaya çıxış qapısı rolu oynaması baxımından güclü imkanlara malik olan Azərbaycan Avropa üçün böyük geostrateji əhəmiyyət daşıyan ölkələrdən birinə çevrilmişdir.

Həyata keçirilən yeni xarici siyasət xəttinin müsbət nəticələri göz qabağındadır. İndi dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadi və siyasi maraqlar sisteminə daxil olan müstəqil Azərbaycan dövləti öz təhlükəsizliyi və digər dövlətlər ilə sivilizasiyalı birgəyaşayış əlaqələri yaradılması üçün etibarlı beynəlxalq təminat qazanmışdır. Nəzərə alsaq ki, müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsinə və onun təhlükəsizliyinə nail olmağın daxili amili əhalinin müstəqillik iradəsi və əzmi, xarici amili isə beynəlxalq təminat hesab olunur, onda bu gün inamla söyləmək olar ki, suveren Azərbaycan dövlətinin qorunmasını və inkişafını şərtləndirən hər iki amilin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi 1993-cü ildən bəri Azərbaycan diplomatiyasının ən böyük uğurudur.

* * *

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xarici siyasət fəaliyyətində 12 ildən artıq davam edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin həlli başlıca yer tutur. Bu münaqişənin tarixi və mahiyyəti, onun törətdiyi nəticələr dünya birliyinə yaxşı məlumdur. Bu münaqişə əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı qoparıb özünə birləşdirməyə çalışan Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları nəticəsində yaranmışdır. 1988-ci ildə münaqişə başlananda keçmiş Sovet İttifaqının rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı ədalətsiz, qərəzli mövqeyi, əsassız ərazi iddiasının qarşısını almaq istəməməsi nəticəsində münaqişə böyüyüb müharibəyə çevrildi.

1991-1992-ci illərdə hərbi əməliyyatlar genişlənməyə başladı. Erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində ən müasir silahlardan istifadə edərək 1992-ci ilin fevral ayında 800 nəfərin ölümü ilə nəticələnən Xocalı soyqırımını həyata keçirdilər. 1992-ci ilin mayında isə bu hücumlar Şuşanın, sonra isə Laçının süqutu ilə nəticələndi. Beləliklə də, erməni silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonların da işğalına başladılar. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrində erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarından dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması və qaçqınların öz doğma yerlərinə qaytarılması tələb olunsa da, bu sahədə beynəlxalq ictimaiyyətin səylərinə və çağırışlarına məhəl qoymayan erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan rayonlarının işğalını davam etdirdilər. 1993-cü ilin aprelindən başlayaraq bir neçə ay ərzində Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan işğal olundu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən pislənsə də, faktiki olaraq heç bir dövlət tərəfindən Ermənistan təcavüzkar kimi tanınmadı. Yalnız 1993-cü ilin aprel ayında Pakistanın Kəraçi şəhərində İslam Konfransı Təşkilatının 21-ci konfransında Ermənistan təcavüzkar kimi tanındı.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz nəticəsində ölkənin ərazisinin 20 faizi, yəni 17.000 kvadrat-kilometr torpaq sahəsi işğal altında qaldı, 18.000 nəfər həlak oldu, 50.000 nəfər yaralanaraq əlil oldu. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üzrə Dövlət komissiyasının 2000-ci ildə hazırladığı statistik məlumatlara əsasən, işğal olunmuş ərazilərdə 6.000-ə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyekti, 102.000 yaşayış evi, 4366 sosial-mədəni obyekt, 7.000 ictimai bina, 693 orta məktəb, 855 məktəbəqədər müəssisə, 695 xəstəxana və digər tibb müəssisələri, 10 məscid, 160 körpü, 368 klub, 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 464 muzey və tarixi abidə, 6 dövlət teatrı dağıdılıb. 800 kilometr dəmir və avtomobil yolları, 15 min kilometr elektrik və qaz xətləri, 2300 kilometr regional əhəmiyyətli su kommunikasiya sistemləri sıradan çıxarılıb. İşğal olunmuş torpaqlarda 31 məscid, 9 tarixi saray, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 250 min hektar meşə sahəsi, 200 poleontoloji, geoloji abidə erməni separatçılarının əlinə keçdi. Qaçqın və məcburi köçkünlərə gəldikdə isə onların ümumi sayı bir milyondan artıqdır. Onlardan 245 min nəfəri Ermənistandan, 50 min nəfəri Orta Asiyadan Azərbaycana pənah gətirmiş qaçqınlardan, 800 min nəfərə

qədəri isə ölkə daxilindən qovulmuş məcburi köçkünlərdən ibarətdir. Nəticə etibarı ilə münaqişə dövrü ərzində Azərbaycana dəyən maddi ziyan 60 milyard ABŞ dolları dəyərindədir.

9 il bundan əvvəl, 1992-ci il martın 24-də ATƏM-in Nazirlər Şurası özünün Helsinkidə çağırılmış fövqəladə iclasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərtərəfli tənzimlənməsinə nail olmaq üçün Minsk qrupunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Yaradıldığı andan etibarən ATƏT-in Minsk qrupunun qəbul etdiyi sənədlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının, suverenliyinin bərpasının zəruriliyi bildirilsə də, ümumilikdə onun fəaliyyəti hələlik istənilən nəticəni verməmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyə nail olmaq istiqamətində təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri davam etməkdə olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı qəti addımlar atmaqdan ibarət idi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Milli Ordumuzun formalaşdırılması, onun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi, torpaqlarımızın müdafiə olunması üçün geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi hərbi qarşıdurmada tarazlıq yaratdı.

Cəbhədəki yeni vəziyyət erməni tərəfini atəşin dayandırılması barədə ciddi düşünməyə vadar etdi. Məhz möhtərəm Prezidentimizin təşəbbüsü ilə, onun qətiyyəti, əzmkarlığı və uzaqgörənliyi nəticəsində 1994-cü il may ayının 12-də atəşkəs haqqında razılaşma əldə olundu, beş ildən artıq bir müddət ərzində davam etmiş hərbi əməliyyatlar dayandırıldı.

Məhz atəşkəsə nail olduqdan sonra sülh yollarının axtarışı üçün geniş imkan və şərait yaranmış oldu və bu sahədə işlərin vüsəti xeyli artdı. Azərbaycan Prezidenti məsələnin dincliklə nizama salınmasına tərəfdar olduğunu bildirdi və onun gərgin fəaliyyəti nəticəsində ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində intensiv sülh danışıqları aparıldı.

ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt, 1996-cı il Lissabon və 1999-cu il İstanbul sammitlərində münaqişənin dinc və siyasi yollarla həlli istiqamətində bir sıra mühüm təkliflər irəli sürülmüşdür. Xüsusilə 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşü zamanı Prezident Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi və müdrikliyi sayəsində Azərbaycanın mövqeyi Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanındı və müdafiə olundu. Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupuna yeni format verilməsi onun fəaliyyətinə bir canlanma gətirdi.

Münaqişənin həllinin ATƏT müstəvisinə keçirildiyi 1992-ci ildən başlayaraq bu təşkilatla qarşılıqlı əməkdaşlıq Prezident Heydər Əliyevin səyləri ilə Azərbaycanın xarici siyasət xəttinin əsas tərkib hissələrindən birinə çevrildi. Təkcə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, 1993-2000-ci illər arasında Prezident Heydər Əliyev ATƏT rəhbərliyi və Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirmişdir. ATƏT-ə üzv olan ölkələrin liderləri ilə

keçirilən görüşləri, aparılan danışıqları da buraya əlavə etsək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etməyi öz üzərinə götürmüş bu beynəlxalq qurumla Azərbaycanın nə qədər sıx və intensiv işlədiyi, qarşılıqlı əməkdaşlıq etdiyi aydın olar.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü ildən indiyədək 68 ölkənin prezidentləri və dövlət başçıları ilə 485 görüş keçirmişdir. Bu görüşlərin hamısında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə olunmuşdur. Konkret rəqəmlərlə ifadə etsək, Prezident Heydər Əliyev ABŞ-ın Prezidenti, xarici işlər naziri ilə bu məsələni 18, Fransa rəhbərləri ilə 16, Rusiya rəhbərləri ilə 23, Türkiyə rəhbərləri ilə 78 dəfə müzakirə etmişdir. BMT-nin baş katibləri ilə onlarca görüş olmuşdur, NATO-nun, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin zirvə görüşlərində, İslam Konfransı Təşkilatının iki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının dörd zirvə görüşündə, türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərində hər dəfə Prezident Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini gündəliyə çıxarmışdır.

Məhz 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündə münaqişənin nizama salınmasının baza formulu müəyyən edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev çevik və dəqiq diplomatik addımları ilə Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən dəstəklənməsinə nail oldu. Ermənistan Respublikasından başqa ATƏT-in üzvü olan 53 Avropa ölkəsi nizamlanmanın üç əsas prinsipini dəstəklədi. Bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini, Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər Azərbaycanın tərkibində ona ən yüksək dərəcəli özünüidarə statusu verilməsini nəzərdə tutur. Bununla da münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən ədalətli hüquqi bünövrə yaradılmış və vasitəçilərin vəzifələri müəyyən olunmuşdur.

ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündən sonra Minsk qrupunun həmsədrləri dünyanın üç ən böyük dövləti - Rusiya, ABŞ, Fransa oldu. Biz bu ölkələrə böyük ümidlər bəsləyirik və güman edirik ki, onların səyləri ilə münaqişə tənzimlənəcək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunacaq və qaçqınlar öz daimi yaşayış yerlərinə qayıdacaqlar. Lakin təəssüf ki, hələlik bütün bunlar həyata keçməmişdir. Ermənistan isə BMT-nin və ATƏT-in qəbul etdikləri qərarların heç birini yerinə yetirmir.

Minsk qrupunun həmsədrləri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair idiyədək üç təklif vermişlər. Onların 1997-ci ilin iyununda təqdim etdikləri ilk təklif münaqişənin paket həllini, 1997-ci ilin oktyabrında verdikləri ikinci təklif isə münaqişənin mərhələli həllini nəzərdə tuturdu. 1998-ci ilin noyabrında həmsədrlər yeni, üçüncü təklif - «ümumi dövlət» təklifini verdilər.

Bu təkliflərin bəzi müddəalarının beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə zidd olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Prezidenti həmsədrlərin birinci və ikinci təkliflərinin danışıqlar prosesinin konstruktiv istiqamətdə

davam etdirilməsi üçün əsas kimi qəbul edilməsinə razılıq verdi. Hətta belə bir vəziyyətdə də Ermənistan bu təkliflərlə razılaşmayaraq açıq-aşkar qeyri-konstruktiv mövqe tutdu.

Həmsədrlərin «ümumi dövlət» təklifini Azərbaycan tərəfi qəbul etmədi. Çünki heç bir beynəlxalq-hüquqi bazası olmayan «ümumi dövlət» məfhumu Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət və ərazi qurumu kimi nəzərdə tutur, ona Azərbaycan ilə bərabər hüquqlu «ümumi dövlət» subyekti statusu verir, Azərbaycanı öz ərazisinin bir hissəsindən məhrum edir və faktiki olaraq Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalını qanuniləşdirirdi.

Təəssüf ki, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri beynəlxalq hüquq prinsiplərini rəhbər tutaraq münaqişənin tezliklə tənzimlənməsinə nail olmaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasını təmin etmək, qaçqınların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasına səy göstərmək sahəsində onlara bəslənən ümidləri hələlik doğrultmamışlar.

Nəhayət, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini tamamlayan yeni bir format yaranmışdır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqudur. İndiyə qədər Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan ilə Cenevrədə, Moskvada, İstanbulda, Parisdə, Minskdə, Davosda, Yaltada, Soçidə, habelə respublikamızın sərhədində çoxsaylı görüşlər keçirmişdir.

Ermənistan Prezidenti ilə danışıqlar zamanı Azərbaycan Prezidenti əsasən münaqişənin tezliklə sülh yolu ilə tənzimlənməsi və Ermənistan ilə Azərbaycan arasında uzunmüddətli möhkəm sülh yaradılması üçün qarşılıqlı surətdə məqbul kompromislərin axtarışı ilə məşğul olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilin axırlarında prezidentlər kompromis əldə edilməsinə yaxın idilər. Lakin Ermənistan əldə olunmuş razılaşmalardan geri çəkildi.

Son dərəcə çətin və ağır olan bu dialoq davam etdirilməkdədir. Ermənistan tərəfinin əlində təzyiq vasitəsi kimi işğal olunmuş torpaqlar var. Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və onun ətrafındakı yeddi rayonu, ümumilikdə Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etməsi nəticəsində əldə etdiyi müvəqqəti hərbi üstünlükdən, habelə işğal olunmuş torpaqlardan bir milyona qədər azərbaycanlını didərgin salaraq qaçqın vəziyyətində çadırlarda dözülməz şəraitdə yaşamağa məcbur etməsindən danışıqlarda təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Ermənistan, nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini qoparıb özünə birləşdirməyə və ya Dağlıq Qarabağ üçün müstəqillik statusuna nail olmağa çalışır. Digər tərəfdən isə, beynəlxalq birliyin bitərəf mövqe tutmasını, BMT və ATƏT kimi mötəbər qurumların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret fəaliyyət göstərməməsini, dünyanın onlarca ölkəsində erməni diasporunun məqsədyönlü lobbiçilik fəaliyyətini də Azərbaycanın haqq işinin müdafiəsinə mane olan və danışıqlar prosesində Azərbaycan Prezidentinin vəziyyətini çətinləşdirən amillər sırasına əlavə etmək lazımdır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, danışıqlar davam edir və Azərbaycan xalqı Prezident Heydər Əliyevin bütün çətinliklərə rəğmən bu son dərəcə mürəkkəb və taleyüklü missiyanın öhdəsindən uğurla gələcəyinə, Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını əzmlə qoruyacağına tam inanır və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəm zəmin üzərində formalaşmasının, onun müstəqilliyinin əbədiləşməsinin və xoşbəxt gələcəyinin təminatını yalnız Prezident Heydər Əliyevlə bağlayır.

Beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, BMT-yə daxil olan hər bir müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin pozulmazlığına hamı tərəfindən və xüsusən bu münaqişənin həllinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş ATƏT tərəfindən əməl olunmalıdır. ATƏT və onun Minsk qrupu bu prinsipə möhkəm əməl etməli, onun ciddi şəkildə yerinə yetirilməsinə hər cür kömək göstərməlidirlər.

Bu gün danışıqlar prosesində yaranmış vəziyyət isə beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəli presedent yaradır. Dünya birliyi beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə ciddi əməl olunmasını, bunların möhkəmləndirilməsini təmin etmək əvəzinə, qətiyyətsizlik nümayiş etdirir. Ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı, sərhədlərin pozulmazlığı kimi beynəlxalq hüququn fundamental norma və prinsipləri sual altına qoyulur və bununla da Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan 100 min erməniyə görə beynəlxalq praktikanın, beynəlxalq hüququn on illər boyu formalaşmış dayaqları sarsıdılır. Hərbi təcavüzün nəticələrinin tanınması nəticəsində əldə edilmiş sülh, sabitlik və təhlükəsizlik isə möhkəm və əbədi ola bilməz.

On il tarixi baxımdan böyük müddət deyildir. Azərbaycanda bu qısa müddət ərzində demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulmuş, onun təsisatları yaradılmışdır. Azərbaycan iqtisadi islahatlar apararaq bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirir. Ölkəmiz artıq intensiv inkişaf dövrünü yaşayır. Məhz Prezident Heydər Əliyevin müdrik və uzaqgörən siyasəti, gərgin və yorulmaz əməyi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, elmi-nəzəri cəhətdən hərtərəfli düşünülmüş və əsaslandırılmış konsepsiyası, Azərbaycan xalqına sədaqəti və məhəbbəti, onun taleyi ilə bağlı üzərinə götürdüyü məsuliyyəti sayəsində Azərbaycan demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləyir və bütün maneələrə baxmayaraq beynəlxalq meydanda özünə layiq yeri tutur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin on illik tarixinin qısa təhlili göstərir ki, ölkənin həyati mənafelərinə xidmət edən, dövlətin strateji maraqları üzərində qurulmuş, hərtərəfli işlənib hazırlanmış, özünün aydın, konkret vəzifə və istiqamətləri, prinsipləri ilə seçilən ardıcıl xarici siyasət xətti yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən yeridilməyə başlanmışdır. Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumağa, möhkəmləndirməyə və ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası üçün əlverişli beynəlxalq şəraiti təmin etməyə yönəlmiş çoxşaxəli, fəal xarici siyasətinin nəticəsidir ki, indi Azərbaycan dövləti bölgədə və dünyada baş verən əsas

iqtisadi, siyasi, mədəni hadisə və proseslərdə layiqincə təmsil olunur, öz mövqeyini bildirir və mənafelərini qoruyur. Respublikamızın daxilində gedən demokratik proseslər və iqtisadi dəyişikliklər də əlavə olunmaqla, uğurlu xarici siyasət bu gün dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin, nüfuzlu təşkilat və qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəltmiş, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yaranmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

İnanırıq ki, müasir dünyanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətimizin xarici siyasət xətti bütün istiqamətlərdə uğurlu irəliləyişini davam etdirərək, Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinin, müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin dönməzliyinin təminatçısı olacaqdır.

Hidayət ORUCOV,
milli siyasət məsələləri üzrə
dövlət müşaviri

MÜSTƏQILLIYIMIZ VƏ MILLI SIYASƏTIMIZ

Artıq on ildir ki, Azərbaycan Respublikası milli müstəqilliyinə nail olaraq, beynəlxalq aləmin tam və bərabər hüquqlu üzvü kimi müstəqil daxili və xarici siyasət xəttini həyata keçirməkdədir. Əvəzsiz tarixi nailiyyətimiz olan dövlət suverenliyimizin ötən dövrü ərzində demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əsaslı islahatlar aparılmış, sivilizasiyalı beynəlxalq aləmə inteqrasiya sahəsində mühüm siyasi-iqtisadi tədbirlər görülmüşdür. Ölkəmizdə həyata keçirilən demokratikləşdirmə prosesinin dönməzliyi, dövlət müstəqiliyinin qorunub saxlanılması, cəmiyyətdə beynəlxalq prinsiplərin və hüquqi normaların bərqərar edilməsi Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tənzimlənməsi, milli azlıqların, milli-mədəni özgünlüyün qorunub saxlanması bu siyasətin üstün istiqamətidir. Bunsuz cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyə, demokratik birgəyaşayışa nail olmağın, eyni zamanda sivilizasiyalı dünyaya qovuşmağın mümkünsüzlüyü çağdaş Azərbaycan siyasətində aydın dərk olunur və bu sahədə mühüm, ardıcıl dövlət tədbirləri həyata keçirilir.

Azərbaycanın keçən il qoşulduğu «Milli azlıqların müdafiəsinə dair Çərçivə Konvensiyası»nda da qeyd olunduğu kimi, Avropa tarixində baş vermiş təlatümlər göstərdi ki, milli azlıqların qorunması bu qitədə sabitlik, demokratik təhlükəsizlik və sülh üçün zəruridir. Konvensiyadan bir məqama da diqqət çəkmək yerinə düşər: *«Dözümlülük və dialoq şəraitinin yaradılması ona görə vacibdir ki, mədəni rəngarənglik cəmiyyətdə parçalanmaya deyil, əksinə, onun daha da zənginləşməsinə xidmət edən amil və mənbə olsun.»* Çağdaş Azərbaycan siyasətində bu əsaslandırmalar tarixi dövlətçilik təcrübəsi və demokratiya prinsipləri baxımından siyasi zərurət kimi qiymətləndirilir.

Son illərdə Azərbaycanda BMT, Avropa Şurası, ATƏT və başqa beynəlxalq təşkilatlar xətti ilə keçirilən konfranslarda, seminarlarda ölkəmizdə etnik və dini tolerantlıq, milli və dini azlıqların müdafiəsi praktikası, bu sahədə tarixi-milli ənənələr və müstəqil gənc dövlətimizin apardığı düzgün siyasət yüksək dəyərləndirilmiş, eyni zamanda dövlətimiz və cəmiyyətimiz belə tədbirlər vasitəsilə sivil dünya təcrübəsini daha dərindən öyrənmək, qarşılıqlı müqayisələr aparmaq və tolerantlığın əbədiliyinə, milli

münasibətlərin davamlı tənzimlənməsinə yardım edəcək tövsiyələri diqqətlə öyrənərək həyata keçirmək imkanı qazanmışdır.

1999-cu ildə əhalinin siyahıya alınmasına görə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin 90,6 faizini azərbaycanlılar, 9,4 faizini isə milli azlıqların nümayəndələri təşkil edirlər. Əsas yerli əhali olan azərbaycanlılarla yanaşı, respublikada ləzgilər, avarlar, talışlar, tatlar, saxurlar, kürdlər, udilər, ruslar, ukraynalılar, yəhudilər, tatarlar, beloruslar, gürcülər, ermənilər və s. məskunlaşıb yaşamaqdadır.

Azərbaycanın etnik coğrafiyası həmişə rəngarəng olub. Tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycanda milli, dini dözümsüzlük, ayrı-seçkilik faktı qeydə alınmamış və etnik əlvanlıq günümüzə qədər qorunub saxlanmışdır. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, dünyada cəmi bir kəndlik Xınalıq xalqı bu gün də öz dilini, mədəniyyətini, özgünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Və yalnız ölkəmiz tarixi haqqımız olan müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra bu xalqın dilində ilkin olaraq ədəbiyyat çap olunmağa başlanmış, «Xınalıq tarix-etnoqrafiya muzeyi» yaradılmışdır. Cəmi bir kəndlik, özü də ucqarda yaşayan azsaylı insanların milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, dilinin, mədəniyyətinin inkişafına dövlət səviyyəsində ardıcıl qayğı göstərilməsi faktına dünya təcrübəsində tez-tez rast gəlinmir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dəfələrlə dediyi kimi, polietnizmin qorunması bizim tarixi nailiyyətimizdir. Müstəqil demokratik Azərbaycan Respublikası bu gün də öz mütərəqqi tarixi ənənələrinə sadiqdir. Ermənistanın respublikamıza hərbi təcavüzü, 20 faiz Azərbaycan ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğalı, ağır müharibə şəraiti, 1 milyon Azərbaycan vətəndaşının öz dədə-baba yurdlarından qaçqın salınması, keçid dövrünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi çətinlikləri çoxsaylı problemlər doğursa da, Azərbaycan dövləti ardıcıl milli siyasət xətti yeritmiş, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, milli azlıqların qorunması sahəsində mühüm dövlət tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Respublikanın rəsmi dövlət orqanlarında, hökumətində, parlamentində milli azlıqların nümayəndələri geniş təmsil olunmuşdur. Azlıqların sıx yaşadığı regionlarda şəhər və rayonların, qəsəbə və kəndlərin dövlət strukturlarında bir çox vəzifələri, o cümlədən rəhbər vəzifələri istisnasız olaraq yerli əhalinin nümayəndələri tuturlar ki, bu da Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarına, şəxsiyyət azadlığına hörmətin, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dini etiqadından asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyinin çoxsaylı əyani sübutlarındandır.

Respublikada yaşayan bütün milli azlıqların mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və digər ictimai təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu cəmiyyətlər milli-mədəni özgünlüyün, etnik xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması, azlıqların dil və mədəniyyətinin inkişafı sahəsində mühüm iş görürlər. Milli azlıqların dillərində qəzet və jurnallar nəşr edilir, dövlət radiosu ilə daimi verilişlər verilir, yerlərdə televiziyalar və radiolar fəaliyyət

göstərir. Bir çox dillərdə dövlət vəsaiti hesabına bədii kitablar, ana dili dərslikləri və tədris proqramları çap olunur, milli teatrlar, incəsənət kollektivləri, ədəbi birliklər fəaliyyət göstərir. Respublika Təhsil Nazirliyində milli azlıqların dillərində dərs vəsaitlərinin və proqramların hazırlanması və nəşri üzrə xüsusi Şura yaradılmış, onların sıx yaşadıqları bölgələrin orta məktəblərində ana dili dərslərinin tədrisi təşkil edilmişdir.

Məmnunluq hissi ilə qeyd edilməlidir ki, milli mədəniyyət təşkilatları təmsil etdikləri xalqların mədəniyyətinin və dilinin inkişafı, özgünlüyünün, adət-ənənələrinin qorunması məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı ölkədə milli həmrəyliyin bərqərar edilməsinə, millətlərarası münasibətlərin daha da tənzimlənməsinə öz töhfələrini verirlər.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizədə yekdillik ölkəmizdə yaşayan bütün milli azlıqların milli çoxluqla sarsılmaz həmrəyliyini əks etdirən güclü amillərdən biridir. Erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizədə azərbaycanlılarla yanaşı kürdlər, ləzgilər, talışlar, avarlar, yəhudilər, saxurlar, tatarlar, ruslar, ukraynalılar, beloruslar və başqa xalqların nümayəndələri çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. Onların bəziləri Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, dövlət ordenləri və medalları ilə təltif edilmişlər.

Azərbaycanda milli azlıqların vəziyyətini, eyni zamanda xalqımızın və dövlətimizin demokratiya və insan hüquqlarının qorunmasına sədaqətini əks etdirən faktlardan biri budur ki, azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycandan (müasir Ermənistan Respublikasından) - öz tarixi-etnik torpaqlarından son nəfərinədək qovulduqları halda, bu gün ölkəmizdə, Dağlıq Qarabağdan kənarda 30 minədək erməni yaşayır və onların hüquq və azadlıqları Azərbaycan Konstitusiyası və beynəlxalq sənədlər səviyyəsində qorunur. Razılaşmamaq olmur ki, dünya müharibələri tarixində döyüşən tərəflərdən yalnız birinin bu cür insanpərvər rəftarına çox az rast gəlmək olar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının və azadlıqlarının, habelə milli azlıqların hüquqlarının qorunması sahəsində dövlətin siyasi xəttinin əsas qanunvericilik bazasını 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiya təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyasında hüquqi, demokratik, unitar dövlətçilik prinsiplərinə, habelə beynəlxalq hüquq normalarına, insan hüquqlarına sadiqlik öz əksini tapmış, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların şəxsiyyət toxunulmazlığına, hüquq və azadlıqlarına beynəlxalq standartlara uyğun təminatlar verilmişdir.

Konstitusiyanın III fəsli («Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları») beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan və çağdaş hüquqi dövlətdə insan hüquq və azadlıqlarının bütün çalarlarını özündə əks etdirən 47 maddədən ibarətdir. 25-ci maddədə («Bərabərlik hüququ») *«Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara,*

həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.»

Həmin maddədə göstərilir ki, *«İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşə, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.»*

Milli azlıqların qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapan zəruri prinsiplərdən biri milli mənsubiyyət və dil hüququdur ki, bu da Azərbaycan Konstitusiyasında birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir. 44-cü maddədə («Milli mənsubiyyət hüququ») göstərilir ki, *«Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.»* «Ana dilindən istifadə hüququ» adlanan 45-ci maddədə deyilir: *«Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.»*

Qeyd etmək lazımdır ki, milli siyasətimizdə və milli azlıqların qorunması sahəsində dövlətin xüsusi önəm verdiyi bu məqamlar hazırkı Azərbaycan gerçəkliyini tamamilə əks etdirən və maneəsiz yerinə yetirilən zəruri prinsiplərdir.

Bu gün insan hüquqlarının təmin edilməsi, milli azlıqların qorunması istiqamətində səmərəli fəaliyyətə sivilizasiyalı dünya təcrübəsinə və beynəlxalq hüquqi sənədlərə əsaslanmadan nail olmaq, şübhəsiz ki, qeyri-mümkündür. Müstəqil Azərbaycan Respublikası BMT-nin İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannaməsinə, Avropa Şurasının «Əsas insan hüquq və azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyası»na, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsinki Aktına, Mülki və siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakta, Milli, etnik, din və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannaməyə, ATƏT-in İnsan meyarları üzrə Kopenhagen və Moskva sənədlərinə, Mədəni irs üzrə Krakov Sazişinə, Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasına və digər beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur.

Azərbaycan dövləti öz müstəqil daxili və xarici siyasətində beynəlxalq normalara, qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və hüquqi sənədlərdən irəli gələn prinsiplərə hörmət və məsuliyyətlə yanaşır. Hazırda milli azlıqların qorunması sahəsində dövlətin siyasi xətti aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

- dövlət suverenliyi, milli dövlətçilik və ərazi bütövlüyü prinsipinə dönmədən əməl olunması;
- Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, insan haqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətinin inkişafına, milli-mədəni özgünlüyün qorunub saxlanmasına dövlət yardımının və qayğısının təmin edilməsi;
- milli azlıqların qorunması sahəsində Azərbaycan Konstitusiyasının tələblərinə, eyni zamanda beynəlxalq saziş və müqavilələrə uyğun siyasi

xəttin ardıcıl həyata keçirilməsi, beynəlxalq standartlara müvafiq milli qanunvericilik bazasının yaradılması;

- Azərbaycanın nadir tarixi sərvəti olan etnik rəngarəngliyin qorunub saxlanılması, nümunəvi birgəyaşayış qaydalarının, tarixi dostluq və qonşuluq ənənələrinin dirçəldilərək Azərbaycan cəmiyyətinin üstün yaşayış prinsiplərinə çevrilməsi;

- Azərbaycançılıq, Vətənçilik ideyalarının cəmiyyətdə tam bərqərar edilməsi üçün hüquqi-ideoloji, mənəvi-psixoloji bazanın daha da möhkəmləndirilməsi;

- milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, milli-irqi ayrı-seçkiliyə, dini dözümsüzlüyə yol verilməməsi.

Yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmış bir məqam üzərində də dayanmağı vacib hesab edirəm.

Artıq qoşulmuş olduğumuz «Milli azlıqların qorunmasına dair Çərçivə Konvensiyası»nda milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub şəxslərin hüquq və azadlıqlarının səmərəli müdafiəsinin qanunun aliliyi çərçivəsində, dövlətin milli suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməklə təmin olunmasının zəruriliyi qeyd edilir. Milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının təminatından söhbət gedərkən, eyni zamanda, onların yaşadığı dövlət qarşısında vəzifələrindən və vətəndaşlıq borcundan da danışmaq lazımdır. Beynəlxalq sənədlərdə milli əlahiddəlik, etnik separatizm birmənalı olaraq rədd edilir. Bir dövlət daxilində milli azlığın yığcam yaşadığı hər hansı bölgədə milli çoxluğun azlıqda qaldığı hallar mövcuddur. Bəzən etnik təmizləmə, şovinizm kimi təxribatlar və insan haqlarının ciddi şəkildə pozulması faktları dövlətin əsas əhalisinin azlıqda qalan hissəsinə qarşı yönəlir. Azərbaycanın acı təcrübəsi, on ildən artıq davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, bu əzəli Azərbaycan torpaqlarında erməni separatizmi bunu sübut edir. Dağlıq Qarabağda çoxluq təşkil edən erməni separatçıları bütün beynəlxalq normaları kobudcasına tapdalayaraq, bütün dünyanın gözü qarşısında azərbaycanlılara qarşı qəddar və vəhşi üsullarla etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirdilər. Bu vəhşi aksiya yalnız Dağlıq Qarabağla bitmədi. Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağa inzibati aidiyyəti olmayan 7 Azərbaycan rayonunu da işğal edərək 1 milyon azərbaycanlını öz dədə-baba torpaqlarından didərgin saldılar.

Çərçivə Konvensiyasının 20-ci maddəsində göstərilir ki, *«Bu Konvensiyada əks olunmuş prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi zamanı milli azlığa mənsub hər kəs milli qanunvericiliyə əməl edir və başqalarının hüquqlarına, o cümlədən əhalinin əsas milli qrupuna və ya digər milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarına hörmətlə yanaşır.»*

21-ci maddədə beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə birlikdə, suveren bərabərlik, ərazi bütövlüyü və dövlətin siyasi müstəqilliyi prinsipləri ilə

ziddiyyət təşkil edən hər cür əməl və fəaliyyətin yolverilməzliyi qeyd olunur ki, bu da imperiya caynaqlarından qurtularaq yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər, o cümlədən gənc demokratik Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Konstitusiyanın və Azərbaycan vətəndaşlarının hüquq və bərabərliyinin qarantı kimi insan haqları, o cümlədən milli azlıqların müdafiəsi, onların dil və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi, milli-mədəni özgünlüyün, etnik özünəməxsusluğun qorunması məsələsinə son dərəcə həssaslıq və qayğı ilə yanaşır. Bu sahədə həyata keçirilən siyasətdə səmərəli nəticələrə nail olmaq üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın və beynəlxalq təcrübənin milli qanunvericlikdə və praktik fəaliyyətdə tətbiq edilməsinin zəruriliyi həmişə nəzərə alınır.

Bundan sonra da Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasət xəttində insan haqlarına, o cümlədən milli azlıqların qorunmasına üstün əhəmiyyət veriləcək, Azərbaycan dövləti qoşulduğu konvensiya və paktlara, digər beynəlxalq sənədlərə daim hörmət və məsuliyyətlə yanaşacaqdır.

Müstəqillik illərində hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu prosesində xüsusi önəm verilən məsələlərdən biri də vətəndaşların dini etiqad azadlığı və dövlət-din münasibətləri olmuşdur. Azərbaycanda ənənəvi dünya dinləri əsrlərlə dinc yanaşı mövcud olmuş, burada müsəlman məscidləri, xristian kilsələri, yəhudi sinaqoqları əmin-amanlıq şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Bütün bunlar, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan xalqının milli mentalitetindən irəli gəlir. Belə ki, başqa xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə hörmət, milli-dini dözümlülük, tolerantlıq mentalitetimizin ayrılmaz keyfiyyətlərindəndir. Tarixən şovinizm, ayrı-seçkilik hissləri xalqımıza yad olmuşdur.

Müstəqilliyimizin 10 ili ərzində suveren Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan və dini etiqad azadlığı beynəlxalq standartlara uyğun bərqərar edilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqları sistemində mühüm məsələlərdən olan dini etiqad azadlığı çağdaş Azərbaycan siyasətində demokratik cəmiyyət quruculuğunun zəruri atributu kimi dərk edilir və bu sahədə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir.

1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, eyni zamanda «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992-ci ildə qəbul olunmuş, sonradan Qanuna əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) əsas insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən vicdan azadlığının təminatı, azlıqların dil və mədəniyyətlərinin inkişafı, dini-mənəvi özgünlüyün qorunub saxlanması sahəsində beynəlxalq normalara və sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarına əsaslanan etibarlı hüquqi-siyasi zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsində («Vicdan azadlığı») deyilir ki, hər bir vətəndaş vicdan azadlığı, dinə münasibətini

müstəqil müəyyənləşdirmək, dini əqidəsini sərbəst ifadə etmək və yaymaq, dini mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək hüququna malikdir.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə görə («Din və dövlət») Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrıdır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan həmin maddələrinin tələbləri «Dini etiqad azadlığı haqqında» Qanunda tam aydınlığı ilə öz əksini tapmışdır. Həmin Qanun dilindən, dinindən, irqi-etnik mənsubiyyətindən, siyasi baxışından, mənşəyindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın vicdan azadlığına etibarlı təminat verməklə, din-dövlət münasibətlərini sivilizasiyalı dünya qaydalarına uyğun tənzimləyən hüquqi-siyasi sənəddir.

Məlumdur ki, yaxın keçmişin uzun sürən totalitar kommunist rejimi, ateizm ideologiyası konfessiyaların, xüsusən də islam dininin sərbəst fəaliyyəti üçün ciddi qadağalar qoymuşdu. Əhalinin 90 faizdən çoxunun islam dininə mənsub olduğu Azərbaycanda rəsmən fəaliyyət göstərən 53 dini icmadan ancaq 18-i islam dini təşkilatları idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda 31 xristian dini təşkilat və təriqəti, 4 yəhudi dini təşkilatı qeydə alınaraq fəaliyyət göstərirdi.

Hazırda respublikada 400-dən artıq müxtəlif dini icma qeydə alınaraq öz fəaliyyətini tam sərbəst yerinə yetirməkdədir. Bunlardan 350-yə qədəri islam, 60-a qədəri isə qeyri-islam dini təşkilatlardır.

Respublikada bir çox islam, xristian və yəhudi dini tədris müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bakı İslam Universiteti, 4 orta dini ixtisas mədrəsəsi, pravoslav kilsələri yanında bazar günü məktəbləri, qeyri-ənənəvi xristian təriqətlərinin dini məktəbləri, Bibliya kursları, ivrit dilini, yəhudi dinini, mədəniyyətini və tarixini öyrədən kurslar sərbəst fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycanda mövcud olan dini təşkilatlar xarici ölkələrdəki dini mərkəzlərlə geniş əlaqələr saxlayır, beynəlxalq dini tədbirlərdə yaxından iştirak edirlər. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ilə Beynəlxalq İslam Konfransı Təşkilatı, digər xarici islam və qeyri-islam dini təşkilatları arasında mehriban, işgüzar əlaqələr mövcuddur. Bakıdakı Rus Pravoslav Kilsələrinin Yepiskopluğu Xəzəryanı bölgənin xristian pravoslav kilsələrinə rəhbərlik etməklə yanaşı, yaxın və uzaq xaricdəki dini mərkəzlərlə geniş əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. Azərbaycanın yəhudi dini icmaları «Sohnut», «Aqudat İsrael», «Tşuva İsrael» kimi beynəlxalq təşkilatlarla, İsrailin Mərkəzi Ravvinliyi, ABŞ, İngiltərə və digər dövlətlərin yəhudi icmaları ilə sıx əlaqə saxlayırlar. Yeni yaranan bir çox xristian və qeyri-xristian dini təriqətləri də xarici ölkə dini mərkəzləri ilə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər.

Konfessiyalar öz dini bayram və mərasimlərini sərbəst və təntənəli qeyd etməklə, bir-birinin dini bayram və tədbirlərində, habelə respublikanın ictimai-mədəni həyatında yaxından iştirak edirlər. Dövlət başçısı konfessiyaların rəhbərləri ilə mütəmadi görüşərək məsləhətləşmələr aparır,

əlamətdar dini bayram və mərasimlər münasibəti ilə dindarları rəsmən təbrik edir. Prezident Fondundan konfessiyalara maddi yardımlar olunur. Sovet rejimi zamanı tamamilə dağıdılmış «Bibiheybət» məscidi, yenə həmin dövrdə silah-sursat anbarına çevrilmiş «Jen-Mironosets» rus pravoslav kilsəsi dövlətin yardımı və qayğısı ilə bərpa edilərək dindarların ixtiyarına verilmişdir. Bir sıra müqəddəs dini sitayiş yerləri, tarixi-dini abidələr, dini əşya və rəmzlər dövlət tərəfindən mühafizə olunur.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, respublika ərazisinin Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş 20 faizlik hissəsində - Qarabağ və Qarabağətrafı bölgədə bütöv kənd və qəsəbələr, şəhərlər, rayon mərkəzləri, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət ocaqları, ictimai binalar, yaşayış evləri, tarixi-dini abidələr, məscidlər, hətta qəbiristanlıqlar vəhşicəsinə darmadağın edilərək xarabalığa çevrilmişdir.

Bu gün dövlət cəmiyyətdə dini etiqad və vicdan azadlığının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun bərqərar olunması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 21 iyun tarixli fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması da bu diqqət və qayğının təzahürüdür. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Qanunun dönmədən həyata keçirilməsi, vətəndaşların dini-mənəvi azadlıqları sahəsində hüquqi-siyasi şəraitin yaradılması bu Komitənin fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərində xaricdə yaşayan soydaşlar problemi bu gün bütün aktuallığı ilə qarşıda durur. Artıq tarixə gömülmüş SSRİ imperiyası dövründə Azərbaycana bu vacib məsələ ilə məşğul olmağa imkan verilməmiş, son onilliklər ərzində xaricdə soydaşlarımızın sayının getdikcə artmasına baxmayaraq, Azərbaycan diasporu dağınıq halda mövcud olmuş, lobbi quruculuğuna lazımi diqqət yetirilməmişdir. Bu sahədə böyük vaxt itkisinə yol verilmişdir. Məhz bu səbəbdən gənc müstəqil dövlətimizin xarici siyasətində Azərbaycan lobbisi problemi həll olunmalı vacib məsələlər sırasındadır.

Ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin çoxsaylı xarici səfərləri zamanı vaxt azlığına baxmayaraq, Azərbaycan diasporu ilə isti və mehriban görüşləri dövlətimizin başçısının bu məsələyə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşdığını göstərir. Bu görüşlər dünya azərbaycanlılarının milli-mənəvi həmrəyliyi məsələsində son dərəcə önəmli hadisələrdir. Ölkəmizin rəhbəri xaricdə diasporumuzun formalaşmasının vacibliyini, lobbiçilik fəaliyyətimizin əsas istiqamətlərini və perspektivlərini bəyan etmişdir. Prezidentimizin illər ayrıcında - hər il dekabr ayının 31-də Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti, bu münasibətlə respublikamızda və xaricdə keçirilən tədbirlər xalqımızın özünüdərki, mənəvi bağlılığı istiqamətində atılan mühüm addımlardandır. Prezident Heydər Əliyevin 1995-ci il 30 dekabr tarixli müraciətindən bu sətirləri xatırlamaq kifayətdir: «**Bu əlamətdar gündə sizi bir daha əmin etmək istəyirəm ki, dünyanın**

müxtəlif guşələrində yaşayan bütün soydaşlarımızın mənəvi vətəni olan Azərbaycanın qapıları öz övladlarının üzünə həmişə açıqdır.»

Bu gün təxmini hesablamalara görə, dünyanın, Azərbaycan da daxil olmaqla, 70-dək ölkəsində 45 milyona qədər azərbaycanlı yaşayır.

Sovetlər birliyinin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazanması Azərbaycan diasporunun da həyatına mühüm canlanma gətirdi. Baş verən qlobal siyasi hadisələr, Qarabağ münaqişəsi xaricdəki həmvətənlərimizin ictimai fəallığının artmasına və onların xalqımızın istiqlal mücadiləsində yaxından iştirak etməsinə təkan verdi. Soydaşlarımızın bir qismi yeni tarixi şəraitə uyğun olaraq məhdud dərnəkçilik səviyyəsindən çıxmağa və milli-siyasi yöndə təşkilatlanmağa başladı. Hazırda dünyanın 30-dan çox ölkəsində azərbaycanlıların 150-dən artıq ictimai, milli-mədəni cəmiyyət və təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın əqidə və əməl birliyinə nail olunması, təşkilatlanma işinin sürətləndirilməsi üçün müstəqillik illərində bir sıra zəruri addımlar atılmışdır. Şübhəsiz ki, bu işi canlandıran və bu həlli vacib məsələyə böyük önəm verən Prezidentimiz Heydər Əliyev olmuşdur.

Bu böyük şəxsiyyətin 1996-cı ilin iyul ayında Almaniyaya səfəri zamanı Bonnda soydaşlarımızla görüşdə söylədiyi dərin məzmunlu, proqram xarakterli nitqində müdrik tövsiyələrindən biri məhz fikir, əməl birliyinə aid idi: **«...Mən demirəm ki... azərbaycanlının hamısı bir yerə yığışsın, bu heç lazım da deyil. Ancaq hamısının qəlbi, fikri, gələcəyə baxışı və Azərbaycan haqqında fikirləri bir olsa, əlbəttə ki, respublikamız da öz müstəqilliyini bundan sonra da möhkəmləndirər, inkişaf yolunu məharətlə keçə bilər... Mən Azərbaycanın Prezidenti kimi, xalqımızın mənə göstərdiyi etimada güvənərək respublikamıza rəhbərlik edən bir şəxs kimi bu gün deyirəm: Azərbaycanın özündə də bu günümüzün, gələcəyimizin zəmanəti, rəhni birlikdir və bütün dünyada da soydaşlarımızın bir olması vacibdir.»**

Heydər Əlirza oğlu xaricdə yaşayan soydaşlarımızın bir araya gələrək təşkilatlanması, ümummilli qayəmiz ətrafında sıx birliyin yaranması, müstəqil ölkəmizlə ictimai, mənəvi, mədəni, iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi və lobbi quruculuğu zərurətini, eyni zamanda türk xalqlarının birgə lobbisinin yaranması və formalaşması fikrini siyasi gündəmə gətirmişdir və bu sahədə artıq müəyyən addımlar atılmışdır.

Son illər lobbi quruculuğu və dünya azərbaycanlılarının birliyinin yaradılması istiqamətində zəruri ilkin işlər görülmüş, Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Almaniyada və başqa ölkələrdə Azərbaycan milli-mədəniyyət təşkilatlarının koordinasiya qurumları yaradılmışdır. Bu təşkilatlar birləşdirici missiya və ümumi təşkilatçılıq fəaliyyəti göstərməkdədirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xaricdəki soydaşlarımızla bütün görüşlərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və

azərbaycançılıq qayəsi ətrafında sıx birliyin zəruriliyi dönə-dönə vurğulanır ki, bu da lobbiçilik siyasətinin təməl məqsədlərindəndir.

Prezidentimizin xaricdə yaşayan soydaşlarımızla görüşlərindəki çıxışlarını hər bir Azərbaycan ziyalısı dərindən öyrənməli, mühacirət həyatı keçirən milyonlarla qardaş-bacılarımızın milli özgünlüyünün qorunub saxlanılması, dil və mədəniyyətinin inkişafı, insan və vətəndaş hüquqlarının qorunması, müstəqil dövlətimiz ətrafında sıx mənəvi birliyin təmin edilməsi və başqa problemlərin həllində iştirak etməlidir.

31 dekabr - Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü xalqımızın həyatında xüsusi yeri olan böyük siyasi günlərdən biridir. Dünya azərbaycanlılarının bir araya gələrək təşkilatlanması, müstəqil Azərbaycan dövləti ətrafında sıx siyasi, iqtisadi, mənəvi birliyi müstəqil dövlət quruculuğumuzun indiki mərhələsində və müstəqilliyimizin əbədiliyinin təmin olunmasında son dərəcə önəmli bir məsələdir. 31 dekabrın xüsusi yükü və böyük qayəsi həm də ondan ibarətdir ki, bu əlamətdar gün başa vurduğumuz XX əsrdə Azərbaycanın dirçəlişi və inkişafı yolunda əvəzsiz xidmətlər göstərmiş Prezident Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü, yenilməz iradəsi sayəsində təsis edilmiş, ümumxalq bayramına çevrilmişdir.

Azərbaycan lobbiçiliyi qarşısında duran zəruri problemlərin yoluna qoyulmasında ümummilli lider amili öz təsirli tarixi rolunu oynamaqdadır. Çünki son illərə qədər bu məsələyə heç kəs Heydər Əliyev qədər önəm verməmişdir. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra istər daxildə, istərsə də xaricdə soydaşlarımız arasında Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığına və gələcəyinə inam, ümid yaranmış, onların tarixi vətənlə əlaqələri genişlənərək ardıcıl xarakter almışdır. Müqəddəs Vətən amalı və Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında sıx birliyin zəruriliyi bu gün xaricdəki həmvətənlərimiz tərəfindən daha anlaşıqlı qarşılanır və bu istiqamətdə siyasi milli fəallığın artması müşahidə edilir. Azərbaycan rəhbərinin yorulmaz fəaliyyəti, uzaqgörən daxili və xarici siyasəti sayəsində respublikamızın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması, aparıcı dünya dövlətlərinin Azərbaycan həqiqətlərinə diqqət və saygı ilə yanaşması həmin ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın da ictimai-siyasi fəaliyyətində canlanmaya səbəb olmuşdur. Bu gün məhz Prezident Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti sayəsində xaricdə Azərbaycan lobbiçiliyi ilkin addımlarını atmaqdadır.

Müstəqilliyimizin on illiyi dövründə, 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Dünyanın hər yerindən azərbaycanlıları bir araya gətirmiş bu qurultay, şübhəsiz ki, xaricdə yaşayan on milyonlarla soydaşımızın milli şüurunun formalaşması, onların təşkilatlanması, müstəqil Azərbaycan ətrafında sıx birliyin təmin edilməsi işində yeni mərhələ açmışdır.

Azərbaycan artıq qarşısıalınmaz milli müstəqillik və suverenlik yolundadır. Dövlətimizi və xalqımızı bu müqəddəs yoldan döndərməyin

qeyri-mümkünlüyü beynəlxalq aləm tərəfindən tarixi-siyasi zərurət kimi qavranılır. Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin yorulmaz siyasi-diplomatik fəaliyyəti, uzaqgörən müdrik siyasəti sayəsində dövlət müstəqilliyimiz ardıcıl və dönməz xarakter almışdır. Bu gün azad, müstəqil Azərbaycan Respublikası 45 milyonluq bir millətin müqəddəs ümidgahına, pənahına çevrilməkdədir və harada yaşamasından asılı olmayaraq, bu 45 milyon bir araya gələrək, tarixi haqqımız və milli nemətimiz olan Azərbaycan dövlətçiliyi uğrunda səfərbər olmalıdır. Bunu bizdən tarix və milli taleyimiz tələb edir.

Yaqub MAHMUDOV,
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK VƏ PARLAMENTARİZM ƏNƏNƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Ən qədim zamanlardan İslam dininin qəbuluna qədərki dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyi

«Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmişi, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.»

Heydər ƏLİYEV

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və ən zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlarındandır. Azərbaycanın təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. Ölkə ərazisində **ilk dövlət qurumları** hələ eramızdan əvvəl **IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərindən** başlayaraq Urmiya hövzəsində yaranmışdı. Ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynayırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycanla Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim Şumer, Akkad və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı. Fəal xarici siyasət yeridən bu Azərbaycan dövlətləri öz torpaqlarını xarici təcavüzlərdən uğurla qoruyurdular. Qədim Azərbaycan tayfa birliyi olan **qutilər**, hətta, qüdrətli qonşuları olan Akkad dövlətini məğlub etmiş, öz sərhədlərini İran körfəzinə qədər genişləndirmiş, bu ərazidə yüz ilə qədər hökmranlıq etmişdilər. Onlar asılı hala saldıqları Akkad və Şumerin dövlət idarəçiliyindən faydalandıqları kimi qədim Azərbaycanın idarəçilik mədəniyyətini də həmin ölkələrə yaymışdılar. Urmiya ətrafından başlayaraq, Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla, zaman-zaman İran körfəzinə qədərki ərazilərdə ağalıq edən qədim Azərbaycan dövlət qurumları **lullubi** və **qutilər** təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, qədim Şərq dövlətçiliyinin tarixində də dərin iz qoymuşlar. Digər qədim Şərq dövlətlərindən fərqli olaraq **qutilərdə** hökmdarların seçilməsi qaydası vardı. Hakimiyyət irsi keçmirdi. Quti hökmdarları

məmləkəti öz canişinləri vasi-təsilə idarə edirdilər. Canişinlər geniş müstəqilliyə malik idilər. Görünür, bütün bunlar qədim Azərbaycan dövlətlərinin uzun zaman geniş ərazilərdə hökmranlıq etmələrində az rol oynamamışdı.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdır. Eramızdan əvvəl I minillikdə - bizim eranın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında ***Manna***, ***İskit*** (Skit, Skif) ***şahlığı,*** **Atropatena və Albaniya** kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində mühüm rol oynamışlar.

Ənənəvi Azərbaycan dövlətçiliyinin davamı olan və eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində meydana gələn **Manna dövləti** Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ oldu. Azərbaycanın ən qədim dövlətçilik məkanı olan Urmiya hövzəsində yaranmış bu dövlət dünyanın dövlətçilik mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutur. Manna şimalda - Araz çayına (bəzən də ondan şimala doğru) və şimal-şərqdə - Xəzər dənizinə qədər olan Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Bu dövlət bütün regionda baş verən hərbi-siyasi hadisələrdə yaxından iştirak edir, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan qüvvətli qonşularına - Aşşur və Urartu dövlətlərinə qarşı uğurla mübarizə aparırdı. Aşşur və Urartu təcavüzünə qarşı mübarizədə o zaman Azərbaycanda məskunlaşmış **iskitlər** (skiflər) və **kimmerlər** də fəal iştirak edirdilər. Manna hökmdarları ölkəni **ağsaqqallar şurasının** köməyi ilə idarə edirdilər ki, bu da Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sahəsində qədim **məşvərət** mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir. Yurdumuzun cənub bölgələrində üç yüz ilə yaxın bir müddət ərzində davam etmiş və qüdrətli qonşularının aramsız hücumlarına duruş gətirmiş Manna Azərbaycanda ən qədim zamanlardan başlayaraq güclü dövlətçilik ənənələrinin mövcud olduğunu sübut edən çox qiymətli tarixi faktdır.

Eramızdan əvvəl VIII əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixində **kimmerlər və iskitlər**, həmçinin iskitlərlə eyni toplumdan olan **saklar** və **massagetlər** mühüm rol oynamağa başladılar. **Kimmer-İskit-Sak** toplumunun tərkibində digər köklərdən olan tayfalarla yanaşı güclü **türk toplumları** da vardı. İskitlər Mannadan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında qüdrətli **İskit şahlığı** yaratmış, ölkə ərazisində vahid xalqın təşəkkül prosesində iştirak etmişdilər. ***İskit - Massaget*** hökmdarları da Azərbaycan torpaqlarını yadelli təcavüzlərindən uğurla müdafiə etmişdilər. **Massaget şahlığı** o dövrün ən qüdrətli imperiyalarından biri olan İran - Əhəməni imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparmışdı. Massaget hökmdarı Tomris ölkəyə təcavüz etmiş Əhəməni hökmdarı II Kirin özündən qat-qat güclü olan qoşunlarını e.ə.530-cu ildə darmadağın etmişdi. «Məğlubedilməz» Kirin özü də bu döyüşdə öldürülmüşdü. Midiya imperiyası, Lidiya, Babilistan kimi qüdrətli dövlətləri aradan

qaldıraraq, Parfiya torpaqları da daxil olmaqla, Mərkəzi Asiyadan Misir hüdudlarına qədər çox geniş əraziləri ələ keçirmiş və bütün bu işğallara görə **«Böyük Kir»** ləqəbi qazanmış II Kirin bu məğlubiyyəti Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir.

Yaxın və Orta Şərqdə çox mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələrin cərəyan etməsinə, qonşu dövlətlərin təbii sərvətlərlə zəngin olan və hərbi-strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək siyasətinə baxmayaraq dövlətçilik ənənələrimiz davam etməkdə və zənginləşməkdə idi. Odur ki, **nə Əhəməni-İran imperiyasının uzunsürən işğal rejimi, nə də Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri Azərbaycanın qədim dövlət idarəçiliyi mədəniyyətini məhv edə bilmədi.** Makedoniyalı İskəndərin ölümündən dərhal sonra Azərbaycan dövlətçiliyi yenidən dirçəldi. Ölkəmizin cənub torpaqlarında *Atropatena*, şimalında isə *Albaniya* dövlətləri meydana gəldi.

Atropatena dövləti Azərbaycanın cənub vilayətlərini əhatə edirdi. Burada müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi əslində hələ İskəndərin Şərqə yürüşündən xeyli əvvəl baş vermişdi. Uzaqgörən dövlət xadimi və məşhur sərkərdə Atropatın siyasi müdrikliyi sayəsində Atropatena bütün Şərqdə ilk dəfə olaraq yunan-Makedoniya asılılığından azad olmuş müstəqil dövlətə çevrildi. Müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi Azərbaycanın cənub rayonlarında böyük yüksəlişə səbəb oldu. Qüdrətli Atropatena dövləti bütün regionun beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynayır, Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya, Hindistan, Kiçik Asiya, Mesopotamiya, Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Daxili ticarətdə dövlətin öz pulları mühüm rol oynayırdı. Şərq və yunan dövlət sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir Atropatenada idarəçilik mədəniyyətinin də yüksəlişinə müsbət təsir göstərirdi. Azərbaycanın, həmçinin Qədim Şərqin və Yunanıstanın dövlət idarəçiliyi ənənələrindən bəhrələnən Atropatena hökmdarları öz hakimiyyətlərini daha da qüvvətləndirə bildilər. Nəticədə Atropatena Parfiya və Selevki dövlətlərinə, habelə ölkəyə hücum etmiş Roma qoşunlarına qarşı mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. O zaman Atropatena ordusu bütün regionda ən güclü hərbi qüvvələrdən biri hesab olunurdu. Roma təcavüzkarları ilə döyüşə Atropatena 40 min piyada və 10 min süvari çıxarmışdı. Yaxın və Orta Şərqdə çox mühüm hərbi-siyasi qüvvə olan Atropatena dövləti ilə Roma imperiyası arasında geniş əlaqələr yaranmışdı. Roma imperiyası özünün Şərq siyasətində Atropatenaya xüsusi əhəmiyyət verirdi. Atropatena elçiləri Romaya gedib imperator Oktavian Avqustla (e.ə.27-e.14-cü illəri) diplomatik danışıqlar aparmışdılar. Roma imperatoru qonşu erməni çarlığının idarə olunmasını da Atropatena hökmdarlarına tapşırmışdı. Atropatenanın hərbi-siyasi qüdrətinə yaxşı bələd olan erməni çarları bu dövlətin himayəsinə sığınmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə erməni çarı Tiqran öz qızını Atropatena hökmdarı Mitridata

vermişdi. Sonralar erməni çarlığı Atropatenadan asılı hala düşmüş və Atropatena hökmdarları tərəfindən idarə olunmuşdu.

Ölkənin şimalında meydana gələn **Albaniya dövlətinin** sərhədləri Dağıstanın cənubu (Dərbənd və ətrafları ilə birlik-də) da daxil olmaqla Baş Qafqaz dağlarından başlayaraq cə-nubda - Araz çayına qədər, qərbdə isə Göyçə gölü hövzəsi, Qabırrı (İori) və Qanıx (Alazan) çaylarının yuxarılarından başlayaraq şərqə doğru - Xəzər dənizinədək uzanıb gedən Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Bu qüdrətli Azərbaycan dövlətinin paytaxtı əvvəllər Qəbələ, sonra isə Bərdə şəhərləri idi. Albaniya dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarında güclü inkişaf baş vermiş, alban əlifbası adlanan xüsusi əlifba yaradılmış, məktəblər açılmışdı. Ölkədə 30-dan çox şəhər vardı. Şimalla Cənubun, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən və müxtəlif etnosların, dinlərin, mədəniyyətlərin qaynayıb-qarışdığı Albaniyada özünəməxsus və zəngin mədəniyyət formalaşmaqda idi. Türk etnosları dövlətin həyatında mühüm rol oynayırdılar. Aya, Göyə, Günəşə sitayişlə yanaşı **tanrıçılıq** və xristianlıq da yayılmaqda idi. Müstəqil Alban kilsəsi dini cəhətdən birbaşa Romaya tabe idi. Albaniya dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəldi. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı idilər. Onlar, eyni zamanda, qanunlar verir, orduya başçılıq edirdilər. Dövlətin hərbi qüvvələri 80 min nəfəri (60 min piyada, 22 min süvari) aşmışdı. Albaniya hökmdarının sarayında **məşvərət şurası** fəaliyyət göstərirdi. Bu şuraya və ruhani yığıncaqlarına Albaniya hökmdarlarının özləri rəhbərlik edirdilər. Atropatena kimi, Albaniya dövlətinin də öz pulu vardı. Möhkəm və təkmil dövlət idarəçiliyi sisteminə malik olan Albaniya dövləti ölkənin müstəqilliyi üçün təhlükə törədən Parfiyaya və Roma imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparmışdı. Ölkəyə müdaxilə edən Roma imperiyasının qoşunları dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğradılmışdı. Roma imperiyası Albaniyanın hərbi-siyasi qüdrəti ilə hesablaşmağa məcbur olmuş, iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələr yaranmışdı. Atropatena kimi, Albaniya elçiləri də Romaya gedib imperator Oktavian Avqustla danışıqlar aparmışdılar. Albaniya hökmdarı, görkəmli dövlət xadimi Cavanşir ölkəni ələ keçirməyə çalışan Bizans, Sasani, Xilafət və Xəzər imperiyaları kimi qüdrətli qonşulara qarşı müdrik, uzaqgörən və çevik xarici siyasət yeritmiş, özünün sərkərdəlik məharəti və döyüş şücaəti ilə yurdun müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Albaniya Aralıq dənizi hövzəsi ölkələri, o cümlədən Roma imperiyası ilə də geniş əlaqələr saxlayırdı. Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Xəzər xaqanlığı və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq ticarət yollarının Albaniyadan keçməsi ölkənin xarici ticarət əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi.

III əsrdə Azərbaycanı ***Sasani-İran imperiyası, VII*** əsrdə isə ***Ərəb xilafəti*** işğal etdi. İşğalçılar ölkəyə İranın və Ərəbis-tanın içərilərindən çoxlu İran və ərəb mənşəli əhali köçürüb gətirdilər. Gəlmə əhali mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan məntəqələrdə və ən məhsuldar torpaqlarda yerləşdirildi. Onlara geniş imtiyazlar verildi. Yadellilər Azərbaycanın yerli

əhalisini əridib yox etmək siyasəti yeritməyə başladılar. Lakin təqribən 600 il davam etmiş İran və ərəb zülmü də Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Dözülməz işğal rejimi və təqiblər şəraitində Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi davam etdi. İşğalçıların yerli əhalini assimilyasiyaya uğratmaq siyasətinə baxmayaraq, uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanın bütöv halda həmin imperiyaların tərkibində olması nəticəsində ölkənin bütün bölgələri arasında əlaqələr genişləndi. Azərbaycanın şimal və cənub, şərq və qərb bölgələri arasında etnik-siyasi və mədəni birliyin yaranmasında mühüm irəliləyiş baş verdi. İran və ərəb işğalçılarına qarşı uzun sürən birgə azadlıq mübarizəsi ölkənin türk və qeyri-türk əhalisini daha sıx birləşdirdi, onların qaynayıb-qarışmasına müsbət təsir göstərdi. Vahid xalqın yaranması prosesi sürətləndi.

Eramızın ilk yüzilliklərində ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən və hərbi-siyasi cəhətdən daha mütəşəkkil və daha qüvvətli olan türk etnosları vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynayırdılar. Türk tayfaları, başqa xalqlar və etnik qruplardan fərqli olaraq, Azərbaycanın bütün ərazisinə - həm şimalına, həm də cənubuna yayılmışdılar və çoxluq təşkil edirdilər. Buna görə də türk dili Azərbaycan ərazisində yaşayan və sayca az olan xalqlar, etnik qruplar arasında da başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilməkdə idi. Bu dil həm də şimalla cənub arasında birləşdirici, əlaqələndirici rol oynayırdı. Həmin amilin o zaman vahid xalqın təşəkkülü prosesində çox mühüm rolu vardı. Çünki bəhs olunan dövrdə **bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edən vahid dini görüş - təkallahlı din hələ yox idi.** Qədim türklərin baş Allahı olan **Tanrıya sitayiş - tanrıçılıq** hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb aradan qaldıra bilməmişdi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, Göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayiş davam etməkdə idi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində xristianlıq yayılmaqda idi. Lakin müstəqil Alban kilsəsi qonşu erməni və gürcü kilsələrinin kəskin rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərirdi. **Bu mürəkkəb tarixi şəraitdə güclü və aparıcı hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən çoxsaylı türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas daşıyıcıları idilər. Hələ vahid təkallahlı dinin olmadığı bir dövrdə məhz türk etnosları və türk dili, şimallı-cənublu, bütün ölkə ərazisində birləşdirici rol oynayırdı. Türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin və ölkənin müstəqillik ənənələrinin qorunub saxlanmasında da aparıcı rol oynayırdılar.**

İslam dininin qəbulundan sonrakı dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyi

«Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları böyük vətənpərvərlik məktəbinə çevrilmiş, Vətənin bütövlüyü, xalqın birliyinin təcəssümü olmuşdur. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, Qızıl Arslanın, Uzun Həsənin, Şah İsmıayıl Xətainin və başqa dövlət xadimlərimizin həyat və fəaliyyəti xalqın Vətən sevgisi və dövlətçilik hissini daha da inkişaf etdirmiş, onu həyatın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirmişdir.»

Heydər ƏLİYEV

VII əsrdə **islam dininin qəbul olunması ilə Azərbayca-nın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı.** İslam dini vahid xalqın və dilin təşəkkülünə güclü təkan verdi, Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişafı üçün daha etibarlı zəmin yaratdı. Bununla belə, ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi islam dininin təsir dairəsindən kənarda qaldı. Ölkədə dini ayrılıq baş verdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi və ölkənin ərazi bütövlüyü ağır sınaqlar qarşısında qaldı.

Xilafət dağıldıqdan sonra - IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi: İslam dininin yayılmış olduğu Azərbaycan torpaqlarında **Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər** dövlətləri yarandı. Siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində güclü oyanış baş verməkdə idi. Azərbaycan tarixinin İntibah dövrü başlanırdı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal-qərbində daha bir Azərbaycan dövləti-**Şəki hakimliyi** meydana gəldi. Şəki hakimləri Albaniya dövlətinin varisləri kimi çıxış edirdilər. Digər Azərbaycan dövlətlərindən fərqli olaraq Şəki dövlətinin ərazisi islamla xristianlıq arasında kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. Şəki hakimləri qonşuların işğalçılıq yürüşlərinə qarşı mübarizə aparır, Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərini uğurla qoruyub saxlayırdılar.

IX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq yarım əsrdən çox davam edən bir tarixi dövr ərzində (879-941-ci illər) bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid Azərbaycan türk dövlətinin - **Sacilər dövlətinin** tərkibində olması ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxması və Azərbaycan xalqının formalaşması prosesinin daha da sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Sacilər dövləti özünün ən qüdrətli çağlarında Zəncandan Dərbəndə, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Sacilərin Bizans imperiyası

tərəfindən himayə olunan erməni və gürcü feodallarını məğlub edib özlərindən asılı hala salmaları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlətçiliyinin qorunub saxlanılmasında, ölkə ərazisində etnik-siyasi birliyin daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Məhz bu dövrdə Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında yayıldı.

Bununla belə, Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən heç birinin uzun tarixi dövr ərzində yurdun bütün ərazisini əhatə edən vahid, davamlı və qüdrətli dövlətə çevrilə bilməməsi nəticəsində ölkədə uzun sürən siyasi sabitlik yaranmadı. Bu zaman Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək islama qarşı vahid cəbhədə birləşmiş Bizans imperiyası, erməni və gürcü feodallarından ibarət vahid xristian bloku özünün bütün zərbəsini Azərbaycana qarşı çevirdi. Məhz bu dövrdə - XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərq tarixində mühüm dönüş dövrü başlandı. Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər geniş əraziləri əhatə edən **Böyük Səlcuq imperatorluğu** yarandı. Azərbaycan növbəti oğuz-türk dövlətinin - Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil edildi.

Səlcuq dövrü Azərbaycanın tarixi müqəddəratında həlledici rol oynadı. Sultan Alp Arslanın Məlazgird vuruşmasında (26 avqust 1071-ci il) Bizans imperiyasının hərbi qüvvələrini darmadağın etməsi ilə Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan xristian bloku (Bizans imperiyası, erməni və gürcü feodalları) iflasa uğradı. Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasəti və bu xristian dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü feodallarının qəsbkarlıq planları puça çıxdı. Cənubi Qafqazı bütünlüklə xristianlığın təsir dairəsinə salmaq planı baş tutmadı. Xristian amili, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tənəzzülə uğradı. Səlcuq axınları nəticəsində oğuz-türk tayfaları qəti olaraq bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik-siyasi amilə çevrildilər. Türk-islam amili bütün Yaxın və Orta Şərqin, o cümlədən Qafqazın bundan sonrakı tarixində uzun müddət müəyyənedici rol oynadı. Səlcuq axınları zamanı oğuz türklərinin yeni-yeni toplumları Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən olan və islamı qəbul etmiş oğuz-səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb qarışdılar. Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Azərbaycan türk dili bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Sadə və anlaşıqlı Azərbaycan türk dili məhdud dairədə fəaliyyət göstərən xırda-məhəlli dilləri, həmçinin ərəb və fars dillərini sıxışdıraraq bütün ölkə miqyasında canlı ümumxalq dilinə çevrildi. El sənət-karlarının - ozanların (aşıqların) oba-oba, oymaq-oymaq gəzib yaydıqları şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri çox keçmədən hamının

başa düşdüyü doğma Azərbaycan türk dilində nadir ədəbi nümunələrin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı.

Böyük Səlcuq imperatorluğunun süqutundan sonra qüvvətlənən **Şirvanşahlar** və **Eldənizlər** dövlətləri Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrinin daha da yüksəlişində mühüm rol oynadılar.

Yaxın və Orta Şərqin ən qüdrətli dövlətinə çevrilən **Eldənizlər dövləti** Azərbaycan xalqının etnik-siyasi tarixində xüsusilə böyük rol oynadı. Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan türk dili və mədəniyyətinin yayıldığı ərazi daha da genişləndi. Beləliklə, Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra Qafqazda, habelə bütün Yaxın və Orta Şərqdə türk-islam imperiyalarının rolu artdı. **Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimləri, Səlcuqlar, Eldənizlər, Monqollar, Elxanilər-Hülakular, Teymurilər, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və başqa türk-islam sülalələrinin idarə etdikləri dövlətlər təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqin dövlətçilik tarixində dərin iz qoydular.** Azərbaycan uzun zaman bu dövlətlərin əksəriyyətinin mərkəzi vilayəti, Təbriz isə paytaxtı oldu. Bu böyük türk-islam imperiyalarının bir çoxunu məhz Azərbaycan - türk sülalələri idarə edirdilər.

XV-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da zənginləşdi. Bu dövrdə Şərqin geniş ərazili **Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və Əfşar** imperiyaları bilavasitə Azərbaycan sülalələri tərəfindən idarə olunurdu. Bu mühüm amil ölkənin daxili və beynəlxalq əlaqələrinə müsbət təsir göstərir, Azərbaycanın hərbi-siyasi təsir dairəsini, Azərbaycan dilinin fəaliyyət meydanını genişləndirir, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradırdı.

Ağqoyunluların və Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış uzaq İngiltərə və Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Şah Təhmasib, Şah Məhəmməd Xudabəndə, Şah Abbas və başqa Azərbaycan hökmdarlarının saraylarında çoxsaylı qərb diplomatları Azərbaycanla sıx qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün danışıqlar aparmışdılar. Azərbaycan Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra hakimiyyətə gələn görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şah (1736-1747) keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. O, 1739-cu ildə Dehli də daxil olmaqla Şimali Hindistanı da ələ keçirdi. Lakin Azərbaycan hökmdarının bu geniş ərazidə qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq planları baş tutmadı.

Nadir şahın ölümündən sonra onun idarə etdiyi geniş ərazili imperiya süquta uğradı. Hələ Nadir şahın sağlığında ikən azadlıq mübarizəsinə qalxan və müstəqilliyə can atan Azərbaycan torpaqlarında yerli dövlətlər yarandı.

Beləliklə, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xırda dövlətlərə - xanlıqlara parçalandı. Ölkənin hərbi-siyasi tənəzzül dövrü başlandı. Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadan ayrı-ayrı xanlar bütün ölkəni yenidən vahid dövlət çərçivəsində birləşdirməyə çalışsalar da, bu heç bir nəticə vermədi. Siyasi pərakəndəlik daha da dərinləşdi. Bununla Azərbaycanı işğal etməyə çalışan yadelli təcavüzkarların əlinə çox əlverişli bir fürsət düşdü.

XVIII əsrin sonunda Azərbaycan sülaləsi olan Qacarlar (1796-1925) İranda hakimiyyətə gəldilər. Qacarlar vaxtı ilə Səfəvilərin və Nadir şahın hakimiyyəti altında olmuş bütün əraziləri, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarını yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasəti yeritməyə başladılar. Beləliklə, Qacarlarla Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya arasında uzunsürən müharibələr dövrü başlandı. Azərbaycan iki böyük dövlət arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya tərəfindən hərbi əməliyyatlara başçılıq edən və ərazi vədləri ilə şirnikləndirilən erməni və gürcü generalları əllərinə düşmüş fürsətdən istifadə edərək Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımları törətdilər. Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin varlığına son qoyuldu. Ölkə iki imperiya arasında bölüşdürüldü: **Şimali Azərbaycan** Rusiyaya, **Cənubi Azərbaycan** isə **Qacarların** idarə etdiyi İran şahlığına qatıldı. Azərbaycan xalqının şimalda ruslaşdırılması, cənubda isə farslaşdırılması dövrü başlandı.

Rusiya Şərqə doğru daha da irəliləmək, isti dənizlərə yol açmaq üçün azərbaycanlıları Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti yeritməyə başladı. Bunun üçün ilk növbədə Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə arxalandı, Azərbaycanın xristian-alban əhalisindən istifadə etdi. Müsəlman əhalinin zorla xristianlaşdırılmasına başlandı. Beləliklə, Bizans imperiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda xristian amili yenidən dirçəldildi. Rusiyadan Azərbaycana xristian əhalinin köçürülməsinə cəhd göstərildi. İlk zamanlar bu siyasət baş tutmadıqda işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Qarabağın dağlıq rayonlarına, keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə qonşu ölkələrdən kütləvi surətdə ermənlər köçürüldü. Türkiyə ilə həmsərhəd olan Qərbi Azərbaycan ərazisində - keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində «Erməni vilayəti» yaradıldı. Bununla da Azərbaycan ərazisində gələcək erməni dövlətinin əsası qoyuldu. Bundan əlavə, 1836-cı ildə müstəqil Alban kilsəsi ləğv olundu və erməni Qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə verildi. Beləliklə, Azərbaycanın qədim əhalisi olan xristian albanların qriqorianlaşdırılması və erməniləşdirilməsi üçün daha əlverişli şərait yaradıldı. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yeni ərazi iddialarının əsası qoyuldu. Bütün bunlarla kifayətlənməyən çar Rusiyası daha çirkin siyasətə də əl atdı: erməniləri silahlandıraraq türk-müsəlman əhali üzərinə qaldırdı və azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədilməsinə başlandı. Eyni zamanda, Rusiyadan Azərbaycana xristian əhalisinin

köçürülməsinə diqqət artırıldı. Azərbaycanın cənub torpaqlarında da eyni cür siyasət həyata keçirilirdi.

Çox çəkmədən, müstəqil yaşamaq ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının həm şimalda, həm də cənubda azadlıq mübarizəsi gücləndi. Nəticədə, əvvəllər Azərbaycana yiyələnmək üstündə öz aralarında qanlı müharibələr aparmış Rusiya və İran dövlətləri Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə qarşı etibarlı müttəfiqlərə çevrildilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı Rusiya ağalığına və Qacarlar İranının şahlıq rejiminə qarşı istiqlal mücadiləsini dayandırmadı, özünün müstəqil dövlətini yaratmaq üçün dəfələrlə ölüm-dirim savaşına qalxdı, şəhidlər verdi. Rusiyada Birinci rus inqilabı (1905-1907), İranda isə 1905-1911-ci illər inqilabı dövründə Azərbaycan xalqı özünün müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək, demokratik idarəçilik sistemini yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdı.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan xalqı həm şimalda, həm də cənubda öz milli dövlətçilik ənənələrini dirçəltmək üçün yenidən ayağa qalxdı. Şimali Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi misli görünməmiş faciələrlə nəticələndi. Burada hakimiyyəti ələ keçirən S.Şaumyanın daşnak-bolşevik hökuməti 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirdi. Qardaş Türkiyə Azərbaycana kömək əlini yetirdi. Azadlıq hərəkatı qalib gəldi. 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda Şərqdə ilk demokratik respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Cənubi Azərbaycanda isə müstəqil və demokratik Azadıstan dövləti - «Azadıstan məmləkəti» quruldu (1920). Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azadıstan Milli hökumətinin başçısı oldu. Hər iki Azərbaycan dövlətinin ərazisində geniş milli-demokratik islahatlar keçirilməsinə başlandı. Beləliklə, **Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqı həm şimalda, həm də cənubda özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldə bildi, müstəqil yaşamağa layiq və qadir xalq olduğunu daha bir kərə sübuta yetirdi. Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da parlamentli respublika tipli demokratik idarəçilik qaydalarının tətbiq olunmasına başlandı. Bu, Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyəti idi.**

Parlamentli respublikaya doğru

Bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə rejimi olan Çar Rusiyası da Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini yox etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qırğın meydanına çevirmişdi. Bu qəddar siyasətin son məqsədi Cənubi Qafqazı Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisindən «təmizləmək», bundan sonra isə İran və Türkiyəni aradan qaldırıb rahatca isti dənizlərə çıxmaq idi. Məhz bu niyyətlə də bir tərəfdən imperiyanın ayrı-ayrı yerlərindən Azərbaycana müxtəlif mənşəli xristian əhali köçürülür, digər tərəfdən də yerli əhalinin xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması siyasəti yeridilirdi. Daha dəhşətlisi isə bu idi ki, həmin qanlı siyasəti daha «uğurla» həyata keçirmək üçün erməni-müsəlman qırğınları törədilirdi. Elə buna görə də məhz qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan bütün Rusiya imperiyası ərazisində qanlı müstəmləkə rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. İdarə olunmağa deyil, idarə etməyə vərdiş etmiş Azərbaycan xalqı özünün qabaqcıl ziyalılarının başçılığı altında bütün Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının önünə keçdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan Azərbaycan ziyalıları bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edir, bu sahədə ayrı-seçkiliyin, məhdudiyyətin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkatın önündə gedirdilər.

Şimali Azərbaycan çarizmə qarşı azadlıq mücadiləsinə qalxan bütün məzlum şərq xalqlarının mübarizə simvoluna çevrilmişdi. Təsadüfi deyil ki, imperiyanın bütün türk-müsəlman əhalisini çarizmə qarşı birləşdirmək və bu məqsədlə vahid siyasi təşkilat yaratmaq ideyası məhz Azərbaycanda doğulmuşdu. 1905-ci ildə ümumrusiya müsəlmanlarının Nijni-Novqorodda keçirilmiş I qurultayında **«Rusiya imperiyasında türklərin vəziyyəti və problemləri»**nə həsr olunmuş əsas məruzə ilə məhz azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov çıxış etmişdi. Yeni yaradılmış Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqının («İttifaqi - Müslimin») Nizamnamə və Proqramının yazılmasında da azərbaycanlı nümayəndələr fəal iştirak etmişdilər.

Mürəkkəb və çətin şəraitdə aparılan gərgin mübarizə nəticəsində Azərbaycanın tanınmış ziyalıları **Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov** 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə - I

Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər. Xalqımızı Rusiya parlamentində təmsil edən yüksək təhsil görmüş bu ziyalıların ikisi ixtisasca hüquqşünas idilər: Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburq Universitetinin, İsmayıl xan Ziyadxanov isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdilər. Rusiya Dövlət Dumasının ən böyük fraksiyalarından birinə - Müsəlman fraksiyasına sədr məhz Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi. Azərbaycanlı deputatlar Duma tribunasından çıxış edərək **Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli qırğın siyasətini, xalqımıza qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyi, köçürmə siyasətini, bütöv bir xalqın hüquqsuzluğunu, kölə halına salındığını** bütün açıqlığı və kəskinliyi ilə tənqid edir, yalnız azərbaycanlıların deyil, **bütün Rusiya müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edirdilər.**

II Dövlət Dumasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov da, öz sələfləri kim**i çarizmin bütün sahələrdə, o cümlədən dövlət idarəçiliyində yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə kəskin etirazlarını bildirirdilər.**

Azərbaycanlı deputatların bütün Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması I və II Dövlət Dumalarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz buna görə də III Dumaya seçkilər zamanı türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı Mərkəzi Asiya, Sibir və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edilmiş, Bakıya isə öz nümayəndəsini irəli sürmək hüququ verilməmişdi. Elə həmin səbəbə görə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, III Dövlət dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bircə nəfər deputat - **Xəlil bəy Xasməmmədov** təmsil edirdi. IV Dövlət Dumasında isə bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının yeganə nümayəndəsi **Məmməd Yusif Cəfərov** idi.

Rusiyanın dövlət dumalarına seçilmiş azərbaycanlı deputatların, demək olar ki, hamısı milli hərəkatımızın ən qabaqcıl nümayəndələri idilər. Duma deputatları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov peşəkar hüquqşünaslar idilər. Məhəmməd ağa Şahtaxtinski isə Sorbonna universitetinin dinləyicisi olmuş, Leypsiq universitetinin Fəlsəfə fakültəsini bitirmişdi.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin gedişində «xalqlar həbsxanası» olan Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yaranarkən Azərbaycan xalqı həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müsəqil dövlət halında yaşamağa tamamilə hazır idi.

Qacarlar sülaləsi tərəfindən idarə olunan İran şahlığının tərkibində qalmış Cənubi Azərbaycandan fərqli olaraq Şimali Azərbaycan Rusiya ağalığı dövründə Rusiyanın və qərbin yeni - demokratik dövlət quruculuğu təcrübəsi,

xüsusən parlament mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilmişdi. **Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün tüğyan etdiyi Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların hökmran olduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu. Çarizmin devrilməsindən sonrakı hadisələrin real inkişafı da işi buna doğru aparırdı.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Şərqdə ilk parlamentli respublika

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiya rejimi devrildi. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirdi. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında hakimiyyət çevrilişi baş verdi. Ona görə də Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Rusiyaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini-Zaqafqaziya parlamentini yaratdılar. Seymdə Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Müsəlman fraksiyası və ya müsəlman şurası, əslində, Zaqafqaziya müsəlman parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi.

Dövlət dumalarında olduğu kimi, Zaqafqaziya Seyminin də ən ardıcıl üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin kəskin milli mənafe ziddiyyətləri Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

1918-ci il mayın 27-də Müsəlman Fraksiyasının, yəni Zaqafqaziya müsəlman şurasının (Zaqafqaziya müsəlman parlamentinin) üzvləri də ayrıca iclas keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya müsəlman şurası özünü **Azərbaycan Milli Şurası,** daha doğrusu, **Azərbaycan Parlamenti** elan etdi. Bununla, əslində Azərbaycanın tarixində ilk parlament yarandı və ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu. Həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının rəyasət heyəti və sədri seçildi. M.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu. Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. İclasda iştirak edən **Həsən bəy Ağayev** (sədr), **Mustafa Mahmudov** (katib), **Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybət Qulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Əli Əskər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudun bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-**

Yeqanov və Hacı Molla Səlim Axundzadə Azərbaycanın **İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİ** qəbul etdilər.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə bütün Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının **İstiqlal Bəyannaməsində** deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti hökumət bu tərkibdə idi: **Fətəli xan Xoyski** - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri; **Xosrov Paşa bəy Sultanov** - hərbi nazir; **Məmməd Həsən Hacınski** - xarici işlər naziri; **Nəsib bəy Yusifbəyli** - maliyyə naziri və xalq maarifi naziri; **Xəlil bəy Xasməmmədov** - ədliyyə naziri; **Məmməd Yusif Cəfərov** - ticarət və sənaye naziri; **Əkbər Ağa Şeyxülislamov** - əkinçilik naziri və əmək naziri; **Xudadat bəy Məlik-Aslanov** - yollar naziri və poçt-teleqraf naziri; **Camo bəy Hacınski** - dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin gedişində və Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi nəticəsində yaranmış çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında dövlətçilik ənənələrimiz yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximiz **iki dövrə** ayrılır: **birinci dövr - 1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək** davam etmişdir. Altı aya qədər davam edən bu müddət ərzində **Azərbaycan Milli Şurası** adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk nümayəndədən ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdi. İlk Parlamentimiz 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi **İstiqlal Bəyannaməsini** qəbul etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının o zaman çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə - Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi **İstiqlal Bəyannaməsi** Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamen-tinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas **- 1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə,** son iclas **- 1918-ci il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də** Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandırıb, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağrılmaq şərti ilə bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə vermişdi. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin - geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində **ikinci dövr** və ya **Bakı dövrü 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək -** cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas **- 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas - 1920-ci il aprelin 27-də** keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütün bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti **İstiqlal Bəyannaməsinin** müəyyən etdiyi prinsiplərə sadiq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun - qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu

quruculuğu məsələlərinə yönəltmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində Parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət Hökuməti və Parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerlərində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. Bu baxımdan Parlamentin **1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması** haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, Cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı. Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət Hökuməti və Parlamenti son dərəcə ağır şəraitdə, vaxt itirmədən, xarici ölkələrdə milli kadrlar hazırlanmasına da lazımi qayğı göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və Höku-məti ölkənin başı üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq məqsədilə gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Görkəmli dövlət xadimi Ə.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da, XI Qızıl Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsi ilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Azərbaycan Parlamentinin və Cümhuriyyət Hökumətinin daim böyük diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər Parlamentdə təsdiq olunmuşdur.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə, ümumiyyətlə 155 parlament iclası keçirilmişdir ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının **(27 may-19 noyabr 1918-ci il),** 145-i isə Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə **(7 dekabr 1918-ci il-27 aprel 1920-ci il)** olmuşdur.

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Qanunlar qızğın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Parlament qanunlarının hazırlanması, müzakirəsi və təsdiq olunmasında 11 fraksiya və qrupa mənsub olan millət vəkilləri iştirak edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 11 komissiyası vardı.

Parlamentin fəaliyyəti xüsusi olaraq bu məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə - «Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)» əsasında idarə olunurdu.

Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və XI Qızıl Ordu hissələrinin qanlı hərbi əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən Rusiya tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə, Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir.

«Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdıra bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır» (Heydər Əliyevin «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına Müraciəti»ndən).

Azərbaycan xalqının tarixində ilk Parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı.

Tofiq VƏLİYEV,
tarix elmləri doktoru,
professor

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI DEPUTATLARIN PARLAMENT FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Rusiya XX əsrə dünya iqtisadi böhranının tüğyan etdiyi bir şəraitdə qədəm qoymuşdu. Bu böhran Rusiyada daha ağır keçirdi, çünki Avropanın böyük dövlətləri burjua inqilabları mərhələsini çoxdan keçdikləri bir dövrdə Rusiyada mütləqiyyət quruluşu və mülkədar torpaq sahibliyi hələ də qalmaqda idi.

1903-cü ildən iqtisadi böhran dayansa da, imperiya iqtisadiyyatı durğunluqdan çıxa bilmirdi. Kapitalizmin tsiklik inkişaf qanunu bir sıra amillərlə bağlı olaraq pozulmuşdu. Başqa sözlə desək, iqtisadi böhran başa çatdıqdan sonra xalq təsərrüfatında, xüsusilə sənaye sahələrində canlanma baş verməmişdi. 1909-cu ilədək davam etmiş durğunluğa iki siyasi hadisə səbəb olmuşdu. Bunlardan biri 1904-cü ilin yanvarında, yəni iqtisadi böhran qurtaran kimi başlanan rus-yapon müharibəsi idi. Bu müharibə bir ildən bir qədər çox davam etməsinə baxmayaraq, dövlət xəzinəsini boşaltmış və Rusiya üçün rüsvayçılıqla başa çatmışdı. Müharibənin vurduğu zərbədən hələ özünə gəlməmiş çar hökuməti 1905-ci ildə başlanmış birinci rus inqilabı haqqında düşünməli olmuşdu. 1905-1907-ci illər inqilabı hakim dairələri təşvişə salmışdı. İnqilabdan çıxış yolları haqqında düşünməyə başlamışdılar. Bu inqilab təkcə metropoliyada deyil, müstəmləkələrdə – milli ucqarlarda da kütlələr arasında ümid qığılcımları yaratmışdı. Məşəqqət içində və hüquqsuz yaşayan insanlar öz həyatlarını yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəyə başlamışdılar.

Mütərəqqi burjua nümayəndələri, eləcə də milli ziyalılar inqilab gedişində öz xalqları üçün çarizmi güzəştlərə getməyə məcbur etmək əzmində idilər. Azərbaycanda inqilabın təsiri ilə genişlənməkdə olan milli hərəkat xalqımızın oyanışına və azadlığına yönəlmişdi. XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi təlatümləri şəraitində xalqımız öz siyasi varlığını gerçəkləşdirmək əzmində idi.

1905-ci ildə azadlıq mübarizəsinin geniş vüsət aldığı bir şəraitdə çarizmin böyük dövlətçilik siyasətinin, milli və ictimai zülmün güclənməsi, xalqların hüquqlarının pozulması və s. cəmiyyətin, demək olar ki, bütün təbəqələrinin nümayəndələrini milli məsələ ətrafında birləşdirirdi. Mövcud quruluşun yeniləşdirilməsi və islahatlar keçirilməsi zərurəti yaranmışdı. Belə mühüm və məsul işi həyata keçirmək milli ziyalıların öhdəsinə düşürdü. 1905-ci ilin yaz-

yay aylarında Nazirlər Şurasına və Qafqaz canişininə petisiyalarda (ümumi ərz-hallarda) xalqın ehtiyaclarından bəhs edilirdi. Onların, demək olar ki, hamısını məşhur hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov hazırlayırdı. 1905-ci ilin martında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində keçirilmiş müşavirədə hökumətə ümumi ərz-hallarla müraciət edilməsinə qərar verilmişdi. Burada Şəmsi Əsədullayev, Rəşid bəy Şirvanski, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov, Zülqədərov qardaşları, M.Vəkilov və başqaları tərtib edilmiş petisiyanı imzalamışdılar. Ən əhəmiyyətli cəhət orasıdır ki, bu petisiya Azərbaycanın çar hökumətinə təqdim etdiyi ilk proqram sənəd idi. Həmin sənəd sonralar yuxarı dairələrə təqdim edilmiş bütün müraciətlərin əsasını təşkil etmişdi.

Petisiyada şəhər bələdiyyələrində işləmək üçün müsəlmanlara məhdudiyyət qoyulmasının ləğvi, ana dilində pulsuz və icbari ibtidai məktəblərin açılması, bütün ali məktəblərə daxil olmağa icazə verilməsi, orta məktəblərdə milli kadrlara dərs demək imkanı yaradılması, imperiya hakimiyyət orqanlarında müsəlmanların iştirakına yol verilməsi, Qafqazda zemski idarələrinin yaradılması, andlılar məhkəmələrinin təsisi, məhkəmədə işlərin ana dilində aparılması, seçkili təmyiz məhkəmələrinin təsis edilməsi, pay torpaqlarının icbari şəkildə satın alınması, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin torpaqla təmin edilməsi, vergilərin torpaq sahəsinə görə alınması və başqa mühüm məsələlər qoyulmuşdu. Burada söz, mətbuat, vicdan azadlıqları, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, millətlərin hüquq bərabərliyi və s. məsələlər də öz əksini tapmışdı. Müsəlmanların digər regionlardan göndərdikləri petisiyalar bu petisiya ilə səsləşirdi.

Görkəmli ictimai və dövlət xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşov Qafqaz canişini ilə görüşündə petisiyanın, demək olar ki, bütün maddələrinə şərh vermişdi. Canişin bu görüşdə nümayəndələrə ana dilində ibtidai dünyəvi və dini məktəblərin açılmasına, qəzet və jurnalların nəşrinə icazə verəcəyini bildirmişdi. Az sonra, yəni aprel ayında Ə.Topçubaşova «Həyat» qəzetinin nəşri üçün icazə verilmişdi. Qəzetin redaktorları Əhməd bəy Ağayev və Əli bəy Hüseynzadə idi. Qəzeti məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev maliyyələşdirirdi.

Türk məmləkətlərinin mütərəqqi burjua nümayəndələri, xüsusilə ziyalılar 1905-1907-ci illərin rus inqilabında mütləqiyyətə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün vahid siyasi təşkilatın zəruri olduğunu aydın dərk edirdilər. Müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizədə vahid partiya yaratmaq məqsədi ilə 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorodda Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayı çağırıldı. Qurultayda Əlimərdan bəy Topçubaşovun «Rusiya imperiyasında türklərin vəziyyəti və problemləri» mövzusunda etdiyi məruzə böyük maraq doğurdu. Qurultayın qərarı ilə Rusiya müsəlmanlarının ittifaqı — «İttifaqi-müslimin» yaradıldı. Qurultayda Əlimərdan bəy Topçubaşovla bərabər, Əhməd bəy Ağayev, Şəmsi Əsədullayev, Haşım bəy Vəzirov, Səfər

Tağızadə və başqaları da iştirak edirdilər. Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayı «bütün müsəlmanların birliyi» çağırışı ilə başa çatmışdı.

Bilavasitə inqilabın təsiri ilə 1905-ci il oktyabrın 17-də II Nikolay bir sıra azadlıqlar haqqında manifest verdi. Bu manifest ölkədə islahatlar keçiriləcəyinə ümidi daha da artırmışdı. Həmin ilin sonunda Cənubi Qafqazda milli qırğına son qoyulması ilə əlaqədar Peterburqa şikayət məktubu aparmış Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayev burada Əbdürrəşid İbrahimovla görüşmüş, «Müsəlman ittifaqı»nın nizamnamə və proqramını hazırlamışdılar. Hər iki sənədi Əlimərdan bəy Topçubaşov ruscaya çevirmişdi.

1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Ümumrusiya müsəlmanlarının II qurultayı keçirildi. Nizamnamə və proqram bəyənildi. Proqramda çarizmə qarşı birgə mübarizə əsas vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. İttifaq Dumaya seçkilərdə nəzərdə tutulmuş taktikanı müzakirə etdi. Qurultay İttifaqın Dumada Xalq Azadlığı Partiyası ilə bir blokda çıxış etməsinə qərar verdi.

II Nikolay 1905-ci il dekabrın 11-də seçkilər haqqında fərman vermişdi. Azərbaycan Dumada təmsil olunmaq hüququ əldə etmişdi. Azərbaycan ziyalıları seçkiləri təbliğ edərkən kadetlərin proqramını müdafiə etdiklərini bildirirdilər. Bakı və Gəncə quberniyalarında seçkilər bir qədər gec – 1906-cı il mayın 31-də keçirilmişdi, halbuki Rusiyanın digər yerlərində bu iş apreldə başa çatdırılmışdı. I Dumaya seçkilərdə Kadet partiyası qələbə çalmışdı. Çünki onların seçki platformasında əhalinin əsas təbəqələrinin mənafeləri geniş şəkildə müdafiə edilirdi. Onlar elan etmişdilər ki, indi hökumət «süngü və güllə ilə Rusiyada birlik yarada bilməyəcəkdir. Hər bir xalqın dilinə, ənənəsinə və dininə hörmətlə yanaşılmalıdır.» Xalq Azadlığı Partiyası yığcam yaşayan bütün xalqlara muxtariyyət, ümumi, pulsuz və icbari təhsil tələbini irəli sürmüşdü. Eyni proqramla partiyanın Bakı şöbəsi də çıxış edirdi.

Azərbaycanda I Dövlət Dumasına keçirilmiş seçkilərdə Bakı və Gəncə quberniyaları, eləcə də Bakı şəhəri üzrə Məmməd Tağı Əliyev (tacir ailəsindən idi və Petrovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmişdi), Əsədulla bəy Muradxanov (bəy nəslindən idi və Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdi), Əlimərdan bəy Topçubaşov (bəy mənşəli idi və Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi), İsmayıl xan Əbülfət xan oğlu Ziyadxanov (Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi), yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin məzunu olmuşdu) deputat mandatı qazanmışdılar. Onların hər biri bir neçə Duma komissiyasına üzv seçilmişdi. Dumada 36 müsəlman deputat Müsəlman fraksiyası yaratmışdı. Fraksiyanın sədrliyinə Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi. Yeddi nəfərdən ibarət büroya isə Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov daxil edilmişdi. Fraksiya öz üzvlərinin sayına görə ən böyük fraksiyalardan biri idi. Onun ayrıca kabineti var idi.

Dumanın ilk sessiyasında deputatlar aqrar məsələ, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, vicdan azadlığı və s. məsələlərin müzakirəsinə başladılar.

Fraksiya müzakirəyə qoyulan bütün məsələlərdə Xalq Azadlığı Partiyası ilə birlikdə çıxış edirdi və bu barədə Ə.Topçubaşov partiyanın sədri, tanınmış tarixçi P.Milyukova məlumat vermişdi. Xalq Azadlığı Partiyasının, yuxarıda deyildiyi kimi, bütün millətlərin hüquq bərabərliyi çağırışı müsəlman deputatları özünə cəlb etmişdi.

İyunda azərbaycanlı deputatlar öz həmkarları ilə birlikdə milli ucqarlarda aqrar islahatlar keçirilməsini müzakirəyə təqdim etdilər. Amma müsəlman fraksiyasının bütün sorğularına baxmaq mümkün olmadı. Tək I Dumada deyil, qalan Dumalarda da aqrar-kəndli məsələsi müzakirələrdə əsas mövzuya çevrilmişdi.

Çox aydın şəkildə göstərilirdi ki, torpaqsız kəndlilər torpaqla təmin edilməlidirlər. Mülkədarların kəndlilərə verdikləri torpaqların əvəzi dövlət xəzinəsi hesabına ödənilməlidir. Mərkəzi Rusiyadan kəndlilərin Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülməsi dayandırılmalıdır.

İyunun 23-də Duma sədri başda olmaqla aqrar komissiyanın bir qrup deputatı hökumət qəzetlərində müzakirə edilmiş məsələlərin təhrif olunması haqqında bəyanat vermişdi. Bəyanatı Məmməd Tağı Əliyev də imzalamışdı.

Aqrar komissiyanın işində iştirak edən Ə.Topçubaşov komissiyanın hökumətin verdiyi məlumata etirazını haqlı hesab etmiş və bu etirazın mətninin yerlərdə də çap edilməsinə ehtiyac olduğunu bildirmişdi. Əgər belə edilərsə, onda hər bir xalq bu məlumatla öz dilində tanış olar və müəyyən edər ki, indiki nazirliklər nə ilə məşğul olurlar və xalq elçilərinin Dumadakı fəaliyyətinə onlar necə əngəllər törədirlər.

Azərbaycanlı deputatlar kəsərli və cəsarətli çıxışlarında mütləqiyyət üsuli-idarəsini tənqid etməkdən belə çəkinmirdilər. Daxili işlər naziri Cənubi Qafqazda baş vermiş milli qırğınla əlaqədar sorğuya cavab verdikdən sonra görkəmli ictimai xadim İsmayıl xan Ziyadxanov söz alıb Duma tribunasına qalxdı. O, bu regionda törədilmiş milli qırğından, müstəmləkəçilərin xalqımızın başına açdığı bəlalardan danışdı. ***«Biz (Azərbaycan) bir əsr əvvəl işğal edilmişik. Bizə heç bir hüquq verilməmişdir. Kölə halına salınmışıq. Milli varlığımıza təcavüz edilmişdir. Bir sıra ali məktəbə qəbul olunmağımıza qadağa qoyulmuşdur. Dövlət idarələrində türk məmurlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Torpaq azlığından əziyyət çəkirik. Lakin buraya Rusiyadan axın-axın kəndlilər köçürülür. Bilavasitə dövlətin əli ilə törədilən milli qırğın zəminində qana boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün planlaşdırdığınız yaşayış məntəqələrini quracaqsınız. Bu, hökumətin gizli surətdə hazırlayıb həyata keçirdiyi «parçala və hökmranlıq et» idarə tərzindən başqa bir şey deyildir. İki ildən bəri qan dəryasında boğulan Vətənimdə insan cəsədlərinin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənmişdir.»*** Çar II Nikolayın böyründə, Tavriçeski sarayda, həm də Stolıpinin qanlı rejiminin hökm sürdüyü bir şəraitdə mütləqiyyət quruluşunu beləcə ittiham etmək öz xalqına ürəkdən bağlı olan, onun taleyinə acıyan ər kişilərin işi ola bilərdi. İ.Ziyadxanovun çox geniş nitqində xalqımızı,

bütövlükdə Rusiya müsəlmanlarını narahat edən məsələlərin hamısına bu və ya digər şəkildə toxunulmuşdu.

Dumanın iyun iclaslarında Əlimərdan bəy Topçubaşov və İsmayıl xan Ziyadxanovla bərabər Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov da müxtəlif məsələlər haqqında çıxış etmişdilər. Onlar öz çıxışlarında bir ildən çox Bakı və Gəncə quberniyalarında davam edən «gücləndirilmiş müdafiə»nin ləğvini, vəzifəli şəxslərin siyasi məhbuslara verdikləri işgəncələrin dayandırılmasını, Krım müsəlmanlarının ehtiyaclarının ödənilməsini, Novominskdə əsassız çıxarılmış ölüm hökmlərinin icrasının dayandırılmasını, Xarkov quberniyasının Sumsk qəzasında törədilən özbaşınalıqlara son qoyulmasını və bir çox bu kimi vacib məsələlərin həllini tələb edirdilər.

I Dövlət Dumasının buraxılması haqqında hökumətin qərarına etiraz olaraq, Xalq Azadlığı Partiyası Duma iclaslarını Vıborqda keçirməyi qərara almışdı. Digər partiyalar da onlarla həmrəy olduqlarını elan etmişdilər. İyulun 10-da burada keçirilən iclasda müxtəlif fraksiya üzvlərindən təşkil edilmiş komissiya xalqa bəyannamə qəbul etdi. Bəyannaməni Əlimərdan bəy Topçubaşov və İsmayıl xan Ziyadxanov da imzalamışdılar. Bəyannamədə xalqı Dumanın buraxılmasına etiraz etməyə çağırırdılar. Vıborq bəyannaməsini imzalayanlara divan tutuldu. Onlara qarşı cinayət işlərinə başlanıldı. 1907-ci ilin dekabrında məhkəmənin qərarı ilə Dumanın 167 deputatı, o cümlədən Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov üç aylıq həbsə məhkum edildilər. Onlar gələcəkdə Dumaya deputat seçilmək hüququndan məhrum olunurdular. Ə.Topçubaşov «Kaspi» qəzetinin rəhbərliyindən də uzaqlaşdırılmışdı.

Azərbaycanda II Dumaya seçkilər 1906-cı ilin dekabrında başlanmışdı. Azərbaycandan II Dövlət Dumasına Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski (Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi), Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov (Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi), İsmayıl Zeynalabdin oğlu Tağıyev (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu – kommersant), Mustafa Hacı Musa oğlu Mahmudov (Kürdəmirdə kəndli ailəsində anadan olmuşdu, Qori seminariyasının məzunu idi), Məmmədağa Məmmədtağı Sultan oğlu Şahtaxtinski (mülkədar ailəsindən olub, Sorbonna Universitetinin dinləyicisi olmuş, Leypsiq Universitetinin fəlsəfə fakültəsini bitirmişdi) və Zeynal Eynal oğlu Zeynalov (kəndli ailəsindən olub, ibtidai təhsil almışdı) seçilmişdilər. Bakı şəhərinin deputatı İsmayıl Zeynalabdin oğlu Tağıyev Peterburqa getməkdən imtina etmiş və onun yerinə heç kəs seçilməmişdi.

Əvvəllər olduğu kimi, yeni seçilmiş azərbaycanlı deputatlar müsəlman fraksiyasına daxil olmuşdular. Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov büroya da seçilmişdilər. Fraksiyanın işində Əlimərdan bəy Topçubaşov çox fəal iştirak edirdi. Elə bir məsələ yox idi ki, onun müzakirəsi Ə.Topçubaşovsuz keçirilsin. Fraksiya öz proqramını ayrıca broşüra şəklində

çap etdirmişdi. Proqramda qoyulmuş əsas məsələlər petisiyalarda verilmiş məsələlərin, demək olar ki, eyni idi. 1907-ci il fevralın 20-də öz işinə başlayan II Dumada müzakirəyə çıxarılan məsələlərin çoxu hələ də həllini tapmamış məsələlər idi.

Mart ayında Zeynal Zeynalov müsəlman əmək fraksiyasının Əməkçi Partiyasına birləşdiyini elan etdi. O, eyni zamanda bildirmişdi ki, iqtisadi məsələlər istisna edilməklə, qalan məsələlərdə müsəlman fraksiyası ilə həmrəydir.

Azərbaycanlı deputatlar Xalq Azadlığı Partiyasının Dumadakı komissiyalarının çoxunda iştirak edirdilər.

9 mart iclasında Mustafa Mahmudov və Məmmədağa Şahtaxtinski hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğv edilməsi lehinə çıxış etmişdilər. M. Şahtaxtinski yazırdı ki, mövcud şəraitə uyğun gəlməyən qanunları Dumanın ləğv etmək hüququ vardır. Çox təəssüf ki, Dumanın çıxardığı qərarlara əhəmiyyət verən yoxdur. X.Xasməmmədov və M.Mahmudov hərbi nazirə məktubla müraciət edərək Qafqaz hərbi-səhra məhkəməsinin haqqında ölüm hökmü çıxardığı adamların vəziyyətini yüngülləşdirməyi xahiş edirdilər.

Martın 28-də parlament komissiyasında milli-dini hüquq bərabərliyi məsələsinin müzakirəsində Məmmədağa Şahtaxtinski çıxış edərək göstərmişdi ki, şəhər dumalarına seçkilərdə, təhsildə və dövlət idarələrində xidmətdə müsəlmanlar böyük məhdudiyyətlərlə rastlaşırlar. Aprel ayında keçirilən iclaslarda da M.Şahtaxtinskinin müxtəlif məsələlər ətrafında tutarlı çıxışları olmuşdu.

Təkcə M.Şahtaxtinski deyil, bütün deputatlar komissiyaların işində fəal iştirak edirdilər. Z.Zeynalov aclara və işsizlərə kömək edilməsi məsələsi ətrafında öz fikirlərini deputatların nəzərinə çatdırmışdı. Bu məsələdə M.Şahtaxtinski və M.Mahmudov onu müdafiə etmişdilər.

Aqrar məsələlərin müzakirəsi ilə əlaqədar Ə.Topçubaşov, Q.Qarabəyov və B.Axundov fraksiyanın təklifi ilə Peterburqa çağırılmışdılar. Fətəli xan Xoyski öz çıxışında bildirmişdi ki, kəndlilər dövlətin əsasını təşkil edirlər və biz bu gün onların sayəsində burada əyləşmişik. Hökumətə etirazını bildirən natiq aqrar məsələnin kəndli torpaq bankı vasitəsilə həllinin tamamilə səhv olduğunu göstərmişdi. Hökumətin köçürmə siyasətini tənqid edərək onun kəndlilərin mənafeyinə zidd olduğunu bildirmiş və bu prosesi dayandırmağı tələb etmişdi. F.Xoyski mülkədar torpaqlarının bir hissəsinin icbari yolla torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə verilməsinə tərəfdar çıxsa da, bu torpaqlar müqabilində mülkədarlara dövlət xəzinəsindən kompensasiya ödənilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdi. Z.Zeynalov isə kəndlilərə torpaqların pulsuz verilməsinə tərəfdar olduğunu bildirmişdi. II Dumada əvvəlki Dumada müzakirəyə çıxarılmış məsələlərin təkrar müzakirəyə qoyulması bir daha onu göstərirdi ki, onların çoxu öz həllini tapmamışdı.

Müsəlman fraksiyası qadınlarla kişilərin hüquq bərabərliyi məsələsini də qaldırmışdı.

Xəlil bəy Xasməmmədov amnistiya məsələsinin müzakirəsini təklif etmiş və onun qanunvericilik yolu ilə həllini tələb etmişdi.

Mustafa Mahmudov, maarif nazirinin çoxmilyonlu müsəlmanların təhsil məsələsinin üstündən sükutla keçməsini, təhsil komissiyasının üzvü kimi, böyük narazılıqla qarşılamışdı. O, müsəlman müəllimlərinin xüsusi kastaya aid edildiyini, hüquqsuzluğunu və hətta məktəbdə öz ana dilində danışmaqdan məhrum olunduqlarını xüsusi qeyd etmiş, Xalq Azadlığı Partiyasının bu məsələ ilə bağlı verdiyi bütün təklifləri müdafiə etdiyini bildirmişdi.

Duma komissiyasında yerli məhkəmələr haqqında F.Xoyski və X.Xasməmmədov kəskin çıxış etmişdilər. Onlar məhkəmə islahatlarının yalnız zemski idarələrinin olduğu quberniyalarda aparılmasına qəti etirazlarını bildirmişdilər. Məhkəmələrin yerli əhalinin dilində aparılmamasını müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsi kimi qiymətləndirmişdilər.

Azərbaycanlı deputatların çıxışları ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə Duma deputatlarında müəyyən təsəvvür yaradır və çox hallarda onların təklifləri müdafiə olunurdu.

II Dövlət Dumasının fəaliyyəti mütləqiyyəti razı salmadığına görə II Nikolay 1907-ci il iyunun 3-də onun buraxılması haqqında manifest verməli olmuşdu. Bundan az sonra isə III Dumaya seçkilər haqqında qanun verilmişdi. Yeni seçki qanununa əsasən Dumaya seçiləcək deputatların ümumi sayı 100 nəfərədək azaldılmışdı. Əhalisinin guya qeyri-yetkin olması bəhanə gətirilərək Sibir, Mərkəzi Asiya və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edilmişdi.

Bir çox şəhərlər, o cümlədən Bakı da nümayəndəlikdən məhrum olunmuşdu. Yeni seçki qanununa görə, Cənubi Qafqazın 3 quberniyasının müsəlman əhalisindən yalnız bir deputat seçilə bilərdi. Həmin yerə II Dumanın deputatı olmuş görkəmli hüquqşünas X.Xasməmmədov seçilmişdi. O, peşəkar bir hüquqşünas kimi seçicilərin mənafeyini böyük ləyaqətlə müdafiə edirdi. III Dumanın sədri vəzifəsini əvvəlcə N.Xomyakov, sonra isə növbə ilə A.Quçkov və M.Rodzyanko icra etmişdilər.

1907-ci il noyabrın 1-də Dumanın açılışı günü çara müraciət hazırlamaq üçün 18 nəfərlik komissiyaya Xəlil bəy Xasməmmədov da daxil edilmişdi. Bu, onun böyük nüfuza malik olduğuna dəlalət edirdi. X.Xasməmmədov Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırmışdı ki, son iki il ərzində müsəlmanların ruslarla eyni hüquqa malik olmaları üçün heç bir şey əldə edilməmişdir. Bu kimi məsələlərin müraciətə daxil edilməsini təkidlə tələb etmişdi. O, Duma deputatlarını inandıra bilmişdi ki, çar hökumətinin köçürmə siyasəti yerlərdə kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirir.

Yenə də müsəlman deputatlar ayrıca fraksiyada birləşmişdilər. Həmişə olduğu kimi, Əlimərdan bəy Topçubaşov qeyri-rəsmi olaraq, ona başçılıq edirdi. O, deputat olmasa da, qanun layihələrinin hazırlanmasında yaxından iştirak edirdi.

1908-ci il mart iclasında müsəlman fraksiyası ana dilində ibtidai təhsil məsələsini müzakirəyə qoymuşdu. X.Xasməmmədov dəfələrlə çıxışlarında göstərmişdi ki, yalnız islahatlar yolu ilə əhalidə hakimiyyətə etimad yaratmaq olar. Onun qaldırdığı məsələlər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ehtiyac duyduğu bütün sahələri əhatə edirdi. X.Xasməmmədov inanırdı ki, müzakirəyə verilmiş problemlərin çoxu həllini tapacaqdır.

1909-cu ilin yaz iclaslarında Dumada Qafqaz məsələsi deyilən məsələnin müzakirəsi keçirilmişdi. Pruşkeviç kimiləri başda olmaqla «sağlar» xalqları bir-birinə qarşı qoymağa çalışırdılar. Xəlil bəy Xasməmmədov onların gətir-dikləri dəlilləri tənqid edərək göstərirdi ki, millətlər arasında fərq qoymaq nəticədə hüquq pozuntularına gətirib çıxarmalıdır. Elə buna görədir ki, Rusiya imperiyasında ən hüquqsuz insanlar müsəlmanlar və yəhudilərdir. Çar hökumətinin hakim dövlətçilik siyasəti bizləri məzlumlara çevirmişdir. O, dediklərini sübut etmək üçün olduqca inandırıcı statistik məlumatlar gətirmişdi. Onun fikrincə, milli müstəsnalıq iddiası heç zaman müsbət nəticələrə gətirib çıxarmır.

Təhsil məsələsinə dönə-dönə qayıdan X.Xasməmmədov deyirdi ki, nə qədər ki ibtidai təhsil türk-tatar dillərində aparılmır, məktəb məsələsini qaydaya salmaq işi baş tutmayacaqdır. O, təklif edirdi ki, Gəncədə müstəqil seminariya açmaq lazımdır. Yalnız bundan sonra məktəblərimizi müəllim kadrları ilə təmin etmək mümkün olacaqdır.

1909-cu il martın 16-da Dumada Abşeronun neftli torpaqlarından əhalinin – kəndlilərin köçürülməsi və həmin torpaqların sənayeçilərə icarəyə verilməsi məsələsinin müzakirəsində X.Xasməmmədov bildirmişdi ki, bu, on minlərlə kəndlinin öz ata-baba torpaqlarından qovulması deməkdir.

III Dövlət Duması da qanun layihələrinin hazırlanması və qəbulu məsələsində elə bir uğur əldə edə bilməmişdi. 1912-ci il iyunun 9-da II Nikolayın əmri ilə III Dövlət Duması da buraxıldı. 1912-ci ilin oktyabrında IV Dumaya seçkilər keçirildi. Əvvəlki məhdudiyyət yenə saxlanıldığına görə, Azərbaycandan Dumaya Məmməd Yusif Cəfərov deputat seçilmişdi. O, 1912-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. Dumadakı müsəlman fraksiyası üzvləri bu dəfə bir qədər də azalmışdı.

Öz çıxışlarını konkret faktlarla zənginləşdirmək üçün Məmməd Yusif Cəfərov 1913-cü ilin aprelində Bakı, Quba, Muğan və başqa yerlərdə seçicilərlə görüşmüşdü.

Müsəlman fraksiyasının Dumadan kənar işləri müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Müsəlman dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən olan İsmayıl bəy Qasprinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları ilə dumadankənar görüşlər çox faydalı olurdu.

1913-cü ilin iyununda Köçürmə İdarəsinin büdcəsi ilə bağlı məsələnin müzakirəsində çıxış edən M.Cəfərov göstərmişdi ki, hökumət milli ucqarlardakı əhalinin vəziyyətinə laqeyd yanaşmamalıdır. Cənubi Qafqazda və Türküstanda bu məsələdə hərc-mərclik hökm sürür. Bu da hökumət

məmurlarının özbaşınalığına şərait yaradır. Köçürmə sahəsində dəhşətli vəziyyəti təsəvvür etmək çətindir. Belə bir dövlətdə köçürməni vandal üsulu ilə həyata keçirmək kimə lazımdır? Bu sayaq köçürməni «dövlət işi» yox, «dövlət şəri» adlandırmaq daha doğru olardı.

1915-ci ilin iyununda müsəlman fraksiyasının üzvləri adından çıxış edən M.Cəfərov göstərirdi ki, milli zülm siyasəti sahəsində məkrli təcrübə heç zaman indiki dərəcədə olmamışdır. Mərkəzi bürokratiya rus olmayan əhalinin milli hisslərinə rişxənd edir, onu ələ salır. İndi ucqarlarda cəbhəyə səfərbərlik elan olunmuşdur. ***«Müharibə əhalinin onsuz da ağır olan vəziyyətini pisləşdirmişdir. Müharibə gurultusunun arxasında köməksiz qalmış sülhsevər müsəlmanların başına dəhşətli faciələr gətirilir. Onların həyatı və əmlakı üçün heç bir təminat yoxdur. Müsəlmana qarşı zülm, talan və cinayət adi işlərə çevrilmişdir. Kişilərin elliklə arxa cəbhələrə aparılması, müdafiəsiz qalmış qadınlara edilən təcavüz, dağıdılmış, tərk edilmiş kəndlər, ac-yalavac, möhtac insanlar – bax belədir müsəlmanların vəziyyəti.»***

Vaxt keçdikcə aydınlaşırdı ki, mütləqiyyətin hakim olduğu bir şəraitdə heç bir islahat həyata keçirilməyəcəkdir. Ona görə də bir sıra fraksiyalar 1915-ci ilin avqustunda «Mütərəqqi Blok»da birləşməli olmuşdu. Müsəlman fraksiyası da buraya daxil edilmişdi. Bloka Xalq Azadlığı Partiyasının sədri P.Milyukov rəhbərlik edirdi. Bloka daxil olan 236 deputatın təklifi ilə ölkədə xalqın etimadını qazanmış nümayəndələrdən ibarət koalisyon hökumət yaratmaq qərara alınmışdı.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çoxəsrlik mütləqiyyət quruluşu devrildi. Yaranmış Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə mart ayında Duma üzvlərindən ibarət «Cənubi Qafqaz Xüsusi Komitəsi» təşkil edildi. Məmməd Yusif Cəfərov da Komitəyə daxil edilmişdi.

Rusiya dumalarında azərbaycanlı deputatların parlament fəaliyyəti tarixinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, onlar deputat olduqları müddətdə xalqımızı yüksək səviyyədə təmsil etmişlər. Deputatlarımız o dövrdə cəmiyyəti narahat edən bütün məsələləri, xüsusən çarizmin imperiyada yaşayan müsəlmanların başına açdığı fəlakətləri Duma tribunasından böyük cəsarətlə bəyan etməklə bir daha sübut etmişdilər ki, ölkədə islahatların keçirilməsi zəruridir. Digər tərəfdən, deputatlarımızın son dərəcə gərgin əməyi, bizim fikrimizcə, heç də hədər getməmişdi. Onların əldə etdikləri böyük parlament təcrübəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yüksək dövlət vəzifələrində işləyən həmin deputatların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün faydalı olmuşdur.

Ataxan PAŞAYEV,
Azərbaycan Respublikasının
Nazirlər Kabineti yanında
Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN PARLAMENT TƏCRÜBƏSİNDƏN

Azərbaycanda parlamentarizm ənənələrindən söz açarkən qeyd etmək lazımdır ki, cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin bu sahədə öz yeri və rolu vardır. Məlum olduğu kimi, 1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 80 illik yubileyi geniş şəkildə bayram edilərkən Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə aid hazırlanaraq dərc edilmiş yeddi cildlik sənədlər toplusunun üç cildi məhz Cümhuriyyət Parlamentinin fəaliyyətinə aid sənəd topluları idi. Bu toplularda verilmiş və habelə dərc olunmayaraq arxivlərimizdə saxlanılan çoxlu sənədlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranması və fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məlumat verir.

1918-ci il noyabrın 16-da Bakıda yenidən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 19-da respublikada ali hakimiyyət orqanı kimi 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentini yaratmaq haqqında qanun qəbul edir. Həmin qanunla dekabrın 3-də Parlamentin ilk iclasını çağırmaq qərara alınır.

Bu münasibətlə həmin il noyabr ayının 29-da Milli Şuranın sədri Məmmədəmin Rəsulzadənin imzası ilə şuranın Azərbaycan və rus dillərində «Bütün Azərbaycan əhalisinə!» müraciəti dərc olunur. Müraciətdə deyilirdi ki, Bakıda toplanan Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi qanunun məqsədi «sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurai-Millini milli bir şəkildən çıxarıb dövləti bir şəkilə salmaq oldu… Bu məclisə azlıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır». Müraciətdə daha sonra göstərilirdi ki, bu Parlament «…irəlidə ümumi intixab üsulu ilə Azərbaycan Məclisi-Müəssisanı yığılıncaya qədər ***yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək.»***

Yuxarıda deyildiyi kimi, parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 3-də açılmalı idi. Ancaq Parlamentin ilk iclası həmin il dekabrın 3-də deyil, 7-də açılır. Milli Şura və hökumət bunun səbəbini qəzalardan seçilmiş nümayəndələrin gəlməsinin gecikməsi ilə əlaqələndirməyə çalışırdı. Əslində isə başlıca səbəb bu dövrdə müttəfiq ordularının komandanı kimi Bakıya gələrək özünü Bakının general qubernatoru elan etmiş ingilis generalı Tomsonun razılıq verməməsi idi. Hələ Tomson Ənzəlidə olarkən onun görüşünə getmiş Bakı

erməni və rus milli şuralarının nümayəndələri onu inandırmağa çalışmışdılar ki, Azərbaycan milləti parlament yaratmaq, hökumət təşkil etmək səviyyəsinə çatmamışdır və ona bu ixtiyarı vermək olmaz. Onlar bundan istifadə edərək burada yaşayan başqa millətlərə divan tuta bilərlər. Ona görə də Tomsonu razı salmaq xeyli vaxt apardı. Nəhayət, 1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 1-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş qız məktəbinin binasında müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclası təntənəli şəkildə açılır.

Parlamentin iclasını giriş sözü ilə açan Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmmədəmin Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir. Sonra isə təşkilati məsələlərə keçilir. «Müsavat» fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov Parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilirlər. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün Parlamentə Həsən bəy Ağayev sədrlik edir. 1918-ci il dekabrın 28-də Azərbaycan hökuməti, Parlamentin ağsaqqallar şurasının iştirakı ilə keçirdiyi iclasında Avropada ümumi sülh konfransında iştirak etmək üçün Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədrliyi ilə Parisə göndəriləcək xüsusi nümayəndə heyətini müəyyən edir. 1919-cu il dekabrın 29-da Parlamentin 111-ci iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşov alternativsiz olaraq yenidən parlamentin sədri seçilsə də o, bir gün də olsun Azərbaycan Parlamentinə sədrlik etməmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Parlamenti özünə üç dəfə birinci müavin, iki dəfə isə ikinci müavin seçib, üç dəfə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətini təşkil edib və onların fəaliyyət proqramını dinləyərək bəyənibdir.

Azərbaycan Parlamenti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə 1919-cu il dekabrın 29-da üç nəfərin – «Müsavat»dan Həsən bəy Ağayev, «İttihad»dan Sultan Məcid Qənizadə və Sosialistlər fraksiyasından Aslan bəy Səfikürdskinin namizədlikləri irəli sürülür. Səs çoxluğu ilə Həsən bəy Ağayev yenidən parlament sədrinin birinci müavini seçilir. Nədənsə o, 1920-ci il yanvarın 22-də istefa verir. Fevralın 2-də isə «Müsavat» partiyasının təklifi ilə Parlament sədrinin birinci müavini vəzifəsinə Məmməd Yusif Cəfərov seçilir və həmin il aprelin 27-nə, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna qədər bu vəzifədə qalır.

Parlamentin açılışı və fəaliyyəti ilə əlaqədar mühüm bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirməliyik. Bu da ondan ibarətdir ki, Parlament haqqında qanunda Azərbaycan əhalisinin ümumi sayına müvafiq olaraq erməni nümayəndələri üçün 21 yer, rus nümayəndələri üçün isə 10 yer ayrılmasına baxmayaraq onlar Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasının açılışında iştirak etməmişlər. Rus Milli Şurası 1919-cu il yanvarın 31-dən, ermənilər isə həmin ilin fevralından Parlamentin işinə qatılmışlar.

Onu da qeyd edək ki, Parlamentin yaradılması haqqında qəbul edilmiş qanunda Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdusa da, müxtəlif səbəblərdən Parlament heç vaxt bu tərkibdə fəaliyyət göstərməmişdi.

1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qurumların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: «Müsavat» və bitərəflər fraksiyası – 38 nəfər, «İttihad» – 13 nəfər, «Əhrar» – 6 nəfər, «Sosialistlər» bloku – 13 nəfər, partiyasızlar – 4 nəfər, müstəqillər – 3 nəfər, «Rus-slavyan cəmiyyəti» fraksiyası – 5 nəfər, erməni fraksiyası – 5 nəfər, «Daşnaksütyun» fraksiyası – 6 nəfər, «Azlıqda qalan millətlər» fraksiyası – 4 nəfər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentində fəaliyyət göstərən partiya fraksiya və qrupları onun iclaslarında həm də öz partiya və qruplarının mənafeyi və ideologiyası baxımından çıxış edirdilər. Onların arasında ən iri və aparıcı partiya Azərbaycan xalqının milli mənafelərinin daşıyıcısı və parlamentdə çoxluğu təşkil edən Müsavat partiyası idi.

Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi. Bunlar aşağıdakılar idi: maliyyə-büdcə, qanunvericilik təklifləri, mandat, hərbi, aqrar məsələlər, sorğular, təsərrüfat-sərəncamverici, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət, redaksiya və fəhlə məsələləri üzrə komissiyalar, habelə Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirmək üzrə mərkəzi komissiya.

17 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas isə 1920-ci il aprelin 27-də olmuşdur. Yetərsay olmadığı üçün bu iclaslardan 15-i baş tutmamışdır. Qalan 130 iclasdan ikisi tarixi – 1919-cu il mayın 28-də və sentyabrın 15-də Azərbaycanın istiqlalının və Bakının azad edilməsinin birinci ildönümləri münasibəti ilə; dördü təntənəli – 1919-cu il martın 12-də və 1920-ci il martın 12-də böyük rus inqilabının 2-ci və 3-cü ildönümləri münasibəti ilə; 1919-cu il iyunun 27-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlanması və 1920-ci il yanvarın 14-də Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması münasibəti ilə, ikisi isə fövqəladə – 1918-ci il dekabrın 20-də Ermənistanın Gürcüstana müharibə elan etməsi və Andranikin Zəngəzur və Qarabağda törətdiyi hadisələr ilə əlaqədar və 1920-ci il martın 17-də Gürcüstanla Azərbaycan arasında bağlanmış iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilələrin təsdiqi münasibəti ilə keçirilmiş iclaslar idi. Qalan iclaslar ölkənin daxili və xarici siyasəti, iqtisadiyyat və maliyyə məsələləri, qanunvericilik aktlarının müzakirəsi və qəbulu, məhkəmə islahatı, ordu quruculuğu və s. məsələlərin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Parlamentdə müzakirəyə çıxarılan qanunlar, bir qayda olaraq, yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul edilirdi.

Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onlardan da 230-a yaxını qəbul olunmuşdur. Parlamentin fəaliyyəti bilavasitə onun nizamnaməsi rolu oynayan «Azərbaycan parlamentinin nakazı (təlimatı)» ilə tənzimlənirdi.

«Parlament nakazı (təlimatı)» əsasında ilk gündən Parlamentin iclasları məcburi surətdə yalnız Azərbaycan dilində aparılırdı. Ancaq başqa millətlərin

nümayəndələri rus dilində danışa bilərdilər. 17 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin keçirdiyi 145 iclasda bu prinsip iki dəfə pozulmuşdur. Birinci dəfə 1919-cu il fevralın 25-də hərbi nazir Səməd ağa Mehmandarovun şəxsi xahişi ilə Parlament onun rus dilində danışmasına razılıq vermişdi. İkinci dəfə isə 1919-cu il iyulun 7-8-də Qara bəy Qarabəyov və Şəfi bəy Rüstəmbəyov Şuşa qəzasının Qeybalı kəndində həmin il iyunun 4-də baş vermiş hadisələrlə bağlı erməni deputatları İ.Xocayan və P.Çubaryan ilə bir-birlərinin məruzələrini başa düşmək məqsədilə Parlamentin icazəsi ilə rus dilində məruzə etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iş prinsipindən bəhs edərkən qeyd olunmalıdır ki, iclasların keçirilməsi üçün yetərsaya da ciddi şəkildə əməl olunurdu. İlk dəfə olaraq 1919-cu il yanvarın 16-da yetərsay məsələsi Parlamentin 8-ci iclasında geniş müzakirəyə səbəb olur. Yetərsay üçün ümumi bir rəqəmin müəyyən edilməsinin müzakirəsi zamanı Parlamentin baş katibi Mehdi bəy Hacınski Parlament üzvlərinin bir qismi hökumətə daxil olduğu, bir qismi isə Paris sülh konfransına getdiyi üçün yetərsayın 33 nəfərdən ibarət müəyyən olunması təklifini verir. Məmmədəmin Rəsulzadə həmin günə qədər Parlamentdə faktik olaraq neçə nəfər üzvün olduğunu soruşur. Sədrlik edən Həsən bəy Ağayev cavab verir ki, bu günə qədər Parlamentin 82 nəfər üzvü var. Müzakirə nəticəsində yetərsay parlament üzvlərinin 50 faizi qədər, yəni 41 nəfər müəyyən edilir.

İlk dəfə olaraq 1919-cu il fevralın 18-də Parlamentin 15-ci iclası zamanı məsələ qalxır ki, «yetərsay yoxdur». Buna cavab olaraq sədr Həsən bəy Ağayev deyir: «Rica edirəm, sakit olasınız. Deyirsiniz ki, kvorum yoxdur. Yoldaşlarınızı buraxmayın çıxıb getsinlər. Papiros çəkmək bəhanəsi ilə dişarı çıxıb gedirlər, işlər də tökülüb qalır.»

Saymaq nəticəsində müəyyən olunur ki, həmin iclasda cəmi 35 nəfər Parlament üzvü iştirak edir və yetərsay yoxdur. Yetərsay olmadığı üçün sədr iclası bağlı elan edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, 17 aylıq fəaliyyəti müddətində yetərsay olmadığı üçün parlamentin 15 iclası keçirilməmiş, lakin onlar üçün protokollar tərtib olunmuşdur.

Həm tarix üçün, həm də bu günümüz üçün əməli əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq yetərsay olmadığından keçirilməmiş iclasların protokollarından bəzi nümunələri qeyd etmək yerinə düşərdi.

Məsələn, 1919-cu il 10 aprel tarixli protokolda oxuyuruq: «**Parlamentin sədri.** İclası açıram. Lakin kvorum olmadığına görə məclisi davam etdirə bilməyəcəyəm. Hərçənd 41 nəfərdən artıq adam yazılıbdır, lakin burada yoxdurlar. Bilmirəm haradadırlar. Mənə belə gəlir ki, bəlkə otaqlardadırlar. Kyüsterə: gedin bir baxın.

(Kyüster gedib baxandan sonra qayıdır.)

Kyüster. Dəhlizdə bir dəstə dayanıb söhbət edirlər.

(Səs-küy, səslər. Məclisə hörmətsizlikdir, bağlayın!).

Rəis. Belə şey olmaz ki…

Səslər. İclası qapayın, qapayın!

Rəis. Kvorum olmadığına görə iclas qapanır.»

Yaxud həmin il aprelin 21-də yetərsay olmadığından keçirilməyən iclas üçün tərtib olunmuş protokoldan:

«İclas açılır 10.30 dəqiqədə.

Rəis – Həsən bəy Ağayev.

Katib – Mehdi bəy Hacınski.

Həsən bəy Ağayev iclası açır.

M.Ə.Rəsulzadə (yerindən). Kvorum varmı?

Rəis. Kvorum yoxdur. Hərçənd məclis nakazda göstərilən vaxtdan gec açılır, amma kvorum yoxdur. Cümlətanı 14 adam yazılıbdır. Ona görə iclası qapamağa məcburam...

Saat 11.25 dəqiqədə məclis qapanır.»

İyunun 12-nə, iyulun 23-nə və avqustun 4-nə təyin olunmuş Parlament iclasları da yetərsay olmadığı üçün keçirilməmişdir. 1919-cu il 12 iyun tarixli 47 saylı protokolda oxuyuruq:

«Rəis iclası açdı. Lakin siyahını 41 üzv imza etdiyi halda iclasda 34 üzv olduğu üçün 5 dəqiqəlik tənəffüs elan etdi. Tənəffüs vaxtı bitdi. Siyahını imza edənlərdən Əbilov İbrahim, Malxazyan, Çubaryan, Papyan, Ter-Azaryan, Balayans iclasda mövcud olmadıqları üzrə kvorum düzəlmədi və rəis iclası qapamağa məcbur oldu.»

1919-cu il iyulun 23-də yetərsay olmadığı üçün keçirilməmiş iclasın 53 saylı protokolunda oxuyuruq: «Rəis – «Keçən dəfə iclas axşama təyin edildiyindən mən zənn edirdim ki, daha məbuslar vaxt müəyyəndə gələrlər. Təyin edilən vaxtdan yarım saat keçdisə də, yenə kvorum düzəlmədiyi üçün iclası qapamağa məcburam» – deyib iclası qapadı.»

Bu gətirdiyimiz misallardan göründüyü kimi, o vaxtlar da onlara göstərilmiş etimaddan sui-istifadə edən adamların tapıldığının da şahidi oluruq. Xüsusilə iyunun 12-ə təyin edilmiş iclasda adlarını qeyd etdirərək çıxıb getmiş altı deputatdan beşinin erməni mənşəli olması çox şeydən xəbər verir. Onlar Parlamentdə iştirak etməyə razı olmuş, hətta iki erməni fraksiyası yaratmışdılarsa da, imkan düşdükcə onun işinə mane olmağa çalışmışlar.

Azərbaycan Parlamentinin birinci iclasında Fətəli xan Xoyski öz hökumətinin fəaliyyəti haqqında hesabatdan sonra hökumətinin istefasını elan edir. Yeni, sayca 3-cü hökumətin təşkilini Parlament yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırır. Lakin o, yeni hökumətin təşkilindən imtina edir. Parlament rəhbərliyinin bir neçə dəfə təkidli xahişindən sonra dekabrın 26-da o, yeni hökumət təşkil edir və onun proqramını elan edir. «İttihad» fraksiyası istisna olmaqla bütün parlament fraksiyaları Fətəli xan Xoyski hökumətinə və onun proqramına etimad göstərir.

Lakin Fətəli xan Xoyski hökumətinin fəaliyyətinin ilk günlərindən başlayaraq «İttihad» və «Sosialistlər» fraksiyaları Parlamentdə onun

hökumətinin əleyhinə çox kəskin çıxışlar edir, demək olar ki, ölkədə baş verən bütün neqativ hallarda Fətəli xan Xoyski hökumətini təqsirli bilirlər.

Artıq 1919-cu il yanvarın 27-də keçirilən Parlamentin 10-cu iclasında «İttihad» fraksiyasının sədri Qara bəy Qarabəyov ölkədə neft, taxıl və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bez fabrikində istehsal olunan bez və çit möhtəkirliyinin baş alıb getdiyini, həmin fabrikdə bezin bir metri 5 manat olduğu halda möhtəkirlərin onu müxtəlif yollarla fabrikdən çıxararaq bir yerdən 12 manatdan satdığını, alverçilərin isə həmin bezi alaraq bazarda camaata 15-17 manata sırıdığını qeyd edir və hökumətin hara baxdığını soruşur.

1919-cu il fevralın 4, 5 və 6-da keçirilən Parlament iclaslarında əsasən «İttihad» və «Sosialistlər» fraksiyalarının verdiyi sorğular geniş müzakirəyə səbəb olur. Yenə də Q.Qarabəyov neft və taxıl möhtəkirliyi ilə bağlı hökuməti kəskin tənqid edir. Ona cavab verən Məmmədəmin Rəsulzadə bildirir ki, cəmi 5 həftə fəaliyyət göstərən hökumətdən bütün işləri dəyişdirməsini tələb etmək o deməkdir ki, insandan onun imkanı xaricində şeylər tələb edilərsə, şübhəsiz, heç bir nəticə alınmaz. Bu qısa müddətdə hökumət nə lazımdırsa, onu etmişdir. O, sözünə davam edərək deyir: ***«Siyasi firqələr hər yerdə gördüyü, eşitdiyi nizamsızlıq və haqsızlığı hökumətin üstünə atır və onu tənqid edirlər. Fəqət mən sual edirəm: hökuməti fəaliyyətsiz adlandıran siyasi firqələr əllərini döşlərinə qoyub vicdan rahatlığı ilə deyə bilərlərmi ki, onlar xalqın mənafeyi üçün vicdanla işləyirlər?… Bu firqələr camaat üçün nə etmişlər? Tiflisdə oturaraq qəzet çıxarmaq asandır, kənardan tənqid etmək mümkündür. Amma xalq içərisinə getmək, xalqla işləmək çətindir.»***

Bu üç gündə keçirilmiş Parlament iclaslarında çıxış edən Səmədağa Ağamalıoğlu, Qara bəy Qarabəyov, Əhməd Cövdət Pepinov, Aslan bəy Qardaşov, Hacı Kərim Sanılı, İbrahim Əbilov və başqaları hökuməti kəskin tənqid edirlər.

Onlara cavab verən hökumətin sədri Fətəli xan Xoyski öz nitqində deyir: «O günlər ki, siz neçə dəfə mənə müraciətlə bu hökumətin təşkilinə məni vadar etdiniz, mən birinci bəyanatımda sizə demişdim ki, belə xətərli bir zamanda heç kəs cəsarət edib hökuməti ələ ala bilməz. O vaxt mən dedim ki, sizin sidqi dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq, əgər gördüm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram».

Sonra o, öz nitqində qeyd edir ki, ***bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərdən qaçırdıqları yada salınsın – o vaxt hökumət belə sorğulardan inciməz. Amma bir sorğu da var ki, zəhərli, bədxah sorğudur. Bu sorğu hökumətə badalaq vurmaq, biz soxmaq deməkdir.*** Mənim yoldaşlarım burada puldan ötərimi, yaxud olmayan ixtiyardan ötərimi əyləşmişlər? Daha sonra o, üzünü parlament üzvlərinə tutaraq soruşur: «Aya, bu müqəssirlər skamyasıdırmı ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışdırsın? Aya, bizim tərəfimizdən böyük fədakarlıq, millətə böyük xidmət

deyilmi ki, öz sələmətliyimizi, bu saat bazarlarda danışılan təmiz adımızı və rahatlığımızı millətə fəda edərək bu skamyalarda əyləşmişik. Hərə gəlib bir söz deyir, hətta ixtiyarımız yoxdur onlardan bir qədər nəzakətlə davranmağı tələb edək.»

O dövrdə Azərbaycanın necə təhlükəli bir vəziyyətdə olduğundan, hökumətin başlıca vəzifəsinin Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan ibarət olduğundan danışan Fətəli xan Xoyski deyir: ***«Siz bunu bilirsiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliniz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxa bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər. Belə mühüm zamanlarda hökumətin işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olarmı? Xarici siyasət o qədər hücum edir ki, bu halda mümkündürmü ki, hökumət gedib sənin bezlərini ölçsün? Azərbaycanın başına bir bəla gələrsə, onda bez nəyə gərək, çit və neft nəyə gərək olar?»***

Nitqinin sonunda F.Xoyski deyir ki, mənim qulağıma yetişdiyinə görə, Parlament üzvlərindən birisi digərinə deyibdir ki, hətta Biçeraxov və Denikinin köməyi ilə də olsa, bu hökuməti yıxacağam. Lazım gəlsə o adamın adını da deyə bilərəm. Sonra o sual edir: «Aya, bilirsiniz Biçeraxov kimdir? Denikin kimdir? Bunlar o adamlardır ki, Azərbaycanın adını da çəkməyə qoymazlar. ***Qoyun belə qorxulu bir vaxtda dalğalar arasında bulunan qayığımızı bir tövr salamat sahilə çıxaraq ki, məqsədimizə müvəffəqiyyətlə nail ola bilək.»***

Parlamentin sonrakı iclaslarında da yuxarıda göstərilən şəxslər tərəfindən Fətəli xan Xoyski hökuməti yenə kəskin tənqid olunur. Bunlara dözməyən F. Xoyski fevralın 25-də istefa verir, yeni, dördüncü hökumətin təşkili işi Nəsib bəy Yusifbəyliyə tapşırılır və o, aprelin 14-də keçirilən Parlamentin 29-cu iclasında özünün hökumət proqramını və hökumətin yeni üzvlərini Parlamentə təqdim edir.

Parlamentdə tez-tez «Sosialistlər» bloku tərəfindən qaldırılan məsələlərdən biri də fəhlə-kəndli məsələsi, kəndlilərin torpaqla təmin olunması və torpaq məsələsinin ədalətli şəkildə həlli ilə bağlı idi. Məhz Rusiya bolşeviklərinin təsiri ilə Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda tez-tez fəhlə tətilləri keçirilirdi. Parlamentin, demək olar, elə bir iclası olmurdu ki, «Sosialistlər» bloku orada fəhlə-kəndli məsələsini qaldırmasın.

Hətta 1919-cu il mayın 6-da keçirilən Parlament iclasında gündəlikdə duran məsələlər təxirə salınaraq həmin gün Bakıda keçirilən fəhlə tətili ilə bağlı məsələ müzakirə edilir. Bu barədə ilk çıxış edən Məmmədəmin Rəsulzadə deyir: «Bu tətili elan edən fəhlə konfransı adından sui-istifadə edən təşkilatdır. Onlar bu tətilin məqsədinin iqtisadi tətil olduğunu deyirlərsə də, fəqət onların məqsədlərinin nədən ibarət olduğu kimsədən ötəri gizli deyil.»

Sonra o, qeyd edir ki, iqtisadi tələblər bəhanəsi altında sosialistlər tələb edirlər ki, Həştərxana yol açılsın, Rusiyaya neft göndərilsin, nəticədə isə Rusiyanı burada «hakim» etsinlər. Sosialistlərin bu dövrdə ölkədə və

Parlamentdə yeritdikləri siyasətin mahiyyətindən bəhs edən Məmmədəmin Rəsulzadə deyir: ***«Sosialistlərlə bizim fərqimiz ondadır ki, onlara şuluqluq və ixtilaf lazımdır, bizə isə hürriyyət və istiqlal.»***

Məmmədəmin Rəsulzadə Sovet Rusiyası ilə münasibətlərdən bəhs edərkən sosialistlərdən soruşurdu: «Əvvəla, görək Sovet hökuməti bizim istiqlalımızı tanıyırmı? Saniyən, daxili işlərimizə qarışmayacaqdırmı? Zaqafqaziya üzərində hakim olmaqdan qəti imtina edəcəklərmi? Rusiya hakimiyyətini burada tətbiq etmək istəməyəcəklərmi?»

Sonra o, qeyd edirdi ki, əgər bu şərtlərimiz qəbul olunarsa, onda biz Sovet Rusiyasına neft verərik. Lakin Çurayevlər, Mirzoyanlar, Anaşkinlər bu tətillərdən başqa məqsədlər üçün istifadə etməyə çalışırlar.

Həmin iclasda çıxış edən baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli öz nitqində bildirir ki, bu tətillər iqtisadi tətillər deyil, siyasi tətillərdir. Onlar «hər vasitə ilə Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etmək istəyirlər.»

Emosional və Azərbaycan dilinə çoxlu rus sözləri qataraq çətinliklə danışan Səmədağa Ağamalıoğlu onlara cavab verərək deyir: «Fəhlələr sizə zakonnu saldat deyillər ki, dədənizin qulu deyillər ki, (ümumi gülüş) istəmirlər, işləmirlər, vəssalam». Abasqulu Kazımzadə isə öz çıxışında bildirir ki, tətilin təşkilatçıları bu gün bizim zəhmətkeşlərimizə «bir əldə şirin alma və o biri əldə zəhər təklif edirlər… Sosialistlərin sözünü təhlil etdikdə anlaşılır ki, bizi bolşeviklərə basdırmaq istəyirlər.»

1920-ci il martın 8-də keçirilən Parlamentin başqa iclasında inflyasiyanın artması ilə bağlı fəhlə və qulluqçuların maaşlarının 80 faiz artırılması məsələsi müzakirə olunarkən sosialistlərdən Əliheydər Qarayev, Aslan bəy Səfikürdski, Səmədağa Ağamalıoğlu və başqaları yenə də fəallıq göstərirlər. Bu o vaxt idi ki, artıq həmin ilin fevralında Azərbaycan K(b)P yaradılmış, hakimiyyəti ələ almaq məsələsini bolşeviklər qarşılarında başlıca vəzifə kimi qoymuşdular. Hətta Parlamentin iclasında belə Ə.Qarayev bu məqsədlərini gizlətmir və yaxın zamanlarda hakimiyyəti öz əllərinə alacaqlarını bəyan edirdi. Parlamentin həmin iclasındakı çıxışında o demişdi: «Burada dedilər əlac. Əlacı sizə inqilab göstərəcək. Nə qədər ki, kapitalistlər, sərvətdarlar iş başındadır, heç bir yaxşılıq olmayacaqdır… Hökumət və məmləkəti bu bəladan qurtarmaq üçün fəhlə-kəndli hökuməti lazımdır. Siz hökumət başından çəkilib hökuməti fəhlə və kəndlilərə veriniz, onda işlər düzələcək.»

Parlamentin iclaslarında vaxtaşırı qaldırılan məsələlərdən biri də varlı balalarının ordudan yayınması problemi idi.

1919-cu il fevralın 4-də keçirilən Parlamentin 12-ci iclasında ordunun təminatından danışarkən H.K.Sanılı demişdi: «Biz Qafqazda hamıdan zəngin olduğumuz halda əsgərlərimiz necə saxlanılır? Hətta bir çoxu çörəyi öz evində yeyir. Bəs necə olur, pullar kimin cibinə girir ki, əsgərlərimizə çatmır.»

Həmin iclasda çıxış edən Qara bəy Qarabəyov isə demişdi: «Dövlətlilər əsgər getmirlər, rüşvət verib xilas olurlar. Kasıblar, sahibsizlər əsgər alınırlar.»

Həmin il fevralın 25-də hərbi məsələlərə dair Parlament iclasında çıxış edən hərbi nazir Səməd ağa Mehmandarov bu haqda belə demişdir: «Hər yerdə kasıblar əsgər alınırlar. Heç yerdə qoşun içində bir dövlətli, ya bir bəy, ya xan oğlu görmədim.»

Hərbi çağrışla bağlı 1919-cu il aprelin 15-də baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyliyə yazdığı məktubunda S. Mehmandarov bu haqda rəsmən məlumat vermişdi.

1919-cu il dekabrın 22-də N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi ikinci hökumət və onun proqramı ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı çıxış edən Q. Qarabəyov bu məsələyə yenidən toxunur: «Əxz-əsgər məsələsində, əvvəlki kimi indi də xəyanətlər davam edir. Bu bir alver yeri olmuşdur. Hər kəs beş min, on min verirsə, əsgərliyə getməyəcəkdir. Bu saat biz tanıdığımız bir çox doktorlar var ki, milyonlarca paralar alıb, minlərcə əsgəri azad edir. Kim dövlətli isə, kimin tanışı varsa, o, əsgər getmir.»

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin öz fəaliyyəti dövründə ən çox məşğul olduğu məsələlərdən biri də ermənilər və Ermənistan Respublikası ilə münasibətlər və ermənilərin ərazi iddiaları ilə bağlı məsələlər idi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Parlamenti haqqında Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul olunmuş qanunla Azərbaycan Parlamentində ermənilər üçün 21 yer ayrılmışdı. Amma Parlament fəaliyyətə başlayarkən onlar Parlamentin işinə qatılmadılar, Rus Milli Şurası ilə birlikdə onu boykot etdilər. 1919-cu ilin fevralından isə onlar Parlamentin işinə qatılaraq orada iki fraksiya – erməni fraksiyası və daşnak fraksiyası yaradırlar. Ancaq erməni deputatlar Azərbaycan Parlamentində fəaliyyətləri zamanı parlament tribunasından yalnız öz siyasi məqsədləri üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər. Parlament iclaslarının birində (7 iyul 1919) daşnak P.Çubaryan deyəndə ki, «biz erməniləri bərabər hüquqlu vətəndaşlar hesab edin» Q.Qarabəyov ona belə cavab vermişdi: «Bizim aramızda hansı bərabərlikdən söhbət gedə bilər ki, bizim bütün çağırışlarımıza, bizim bütün təkliflərimizə baxmayaraq, sizə verilmiş 21 nümayəndə yeri əvəzinə, burada sizin cəmi 8 nəfər nümayəndəniz oturub. Siz özünüz bunu istəmirsiniz. Erməni nümayəndələrinin yalnız kiçik bir hissəsi burada bu xitabət kürsüsündən istifadə edir ki, biz müsəlmanları söysün, təhqir etsin. Digər hissəsi isə müsəlmanları əldə silah qarşılayır».

1919-cu il iyunun 16-da keçirilən Parlamentin 48-ci iclasında erməni fraksiyası Bakıdakı erməni kilsəsinin anbarında silah saxlanılması ilə bağlı axtarış aparılmasına qarşı öz etirazlarını bildirərək, ermənilərin dini və milli heysiyyətlərinə toxunulduğunu iddia edir. Onlara cavab verən baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli bildirir ki, erməni fraksiyasının sorğusunda elə qələmə verilir ki, guya erməni millətinin dini heysiyyəti təhqir olunub: «Mən bunu rədd

edirəm. Əlbəttə, bir yerdə şübhəli şeylər olsa, polisin haqqı var ki, oranı yoxlasın.»

Həmin il iyunun 23-də keçirilən Parlamentin 50-ci iclasında erməni fraksiyasının tələbi ilə yenə də Bakıda erməni kilsəsindəki hadisə ilə bağlı məsələ müzakirəyə çıxarılır. Çıxış edən erməni deputatlardan P.Çubaryan, A.Malxazyan, A.Papyan, E.Taqiyonosov və başqaları yenə də Azərbaycan hökumətini ermənilərin dini heysiyyətinə toxunmaqda təqsirləndirirlər. Yenə də baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli onlara ətraflı cavab verir. Bu məsələnin müzakirəsi ilə əlaqədar çıxış edən azərbaycanlı deputat Mustafa Mahmudov isə öz nitqində deyir ki, erməni fraksiyasının verdiyi dörd sualdan biri də budur ki, guya axtarış zamanı kilsəyə ehtiramsızlıq olub. «Kamali-məmuniyyətlə erməni fraksiyasını sakit edə bilərəm ki, müsəlman milləti kilsəyə heç vaxt ehtiramsızlıq etməyib və həmişə onlara məscid nəzəri ilə baxıblar. Bunu sübut üçün deyirəm ki, buyursunlar Şamaxı tərəfinə, baxıb görsünlər nə qədər erməni kəndi dağılıbsa, kilsələri salamatdır. Amma müsəlman kəndlərində bir məscid də olsun, qalmamışdır. Əgər ehtiramsızlıqlar varsa, o ancaq bu sualı verən millət tərəfindən olunur.»

Parlamentin 1919-cu il 7-8 iyul tarixli iclasları isə həmin il iyunun 4-də Şuşa qəzasının Qeybalı kəndində baş vermiş hadisələrə həsr olunmuşdur. Belə ki, həmin gün erməni əhalisindən ibarət Qeybalı kəndinə hücum olmuş, erməni evlərinin bir qismi dağıdılmış, əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmişdir. Bundan məharətlə istifadə edən ermənilər yenidən bütün dünyada təbliğat maşınını işə salırlar. Hətta bu işin təşkilini Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun adı ilə bağlamaq istəyirlər. Bu hadisə ilə bağlı Azərbaycan hökuməti 4 nəfər parlament üzvündən ibarət komissiya yaradır. Buraya 2 nəfər erməni-daşnak – P.Çubaryan və İ.Xocayev, 2 nəfər isə azərbaycanlı – Q.Qarabəyov və Ş.Rüstəmbəyli daxil edilirlər. Onlar Qarabağa gedərək yerindəcə məsələ ilə tanış olurlar. Lakin Bakıya qayıtdıqdan sonra ümumi nəticəyə gəlib vahid fikri əks etdirən bir məruzə hazırlaya bilmirlər. Ona görə də hər nümayəndə ayrılıqda öz məruzəsini hazırlayır. Parlamentin 1919-cu il iyul ayının 7, 8 və 17-də keçirilən iclaslarında bu məsələ müzakirə edilir. Qarabağa göndərilmiş 4 nümayəndənin məruzəsi ayrı-ayrılıqda dinlənilir. Erməni deputatları Qarabağda və Qeybalıda baş vermiş hadisələrin bütün günahını azərbaycanlıların və general-qubernator X.Sultanovun üstünə yıxmaq istəyirlər. Buna cavab olaraq Q.Qarabəyov öz çıxışında deyir: «Azərbaycanlılar 20-30 dəfə çox zərər çəkmişlər, nəinki ermənilər. Bu məsələ o qədər sadə, o qədər aydındır, çətin ki, kimsəni inandırmaq lazım gəlsin. Sizin hər yerdə qəzetləriniz var, adamlarınız var, pulunuz var. Bunların köməyi ilə siz Avropada ictimai fikri bizə qarşı yönəldə bilirsiniz. Bundan sonra biz də yazacağıq.»

Bu məsələ barəsində iyulun 17-də çıxış edən baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli deyir ki, məruzələrdən belə nəticə çıxır, guya Qarabağda «iki növ adamlar vardır. Birisi zalım, o birisi məzlum. Zalımlar onlardır ki, orada olan

məzlumlara son dərəcə zülm etmişlər. Zalımlar müsəlmanlar, məzlumlar isə ermənilərdir. Guya ermənilər tərəfindən heç bir hərəkət vaqe olmamışdır.» O, qeyd edir ki, məruzələr elə bir tərzdə qurulmuşdur ki, erməni tərəfi hücum edir, müsəlman tərəfi müdafiə olunur. Elə qələmə verilir ki, guya Qeybalı kəndindən olan müsəlmanların evləri dağılmamışdır.

1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı günü Şuşa qalasının yaxınlığında olan Şuşa kəndindən verilən top atəşinin siqnalı ilə Şuşa şəhərində, Xankəndində, Şuşa, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında olan erməni əhalisi eyni vaxtda qiyam qaldırmışdır. Qiyam nə qədər böyük bir miqyasda hazırlansa da, orada olan Azərbaycan ordusunun əsgərləri ermənilərin üsyanını yatıra bilir. Ermənilər yalnız Əsgəran qalasını tuta bilirlər.

1920-ci il aprelin 1-də keçirilən Azərbaycan Parlamentinin 137-ci iclasında bu məsələ barəsində daxili işlər naziri Mustafa bəy Vəkilov məlumat verir. O, qeyd edir ki, ermənilər bu üsyana bir neçə aydan bəri böyük hazırlıq görmüşlər.

Xalqımız üçün taleyüklü ciddi məsələnin müzakirəsi zamanı «Sosialistlər» fraksiyasından olan deputatlar, xüsusilə Ə.Qarayev ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurdakı qiyamlarını bir tərəfə qoyub onun günahlarını hökumətin üzərinə yıxır. O, qeyd edir ki, bu gün erməni-müsəlman davasına xitam verəcək bir qüvvə varsa, o da Azərbaycan zəhmətkeşləridir. Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mənafeyini müdafiə edə bilən bir qüvvə varsa, o da qırmızı Rusiya qoşunlarıdır. Bu gün biz ciddi surətdə qırmızı ordu ilə danışığa girməliyik. Fəqət bu danışığı bu hökumət bacarmayacaqdır. Çünki onun əli Əli Bayramovun qanına boyanmışdır. Onun bu çıxışı məclisdə böyük etiraza səbəb olur.

Əli Bayramovla bağlı daxili işlər nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyov məlumat verir ki, bir neçə gün bundan əvvəl polis bir zaqovor və üsyan qaldırmaq planı aşkar etmişdi. Həmin planda üsyanla hökuməti yıxmaq, Parlamenti dağıtmaq, burada Şura hökuməti elan etmək nəzərdə tutulur. O zaqovora imza edənlərin biri də Əli Bayramovdur. Habelə o kağızlarda Parlament üzvü Əliheydər Qarayev cənablarının da imzası var. Bu vaxt iclas salonunda «Ar olsun! Eyib olsun! Rədd olsun xain!» nidaları eşidilir.

Şəfi bəy qeyd edir ki, polisə həmin şəxslərin tutulması əmr olunmuşdu. Polis axtarsa da, Əli Bayramovu tapa bilməmişdir.

Bu məsələ ilə əlaqədar çıxış edən Məmmədəmin Rəsulzadə deyir: ***«…Qarabağda Azərbaycan istiqlal və hürriyyətinin düşməni olan bir ünsür tərəfindən fəsad və üsyan qaldırılmışdır. Bu fəsad qarşısında hökumət və bütün məmləkət əmri-vaqe qarşısında bulunaraq mübarizə edir. Burada digər bir sui-qəsdin şəriki, Qarabağda deyil, Bakının özündə, Azərbaycanın mərkəzində böyük bir üsyan qaldırmaqda iştirak edən birisi, bir asi burada deyir ki, nə qədər siz biz asilər ilə üzləşməmisiniz, Qarabağ asiləri ilə mübarizə edə bilməyəcəksiniz, bundan sonra bu üsyanı yatırmaq üçün hökuməti, ümumi idarəni biz asilərin əlinə verməlisiniz. Əfəndilər! Üsyana***

çağıranın adı Əliheydərmi olsun, ya Vartazarmı olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı və ya Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir.»

Sonra M.Rəsulzadə bildirir: «Bizə deyirlər ki, siz ermənilərlə mübarizə edə bilməzsiniz, bu mübarizəni Azərbaycan davam edə bilməz, bunun üçün Sovet Rusiyasının qırmızı ordularını buraya gətirməlisiniz. Bu nədir? Bunu söyləyən əcəba kimdir? Bunu deyən Azərbaycan xalqının nümayəndəsidir və yaxud Məclisi Məbusan üzvü sifətilə guya bizimlə Azərbaycanın müqəddəratı məsələsində şərik görünən Rusiya vəkilidir? Öz içərimizdən bizə ultimatum verir, bizi qırmızı Rusiyanın orduları ilə qorxudur?»

Bu zaman salondan «Ar olsun!» nidaları eşidilir. M.Rəsulzadə sözünə davam edərək deyir: «Bumudur vətənpərvərlik? Böyləmi danışar bir Cümhuriyyət Parlamentinin üzvü? Böyləmi sözlər söylər bir xalq nümayəndəsi?»

Sonra sözünə davam edən natiq üzünü Ə.Qarayevə tutaraq bildirir ki, rusların pulu ilə bombalar alıb bizi o vasitə ilə hesablaşdırmaq istəyirsinizsə, qoyun millət öz işini görsün. Əgər ruslar sənin kimilərin əqli ilə Şərq məsələlərini həll edəcəklərsə, onda mən onlara inanmıram.

Sonra yenə söz alan Ə.Qarayev «Azərbaycan istiqlalının yeganə bir müdafiəçisi varsa, o da Azərbaycan kommunistləridir» deyir. Daha sonra o, bildirir ki, «...Rusiyanın qırmızı qoşunu Azərbaycan sərhədlərini keçməyəcək və Azərbaycanı bərbad etməyəcəkdir. Onlar Azərbaycan füqareyi-kasibəsinin əlində tutduğu bayrağa böyük qiymət verirlər.»

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıması haqqında Azərbaycan hökumətinin təkidli müraciətlərinə qarşı Sovet Rusiyası hökumətinin susduğu bir vaxtda Ə.Qarayevin bu cür çıxışına M. Rəsulzadə haqlı olaraq belə cavab vermişdi: «Bunu biz səndən deyil, Çiçerinin ağzından eşitmək istəyirik. Sən hələ uşaqsan.»

Qarabağda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər müzakirə olunarkən başlıca məsələ bir tərəfdə qalır. Hakimiyyət və partiyalar arasındakı mübarizə ön plana çəkilir. Parlament üzvü Ağa Aşurov bu cür müzakirəyə etirazını bildirərək deyir: Yenə partiyabazlıq, yenə xalqın ayağından dartmaq… «Əfəndilər, bu gün yanğın vardır. Ev yanır, amma biz yığılıb gələcəkdə onun daşdanmı və ya ağacdanmı tikilməsini mübahisə edirik. Gəlin yanğını söndürək, sonra bunları danışarıq.»

1919-cu ilin avqustunda ingilislər Azərbaycanı tərk edirlər. Azərbaycan hökumətinin bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq onlar öz donanma gəmilərinin bir hissəsini Azərbaycana deyil, Denikinə verirlər. Bununla bağlı 1919-cu il avqustun 28-də keçirilən Parlament iclasında «Sosialistlər» fraksiyası hökumətə sorğu verir və həmin iclasda bu barədə çıxış edən sosialist Əhməd Cövdət Pepinova cavab verən baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli deyir ki, burada sosialistlərin qaldırdığı məsələlər haqqında düşünəndə görürük ki, «Əhməd bəy iki cür arşın qollayır. Birisi Denikin, ikincisi bolşevik. Birinci məsələyə gələndə Denikinin Bakıda qərargahı var, rəsmi

möhürləri var. Millətə (rus milləti nəzərdə tutulur – A.P.) işləyir deyir. Fəqət bolşeviklərdən bəhs olunanda deyirlər ki, xeyr, onlara toxunmaq olmaz. Hürriyyəti-vicdan var, hürriyyəti-kəlam var… Məlumunuzdur ki, cəmiyyətimiz arasında bolşevizmin artmasına çalışanlar və hökuməti yıxmaq istəyənlər də vardır. Bolşevikləri buraya dəvət edəlim deyənlər də var, hətta bizim içimizdə də var. Onun üçün mən yenə təkrar edirəm ki, bolşevizm bizim üçün bir təhlükədir, bəlkə də böyük təhlükədir.»

Öz nitqində Nəsib bəy Yusifbəyli bildirir ki, Əhməd əfəndi bir tərəfə tam sərbəstlik vermək istədiyi halda, digər tərəfi boğmaq istəyir. ***Lakin hər şeyin bir həddi var. İstər bolşevik olsun, istər menşevik olsun, istər Denikin tərəfdarı olsun, hüdudu keçərsə, onun hərəkəti bizim tərzi-idarəyə sədəmə vurarsa, onu orada dayandıraram.***

Sonra o, deyir: «Mən heç görmədim ki, Əhməd əfəndi bir kərə də olsun hətta ədalətsiz olaraq tutduğum Denikin adamlarından birinin xilası üçün xahişə gəlsin. Lakin hətta tam ədalətli şəkildə də olsa elə bir bolşevik tutmadım ki, Əhməd əfəndi onun xilası üçün xahişə gəlməsin.»

1919-cu il oktyabrın ayının 9-da keçirilən Parlamentin 81-ci iclasında «Üsyançılar və hökumət əsaslarına sui-qəsd edənlərin məsuliyyəti haqqında» qanunun layihəsi müzakirə edilərkən S.Ağamalıoğlu bu layihəyə qarşı qəti etirazını bildirir. O, deyir: «Bu qanunla istəyirlər ki, o azadlıq, hürriyyət ki, almışıq, onun səbəbinə evimizdə də olsa danışırıq, istəyirlər onu da alıb dibindən götürsünlər. Görünür, Azərbaycan bu az hürriyyətdən də yorulub. O gündən ki Parlament dəvət olunub, bu azadlığı az-az əlimizdən almağa başlayıblar. Bu günədək mıs-mıs deyirdilər, bu gün isə mustafa deyirlər.»

Əhməd Cövdət Pepinov isə öz çıxışında deyir: «Məsələ burasındadır ki, o məmləkətdə ki söz azadlığı yoxdur, o məmləkət yaşamaz, dirilməz.»

Onlara cavab verən M.Rəsulzadə bildirir ki, «Əgər hürriyyət məmləkətdə qanun olmamaq icab edərsə, o zaman məmləkət hərc-mərc içində bərbad olar, anarxiya doğar. İştə o zaman siz də istibdadın təkrar geri dönməsini təmin edərsiniz.»

Sonralar Parlamentin bir neçə iclasında bu qanun layihəsinin yenə də qızğın müzakirəsi keçirilir. «Sosialistlər» fraksiyasından olan deputatlar — S. Ağamalıoğlu, Ə.Qarayev, İ.Əbilov, Ə.C.Pepinov, H.K.Sanılı çıxış edərək təqdim olunmuş qanun layihəsinin ölkədə söz və mətbuat azadlığını daha da məhdudlaşdırdığını qeyd edirlər. Onlara kəskin cavab verən M.Ə.Rəsulzadə və A.Q.Kazımzadə bildirirlər ki, sosialistlərin məqsədi ölkədə söz və mətbuat azadlığı adı altında anarxiya yaratmaq, axır nəticədə isə bolşevikləri Azərbaycana gətirməkdir.

Məmmədəmin Rəsulzadə deyir: ***«Burada Qarayevin müdafiə etdiyi hürriyyəti–mətbuat deyil, anarşi-mətbuatdır. Mətbuatda bir əndazə və nizam lazımdır. Bunu istəməyənlər hürriyyəti-mətbuatı deyil, anarşi mətbuatı müdafiə edirlər.»***

Özünün əlavə çıxışında Ə.Qarayev qeyd edir ki, «Mətbuat nizamnaməsi haqqında» qanun layihəsi «Füqəra sədası»na qarşıdır. Ona cavab verən Məmmədəmin Rəsulzadə bildirir ki, «Siz dediyiniz o, «Füqəra sədası» deyil, füqəranı aldadanların nidasıdır.»

1919-cu il noyabrın 24-də keçirilən Parlamentin 100-cü iclasında 600 milyon manat kağız pul kəsmək üçün hökumətə icazə verilməsi haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi gedişində məlum olur ki, ingilislər Azərbaycanda olarkən onlara 177 milyon manat pul borc verilmiş, lakin onlar borcu geri qaytarmamışlar.

Bununla bağlı çıxış edənlərdən «Əhrar» fraksiyasından Muxtar Əfəndizadə hökuməti tənqid edir ki, niyə ingilislərə bu qədər pul borc vermisiniz. Ona cavab olaraq Ağa Aşurov deyir: «...Bilməlisiniz ki, hökumət o pulu öz xoşuna verməmiş, verməyə məcbur olmuşdur. Nə üçün yadınızdan çıxarırsınız keçən il bu vaxtdakı halınızı? Görünür ki, adamın yadından yaman şey çox tez çıxır. Əgər yadınızda olsa, bilərsiniz ki, biz o pulları verməyə məcbur idik.»

1919-cu il dekabrın 22-də Nəsib bəy Yusifbəyli yeni təşkil etdiyi sayca 5-ci və özünün 2-ci hökumətinin proqramı ilə Parlamentdə çıxış edir. Hökumət proqramının müzakirəsi zamanı çıxış edən Parlament üzvləri A.Malxazyan və V.Kravçenko proqramın xarici siyasətlə bağlı müddəalarını tənqid edirlər. V.Kravçenko öz çıxışında bildirir ki, «biz hər zaman bir nöqteyi-nəzərdə, yəni böyük, vahid və bölünməz Rusiya fikrindəyik!»

Onların çıxışları Parlament üzvləri tərəfindən narazılıqla qarşılanır. Onlara cavab verən Məmmədəmin Rəsulzadə bildirir: «Kravçenkonun «böyük, vahid və bölünməz Rusiya!» çağırışına qarşı pək haqlı olaraq Parlament bir gurultu yapdı. Məncə, elələrinin hökumət daxilində deyil, Parlamentdə əyləşməyə də haqları yoxdur.»

Erməni fraksiyası adından çıxış edən A.Malxazyan Azərbaycanda yaşayan ermənilərin hüququnun tapdalandığından, bütün hakimiyyət və hüquq mühafizə orqanlarında ermənilərin təmsil edilmədiyindən şikayətlənir. Ona cavab verən M.Rəsulzadə deyir: «Erməni fraksiyası naminə söz söyləyən zat özünə sosialist adı verdiyi halda buraya bütün erməni firqələrinin nümayəndəsi şəklində çıxdı… Siz hökumət rəisindən tələb edirsiniz etiraf etsin ki, bu günə qədər Azərbaycan erməniləri təcavüzə məruz qalmışlar. Siz dünyanın heç bir yerində olmayan şeyi tələb edir, deyirsiniz ki, ermənilərin sayı nisbətində onlardan idarə məmurları qəbul etməlidir, qorodovoylara varıncaya qədər hökumət milliyyət əsasını qoyaraq vəzifələri bölməlidir.»

Natiq sözünə davam edərək deyir ki, «heç bir hökumət rəisi belə ölçüsüz tələbləri qəbul edə bilməz. Belə tələb qoyanları Ermənistana baxmağı tövsiyə edirəm. Orada hökumətdə bir nəfər də olsun türk yoxdur. Bütün Ermənistan parlamentində iki nəfərdən artıq müsəlman görünməz. Gürcüstana baxın, orada ermənilər də var, azərbaycanlılar da. Fəqət hökumətdə nə erməni var, nə müsəlman.»

Yuxarıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyəti zamanı bir sıra vacib məsələlərin müzakirəsinə aid gətirdiyimiz qısa məlumatlar o dövrdə Cümhuriyyət Parlamentində müzakirə olunan məsələlərin çox cüzi bir hissəsi haqqındadır.

Maraqlanan şəxslər Parlament iclaslarının çap olunmuş protokolları və stenoqrafik hesabatları ilə tanış ola bilərlər. Onlar orada ölkəmizdə 1918-1920-ci illərin parlament həyatı, ölkə tarixinin bu və ya digər məsələlərinə aid çoxlu faktik bilik əldə edə bilərlər.

Tahir QAFFAROV,
tarix elmləri doktoru,
professor

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA QANUNVERİCİLİK

Azərbaycanın qanunvericilik hakimiyyəti XX əsrin böyük bir bölümündə – sovet hakimiyyəti dövrü adlanan 1920-1991-ci illərdə bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı mühüm xarakterik cəhətlərə malik olmuşdur. Onların bəziləri bütün keçmiş sovet respublikalarına xas ictimai-siyasi, iqtisadi quruluşun, rejimin doğurduğu ümumi cəhətlər idisə, bir qrupu da Azərbaycan dövlətinin yerləşdiyi məkanın geosiyasi dəyəri, böyük maddi sərvətləri, xalqın mənsubiyyəti və mentaliteti ilə bağlı münasibətlərin yaratdığı özünəməxsus cəhətlər idi. Ən xarakterik cəhət 70 ildə müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçməsinə, forma və kəmiyyət baxımından müəyyən dəyişikliklərə uğramasına baxmayaraq onun asılı bir dövlətin qanunvericilik orqanı olması idi. Digər mühüm cəhət bu orqanın təkpartiyalı siyasi sistemdə, Kommunist Partiyasının «parçala, hökm sür» prinsipinə əsaslanan metodlarla amiranə rəhbərliyi şəraitində fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı idi. Onun qəbul etdiyi qanunlar və qərarlar Kommunist Partiyasının siyasi, iqtisadi və ideoloji məqsədlərini reallaşdırmaq üçün hüquqi baza yaradırdı.

Sovet dövründə Azərbaycanın qanunvericilik hakimiyyəti orqanı hakimiyyət strukturunda tutduğu mövqeyinə, imkan və səlahiyyətlərinə, təşkilat və fəaliyyət formalarına görə müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Sovet Rusiyasının istilaçı ordusunun hücumu, habelə daxildə siyasi qüvvələrin kəskin qarşıdurması nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra qurulmuş sovet hakimiyyətinin ilk ilində Azərbaycanda qanunvericilik və nəzarət orqanı olan Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il aprelin 29-da bundan üç gün əvvəl AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Komitəsi Bakı bürosunun birgə iclasında təşkil olunmuş Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin qərarı ilə yaradılmışdı. Sovet Azərbaycanının ilk qanunvericilik orqanına yalnız azərbaycanlı kommunistlər N.Nərimanov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov, M.D.Hüseynov, H.Sultanov, Ə.Alimov daxil idilər. Təbii ki, bu təşkilatın real səlahiyyəti yox idi, müstəqil deyildi. Real hakimiyyət əslində RK(b)P-nın yerli təşkilatı olan AK(b)P MK-ya, daha dəqiq desək, katibliyi ermənilər tərəfindən sanki varisliklə bir-birinə ötürülən Bakı bürosuna məxsus idi.

O illərdə əsasən başqa millətdən olan rəhbərlər tərəfindən idarə olunan, cəlbedici olsa da, əslində mahiyyətcə müsəlman, türk dünyasına yad bir

ideologiyanın daşıyıcısı olan bu təşkilat Moskvadakı ağalarının əlində oyuncaq, xalqı parçalamaq və diz çökdürmək vasitəsi idi. Onun göstərişi ilə yerli şəraiti, əhalinin mentalitetini nəzərə almadan Azərbaycanın qanunvericilik hakimiyyəti orqanı fəhlə sinfinin maraqlarını qabardıb bayraq edən, əslində isə öz ambisiyalarının quluna çevrilmiş bir qrup bolşevik liderin iradəsi ilə kobud, zorakı metodlarla həyata keçirilən siyasi, iqtisadi islahatların və mədəni inqilabın hüquqi bazasını yaradan radikal qanunlar qəbul etdi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müdafiə Nazirliyini, Azərbaycan milli ordusunu «burjua hərbi təşkilatları» adı ilə ləğv etdi. İşğalçı XI Ordu tabeliyində Azərbaycan hərbi hissələrini təşkil etdi. Milli atıcı diviziya yaratdı. Onun dinməz razılığı ilə milli ordu generalları həbs edildi. 266 zabit güllələndi. Mayın 5-də qanunvericilik orqanı bəy, xan torpaqlarının müsadirə edilməsi və kəndlilərə pulsuz paylanması haqqında dekret verdi. Onun qərarı ilə kənd və qəza torpaq komitələri yaradıldı. Kəndlilərə 1300 min desyatin torpaq paylandı. Neft sənayesi (24 may), meşə, su, yerin təki (1 iyun), banklar, Xəzər ticarət donanması (iyun) milliləşdirildi. İstehsal üzərində fəhlə nəzarəti haqqında dekret verildi. Silklərin və vətəndaş rütbələrinin ləğvi haqqında dekret verildi (12 may), bütün titullar ləğv edildi, əvəzində Azərbaycan vətəndaşı adı müəyyən olundu. Vicdan azadlığı haqqında dekret verildi, din məktəbdən ayrıldı (15 may).

İnzibati dəyişikliklər həyata keçirildi. General qubernatorluq, Bakı şəhər rəisliyi, quberniya polis idarəsi ləğv olundu. Qanunvericilik orqanının qərarı ilə məhkəmə islahatı keçirildi. Azərbaycan Məhkəmə Palatası, Bakı, Gəncə dairə məhkəmələri, Zaqatala dairə şəriət məhkəməsi ləğv olundu. «Xalq məhkəmələri haqqında» dekret verildi (12 may). Hakimlərin və müavinlərinin seçilməsi, məhkəmə, istintaq və icraat qaydaları müəyyən edildi. Mühakimə prosesləri yerli əhalinin dilində aparılmağa başlandı.

1920-ci il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR Sovet Rusiyası ilə bağlamağa məcbur olduğu hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə ilə özünün hərbi və iqtisadi müstəqilliyini itirdi və təbii ki, respublikada bu sahəyə aid qanun yaradıcılığı fəaliyyəti, demək olar ki, dayandırıldı.

Respublikanın siyasi müstəqilliyi də tamamilə formal xarakter daşıyırdı. Xalqda hakimiyyətin ona məxsus olması illüziyası yaratmaq üçün nümayəndəli hakimiyyət orqanları sisteminin təşkilinə başlanıldı. Mayın 20-də Bakı Sovetinə seçkilər keçirildi. Seçki qaydası elə müəyyən olunmuşdu ki, paytaxt Sovetində qeyri-müsəlman deputatların çoxluğu təmin edilsin. Azərbaycan qanunvericilik orqanının 23 sentyabr tarixli dekreti ilə kənd və sahə (rayon) inqilab komitələri əvəzinə əvvəl yoxsul və ortabab kəndlilərdən ibarət yoxsul komitələri, 1921-ci ilin baharında isə fəhlə və kəndli deputatları sovetləri seçilməyə başlandı. Respublikada 30 min deputatı olan 1400 kənd soveti təşkil edildi. Şəhər sovetlərinə hər min nəfərdən bir, kənd sovetlərinə

isə hər beş min nəfərdən bir deputat seçilməsi qaydası müəyyən olunmuşdu. Birinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayına seçkilər də bu qaydada keçirildi. Deputatların əsasən yoxsul və təbii ki, hazırlıqsız, səbatsız fəhlə və kəndlilərdən, kommunistlərdən seçilməsi parlamentin yuxarıdan idarə edilməsini asanlaşdırırdı.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının fəaliyyətinin birinci dövrü üçün xarakterik cəhətlərdən biri onun üzvlərinin həyata keçirilən islahatların metodlarına münasibətdə «sağ» və «sol» qüvvələrə parçalanması və kəskin mübarizə aparması idi.

Sosialist islahatlarının həyata keçirilməsində, xüsusən milliləşdirmə və müsadirə, din, sinfi düşmən barəsində siyasətin reallaşdırılmasında sərt tədbirlərə, yakobinsayağı terrora üstünlük verən sollarla (M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev), Sovet Rusiyasında inqilabi dəyişikliklər zamanı yol verilmiş səhvlərin, xüsusən xırda burjuaziyanın və ortabab kəndlilərin əmlakının müsadirə edilməsi, xırda sənaye sahələrinin və ticarətin milliləşdirilməsi təcrübəsinin Azərbaycanda təkrar olunmamasını, xalqın dininə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmasını tələb edən Nəriman Nərimanov və onun tərəfdarları – müsəlman kommunistlər arasında ixtilafı bəhanə edən Mərkəz buraya öz canişinini təyin etdi.

1920-ci ilin noyabrında Azərbaycanın qanunvericilik orqanına ümumi siyasi rəhbərliyə Serqo Orconikidze göndərildi. Bu, əslində, Nəriman Nərimanovun respublikaya rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmasında ilk addım idi. 1921-ci ildə keçirilən təmizləmə prosesində onun tərəfdarlarından 35 min nəfər partiyadan və sovet orqanlarından çıxarıldı. Başı çəkişmələrə qarışan, daim Moskvanın nəzarəti altında fəaliyyət göstərən Azərbaycanın qanunvericilik orqanı respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulmasına, torpaqlarının hərraca qoyulmasına, xalqın parçalanmasına, mənəvi haçalanmasına, dilinin, dininin təhqir olunmasına, repressiyalara məruz qalmasına, sərvətlərinin talan olunmasına, ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsinə mane ola bilmirdi, əksinə, çox vaxt bunlar üçün hüquqi əsas yaradan aktlar qəbul edirdi.

1921-ci ilin mayında Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasının qəbulu və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması (ilk sədri Muxtar Hacıyev idi) ilə əlaqədar respublikada qanunvericilik hakimiyyəti orqanının tarixində ikinci dövr başlandı. Bu mərhələdə qanunvericilik orqanı yeni formatda və tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. İndi bu orqana seçkilər, demək olar ki, çoxpilləli idi. Əvvəl ali hakimiyyət orqanı olan Ümumazərbaycan qurultayına seçkilər keçirilir, sonra qurultay qanunvericilik orqanı olan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini, o isə özünün Rəyasət Heyətini seçirdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 75 üzvü və 25 namizədi vardı. Rəyasət Heyəti isə 13 nəfərdən ibarət seçilirdi. Oraya, demək olar, bütün partiya rəhbərləri daxil idi. Bu, respublikanı Zaqafqaziya Federasiyasına və SSRİ-yə qatmaqla onun

formal siyasi müstəqilliyini ləğv etmək prosesini asanlaşdırmağa mühüm təsir göstərdi.

Birinci Zaqafqaziya Sovetləri qurultayında (10-13 dekabr 1922-ci il, Azərbaycandan 175 deputat iştirak edirdi) Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (150 üzv və 50 namizəd) seçildi. Bu qanunvericilik orqanının sədrlərindən biri Səmədağa Ağamalıoğlu, Rəyasət Heyətinin katibi Böyükağa Talıblı seçildilər. Burada Zaqfederasiyanın Konstitusiyası qəbul olundu. Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bu respublikanın Rusiya, Ukrayna və Belorusiya ilə birlikdə SSR İttifaqı təşkil etməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada I Ümumittifaq sovetlər qurultayında təşkil edilmiş SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dörd sədrindən biri də Nəriman Nərimanov seçildi.

Azərbaycanın 1922-ci ilin martında Zaqafqaziya Respublikaları Federativ İttifaqına, həmin ilin dekabrında vahid dövlət olan Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına və onun tərkibində SSRİ-yə qatılması Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin mövcud formal müstəqilliyini də itirməsi, birbaşa Zaqafqaziya və SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitələrindən asılı vəziyyətə düşməsi və fəaliyyətində prinsipcə yeni bir dövrün başlanması demək idi.

Bütün bu qanunvericilik orqanlarında Azərbaycan nümayəndələrinin iştirak etməsinə, hətta yüksək vəzifə tutmasına baxmayaraq, mərkəzin əli ilə antiazərbaycan siyasəti yeridilirdi. Hətta vəziyyət o yerə çatmışdı ki, yüksək vəzifə sahibi olan azərbaycanlı kommunistlər arasında belə narazılıq baş verirdi. Məsələn, əvvəllər özünü Nəriman Nərimanova və onun tərəfdarlarına qarşı barışmaz mübariz kimi göstərib Orconikidze və Mirzəyanın köməyi ilə AK(b)P MK katibi vəzifəsinə qalxa bilmiş Əyyub Xanbudaqov 1924-cü ildə Moskvanın Azərbaycanda sovet və partiya işinə hədsiz müdaxiləsinə, respublikanın simasızlaşdırılmasına, buraya rusların köçürülməsinə, milli kadrlar hazırlığına diqqət yetirilməməsinə qarşı açıq çıxış etmişdi. 1924-cü ilin mayında o, rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı və partiyadan qovuldu. Azərbaycana qarşı aparılan ədalətsiz siyasəti SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin həmsədri Nəriman Nərimanov RK(b)P MK-ya, Stalinə yazdığı «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı məşhur məktubunda cəsarətlə ifşa etdi. Azərbaycanın taleyinin daşnaklara tapşırıldığını bildirdi. 1928-30-cu illərdə milli təmayülçülərə qarşı keçirilən təmizləmə kampaniyasında 6,3 mindən çox adam nümayəndəli hakimiyyət orqanlarından qovuldu, repressiyalara məruz qaldı.

1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Mehri-Cəbrayıl qəzalarından 24 kənd, Aşağı Zəngəzurdan 1065 desyatin torpaq sahəsi, 1929-cu ildə daha 13 min hektar Azərbaycan ərazisi – Nüvədi, Tuğut və Yernəzir kəndləri, habelə Naxçıvandan 9 kənd, Qaymaqlı ilə Kürumuzlu arasındakı sahələr (228,9 desyatin) Ermənistana verildi. Zaqafqaziyanın və SSRİ-nin qanunvericilik orqanlarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan nümayəndələri isə

respublikanın suveren hüquqlarının pozulmasına qarşı əməli bir iş görə bilmədilər.

Ölkədə, xüsusən 20-ci illərin ortalarından «NEP»-ə son qoyulması, inzibati-amirlik üsuli-idarəsinin inkişaf etməsi qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarının işinin xarakterinə mühüm təsir göstərdi. Mövcud siyasi və iqtisadi sistemin qorunması, məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində qanun yaradıcılığı prosesi xeyli sürətləndi. 1922-23-cü illərdə Rusiya Federasiyasının qanunları nümunəsində Cinayət Məcəlləsi, Mülki Məcəllə, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi və Torpaq Məcəlləsi hazırlandı və qəbul edildi. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1922-ci ilin dekabrında Məhkəmə haqqında Əsasnamə qəbul etdi. Xalq məhkəmələrindən, Bakı, Gəncə dairə məhkəmələrindən və Ali Məhkəmədən ibarət vahid məhkəmə sistemi yaradıldı. 1923-cü ildə Xalq Ədliyyə Komissarlığı haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Üç il sonra ədliyyə komissarına respublikanın Baş prokuroru səlahiyyəti verildi. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə 1925-28-ci illərdə inzibati məhkəmələr sistemi tətbiq olundu. Qanunvericilik orqanı yanında Baş İnzibati Məhkəmə, Bakı, Gəncə, Naxçıvan və Xankəndidə vilayət inzibati məhkəmələri yaradıldı.

Yerli nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının sayı 1923-cü ildə heç bir əsas olmadan yarıbayarı azaldıldı. Lakin tezliklə bunun düşünülməmiş addım olduğu, çətinliklər yaratdığı məlum oldu. İki il sonra yenidən islahat keçirildi və bu sovetlərin sayı 600-dən 1428-ə çatdırıldı. 62 əvəzinə 141 dairə (rayon) icraiyyə komitəsi təşkil edildi. 1925-ci ildə yerli nümayəndəli hakimiyyət orqanlarında 46 min deputat fəaliyyət göstərirdi.

1927-ci ilin martında beşinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayı Rusiyanın Əsas Qanunu nümunəsində hazırlanmış Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyasını qəbul etdi. Bu vaxta qədər respublikanın siyasi, iqtisadi həyatında baş vermiş hüquqi dəyişikliklər özünün konstitusiya əsasını tapdı.

1936-cı il tarixli SSRİ Konstitusiyasına və ona müvafiq 1937-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına əsasən Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı 1938-ci ildən yeni formatda – respublikanın Ali Soveti kimi təşkil olundu. Lakin bu, adi forma dəyişikliyi deyildi. Mövcud ictimai-siyasi durum, siyasi sistemin bütün pillələri üzərində partiya təzyiqinin artması, ayrıfikirliyin düşmənçilik kimi qiymətləndirilməsi, repressiya maşınının sürət götürməsi, təşəbbüslərin buxovlanması insanları dövlətçiliyə yadlaşdırırdı. Deputatların tərkibi, kimlərin seçilməsi, parlamentdə neçə nəfər fəhlə, kolxozçu, qulluqçu, qadın, gənc, bitərəf və s. olması yuxarıdan müəyyən edilirdi.

Birinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə birbaşa seçkilərdə (24 iyun 1938-ci il) seçilmiş 310 deputatdan 107-si fəhlə, 88-i kolxozçu, 115-i ziyalı-qulluqçu, bunlardan 193-ü azərbaycanlı, 38-i erməni, 36-sı rus, 72-si qadın idi. Onların arasında respublikada nüfuzu olan yazıçı və alimlər, incəsənət xadimləri, əmək adamları – Səməd Vurğun (1-ci çağırış), Mustafa

Topçubaşov (1-10-cu çağırışlar), Süleyman Rüstəm (1-11-ci çağırışlar, 8-11-ci çağırışlar Ali Sovetin sədri), Əziz Əliyev (1,3-cü çağırışlar) və başqaları vardı. Sonralar Azərbaycan parlamentinə görkəmli alim Fuad Əfəndiyev (3-6-cı çağırışlar), bəstəkar Fikrət Əmirov (4-9-cu çağırışlar), yazıçı, partiya xadimi Şıxəli Qurbanov (5,7-ci çağırışlar), görkəmli hüquqşünas Abbas Zamanov (8-9-cu çağırışlar), görkəmli fizioloq alim Abdulla Qarayev (2-ci çağırış), rəssam Mikayıl Abdullayev (5-9-cu çağırışlar), aktrisa Mərziyə Davudova (2-5-ci çağırışlar), rejissor Ədil İsgəndərov (4-5-ci çağırışlar) və başqaları deputat seçildilər.

Birinci çağırış SSRİ Ali Sovetində isə Azərbaycanı 52 deputat (11-i İttifaq Sovetində, 41-i Millətlər Sovetində)- bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov (1-2-ci çağırışlar), şair Səməd Vurğun (1-4-cü çağırışlar), yazıçı Mirzə İbrahimov (1-5, 7, 8, 10-cu çağırışlar), akademik İ.M.Qubkin, professor Mirəsədulla Mirqasımov (1-3-cü çağırışlar), professor Əziz Əliyev (1-3-cü çağırışlar), kolxozçu, əmək qəhrəmanı Bəsti Bağırova (1-3-cü çağırışlar), sonrakı çağırışlarda şair Abdulla Şaiq (2-4-cü çağırışlar), müğənni Rəşid Behbudov (7-9-cu çağırışlar), bəstəkar Qara Qarayev (5-9-cu çağırışlar), görkəmli alimlər Həsən Abdullayev (8-9-cu çağırışlar), Əliəşrəf Əlizadə (2-ci çağırış), əmək qabaqcılları Şamama Həsənova (4-11-ci çağırışlar, 1960-74-cü illərdə SSRİ Ali Soveti sədrinin müavini), Sərdar İmrəliyev (6-9-cu çağırışlar) və başqaları təmsil edirdilər.

Deputatların sayı və tərkibi demoqrafik dəyişikliklərə uyğun şəkildə, əvvəlki proporsiyalar gözlənilməklə sonralar müəyyən qədər dəyişmişdi. Məsələn, 1967-ci ildə yeddinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə 380 deputat seçilmişdi. Onların 96 nəfəri fəhlə, 85 nəfəri kolxozçu, 123 nəfəri qadın, 84 nəfəri bitərəf, 293 nəfəri azərbaycanlı, 31 nəfəri erməni, 41 nəfəri rus idi. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, Kommunist Partiyasının əslində bütün dövlət funksiyalarını mənimsədiyi, yerdən hər bir siyasi təşəbbüsün düşmənçiliklə qarşılandığı şəraitdə onlar səmərəli fəaliyyət göstərə bilmirdilər. Buna görə də nümayəndəli qanunvericilik orqanlarına seçilmiş azərbaycanlılar 1937-38-ci və sonrakı illərdə respublikanın elmi, mədəni, siyasi elitasının məhv edilməsinə, xalqın genofonduna zərbə vurulmasına, torpaqlarının dəfələrlə parça-parça qoparılıb Ermənistana verilməsinə qarşı etiraz səslərini qaldıra bilmədilər. Əksinə, yuxarının təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1938-ci il mayın 7-də Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər və Qazax bölgələrindən 2 min hektar torpaq sahəsinin Ermənistana verilməsi haqqında protokolu təsdiq etdi. (Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, o zaman sadə insanlar, kənd camaatı yerlərdə müqavimət göstərdilər və torpaqlarını əldən vermədilər. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il mayın 7-də 1938-ci ildə qəbul etdiyi bu bədnam qərarını yenidən təsdiq etdi. Lakin az sonra hakimiyyətə gəlmiş cənab Heydər Əliyev bu qərarın icrasına yol vermədi).

Xalqın dövlətçilik fəaliyyətinə yadlaşmasını hətta 1953-cü ildə Stalinin vəfatından sonra əmələ gələn müvəqqəti siyasi isinmə, «şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələrinin aradan qaldırılması», «sosialist demokratiyasının dərinləşdirilməsi» şüarları altında həyata keçirilən islahatlarla əlaqədar yaranan yeni siyasi mühit də aradan qaldıra bilmirdi. Bunun bir səbəbi islahatların kosmetik xarakter daşıması, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi əsaslarının toxunulmaz qalması idisə, başqa bir səbəbi sovet mühitində, kommunist ideologiyasının təzyiqi altında formalaşmış, tərbiyə olunmuş bir çox insanların şüurunda təşəbbüssüzlüyün, ətalətin kök salması, bəzilərinə əlverişli olan köhnə münasibətləri mühafizəkarcasına qorumaq cəhdləri idi. Lakin mövcud olan məhdud imkanlardan xalqın xeyrinə istifadə etmək, diqqəti cəlb etmədən milli-mənəvi oyanışa kömək göstərmək üçün ehtiyatlı addımlar atılırdı. Məsələn, 1950-ci illərin birinci yarısında Azərbaycan dilinin dövlət işlərində istifadə olunması, 1960-cı illərin ortalarında Novruz bayramının «bahar bayramı» adı ilə geniş qeyd edilməsi təşəbbüsləri irəli sürülmüşdü.

Lakin bu istiqamətdə məqsədyönlü iş Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildiyi vaxtdan başlandı və ardıcıl surətdə davam etdirildi. Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının, parlamentin işini xalqın iqtisadi, sosial-mədəni tərəqqisi və milli oyanışı siyasətinin reallaşmasına yönəltdi. Partiya lideri olmaqla bərabər o həm də SSRİ Ali Sovetinin (8-10-cu çağırışlar) deputatı, onun yuxarı palatası olan İttifaq Sovetinin sədr müavini (9-cu çağırış), habelə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (7-10-cu çağırışlar) deputatı və Rəyasət Heyətinin üzvü kimi geniş dövlətçilik fəaliyyəti göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə SSRİ rəhbərliyi – Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malik beş mühüm qərar qəbul etdi. Onların hər biri Azərbaycanın xalq təsərrüfatının inkişafına ittifaq fondundan külli miqdarda vəsait ayrılmasına əsas oldu. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi kadr siyasəti bütün sahələrdə olduğu kimi, qanunvericilik orqanına da ən bacarıqlı və layiqli adamların seçilməsinə imkan yaratdı. Ali Sovetin işi xeyli fəallaşdı, yeni daimi komissiyalar yaradıldı, onların səmərəli işləməsi üçün tədbirlər görüldü. Azərbaycan parlamenti respublikanın iqtisadi, mədəni inkişafı üçün hüquqi baza yaradan onlarca qanun qəbul etdi. Heydər Əliyev respublikada qanunçuluğun hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlərin təşəbbüsçüsü oldu.

1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın Mülki, Mülki-Prosessual, Cinayət-Prosessual məcəllələrinə əlavələr və dəyişikliklər edildi. Azərbaycan SSR-in məhkəmə quruluşu, səhiyyə, dövlət notariatı, xalq təhsili, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə edilməsi, Nazirlər Soveti, xalq deputatları sovetləri haqqında qanunlar, Torpaq və Əmək haqqında qanunlar məcəllələri, İnzibati hüquq pozuntuları haqqında, Ailə və nikah haqqında məcəllələr qəbul edildi. Heydər Əliyev

Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulmasına yönələn bütün cəhdlərin qarşısını vaxtında, qətiyyətlə alırdı. SSRİ-nin 1977-ci ilin oktyabrında qəbul olunmuş Konstitusiyası hazırlanarkən ermənilərin belə cəhdləri xüsusən artmışdı və yalnız Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərləri qarşısında qoyduğu qəti tələblər nəticəsində o vaxt Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinə baxılmadı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Konstitusiya Komissiyasının hazırladığı və 1978-ci il aprelin 21-də qəbul edilmiş Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası mövcud olan məhdud imkanlar daxilində xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasları genişləndirdi. Azərbaycan dili respublikada dövlət dili statusu aldı.

«Qoy ədalət zəfər çalsın!» – o zaman Heydər Əliyevin söylədiyi və bütün işlərinin mahiyyətini təşkil edən bu sözlər xalqın dilində şüara çevrilmişdi.

1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan parlamenti respublikada həyata keçirilən böyük quruculuğun hüquqi bazasının yaradılmasında mühüm işlər gördü. Ölkədə, xüsusən qanunvericilik hakimiyyəti orqanının işində mühüm irəliləmələr Heydər Əliyev şəxsiyyəti, onun çoxcəhətli idarəçilik istedadı, möhtəşəm siyasi-dövlətçilik fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Təəssüf ki, o, 1982-ci ilin sonlarında Moskvada SSRİ-nin yüksək partiya və dövlət vəzifələrinə irəli çəkildikdən sonra bu işləri davam etdirmək üçün respublikanın yeni rəhbərliyində, habelə parlament üzvlərində lazımi güc, iradə, təpər olmadı.

SSRİ-nin süqutu ilə bağlı dünyada baş verən prosesləri vaxtında və düzgün qiymətləndirib nəzərə almaq, xalqı gözləyən təhlükələri əvvəldən duymaq və qabaqlayıcı tədbirlər görmək, vahid milli platforma yaratmaq vacib olduğu halda, təəssüf ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi, parlamenti bağışlanmaz passivlik, laqeydlik göstərdi. Erməni separatizmini faktik olaraq müdafiə edən SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycanın suveren hüquqlarını açıq-aşkar pozan qərarlarına (məsələn, «1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 24 mart tarixli, habelə «Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 12 fevral tarixli qərarlarına) qarşı respublika parlamenti, eləcə də SSRİ-nin ali qanunvericilik orqanındakı azərbaycanlı deputatlar heç bir etiraz bildirmədilər. Əksinə, Azərbaycan parlamenti bu qərarların münaqişəni həll etmək baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişdi. Belə mövqe xalqda respublika rəhbərliyinə və parlamentə inamı tamamilə qırdı.

O zaman müxtəlif siyasi ambisiyalarını, hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətlərini populist çıxışlarla pərdələyə bilən, siyasi təcrübəsi olmayan səbatsız qüvvələr qabağa çıxdı və xalqı öz ardınca aparmağa çalışdı. SSRİ-nin süqutu nəticəsində müstəqilliklər paradının labüdlüyünün aydın olduğu bir vaxtda başlanmış bu prosesin Azərbaycanda böyük qurbanlar, itkilər hesabına

getməsi bir tərəfdən, respublika rəhbərliyinin, parlamentin, digər tərəfdən, meydana çıxan yeni siyasi qüvvələrin naşılığı üzündən baş vermişdi.

1990-cı il sentyabr parlament seçkilərinin qeyri-demokratik şəkildə, fövqəladə vəziyyət şəraitində keçirilməsi siyasiləşmiş cəmiyyətdə bu orqanın səmərəli işləməsini qeyri-mümkün etmişdi. Burada demokratik qüvvələr azlıq təşkil edirdi (30 nəfər). Təklifləri keçmirdi. Parlament artıq süqut etməkdə olan SSRİ-ni saxlamağa çalışan qüvvələrin əlində oyuncaq idi.

Bu vaxt Naxçıvandan Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MR Ali Sovetinə deputat seçilmiş Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində yeni bir dövr başlandı. O, xalqı azadlıq uğrunda sonacan mübariz olmağa çağırırdı. Mühafizəkar Azərbaycan parlamenti SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirmək üçün keçirilən referenduma razılıq verərkən «Bizim ümumi ittifaqdan nicatımız yoxdur!» deyən deputat Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Ali Məclisi muxtar respublikada referenduma yol vermədi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə muxtar respublikada milli dövlətçilik ənənələri bərpa edilməyə başlandı. Ali Məclisin qərarı ilə muxtar respublikanın adından «sovet sosialist» sözləri götürüldü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı dövlət bayrağı kimi qəbul olundu və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü irəli sürüldü. Naxçıvan parlamentinin fəaliyyəti Azərbaycan üçün nümunə idi. Onun ardınca Azərbaycan parlamenti də (5 fevral 1991-ci il) respublikanın adının dəyişməsi və dövlət bayrağı haqqında qərarlar qəbul etdi.

Moskvada mühafizəkar qüvvələrin dövlət çevrilişi etmək cəhdinin qarşısı alındıqdan, demokratik qüvvələr qalib gəldikdən sonra demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il avqustun axırlarında keçirilmiş parlament sessiyasında Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında bəyanat qəbul olundu. Lakin parlamentin bu qərarının legitimləşdirilməsi üçün referendum keçirilməsi tələbi ilə çıxış edən deputat Heydər Əliyevə qarşı yeni hücumlar başlandı. Hələ də gözləmə mövqeyi tutan respublika rəhbərliyinin təzyiqi ilə parlament Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında Konstitusiya Aktını xeyli gec – oktyabrın 18-də qəbul etdi. Referendum isə SSRİ artıq bir hüquqi subyekt kimi mövcudluğunu dayandırdıqdan (8 dekabr) sonra – dekabrın 29-da keçirildi.

Atdığı səhv addımlar parlamenti xalqın dəstəyindən məhrum etmişdi. Azərbaycanın qanunvericilik orqanı malik olduqları silahlı hərbi hissələri ilə döyüş meydanlarında vəziyyəti hər an pisləşdirməyə qabil olan müxalif qüvvələrin, sessiyanın keçirildiyi binanı mühasirəyə alan camaatın, habelə öz siyasi iradəsini ona zorla qəbul etdirən iqtidarın əsirinə, oyuncağına çevrilmişdi. İqtidarla müxalifət arasında sövdələşmənin nəticəsi olaraq Azərbaycan Ali Sovetinin səlahiyyətləri bərabərlik əsasında formalaşdırılmış 50 nəfərlik Milli Şuraya verilmişdi. Yerdə qalan 210 deputatın və onları seçmiş insanların hüquqları isə tapdalanmışdı. Parlamentin qeyri-demokratik tədbirləri bununla bitmirdi. Xalqın təkidli tələbi ilə Naxçıvan MR parlamenti-

nin sədri seçilmiş Heydər Əliyevin hüquqlarının pozulmasına, onun siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul olunurdu. Naxçıvan MR parlamenti sədrinin Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini olması qaydası ləğv edildi, Prezident üçün yaş senzi müəyyənləşdirildi və s.

Azərbaycan parlamenti AXC-Müsavat cütlüyünün hakimiyyəti dövründə də öz funksiyasını layiqincə yerinə yetirə bilmədi. Sabitlik, qayda-qanun yaradılmadı. Ölkədə ümumi böhran daha da dərinləşdi. Keçmiş cəbhəçilər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə getdikcə dərinləşdi. Hərbi müxalifət Gəncədə qiyam qaldırdı. Vətəndaş müharibəsi başlandı, qardaş qanı töküldü. Separatçılıq artdı. Ölkənin müstəqilliyi və dövlətçiliyi böyük təhlükə qarşısında qaldı. Öz yaratdıqları vəziyyətin girovuna çevrilmiş respublika rəhbərləri də Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması haqqında Azərbaycan xalqının təkidli tələbinə qoşulmağa məcbur oldular. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini, siyasi varlığını məhv olmaq təhlükəsindən xilas etməklə bərabər Azərbaycan parlamentinin tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Yaşar ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, QİƏT Parlament Məclisi sədrinin müavini

AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ VƏ REGİONAL PARLAMENT TƏŞKİLATLARI

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini beynəlxalq əlaqələr təşkil edir. Parlamentdə dünyanın 60-dan çox ölkəsinin qanunvericilik orqanı ilə əlaqələr üzrə işçi qrupları yaradılmış, bu qruplar ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əlaqələrinin inkişafı sahəsində mühüm işlər görmüşlər. Hazırda Milli Məclis Parlamentlərarası İttifaqın, MDB ölkələrinin Parlamentlərarası Assambleyasının, ATƏT-in Parlament Assambleyasının, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Parlament Məclisinin, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının, İslam Konfransı Təşkilatı Parlament Məclisinin və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvüdür.

Milli Məclisin qanunvericilik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi aparılması, parlamentlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədi ilə sıx əməkdaşlıq etdiyi qurumlardan biri də MDB ölkələrinin Parlamentlərarası Assambleyasıdır. MDB ölkələrinin qanunlarının uzlaşdırılmasına kömək üçün qəbul olunan model qanunların hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının parlament nümayəndələrinin də rolu böyükdür. Mütəmadi olaraq Parlamentlərarası Assambleyanın Katibliyindən alınan model qanunlar və digər normativ hüquqi sənədlər Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müvafiq komissiya və şöbələrində müzakirə olunur, bu sənədlərin müddəalarının bir qismindən milli qanunvericiliyin yaradılmasında yardımçı vəsait kimi istifadə edilir. Bütün bunlar Azərbaycan milli qanunvericiliyinin səmərəliyini yüksəltməyə imkan verir.

Parlamentlərarası Assambleyanın daimi komissiyalarının üzvü olan Milli Məclisin 15 deputatı Assambleyanın bütün daimi komissiyalarında model normativ hüquqi aktların hazırlanmasına öz dəyərli töhfələrini verirlər. Deputatlardan biri Parlamentlərarası Assambleyanın Sosial siyasət və insan hüquqları daimi komissiyasına rəhbərlik edir. Milli Məclisin deputatları Parlamentlərarası Assambleyada Mülki, Cinayət, Cinayət-Prosessual, Cəzaların İcrası, Vergi və Kitabxana məcəllələrinin, Dəmir yollarının model Nizamnaməsinin, Səhmdar cəmiyyətlər haqqında, Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında, Xarici investisiyaların tənzimlənməsinin ümumi prinsipləri haqqında, Müəlliflik hüququ və əlaqədar hüquqlar haqqında, Ekoloji

təhlükəsizlik haqqında, Əməyin mühafizəsi haqqında, Diplomatik xidmət haqqında, Konsulluq idarələri haqqında, Təhsil haqqında və bir çox başqa model qanunların müzakirəsində və qəbulunda xüsusilə fəal iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları və icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri beynəlxalq elmi-praktik seminarlarda, konfranslarda, beynəlxalq məsləhət seminarlarında müntəzəm iştirak edirlər. Artıq 4 ildən bəri hər il keçirilən Peterburq İqtisadi Forumunda MDB ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafının aktual problemləri barədə beynəlxalq müzakirələr aparılır. Azərbaycan Respublikası bu forumun işinə xüsusi diqqətlə yanaşır.

2000-ci il aprelin 10-15-də mənim rəhbərliyimlə MDB ölkələri Parlamentlərarası Assambleyasının nümayəndə heyəti BMT-nin Avstriyanın Vyana şəhərində keçirdiyi Cinayətkarlığın tədqiqinə və qanun pozucuları ilə rəftara dair 10-cu Konqresin işində müşahidəçi qismində iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası parlamentinin təşəbbüsü ilə dəfələrlə Bakıda Parlamentlərarası Assambleyanın daimi komissiyalarının səyyar iclasları keçirilmiş, «Cinayətkarlıqla mübarizə haqqında», «İnsan hüquqları haqqında» və başqa aktual model qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

Müstəqil dövlətimizin qanunvericilik orqanının yaxından əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq qurumlardan biri də Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament Məclisidir. On bir ölkənin daxil olduğu bu təşkilatın təməli 1992-ci il iyunun 25-də imzalanmış Boğaziçi Bəyannaməsi ilə qoyulmuşdur. Bundan səkkiz ay sonra İstanbulda toplaşan doqquz ölkənin - Albaniya, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova, Rumıniya, Rusiya Federasiyası, Türkiyə və Ukraynanın parlament sədrləri tərəfindən Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament Məclisinin yaradılması haqqında Bəyannamə qəbul edildi.

1995-ci ildə Yunanıstan, 1997-ci ildə isə Bolqarıstan QİƏT Parlament Məclisinə tam hüquqlu üzv kimi qəbul edildilər. Misir Xalq Məclisi, İsrail Knesseti, Slovakiya Dövlət Şurası və Almaniya Bundestaqı Məclisin işində müşahidəçi qismində iştirak edirlər.

Təşkilatın fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ümdə məqsədlər aşağıdakılardır:

- Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının ideya və məqsədlərinin xalqlar tərəfindən anlaşılıb mənimsənilməsini təmin etmək;
- üzv ölkələr arasında iqtisadi, ticarət, sosial, mədəni və siyasi əməkdaşlıq üçün hüquqi baza yaratmaq;
- dövlət və ya hökumət başçıları, yaxud xarici işlər nazirləri tərəfindən qəbul olunmuş qərarların həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirlər görmək;
- parlament demokratiyasının gücləndirilməsi üçün milli parlamentlərə yardım göstərmək;
- digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək.

Hazırda QİƏT altı əsas orqandan ibarətdir:

- Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı (QİƏ - hökumətlərarası orqan);

- Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament Məclisi (QİƏTPM - parlamentlərarası orqan);

- Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının İş Şurası (QİƏTİŞ - iş sahəsi orqanı);

- Qara dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (QTİB - maliyyə orqanı);

- Qara dəniz Tədqiqatları və Beynəlxalq Mərkəzi (QTBM - akademik birliklər);

- Qara dəniz Paytaxtlar Birliyi (QPB - yerli hakimiyyətlər).

1998-ci il iyunun 5-də Yaltada Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Xartiyası imzalanmış, 1999-cu ilin iyun ayında isə «Yalta Sammitindən sonra QİƏT Parlament Məclisinin rolu» mövzusunda tövsiyə qərarı qəbul edilmişdir.

Təşkilata üzv olan ölkələr arasında iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq durmadan genişlənir. Hər bir üzv dövlət qurumun onlar üçün yaratdığı imkanlardan maksimum istifadə etməyə çalışır. Yunanıstan və Türkiyə arasında anlaşmalar, Azərbaycanla Ermənistan arasında davam edən danışıqlar bölgədə və bütün Avropada sabitliyin möhkəmlənməsinə təkan verir. Yeni minilliyin əvvəlində dünyada gedən proseslərdə Qara dəniz bölgəsinin rolunun artması Qara dəniz ailəsini daha sıx birləşməyə ruhlandırır.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı bölgədə iqtisadi proqramların hazırlanmasında böyük rol oynayır. Bu gün təşkilatın Parlament Məclisinin orqanları bu qurum tərəfindən yaradılmış layihələrin həyata keçirilməsi üçün səylə çalışırlar. Bu layihələrin bir-biri ilə uzlaşdırılması üçün təşkilata üzv ölkələrdə hüquqi baza yaradılır. 1996-cı ilin dekabrında Tbilisidə QİƏT Parlament Məclisinin səkkizinci plenar sessiyasında üzv ölkələrin qanunvericilik orqanları arasında hüquqi bilgilərin mübadiləsinə dair müqavilə imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən 2000-ci il oktyabrın 3-də Afinada üzv ölkələrin parlamentləri arasında hüquqi və normativ sənədlərin mübadiləsi sisteminin yaradılması məqsədi ilə işçi qrupunun təşkil olunması barədə razılığa gəlinmişdir. 2001-ci il aprelin 12-də Buxarestdə işçi qrupunun birinci iclası keçirilmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, QİƏT Parlament Məclisi üzv ölkələr arasında qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması üçün sərhəd keçmə və viza qaydalarına baxmış və bu təşkilatla əlaqəli olan vətəndaşların - millət vəkillərinin, diplomatların, hökumət məmurlarının, iş adamlarının viza formalarından azad edilməsi barədə təkliflər hazırlamışdır. Təşkilat üzv ölkələr arasında ticarətin həcmini artırmaq, bu ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını inkişaf etdirmək üçün bölgədə uzlaşdırılmış gömrük mexanizminin yaradılmasına çalışır. 1997-ci il fevralın 7-də üzv ölkələrin iqtisadiyyat və xarici işlər nazirlərinin İstanbulda keçirilmiş xüsusi görüşü bu sahədə görülən mühüm tədbirlərdəndir. Görüşdə Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının ticarət zonasının yaradılmasına dair Niyyət bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

Təşkilatın Parlament Məclisi bank və maliyyə sahəsində də əməkdaşlığın genişləndirilməsinə böyük önəm verir. Buna görə parlamentlərə yerli və xarici investisiyaların qorunması və bu sahədə qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi məsləhət görülmüşdür.

QİƏT-in İş Şurası nəqliyyat sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün aparılan işlərə və hazırlanan layihələrə, bölgədə nəqliyyat sistemlərinin yeniləşdirilməsinə və onun Avropa sisteminə uyğun qurulmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədə nail olmaq üçün 1996-cı ildə «QİƏT üzvü olan dövlətlər arasında nəqliyyat əməkdaşlığı» və 1998-ci ildə «Avropada nəqliyyat texnologiyası və inteqrasiyası» adlı iki tövsiyə qərarı təsdiq olunmuşdur.

Bölgədə çoxməqsədli iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində müasir nəqliyyatın vacib rolu nəzərə alınaraq, QİƏT Parlament Məclisi İqtisadiyyat, ticarət, texnologiya və ətraf mühit məsələləri komitəsinin 2000-ci il sentyabrın 13-də Buxarestdə keçirilmiş on beşinci toplantısında «Qara dəniz bölgəsində nəqliyyatın genişləndirilməsi» mövzusunda mühüm tövsiyələr hazırlanmışdır. Burada kommunikasiyaya yol açacaq tutarlı strategiyanın həyata keçirilməsi və üzv ölkələrin parlamentləri tərəfindən Avropa qanunlarına uyğun qanunlar qəbul edilməsi barədə məsləhətlər öz əksini tapmışdır.

Bölgədə böyük əhəmiyyətə malik sahə olan turizmin inkişafı QİƏT çərçivəsində çox vacib sayılır. Ötən dövrdə bu ölkələrin çoxu beynəlxalq turizm üçün qapalı olduğuna görə bölgədə bu sahə inkişaf edə bilməmişdir. Təşkilata üzv ölkələrin tanınmış turizm mərkəzlərinə çevrilməsi üçün lazımi layihələrin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Bu nəzərə alınaraq, QİƏT Parlament Məclisi İqtisadiyyat, ticarət, texnologiya və ətraf mühit komitəsinin 1999-cu il martın 17-18-də Sofiyada keçirilən iclasının gündəliyinə «Qara dəniz bölgəsində turizmin inkişafı» məsələsi daxil edildi. QİƏT Parlament Məclisinin 1999-cu ilin iyun ayında Ankarada keçirilən iclasında bu mövzuda məruzə dinlənildi və tövsiyə qərarı qəbul olundu.

Bölgənin ən böyük problemi Qara dənizdə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması məsələsidir. Bu problem çox ciddi olduğuna görə, bu sahədə sıx əməkdaşlığa, hətta beynəlxalq müdaxiləyə ehtiyac duyulur. Bunu nəzərə alan qurumun Parlament Məclisi 1994-cü ildə «Qara dənizdə ətraf mühitin qorunması» mövzusunda tövsiyə qərarı qəbul edib. 1996-cı il iyulun 10-12-də 24 ölkənin parlament nümayəndələrinin, beynəlxalq təşkilatların və mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirilən parlamentlərarası konfrans da ətraf mühitin qorunması mövzusuna həsr olunmuşdu. Bu tədbir istər bölgədə, istərsə də Avropa miqyasında böyük əhəmiyyətli bir hadisə idi.

Fəaliyyətinin əsasını iqtisadi məsələlər təşkil edən QİƏT Parlament Məclisi eyni zamanda, demokratiya və hüququn üstünlüyü məsələlərinə də ciddi əhəmiyyət verir. Bu məqsədlə «Demokratik qurumların inkişafı» mövzusunda keçirilmiş seminar, bölgədəki ölkələr arasında yeni əlaqələrə

imkan açan ortaq bir hüquq şəbəkəsinin yaradılması üçün əsas şərtlərin parlament demokratiyası, azad seçkilər və hakimiyyət bölgüsü olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

QİƏT Parlament Məclisini ən çox narahat edən məsələlərdən biri də qanunun aliliyinə zərbə vuran korrupsiya və mütəşəkkil cinayətkarlıqdır. Bu hallara qarşı mübarizədə parlament üzvlərinin böyük məsuliyyətini nəzərə alaraq, Parlament Məclisinin Hüquq və siyasət məsələləri komitəsi 2000-ci ilin oktyabr ayında geniş tövsiyələr planı tərtib etmişdir.

Təşəkkül tapdığı gündən QİƏT Parlament Məclisi üzv ölkələr arasında mədəni əməkdaşlığın inkişafı üçün də səylə çalışır. Təşkilat 1993-cü ildə Qara dəniz Mədəniyyət Konvensiyasını imzalamaqla bu inkişafa münbit şərait yaratmışdır.

Demokratik inkişafda və qanunun aliliyində kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm rolu nəzərə alınaraq, 2000-ci il sentyabrın 27-də Sofiyada QİƏT Parlament Məclisi Mədəniyyət, təhsil və sosial məsələlər komitəsinin on beşinci iclasında bu məsələ müzakirə olunmuş və 2000-ci il noyabrın 30-da keçirilmiş iclasda tövsiyə qərarı qəbul edilmişdir. Həmin tövsiyədə KİV-in demokratik dəyərlərə, dostluq və əməkdaşlığa, eləcə də QİƏT-in imicinə əsaslı dəstəyi vurğulanır. Bundan əlavə, 2001-ci ilin may ayında QİƏT Parlament Məclisinin Buxarestdə təşkil etdiyi QİƏT üzvü olan ölkələrin milli televiziya şirkətləri rəhbərlərinin görüşündə də bu barədə söhbət getmişdir.

QİƏT Parlament Məclisi təhsil sahəsində də əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm işlər görmüşdür. Bu məqsədlə qurum «QİƏT üzvü olan ölkələr arasında təhsilin yaxşılaşdırılması sahəsində əməkdaşlıq», «QİƏT üzvü olan ölkələr arasında akademik birliklərin əməkdaşlığı və bu əməkdaşlığın hüquqi çərçivəsi» və «QİƏT üzvü olan ölkələrin ali təhsil diplomlarının qarşılıqlı tanınması» haqqında tövsiyələr qəbul etmişdir.

Parlament Məclisi bölgə ölkələrində sosial problemlərin həll olunması üçün də tədbirlər görür. Bu təşkilat tərəfindən Keçid dövründə sosial təminatlar haqqında, Qara dəniz hövzəsində qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi haqqında, Səhiyyə haqqında, QİƏT üzvü olan ölkələrdə uşaqların və yaşlıların sosial müdafiəsi haqqında tövsiyələr qəbul olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı yarandığı gündən indiyədək çox böyük işlər görmüş və beynəlxalq aləmdə nüfuzlu bir təşkilat kimi öz layiqli yerini tutmuşdur. O, Parlamentlərarası İttifaq, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, ATƏT-in Parlament Assambleyası, NATO-nun Parlament Assambleyası, Qərbi Avropa Birliyi Assambleyası və MDB ölkələrinin Parlamentlərarası Assambleyası kimi beynəlxalq təşkilatlar və parlamentlərarası orqanlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirir. QİƏT Parlament Məclisi, həmçinin Mərkəzi Avropa Təşəbbüsünün Parlament Təsisatı, Baltik ölkələri Şurası, Şimal Şurası, YUNESKO, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali

Komissarlığı və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə də sıx əlaqələr yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev 2001-ci il iyunun 19-21-də bu mötəbər beynəlxalq təşkilatın ən yüksək forumunun ikinci dəfə Bakı şəhərində keçirilməsini əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirmişdir. O, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Parlament Məclisinin XVII plenar sessiyasının iştirakçılarına müraciətində qurumun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək demişdir: «İri beynəlxalq qurum olan Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və onun Parlament Məclisi bölgə dövlətləri arasındakı münasibətlərin genişlənməsinə qüdrətli təkan verir və ölkələrimizin parlamentlərarası dialoquna geniş perspektivlər açır. Bu təşkilat coğrafi yaxınlığımızdan, tarixi keçmişimizdən və mədəni birliyimizdən irəli gələn üstünlüklərdən istifadə edərək bölgə dövlətlərinin ikitərəfli və çoxşaxəli əməkdaşlıq etməsi üçün münbit şərait yaradır.»

Yşıöy gığöhö ijyj, səv cıişışmjk lamıaydko nşğmışmj mgoanjza qazğanxkğa oşuijıaoa mşübşmıji dğjmışm. QJŞO Lamıaydko Yşfıjnjkjk XVII ndnnjzanxkxk jfıanxkğa Aəşmbazfak Mdnlöbıjianx Yjıij Yşfıjnjkjk nljidmj, oşuijıaoa nşğmıji dğşk fşkab Yömoöə Şışnçşmgv Lamıaydko Yşfıjnjkjk pşaıjzzşoj üaqqxkğa üdnabaoıa txrxu doyju, qömöyök ksyazşkğşışmjkjk ysroşıjp bdzkşıraıq oşğbjmışmğş juojmaixkğak vş çcmsışk juışmğşk ğakxuyxuğxm.

Ermənistan bütün dünyanın gözü qarşısında əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı 7 rayonu işğal etmişdir. Hazırda 1 milyondan çox azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salınmışdır. Biz iştirak etdiyimiz bütün mötəbər tədbirlərdə həmişə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsini ön plana çəkirik və bu problemin aradan qaldırılmasında beynəlxalq qurumlardan dəstək almağa çalışırıq.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bütün mötəbər beynəlxalq təşkilatların parlament məclisləri ilə əməkdaşlığı uğurla davam etdirir. Heç şübhəsiz, bu əməkdaşlıq müstəqil dövlətimizin beynəlxalq əlaqələrinin güclənməsinə, xalqımızın haqq işinin beynəlxalq miqyasda dəstəklənməsinə dəyərli töhfələr verərək, nəticə etibarı ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsinə kömək göstərəcəkdir.

OUR INDEPENDENT STATE AND THE PARLIAMENT

**EDITION OF THE MILLI MEJLIS
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Baku-2001

**Murtuz ALESKEROV
Responsible for Edition**

DECREE OF THE PRESIDENT
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ON THE TENTH ANNIVERSARY OF THE STATE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

This year a significant historical event – tenth anniversary of restoration of the state independence of Azerbaijan will take place in the life of the people of Azerbaijan. By adopting the Constitutional Act «on the State Independence of Azerbaijan» on October 18, 1991 a new era started in the history of Azerbaijan – a period of the independent development. The independence gained by the Republic of Azerbaijan was an inevitable result of the continued socio – political processes, since the middle of 80s in the former USSR and all over the world. The objective historical reality brought to the collapse of USSR, retiring of the Communist Party from the historical scene, and as a result each union republic established its independent state. Following that, the recognition of all the new independent states, including the Republic of Azerbaijan, by the countries of the world, different international organizations and as well as the United Nations was a legitimate manifestation of the norms of international law.

History by itself repeatedly demonstrated that the defense of independence as an indispensable national heritage of the people is much more difficult and complicated task than to gain it. At its new historical period of development, before the Republic of Azerbaijan, making first steps on the way to the independence there were such essential historical tasks as strengthening its state independence, building of democratic, secular and rule of law state, restoring the country's territorial integrity, resolving the problem of Nagorno-Karabakh within the national interests, ensuring security and prosperity of all the population. All this required to conduct consistent, expedient and well-thought – internal and external policy and for this purpose to make a better use of intellectual and socio – economical potential and the socio – political forces of the country.

Unfortunately, nothing was done in this direction in 1991-1993. At the new period of the independence of Azerbaijan its internal and external policy not corresponding with economic and political interests, security and territorial integrity of the country, inflicted serious damage to the independent state-hood and its further destiny. Side by side with the Armenian aggression against Azerbaijan, the internal social stability had been breached, different illegal armed groups had been formed, and fierce fight for power had started in the country.

The basic feature characterizing government's internal and external policy in this period was conducting unclear, in- consistent and non-principal course. The administration of the state was based not upon the common concept and system, but upon the fortuitous statements, expressing the cliquish interests of the executive officials and in many cases upon the discrepant and emotional statements disclaiming each other. Powerful economic potential, created with the strenuous labor of our people in the XX century was ruthlessly destroyed, national heritage was robbed. Confusion, muddle, chaos and «state gangster» reigned in the socio – political life and economy. Such unconsidered and incompetent policy aggravated the national and civil stability and inflicted damage to prestige of the government inside the country. As a consequence, in summer of 1993 the Azerbaijani statehood faced danger of crisis and destruction, country was on the verge of civil war and breaking up. In 1991 our independent state established as a result of the opportunities provided by the favourable historical condition and destiny of our people faced danger of collapse because of such an incapable policy. So in the history of independence of Azerbaijan years of 1991-1993 can be described not only as a period of lost years, but also as a period jeopardizing our independence.

In June 1993 under insisting demands of the people, a change of power took place a power in the country. This power vacuum had been eliminated, different separate forces, which revolted at that time and the criminal elements making attempts at the state-hood, independence and territorial integrity of Azerbaijan were neutralized and unity between the state and the people was ensured. In order to defend independence, territorial integrity of Azerbaijan, to achieve socio-political stability in the country one of the most urgent tasks as drastic measures was to undertake resolute steps toward the continuing war between Armenia and Azerbaijan. As a result of implementation of wide-scale measures serving for our national army establishment, raising its fighting capability and for protection of our lands a balance in military confrontation was reached. A new situation in the front zones forced the Armenian side to think seriously about cease fire. In May 1994 a cease-fire agreement was concluded, the military operations that continued for over five years stopped, preliminary conditions for peaceful solution to the conflict were created.

Suspension of war, putting in order the situation inside the country, establishment of socio-political stability, elimination of tension with neighboring states in the region and normalization of relations were the basic factors that ensured further existence and development of Azerbaijan as an independent state.

Azerbaijan making a better use of relative stability and increased trust and interest in it managed to sign the first oil contract - «Contract of the Century» with the world's biggest oil companies in September 1994. Expedient measures for solution of a great number of social and economic problems of the country began to be undertaken.

All these works undertaken in Azerbaijan faced serious internal and external resistance of forces that were against our statehood. In October 1994 and in March 1995 there were armed attempts to overthrow the power. Resoluteness of the Azerbaijani State and heart-felt support of all the people helped to suppress these dangerous attempts. As a result of undertaken measures an end was put to the tradition of coming to power by force using different armed groups in Azerbaijan. Qualitatively Azerbaijan entered a new period, it became a country with socio-political stability and lawfulness served for implementation of great works in statehood building, in economic, social and cultural life. Although a number of positive changes were made in some spheres before 1995, consistent realization of wide scale reforms in all sectors of the country became possible namely after ensuring complete socio-political stability.

On November 12, 1995, the first Constitution of our independent Republic was adopted and the first parliamentary elections in the history of our independence were held. The Constitution of the independent Azerbaijan created legal base for new institutional building, for future model of state activity and development of society. In order to strengthen Azerbaijan's independence, to make it eternal, irrevocable a foundation of the most fruitful period of our history was laid.

A course of democratic reforms was defined in the country and consistent work began to be implemented in this direction. In order to develop a democratic state in Azerbaijan the necessity of forming a new economic system, carrying out democratic reforms in the sphere of economy was put in the first place. A big work was conducted towards creating an appropriate legal basis for forming market economy. The important legislative acts on land and land reforms, privatization, development of entrepreneurship, restructuring of tax, credit and banking system, liberalization of trade, elimination of monopoly and development of competition, as well as law on ensuring social protection of the population were adopted. The privatization process playing a decisive role in deepening economic reforms was hastened. Owing to the consistent work in this area small privatization was completed, trade, public catering and all service rendering enterprises, can be said are in the hands of entrepreneurers. Privatization of medium and big industrial enterprises has already started.

As a result of expedient measures taken toward transition into market economy negative cases in production were prevented, a macro-

economic stability was ensured in the country. Increase in industrial production took place due to measures taken. Almost in all fields of industry, including oil and gas and oil chemistry, metallurgy, engineering industry, and construction materials, light and food industry and as well as in non-governmental sectors of industry serious achievements were made.

Carrying out the land reform, giving land to private ownership, the privatization of properties of collective and state farms created opportunities for more hastening the implementation of reforms in agriculture compared to other fields. Special laws and decrees were adopted in order to support the positive changes reached in this sphere and to solve the encountered problems. In agrarian sector exemption from other taxes (except tax on land) for five years and clearing off outstanding tax debts to the budget, sales of fuel on reduced prices and other measures gave an important impetus to agricultural production.

A young independent state, especially a country as Azerbaijan subjected to foreign aggression and consequently suffered from big losses and destruction would not be able to timely develop its economy on the account of its own internal potential after gaining its independence. In this context it was one of the main purposes to attract foreign investments to Azerbaijan. In the field of investment considered to be the main precondition of economic development important achievements have been reached. Foreign capital flow to our country plays a decisive role in investment increase. A big amount of foreign investments was directed to the economy of the country. «Contract of the Century» and the following signed oil contracts play an important role in foreign investments. Not only in the oil sector, but also in the other fields of economy foreign investments have increased to a considerable extent. Now amount of foreign investments per capita in Azerbaijan is considered to be the highest in the area of the Commonwealth of Independent States.

Preparation and consistent implementation of oil strategy by the Azerbaijani State is the main gain among the achievements reached by our country. Many fruitful agreements have been signed in this field. By carrying out independent oil strategy Azerbaijan managed to attract attention and interest of many countries of the world. The oil strategy of Azerbaijan has created favorable conditions for economic development in the country and has provided opportunities to establish mutually beneficial relations with number of countries of the world. In general, oil strategy of Azerbaijan and expedient measures carried out in this field are not only of a socio-economic importance, but also of a great political significance. And this serves for increasing of international influence of Azerbaijan and strengthening of state independence.

The social direction of the reforms and measures for the social protection of the population occupy an important place in the economic policy of the state. As a result of the measures carried out in the field of salary rise the average nominal salary of employees has increased a lot. Improvement of social protection of population always has been in the center of attention of the state. As the socio-economic means of the country improve and budget revenues increase accordingly measures in this field will be carried out.

Today a foundation of a new stage in the socio-economic development of Azerbaijan has been laid and a solid base for a high economic progress has been created. This will be an important stage on the way to ensuring higher pace of economic development, decreasing unemployment rate in the country, improving welfare of the population and integration of Azerbaijan into the world economy.

The Republic of Azerbaijan faithfully moves forward in the way of democratic development. Necessary institutions and legal base for this purpose have already been formed in our country. Carried out reforms in the field of statehood and institutional building ensured the formation of the state power on the principles of division of powers. Independent activity of political parties with different trends and social institutions, free publications of a big number of newspapers, broadcasting of private TV and radio channels etc. are the concrete obvious results of existence of political pluralism, freedom of opinion, atmosphere of democracy in Azerbaijan. Freedom of conscience and freedom of speech, immunity of persons, insurance of fundamental human and civic rights and freedoms, establishment of an atmosphere of tolerance are the important steps on the way to forming real civic society. Reforms carried out with the purpose of reorganization of judicial-legal system according to international standards, including requirements of European Convention on Human Rights are of a great importance for successful implementation of rule of law state building, for ensuring and protecting human rights in our country.

Side by side with the successes reached in socio-economic spheres, in institutional building and as well as in ensuring the human rights and freedoms important achievements gained in other fields as a result of the expedient policy of Azerbaijan also serve for strengthening the independence of our country. Armed forces of Azerbaijan have become a mighty army, and developed and strengthened to a considerable extent capable to protect our country from military aggression.

Accession of our independent Republic as a fully-fledge member to the influential international organizations, including the Council of Europe created favorable conditions for our country to strengthen its international status, to occupy trustworthy position among the countries

of the world. Foreign policy serving for strengthening the state independence of Azerbaijan is continually conducted in the direction to establish and develop fruitful relationships with all the states of the world on the basis of equality. Statehood of Azerbaijan is strengthening day by day.

A ten-year time is not a big period from historical point of view. But during this short period a democratic, secular and rule of law state has been developed and its institutions have been created. By carrying out economic reforms Azerbaijan is developing market-oriented economy. Nowadays our country is in its intensive development period. Considering that the tenth anniversary of state independence of Azerbaijan is a great significant event in a socio-political life of our country and as well as with the purpose of intensifying study and propaganda of achievements obtained by the Republic of Azerbaijan during ten years of its independent development **I decide:**

1. To widely celebrate the tenth anniversary of the state independence of the Republic of Azerbaijan.

2. To approve events schedule in relation with the tenth anniversary of the state independence of the Republic of Azerbaijan (enclosed).

3. The Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan is responsible to ensure financing of the scheduled events and carry out other issues arising from this Decree.

Heydar ALIYEV
President of the Republic of Azerbaijan

The city of Baku, March 20, 2001.
No 448.

SPEECH BY THE PRESIDENT
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
HEYDAR ALIYEV

AT THE SOLEMN CEREMONY, DEVOTED TO THE TENTH ANNIVERSARY
OF THE STATE INDEPENDENCE
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Dear compatriots!

Esteemed ladies and gentlemen!

I congratulate you sincerely on the 10th anniversary of the Constitutional Act on State Independence of Azerbaijan and wish eternal independence to our people, nation and state.

10 years are very short period in terms of centuries-old history of Azerbaijan. However during these 10 years the Azerbaijanian people could cover a very long distance. To live, to create and to forge ahead independently within 10 years, this is the meaning and great importance of these 10 years for our people. Within these 10 years the Azerbaijanian people formed rule of law, democratic, secular state and established its institutions. A vast number of laws have been adopted for the survival and development of this country. Going on the way of market economy Azerbaijan carried out reforms in all domains and the outcomes of these reforms have been achieved. During the ten years Azerbaijan has occupied an honorable place that it deserves in the international scope and it is represented in all the international organizations. It established diplomatic relations with all the countries of the world and it has mutually beneficial, successful cooperation with several countries. **This ten-year period is the greatest event, most valuable wealth in the centuries-old history of our people.**

Azerbaijan went through a very hard, difficult road during these ten years. Passing through all the trials, overcoming all the dangers it protected and preserved its independence and always has developed it. Now when coming to an end of these ten years we can say that the Azerbaijanian people can be proud of these achievements. The Azerbaijani statehood has been demonstrated to the whole world. As an independent state Azerbaijan has state symbols. Its anthem is sounded throughout the world, its national emblem, its state flag is waving and will always be waving over the Azerbaijani territory.

We experience a sense of great pride in these days. Since after proclaiming our independence we demonstrated and proved within

these ten years to the whole world that the Azerbaijanian people always have had the wish to live independently. However **during the ten years Azerbaijan could realize this wish and desire and proved that it can live as an independent state and will live forever.**

As I noted the passed ten years was very hard and difficult period in the life of Azerbaijan. But the Azerbaijanian people lived these years with honor. The Azerbaijanian people preventing all the difficulties passing through all the trials, escaping from dangers protected, preserved and in future will preserve their independence.

When Azerbaijan proclaimed its independence that is on October 18, 1991 **it lived a very hard and complicated time. At that time some people doubted Azerbaijan's opportunities to independent existence, or didn't believe it. Some people didn't want Azerbaijan to be an independent country. Some people hindered it. But the Azerbaijanian people's wish that they kept in their hearts for a long time overcame all of these. Azerbaijan gained state independence and moves forward with confidence by the road of independence.**

Those times there were people, who were against Azerbaijan's independence. I remember the beginning and end of 1991. The people and nation lived with the wish of independence. But in Azerbaijan those, who headed Azerbaijan, didn't think of independence and didn't believe that independence could be achieved. Therefore they tried to prevent this wish of the people. It is not by chance that on March 7, 1991 when in the Supreme Soviet of Azerbaijan a new issue was raised by the USSR to hold a referendum for preserving the USSR the head of the republic of that time was going to comply with this wish of Moscow, the USSR.

Therefore while a few members of parliament were against conducting the referendum, a complete majority of them were for conducting the referendum.

I am a living witness of the events that took place at that time. I think that among those people sitting here there are those who remember that period. The people who were against the referendum were treated negatively. As a person, who served for the USSR for a long time, as well as comprehending the situation emerged for the independence to be gained by my people, my nation, I was against the referendum. Now some TV channels still sometimes remind it. My speech against the referendum, reasons and proofs that I set out were met with great noise and objections in the conference hall of that Supreme Soviet. That time they knew that I was going to deliver such a speech. The other peoples' speeches probably didn't worry them much. But my speech created great danger for them. Therefore some members of parliament, who were prepared beforehand criticized me immediately after my speech and they

tried to prove that the USSR should have been preserved, saying that we were not able to live without the USSR, we didn't need independence.

Referendum was held on March 17 and against the will of the Azerbaijanian people it yielded a result that the Azerbaijanian population, voters were for retaining the USSR. However the events developed very fast. In general the processes taking place in the world, processes in Europe, especially in the Eastern European countries, processes taking place in the USSR in 80s and 90s demonstrated that the USSR seriously was unsteady. These processes showed that it didn't have the chances to survive. It is natural that we should have made use of this opportunity. But unfortunately some persons didn't understand or didn't want this at that time. Frankly speaking many people didn't want it. But the nation wanted it.

After March 17 in connection with the fall of the USSR events took place in Moscow in August 19, the USSR collapsed and all the union republics made use of this opportunity and declared their independence and Azerbaijan adopted Constitutional Act on Independence on October 18. **But unfortunately the persons, who governed Azerbaijan at that time didn't believe in independence even after that. They thought that this was something temporary, the USSR would be restored again.** But people thought vise versa. The people wanted and believed in independence. The people were living in difficult and hard circumstances. It was connected with Armenia's aggression against Azerbaijan, Nagorno-Karabakh problem and breach of socio-political stability within Azerbaijan, as well as decline of Azerbaijan's economy.

We can divide the 10-year period passed since Azerbaijan declared its independence into several phases. The first phase covers the period after October 18. In March of 1992 power changed and power crisis took place in Azerbaijan. This power crisis continued for several months.

One person and then another person performed the functions of the president of Azerbaijan for several months. At last in June 1992 a new president was elected in Azerbaijan. You can see that in such a difficult situation, when the war with Armenia was going on, disorder and chaos prevailed in Azerbaijan and the cause of all these was anarchy. The existing power after proclamation of independence couldn't feel itself comfortable. It resulted in power crisis in May and the leadership left the stage. After that during some months the clashes, conflicts caused such a situation that it was impossible to establish a new power and to elect a new leader in Azerbaijan. Each of them considered themselves as temporary leaders and some of them said that they were unimportant persons just «pawns». But pawns were not only them, that time there was no «king», all of them were «pawns».

It can be defined as the first stage of the ten years. And maybe the second phase-after the power crisis till the election of the president. In June 1992 president was elected, Popular Front came to power, the people confided in and trusted in them. **But they didn't understand that they were unable to lead Azerbaijan in such a difficult situation. They could make noise in the streets, deliver speeches in the squares. Those speeches were also necessary, the other things were also necessary. But they were not able to govern the state, to unite people, to gather people**. Therefore their one-year leadership turned into a fast devastating and violating process in Azerbaijan. Finally, in 1993 economic, political as well as state crisis began in Azerbaijan.

Azerbaijan was facing great danger. Because the internal forces opposing independence of Azerbaijan were still strong, also complete independence of such a country as Azerbaijan that was of a great geographic-strategic importance with its vast natural resources didn't satisfy some circles in other countries. Armenian aggression against Azerbaijan and as a result of this weakening of Azerbaijan, its defeats, on the other hand the clashes for power within the country caused the forces that came to power in summer of 1992 to leave it after a year. People themselves forced them to leave the power. **Sometimes some of them being in the opposition are dreaming to write legends about one year of their power. It is possible to write such legends, but if these legends could reflect the reality.**

Only one thing should be stated. Why did the state crisis happen in March 1992 and the power have to resign? The people didn't trust it. Therefore it had to resign.

In 1992 people trusted the other forces. Maybe not all of people, but a big majority trusted them. This means that they confided in them. But in 1993 when those events took place people didn't support them. Within one year this power lost its confidence and Azerbaijan was before a great danger. This is one of the phases of the decade.

We lived through the year of 1993 together with you. It should never be forgotten. **Nobody should forget that in 1992 Azerbaijan was before a danger to be fallen to parts and annihilated as an independent state. Civil war began in Azerbaijan. Some forces, which used this opportunity- the forces that came out from that Popular Front tried to establish a new «republic» in the south of Azerbaijan.**

A new movement began in the north, tendencies of separatism had already arisen. On the other hand, it was impossible to govern Azerbaijan because of the Armenian aggression, war against Azerbaijan that began since 1988 and hard and difficult internal situation in the country. Using

these opportunity Armenia's armed forces promptly occupied the Azerbaijani territories in many cases without any resistance.

In 1993 Azerbaijan was in fire. But people again demonstrated their wisdom. People passed this great ordeal. The forces that intended to destroy Azerbaijan were stopped. Power crisis in Azerbaijan was eliminated. Socio-political stability was established. However again Azerbaijan could not bypass the dangers. The reason was that –I am going to say it frankly and resolutely-since 1988 when the Armenian aggression began against Azerbaijan the breach of socio-political stability in Azerbaijan, at that time leadership's failure to govern the country caused the struggle for some forces to come to power. If we take into consideration that on January 20, 1990 the Azerbaijanian people got a heavy stab, the government of the state that they belonged to made aggression against them, then you can imagine that what situation Azerbaijan was in. Azerbaijan was burning in the fire. **But you can see how tolerant our people - the Azerbaijanian people, our nation is. At the same time it was so wise that, regardless great losses, sacrifices, martyrs they could protect their country, their nation and their state.**

At last a new step was made to help Azerbaijan to go along the way of independence. But this covetousness for power, power disease unfortunately was so deeply rooted that they made efforts to breach stability that was established in 1993.

Events of October 1994... A year passed and we could normalize the situation in Azerbaijan to a certain degree. But they didn't take their hands off Azerbaijan- both external forces and people that were not capable to do something useful. Infected with the power disease these people tried to overthrow the power by violence and come to power with the help of weaponry in October 1994. It was a very hard period. We shouldn't forget that period. We shouldn't forget those days. **Probably our people are unaware of heavy minutes, hours and seconds that we, the persons who were in Azerbaijan's leadership and personally I, as a President of Azerbaijan, experienced those days.**

But I saw and felt that Azerbaijan was again before certain danger. Because the majority of the armed bands were those who participated in the October developments.

Those who caused terror acts in September 1994 and who occupied the office of the general prosecutor and then captured power in some parts of the Azerbaijani territory already considered that the power was in their hands at that time. However, once again wisdom and reason of the people prevented it.

You remember that after my speech on TV hundred thousands of people gathered in front of the Presidential Palace. All of them

gathered to protect the statehood. Those people prevented those armed forces. It is natural that the unity between the President of the state and the people prevented it. That was a great support for us, it gave us a great confidence that we were able to avoid this difficult situation, to protect our country and to preserve our country. Yes, we protected our country, we preserved it and we could even defeat those forces.

I'd like to emphasize one thought when speaking on the events of October 1994. As I said in early 1992 power crisis began in the country. People were against the persons who held offices at that time. At any case majority of the people were against them. As a result of this the Popular Front that was among the people at that time came to power. But in 1993 when power crisis began in Azerbaijan armed detachments headed by Surat Huseinov had already captured very easily most of the districts of Azerbaijan and they moved towards Baku without any resistance, - as soon as 3-4 representatives of Surat Huseinov came to any district, the authorities nominated by Popular Front immediately escaped. Thus they could very easily capture a great part of the Azerbaijani territory. They even came to Sumgayit and sacked the head of the Executive Authority there and nominated the person whom they wanted to be in this position. **It is natural that if the government didn't lose the confidence of the people, they wouldn't have allowed it. People would have prevented Surat in every district and in every town. Finally when there was a danger of occupation by Surat Huseinov's detachments of Baku, the people would have risen, as they did previously, gone out in the streets and squares and protected their statehood, state and head of the state.**

But it didn't happen. Why? Because valuable people didn't govern the state. The persons, whom people trust should govern the state. Certainly that power didn't have such features.

However we still couldn't avoid dangers. In March 1995- this was the continuation of the movement that had been started by Surat Huseinov. Police Detachments of Special Assignment began struggle for coming to power with the support of representatives of various foreign countries as well as the support of representatives of the Popular Front power. Then they managed to capture the Gazakh district and other surrounding districts. They considered that they were in power, they released statements, even TV channels of other countries informed that the actual power was in their hands. However again the statehood of Azerbaijan, the might of the state, the confidence of the people in the Azerbaijani State saved us from this great danger.

Following developments are also known, there were efforts for terrorist acts. To shoot President's plane by missiles, or to explode the

bridge and to destroy surrounding buildings and other terrorist acts... **None of them could threaten us, or make us escape to somewhere. Escaping means that a person is not able to govern. When facing slightest difficulties a person thinks about himself, but not about the people, the nation.** That is why it is not occasional that one of the Presidents of Azerbaijan flew to Moscow in the Russian plane, the other President fled to Kalaki village, which is situated in the mountains. Just for protecting themselves. **But a person, who thinks about statehood - both an ordinary citizen and officials who are in government service, especially persons who leads the state should never think of themselves. The persons who think about themselves and try to get rid of a minor difficulty by escaping –they can never gain respect and confidence of people.**

Since adoption of the Constitutional Act on Independence till 1995 Azerbaijan lived in a difficult situation under great danger and within tense processes. And it is natural that, as an independent state all these certainly wrecked its economy, which had been previously destroyed. Some malevolent people taking advantage of this opportunity for their interests destroyed the great economic potential of the country and as result of it Azerbaijan came to such a hard situation. But in such a difficult period we relied on the declaration that had been issued when Azerbaijan proclaimed its independence, because this declaration reflected our wishes. Therefore we carried out the process of state formation. We achieved the formation of rule of law, democratic state in Azerbaijan.

In 1995 the first national Constitution of independent Azerbaijan was adopted. That year Azerbaijan's first Milli Mejlis was elected. Although in 1995 we lived in a hard economic situation, the socio-political situation was gradually stabilized. All these enabled us to develop Azerbaijan's economy, to attract foreign investments to Azerbaijan, to found Azerbaijan's Army, to reinforce it and to improve the well-being of the people.

I mentioned that we adopted Constitution and a number of laws during this period. **The Milli Mejlis passed more than 500 laws. Each of these laws sets forth the issues of ensuring the state building in Azerbaijan, carrying out economic reforms, carrying out political reforms, conducting social reforms. We conducted the process of transforming Azerbaijan from former socialist socio-political system to the new system during these years and we achieved it.** Just as a result of all these now in Azerbaijan democratic, rule of law state successfully carries out its activity. **As a result of this the Azerbaijanian people gained full liberty in their independent country. They live free and independent life. All the opportunities given by democracy**

were ensured for every citizen of Azerbaijan. Freedom of speech, freedom of conscience, freedom of thought, difference of opinions were today's reality of Azerbaijan.

So since 1995 after we had prevented these events we created the ground and opportunities for the development of the economy of Azerbaijan. Our greatest achievements in this field were the development of rich oil and gas reserves in 1994 and the use of these resources by people serving for development of economy and other measures serving for raising well-being of the people. It is the «Contract of the Century» that Azerbaijan signed with the largest western oil companies, which possess modern technology and engineering.

Yes, in September 1994 this contract went into the breast of the enemies of Azerbaijan as a bayonet. Therefore they couldn't bear it. Some of the events taking place in Azerbaijan and those that were against the statehood began after that. Because our enemies in the country and outside the country were aware of the fact that if Azerbaijan had made such a step, it means that its subsequent steps would be successful. Azerbaijan would develop economically, it would become mighty and would be strengthened.

However our achievement was not only this. **We are one of the republics that first carried out the land reform compared to the other union republics of the former Soviet Union. That time a lot of people doubted that if we had carried out land reform everything would be destroyed. But the years passed proved that we are on the right way and we are farsighted.** Because the results of this are obvious.

Privatization program, its development and implementation… We carried out this in a well-thought manner. We studied the privatization experiences carried out in other countries pursuant to the interests of separate persons and we made conclusion from this study. On the basis of this the privatization program was worked out and implemented using other practices. Now privatization is advancing fast and plays a great role in the economy of Azerbaijan.

Structural changes in the sphere of state building and management… We implemented them not within a day, within a month, probably not within one year, but gradually. Because both experience and proper implementation is needed for this and also there shouldn't be mistakes. As we carry them out the work of governing bodies in Azerbaijan is getting improved. I think that when we finish it, wider opportunities will be opened for the development of our economy in this field.

We carried out legal reforms. All of our law enforcement bodies, judicial bodies were reorganized in accordance with world practice. We are witnessing positive results of this- in the first turn for the people, for

our citizens and at the same time for more efficient functioning of those bodies.

These also yield their results. Reforms are being carried out in the field of health. We see the results too. So since 1995 within 5-6 years we performed a number of great works and achieved good results so far.

When telling all these we should not forget that Azerbaijan did not gain its independence groundlessly. The Azerbaijanian people always lived with the wish of independence but they failed to comply with their wish during centuries. The XX century was the century of great changes in the history of humanity. As well as for Azerbaijan. At the end of XIX century and at the beginning of XX century in Azerbaijan patriotic progressive forces began regularly disseminate the thoughts of national revival, national self-conconsciousness, recognition, evaluation of their nation with an aim to strengthen the wishes of independence of our nation. Our great personalities at the end of XIX century and at the beginning of XX century such as great Jalil Mammadguluzada, who published Molla Nasraddin in 1906, greatly influenced on national revival, national renaissance, culture and secular life in Azerbaijan and laid the foundation of reviving the great wishes.

The works of great Uzeyir Hajibayov, written at the beginning of the century, proved to the whole world that as a country, which possesses eastern customs and traditions and national values and at the same time as a country situated in the convergence of East and West Azerbaijan wishes to use all the values of the humanity and advance in the way of development and progress.

All these revived our nation at the beginning of the XX century and strengthened its wish for independence. Certainly the political figures functioning at that time in Azerbaijan had also influence on this. All that was a whole process. When the Russian Tzar Empire was destroyed, in a new condition emerged in the world after that revolution, generally after the World War I the great people of Azerbaijan taking the opportunity rose to struggle for the independence of Azerbaijan.

In the East for the first time they established an independent state in Azerbaijan. **I think that it is the most valuable historical event in the eastern world.** It was established by the Azerbaijanian people, its prominent sons and persons. They established it in very hard conditions, they faced a lot of obstacles on their way.

As you know that initially the Caucasus countries were going to establish Transcaucasian Seym (Representative Assembly). Then they couldn’t reach an agreement, Georgia Azerbaijan and Armenia declared their state independence at the same time. However the situation in Azerbaijan was more tense. Because Azerbaijan’s capital city Baku was in the hands of other hostile forces, the first Democratic Republic couldn’t

come to its capital city for some months. At last it came to its capital city and from the first days began its great activity.

Democratic Republic survived for 23 months. But it collapsed. And it was the requirements of history of that time. Then when the Russian Empire collapsed the Communist Bolshevik government tried to capture all the territories of the former Empire. **Again Azerbaijan, Baku was of a special importance. It is not by accident that the Red Army began its march to the South Caucasus from Azerbaijan, Baku.**

The Democratic Republic certainly couldn't survive in such conditions. I say it also today that it was not their fault that it couldn't survive. Indeed there was internal dissension. But it should be accepted as natural for a newly established state. But the main reason of their collapse was the Red Army's occupation of Azerbaijan and South Caucasus.

Today when speaking about the state Independence Act of Azerbaijan we should say that it is the restoration of the independent Democratic Republic that was established in 1918. Yes, we are their successors. We are their followers-but in the new situation, in the new history.

Today when celebrating the tenth anniversary of our independence we can proudly say that this ten year independence is a monument set to the Azerbaijan's patriotic people living with the wish of independence, to the Democratic Republic that was established by Mammadamin Rasulzada, Alimardan bay Topchubashov, Fatali Khan Khoyski, Nasib bay Yusifbayly and some others in 1918. Though the Democratic Republic couldn't survive in 1920, under the historical conditions of that time, now Azerbaijan as an independent state has lived for ten years and will further live and our independence will be forever, eternal.

When Azerbaijan gained its independence it already had a great socio-economic potential, intellectual potential, great culture and great education. From 1920 to 1922 Azerbaijan was existing as Socialist Republic independently. But the communist, socialist ideology was the ground of this state. In 1922 Azerbaijan joined the USSR and at that time the USSR was established. But we shouldn't forget that time either, we should evaluate those people.

Recently we adopted an important decision on the state language of Azerbaijan. We restored the Latin alphabet in Azerbaijan. But we shouldn't forget that for the first time in the century-old history of Azerbaijan and in the eastern world the Latin alphabet was adopted in 1923. We shouldn't forget it. The period after that was on one hand very hard, full of constraints, there were a lot of victims, non-guilty people were subjected to repression.

On the other hand people in Azerbaijan developed, the illiteracy was completely eliminated. Higher educational establishments, universities, scientific enterprises, as well as great industrial potential and great economic potential was established. Our culture, as well as literature and art developed very fast.

Two days ago we held Rashid Behbudov's memorial party and once again we witnessed that how greatly those years our culture developed. Those years demonstrated to the whole world how talented the people of Azerbaijan are. But unfortunately all these were not in the time of our independence. We were in the composition of a common state USSR, a large empire. We performed a lot of works, but also we were deprived of a lot of things. **Despite all these the people lived, generations substituted each other. Azerbaijan's oil industry and other industries developed. Now all of these create great economic, social and scientific potential for our independent country. That is why we have to evaluate this period properly. No page in the history must be distorted. Positive things should be indicated positively, negative things should be indicated negatively.** Unfortunately some historians or writers, others in order to expose themselves, adapt themselves to the political situation and become biased within that political situation and do unjust. Such things shouldn't take place.

We forgive things happened in the past. But today Azerbaijan, an independent state, free people, people who occupy a place among the countries of the world shouldn't allow this. Our history is great, centuries old. Our history begins from milleniums. We celebrated 1300th anniversary of Dada Gorgud epos. It created a great pride in us. It doesn't matter during the realm of what padishah or what power it happened, but it is a great masterpiece of the Azerbaijanian people's culture and literature. By this we proved to the whole world that the Azerbaijanian people have such an ancient culture. **However, there was a period when Dada Gorgud was forbidden. It is injust. Now if we prohibit anything from our past history it will also be injust.**

That is why I again say that the history of our people must be reflected objectively, justly. One of our great achievements during this ten-year period is that the Azerbaijani language was dominating language. There were such times when there were very few Azerbaijani speaking people. Even so far some people couldn't learn their own mother language. Why? Because we were within the USSR. There was a common language, a state language. I remember **in 1978 when we included in the Constitution of Azerbaijan that the state language in Azerbaijan shall be the Azerbaijani language we were subjected to troubles and pressures of Moscow. But we endured these pressures.** Differing from other republics we included an article on the Azerbaijani

language to Azerbaijan's Constitution which was adopted in 1978. However it failed to ensure the domination of the Azerbaijani language. Because we were within the large state and all affairs were conducted in the state language.

But now we recognized our own Azerbaijani language as a dominating language and we demonstrated to the whole world that the Azerbaijanian people, the Azerbaijanian nation, the Azerbaijani culture exists in the world and this people have their own native language, the state language-the Azerbaijani language.

The recent period of these ten-years, that is the time after 1995, was a period of development in all fields. We usually express this development in figures. If we take the 10 years from 1991 till now we can see that from 1991 to 1995 there was decay in all fields of Azerbaijan's economy. Industrial output, agricultural output and GDP and other economic indices were decreasing by 20-25% each year. Certainly this destroyed the economy. Here we could not say a word about the development. People's lives were very hard. Inflation was very high at that time. We can imagine how difficult the life of our people was. But our people survived. We survived believing that we would pass this difficult period.

And then we could ensure stability in economy as in the socio-political life. It means that we prevented decay and could develop our economy implementing various reforms. Now we are in the process of great development. Main indices in the economy are macroeconomic indices. GDP decreased 58%, industrial output - 67%, agricultural output - 48% from 1991 to 1995. You can see how much it decreased.

However, from 1991 to 2001 GDP increased 57%. The persons who know economy can agree that this is a high index. Industrial output increased 20%, agricultural output increased 30%. These are very good indices.

From 1991 to 1995 the level of investment decreased by 43%, from 1996 to 2001 it increased 4 times. If from 1991 to 1995 the level of inflation increased 14-18 times per annum, just imagine what kind of effect it had on life of people. The inflation brought small salaries to nothing in spite of their increment, as the prices on consumer goods did not decrease but rose because of inflation.

However, we can say that from 1996 to 2001 there was no inflation. In total, it came up to 15%. From the financial and economic point of view, it is regarded as a normal fact. In other words, inflation is always present. Inflation is present in all countries, the difference is just in its extent.

For instance, remember the latest years, when inflation was present in most parts of the world. In Russia, Far East, Western and Eastern Asia it turned into inflation-default. The inflation rise had its negative affect on

the economy of many countries of the world. However, we were able to resist that.

Today, with the great responsibility I would like to tell you that the big inflation, which was present in many countries did not have its negative affect on the financial and economic conditions of Azerbaijan. We always stand against the growth of the inflation and therefore manat is stable on its place in comparison with dollar.

One of the main factors for the economic growth is investment. If the economy is not supported with continued investments the economy will remain on the same level or decline. From 1995 to 2001 the amount of investment put was more than 34 trillion manats, i.e. about nine billion dollars. 25 trillion manats out of that, i.e. 6 billion dollars account for foreign investment.

Yesterday I had a talk with the Minister of Foreign Affairs of Ukraine. To tell the truth may be it is not the right place to talk about it. However, such a big country received only 4 billion dollars as an investment.

Investments in oil industry consist of 3.5 billion dollars. For other fields and needs 2.5 billion dollars were invested. This provides growth for our economy.

Multifaceted freedom is given for the economic growth. Foreign trade is liberalized. There were many opponents of it in the past and they thought it was dangerous. However, we believed in it. Because of that, we managed to bring up to standards of trade, commodity turnover with other countries. We trade with more than 120 countries. From 1995 to 2000, the volume of external commodity turnover has increased 2.2 times as compared to 1991-1995. The volume of export has increased 2,8 times and it has become equal to 1 billion and 700 million US dollars. The volume of import has also increased 1,7 times which makes 1 billion and 200 million dollars. You see these positive changes. The volume of export has been increased and import has been decreased.

Because of internal production growth foodstuff portion within import structure has been decreased. Investments on specific goods, machines and equipment are increasing. This provides a real basis for growth of economy in the near future.

Privatization, implementation of economic reforms in all fields, as I said, has yielded very good results towards the economic growth. Contribution to the growth of economy by private divisions and private sectors make up to 70%, industry - 48%, agriculture - 99%, trade - 98%, construction - 64%, freight transport - 54%, carriage of passengers - 83%, communication - 61%. What do these indices mean? This means that we are on our right way, have carried out privatization. **If we did not carry out the privatization, land reforms we would not have reached such high values. Land reforms have contributed to reaching very**

high values. For example, this year we have produced over 2 million tons of wheat. It is a record figure.

I, as a participant of these activities in the past and later on as an organizer of these activities, can say that Azerbaijan earlier produced not more than 1 million and 200 thousand tons of wheat. This year we have produced 2 million tons of wheat. What does it tell to you? Land is given to farmers, farmers sow, plant themselves, farmers plough themselves and farmers take care of their land. They use high quality seed sorts. Because of this, we can say that Azerbaijan is on the stage to meet its requirements for wheat.

Potato production in Azerbaijan increased 3.8 times. This is a record figure. I spoke about it several times; maybe for someone it is not of a great importance, but in our opinion, it plays a significant role. Perhaps, today, except kebab, in ingredients of all other dishes potato is used. In the past, because of the deficit of this product, we faced many difficulties. We were used to be supplied with potato by Ukraine and Russia. However, even they did not supply to us the required quantity. The quality was also bad. We had many difficulties because of it. I mentioned it once. In 1991-1992 several enterprises, so called businessmen, swindlers bartered Azerbaijani oil to Poland for potato. Later it appeared to be not a potato but something else.

Potato is mainly produced in mountainous areas. Potato production center is Gadabay district. In the past, I, as a head of the republic, used to ask in a very strict manner why Gadabay does not produce sufficient amount of potato. They used to give thousands of reasons. However, nowadays they produce so much that they do not know where to store it.

I still remember we used to produce very rarely a bit more than 100 thousand tons of potato. In 2001, we produced 600 thousand tons. Thus, compare to 1995 the production has been increased 2.2 times.

Vegetables… Production of it has been increased as well. This year we have produced 916 thousand tons of vegetables. This is a record achievement. Water-melon, melon and gourd yields we can say, have been increased 7 times and reached 288 thousand tons, which is a record figure. Production of fruits and berries has been increased by 50%, which makes about 502 thousand tons. Meat production has been increased by 40% and milk production by 30%. The livestock has also been increased. After handing over the livestock to farmers, they appeared to be very efficient in dealing with it. The livestock has been increased. Nowadays every citizen realizes that Azerbaijan does not have any problem with meat supply. Sometimes they sell meat in streets. Many of you still remember the 80s, I worked here during those years, and meat was sold for coupons. I do not remember exactly, per month 1 or 2 kilograms per person. Here are the results of the implemented reforms in the field of

agriculture; these are results of the market economy. **All these efforts are mainly directed to improve the well-being of the population and resolve social problems.**

We cannot say that we have resolved all the problems. No. However, average monthly salary of employees, who worked during 1995-2000, has been increased 3.5 times. The amount of average pension per month has been increased 4 times. Nowadays average monthly salary of an employee makes 255 thousand manats, i.e. about 55 US dollars.

It is natural that, I do not think it covers all the needs of our people, employed population. No. I do not think it is satisfactory. However, everything does not happen within a day, a year. But see what an increase – 3.5 times, 4 times. In addition, if we remain in good health we will further raise it. In 2000, the costs of nourishment of displaced people increased 3 times.

Here is another index. Perhaps nobody notices that. No one is interested. However, it is a very important index. In the past, we used to discuss the life span in different countries. Japan has the highest lifetime statistics.

Here is the second social value. What is the percentage of death rate of newborn out of every thousand? I remember, Azerbaijan was criticized not because of short life span of people but because of infant mortality. Unlike other republics of USSR in our republic the infant mortality out of every thousand was indeed high. However, we had Shirali Muslimov that time, who lived 140 years. There was Eivazov, who lived 150 years. This was not enough. Comparing to other republics of USSR the life span in Azerbaijan was low. It was low even when comparing to some developing countries. Reasons of it are known: social problems, problems with foodstuff supplies and some other problems. Now I would like to tell you, that from 1995 to 2000 the life span according to statistics was increased by 2.5 years. However, women's age got increased a bit less - by 2.2 years, men's - 2.9 years. The coefficient of the infant mortality was decreased 2 times. These are the results of recent transformations, which took place in Azerbaijan.

Many people forget about it. However, we – people who rule the state never forget about it. We all notice that.

For example, **in 1993-94 state budget of Azerbaijan, we can say, was 277 billion manats. However, nowadays, in 2001 it reached up to 3.6 trillion manats. Foreseen budget income for the next year is 4.2 trillion manats, i.e. 900 million dollars. Look how much our budget increased.**

Our budget increased because of increment of our income. Income increased because of growth of production. Privatization, private property cycle and other measures taken by us**... If our Ministry**

of Taxes and Customs Committee could collect all taxes our income, perhaps would be higher than this. I wish, that they consider it.

Talking about it, I do not mean to appease you. I do not say that we resolved all the problems. However, everything can be assessed with regard to the dynamics. After the lapse of 10 years, I noted: the first period from 1991 to 1995- 1996 and the 2nd period from 1996 to 2001. See the difference.

I would like to repeat again, if not market economy, reforms, other measures increased responsibility, we would not have reached these results. According to these indices, Azerbaijan is in the first place among CIS countries, former Soviet republics.

However, we should clearly realize that the unemployment problem in Azerbaijan has not been resolved yet. We suffer from it. However, we should understand it. The industrial enterprises, which were established in the past, due to different reasons either do not work at full capacity or are on idle. The main cause being the fact that there was a united Soviet economy. Each enterprise used to produce something and supply other enterprises with its production. All enterprises, factories and people used to work. Now there is market economy.

Large factories, established in the past during my leadership, at present operate at 15-20% of their capacity. Why could we manage to keep them operational before and now we cannot? Firstly, the products nowadays should be competitive; secondly, they should be able to find a market for themselves. Just imagine now, all the shops in Azerbaijan are full of different goods, exported from different parts of the world. Recently I took a stroll around the city, looked at shops and in any shop, I visited, I got an impression that I was in a shop in Paris or New York. Everything is available. I asked them about the trade and they said it is good. However, while making a conclusion I understand that the reason why it is good, is because they imported the goods. In order to import goods they pay money. Here they sell, make a profit and again import and sell. If they do not make a profit, they will not import the goods for the second time. It means, that the level of buying ability in Azerbaijan has significantly increased. If it was not so, there would not be this amount of imported goods from different parts of the world. They are not intended to establish a museum of commodities, lining the goods up in a row. They trade. In addition, each of them is an entrepreneur. All of them make money for themselves.

Nowadays the number of guests in Baku has increased. Everyday I get information about new construction activities taking place in Baku. Government does not have any construction activity any more. Private companies carry out the construction. They construct nice buildings. I am just debating with myself. I remember from the Soviet time how much

money and materials the construction of a building consumed and all the troubles with transporting cement, stones, different equipment and so on. At present, private firms carry out these activities. Why do they carry out this work? Because after the construction of a building they can sell apartments and earn money. It means that ultimate goal of this action is to earn money. However, if Azerbaijan did not have buying capacity, would they carry out this work? A private company constructs a building, earns money and constructs another one. Again earns and again constructs. You see how large is the process. This is a naturally positive process. **All this depends on conditions created in Azerbaijan by market economy, free economy, results of private property cycle. By seeing these results today I state that we will continue to provide broad opportunities for the market economy. Again, I say to all law-enforcement and other bodies not to interfere in the business of entrepreneurs. Everyone should fulfill his/her own work, pay taxes. No need to interfere into other's business.**

Today I am informing you in details about our achievements within the decade and before it. I want our people to know both positive and negative sides. I have already told you that we have difficulties and problems like unemployment and poverty. We work on these programs.

The biggest problem we have is the violation of the territorial integrity of Azerbaijan, occupation of 20% of our territory, about 1 million refugees and displaced people. We stopped the war in 1994. Seven years have passed. S**ome people can think why we stopped the war. Then let's analyze what the passed war gave to Azerbaijan. People's blood was shed, martyrs alleys appeared, internal situation breached, the economy declined and no positive results were achieved. Why did it happen so? Because already in 1988 the nationalist groups of Armenia teased some separatist people living in Nagorno-Karabakh to raise the problem. The ruling circles of Azerbaijan of that time failed to undertake necessary measures against it. Just imagine that, the four years' conflict between Armenia and Azerbaijan began during the time when Armenia and Azerbaijan were within USSR. Four years.**

It was a big state with 15 union republics enjoying equal rights. Why could these people not join hands, why did the ruling circles of Azerbaijan, which were a part of this state not stand against this problem? Why?

Again coming back to what I said. The population uprose at that time. **The people came out to squares and objected against the unjust attitude against Azerbaijan. However, there was no unanimity between the people and the ruling circles of Azerbaijan. Instead of**

using people's power in order to resolve the problem some of them were busy here with internal intrigues, with their own affairs.

In fact, Nagorno-Karabakh was separated from Azerbaijan already in January of 1989. Remember the decision made by the Supreme Soviet of USSR to establish a special commission on governing of Nagorno Karabakh and putting it under the supervision of the government of USSR. Could it be accepted? Even now we say, yes, Nagorno- Karabakh is the ancient land of Azerbaijan. It is true, this is our native land, a part of population living there, was Armenians and the other part - the Azerbaijanian people.

There is no country in the world the population of which consists of one ethnicity. How could we let in 1989 exclude Nagorno-Karabakh from Azerbaijan and put it under the supervision of Moscow?

The basis for excluding Nagorno-Karabakh from Azerbaijan was laid at that time. After all, we had negotiations, battles, war and so on, but none of the actions helped to reach positive results. Because we had lost possible opportunities at that time. The destiny of Nagorno-Karabakh was to some extent decided already at that time.

However, in spite of it, we, as an independent state, try to resolve the conflict by peaceful way.

As you know, the Minsk Group is dealing with it. Russia, USA and France are the co-chairmen of the group. Nowadays many negotiations are being held, but necessary results have not been achieved yet. Of course, first of all both Armenia and Azerbaijan should comply with norms of international law. Armenia does not comply with it. Secondly, under the existing circumstances the compromises should be made on equal bases. Armenia does not follow it and that is why the situation is not changed.

But I hope and strongly hope, that as a result of these negotiations and the activity of the Minsk Group we will achieve to liberate our occupied lands, ensure territorial integrity of Azerbaijan, allow displaced people to return to their native land and assist them to have normal life there. We want to achieve it by peaceful way. Therefore we show tolerance. We show too much tolerance. However, everybody should know that Azerbaijan would never give its lands away to anybody. We will definitely liberate our lands. If not by peaceful way, then we will solve this problem with the help of all our strength, our strong army.

At present, the world faces dangerous events. **Terrorist acts, which took place in New York on September 11, were committed, we can say, against the whole universe, humanity, freedom and democracy. From the first minute, in our appeal we condemned this act, we condemned terrorism and expressed our readiness to undertake all**

measures on extermination of terrorism. We informed the USA and they know that we are of the same opinion and we are in alliance with them.

Of course, this incident shocked the whole world. However, these kinds of incidents are not new for us. **Our country has been subjected to terrorism since 1988. Our people are subjected to terror since that time. Before, terror was perpetrated against individuals and then it was directed against the whole nation. Our delegation to the Council of Europe provided broad information on a number of perpetrated terror acts which was seriousty considered.** That is why we know better than many others do how dangerous the terrorism is. Terrorism should be wiped off the face of the earth. No matter whom it is directed against. **We will make our contribution to extermination of terrorism. First of all the world should know that terrorism perpetrated against Azerbaijan should also be exterminated.**

Dear friends, **compared to other public and national holidays in the life of the Azerbaijanian people we have celebrated so far I consider that, this holiday we are celebrating today is one of the most valuable, highest and dearest one.** It is because we celebrate the 10th anniversary of our independence. It makes a very good impression on us. Our people are proud of it.

Human being can live in different conditions. However, for a person and nation the most valuable thing is independence, freedom. For many centuries, we have been willing to reach this freedom, this independence. At last, we achieved that. Within the last 10 years, we have strengthened our independence, have evolved it, have made it irrevocable and have gifted it to the new generation. We believe that our nation will never lose it again.

Azerbaijan is independent for over ten years and will be independent for decades in future and will be independent forever.

Murtuz ALESKEROV,
Chairman of the Milli Mejlis of
the Republic of Azerbaijan

OUR INDEPENDENT STATE AND THE PARLIAMENT - 83 YEARS AGO AND TODAY

Adoption of the Constitutional Act «on State Independence of the Republic of Azerbaijan» on October 18, 1991 became a new age in the history of our country- the age of independent development. The Azerbaijani people that established the first democratic state in the East 83 years ago could restore its state independence close to the end of XX century. It is stated in the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, dated January 30,1998 «on Celebration of the 80-th Anniversary of the Democratic Republic of Azerbaijan», **the Democratic Republic of Azerbaijan that established the first democratic system in the East demonstrated the willingness of our people to become independent by proclaiming its independence. The Democratic Republic of Azerbaijan functioned within the intense and complicated socio-political situation existing inside and outside the country. The activities carried out by this state during a short time left a great sign in the history of our people. Granting equal rights to all citizens regardless their nationality, political and religious orientation or sex, determination of the state borders, adoption of Azerbaijan's state-hood attributes, announcement of the native language as a state language created a very strong ground for the future independence of the Republic of Azerbaijan. The steps made forward in the field of democratic state building, economy, culture, education, establishment of military system are the main aspects reflecting 23-months activities of the the Democratic Republic of Azerbaijan.**

...Our nation restoring state-hood independence in 1991 made a use of the rich traditions of the Democratic Republic of Azerbaijan functioning for short-time and established the independent Azerbaijan State on the basis of this historical heritage.»

The period between 1918-1920 was a time when political consciousness of the people of Azerbaijan was forming and processes of national self-conciousness were widely developing. The Democratic Republic of Azerbaijan was founded in a very complicated historical

situation full of deprivations. Political intrigues and revolution following each other were tearing the Tsar Russia, impaired in World War I, into pieces. Russia had lost its hegemonic position, the Empire keeping nations under the pressure through the centuries was moving toward collapse. February revolution of 1917 eventually overthrew «two-head dragon». The government consisting of the members of parliament elected to the State Duma from Transcaucasia previously known as the special committee on Caucasian Directorate, later on, as Caucasian Commissariat, was established. On February 14, 1918 this united government founded for the first time convened Transcaucasian Seym in Tiflis.The Seym involving the three main persons of the Transcaucasia, as well as the representatives of other nationalities announced independence of Transcaucasia on April 9, 1918.

Transcaucasian Seym entering the independent political period founded Transcaucasian Federative Republic consisting of Azerbaijan, Georgia and Armenia on April 22 of the same year, but under the certain factors, this state structure collapsed soon. On May 26, 1918 Georgia separated from the Federation and announced its independence. A day later, on May 27 the first session of the Azerbaijani National Council was convoked. M.Hajinsky, N.Yusifbeyov, Kh.Khasmammadov, M.Jafarov, Kh.Malikaslanov, J.Hajinsky, A.Sheykhulislamov, Kh.Sultanov were in the presidium of the Council. M.A. Rasulzade was elected as a chairman of the National Council by secret balloting.

The Independence Declaration of Azerbaijan was adopted at the National Council session held on May 28, 1918 under the chairmanship of Hasan bey Agayev. This historical document, which left a deep sign in the national self-consciousness of our people said: «Since today the Azerbaijanian people have the right to power, and Azerbaijan consisting of the South-East Caucasus is a legal independent state».

The National Council immediately established first government of the Democratic Republic of Azerbaijan that was ruled by Fatali khan Khoysky. Representatives were sent to different regions of the country in order to explain people the necessity to establish the National Council and the government, as well as their objectives.

At the session held on November 19, 1918 the National Council decided to form a parliament of Azerbaijan consisting of 120 members and adopted a law in this regard. It was stated at the session that since variety of nations are residing in Azerbaijan the representatives of all nations should be represented in its legislation. For this purpose, it was envisaged to have 80 members from the Muslims, 21-from Armenians, 10 - from Russians, 1 - from Germans and 1 - from the Jews. In connection with the establishment of the Parliament on November 29, the address under the title «To All the Azerbaijani Population» was published by the

National Council. The address said: «…First law adopted by the National Council, made the Council which belonged only to the Muslim population of Azerbaijan from a national to a state body with a new status. According to the Code of laws adopted on November 19 the National Council was going to be changed into the Parliament consisting of 120 members. The representatives of the national minorities, as well as the members from the country regions were also invited to that Parliament.

… All citizens of Azerbaijan, regardless their nationality or religions are the off-springs of the same Motherland. They have to assist and help each other in order to built their mutual lives and establish their own fortune.»

On December 7, 1918 the first Parliament session in the East was held in the building of the Haji Zeynalabidin Tagiyev's maiden school. Alimardan bey Topchubashov was elected as a chairman of the Parliament, Hasan bay Aghayev his first deputy, and Mehdi bay Hajinsky-the Secretary General of the Parliament. Due to Alimardan bey Topchubashov's absence in Azerbaijan at that time Hasan bey Aghayev was chairing at the sessions of the Parliament. The Azerbaijani provisional government resigned in the presence of the newly established Parliament. Fatali khan Khoysky was authorized again to lead the new government and to appoint its members.

It is essential to note that in spite of the fact that the Armenian and Russian representatives were granted places in the Parliament they did not participate in the first session of the Azerbaijani Parliament. The decision adopted by the Baku Russian National Council on non-participation in the Parliament said that Azerbaijan went against the idea of «united and indivisible Russia». And participation of the Russian delegates in this Parliament would mean, that they recognize the fact of «Azerbaijan's secession from Russia». But under the pressure of the Russian population living in Azerbaijan the Russian National Council approximately a month later was forced to adopt a decision on participation in the Parliament.

The subversive forces in Azerbaijan using the hard situation in the country supported the Armenian chauvinists desiring to enlarge their territories by occupying the Azerbaijani lands. Yet the Armenian committees did not have any desire to agree with the independence of Azerbaijan and kept on not sending representatives to the Parliament of Azerbaijan. After a while they had to accept the realities and created Armenian and Dashnaktsutyun factions in the Parliament. Later on it became clear that by doing so they had a purpose to use the Parliament rostrum to realize their dream about «Greater Armenia». The Parliament of Azerbaijan built its work on the principles appropriate to the democratic states. Various party factions and groups were represented in

the Parliament. These factions and groups stated in their statements that their main goals were to achieve the protection and territorial integrity of the country, establishment of friendly relations with neighboring states and conducting reforms. Unfortunately, some representatives of the parties represented in the Parliament in their work were trying to serve mostly for the interests of the political organizations they belonged to rather than interests of the country.

Despite the fact that the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan was functioning under very hard and complicated situation, it managed to implement its minimum program in socio-political, military and cultural fields. The important legislation acts were adopted in the Parliament related to various fields of the state and spheres of life.

In regard with the state building process laws «on the Azerbaijani citizenship», «on Baku State University», «on Establishment of National Bank» and number of other laws were adopted. Also state symbols of Azerbaijan, its state hymn and flag were approved, a competition was announced for the preparation of the State Emblem.

For the first time the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan announced the Azerbaijani language as a state language of Azerbaijan and the special law was adopted in this regard.

The Democratic Republic of Azerbaijan also followed the principles of the power division in order to develop institutional building. At that time the Parliament was making significant steps to carry out the main objectives before the country and to create its legislative base, was doing its best for recognition of young Azerbaijan by states of the world. Serious attention was paid to set up economic, commercial and other relations with the neighboring states. The laws and decisions passed in the Parliament played a great role in defining the main orientations of the government's activity.

Issues like army building were on top of the agenda due to the socio-political situation of that time. Strengthening of this field had a foremost importance for the protection and preservation of territorial integrity of the country.

The Parliament paid much attention to scientific, educational and cultural issues as well. Development of the national enlightenment, nationalization of the educational and theatrical institutions, improvement of the financial opportunities of teachers were the issues that members of Parliament seriously dealt with. One of the important acts that Parliament adopted in this field was the law on establishment of the nowadays Baku State University, dated September 2, 1919. The Parliament passed a law on granting scholarship to 100 young Azerbaijanians to get education abroad and set up a special commission for this purpose. In a very short time the talented young people were sent

to France, Italy, England, and Turkey to study at the universities of these countries.

One of the achievements the Democratic Republic of Azerbaijan could make was the recognition of the independence of Azerbaijan by the member-states of the Paris Peace Conference. In this regard a delegation headed by the chairman of the Parliament A.Topchubashov was sent to France on December 28, 1918. As a result of the hard work of the delegation the main members participating in the Paris Peace Conference recognized the independence of Azerbaijan on January 12, 1920. On April 22 of the same year the Parliament adopted law to open diplomatic representations in England, France, Italy, Switzerland, Poland, and USA.

Border dispute settlement among the newly established republics in the Transcaucasia was also in the center of attention of the Parliament. Though it was possible to agree on issues related to border and territory in the negotiations held with Georgia, it was not possible at all to reach an agreement with Armenia. On March 20, 1920 bilateral agreements were signed between Iran and Azerbaijan concerning friendship and consular relations, approved by the Parliament on April 15.

Despite the fact that the first Parliament, playing an invaluable role in formation of the statehood consciousness of our people could function only for 17 months, it proved that the Azerbaijanian people are capable to build their own national state and national republic on the basis of democratic principles.

Along with all these, Azerbaijanian people also made a worthy contribution toward formation of the first Parliament in Russia in the beginning of the XX century. 6 persons were elected to the 1st Russian State Duma from Azerbaijan including Baku, Yelizavetpol (Ganja) and Iravan provinces. Alimardan bay Topchubashov, Mammadtaghi Aliyev, Asadulla bay Muradkhanov, Ismayilkhan Ziyadkhanov, Abdurrahim bay Hagverdiyev and Atakhan Iravanski actively participated in the work of the Duma. The Muslim faction involving 36 members representing various regions of the country was established in the 1st Duma. Alimardan bey Topchubashov was nominated as head of the faction during its first session.

6 members were also elected to the II State Duma from Azerbaijan: Fatali khan Khoysky, Khalil bay Khasmammadov, Ismayil Taghiyev, Mammadagha Shahtahtinsky, Mustafa Mahmudov and Zeynal Zeynalov. All these members were in the Muslim faction and Fatali khan Khoysky and Khalil bay Khasmammadov became members of the bureau. Azerbaijan was represented in the III and IV Dumas as well.

All these facts are obvious indicators of contribution Azerbaijani people made toward the evolution and development of the parliamentary traditions in Russia.

During the recent visit to Russia the Milli Mejlis delegation participated in the celebration of the 95th anniversary of the Russian State Duma. Delivering a speech on that occasion and speaking about the activity of the Azerbaijanian MPs I said, that the members elected from Iravan, Baku, and Yelizavetpol provinces were representing Azerbaijan with dignity. Their active participation, as well as the fact that A.Topchubashov became the head of the Muslim faction proved that Azerbaijan had an ancient statehood history and rich parliamentary culture. The head of the Armenian delegation also took a floor at the meeting, but he did not say anything concrete, because at that time Armenian State did not exist.

Although our enemies vanquished the first Republic in the East, the spirit of freedom and idea of independence had never left our people, and in 1991, Azerbaijan regained its independence as a result of the collapse of the Soviet Empire. The events taking place during the first years of the independence were nearly similar to those that took place in 1918-1920, Armenian intervention, provocative acts committed by the foreign states against Azerbaijan were almost the same. Azerbaijan facing such complicated problems was in a very hopeless situation.

But our people were lucky when in June 1993 political and state figure of world scale, Heydar Aliyev came to power again and could prevent division of Azerbaijan into parts and saved our country from terrible calamities. Thanks to distinguished Heydar Aliyev's rich political experience, invaluable governing skill, strong determination and persistence, all problems that could cause destruction of our state independent statehood were successfully solved.

The state and government crisis that brought the country to the level of destruction and division into parts was put an end, civil war was prevented. All coup attempts and terrorist acts were overcame. The cease-fire was announced at the front line. Important measures were taken in the army building. Azerbaijan occupied its honorable place in the international arena. Its just work was supported worldwide. Our Republic started pursuing continued development process.

Strong socio-political stability was established in the country. Contracts were signed with giant companies of the world to work out energy resources in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea; new oil strategy started producing its fruits.

Great successes were achieved in the fields of development of rule of law state and civil society, establishment of market economy principles and integration of Azerbaijan into the family of the European countries. In all areas of the society and life radical changes took place. Large scale privatization and land reform was conducted.

New Constitution of our independent Republic was adopted, Presidential, parliamentary and municipal elections were conducted in democratic conditions. Institutions dealing with ensurence of rule of law and protection of human rights and freedoms were established. For the first time in East and in the Muslim world death penalty was abolished.

Our Republic became an initiator and active participant of all projects capable to influence the world processes. Our country became the center of the projects like restoration of the Great Silk Route, Baki-Tbilisi-Jeyhan oil pipeline and Baku-Tbilisi-Arzurum gas pipeline. The independence of Azerbaijan became «eternal, persistent and unbreakable».

With confidence our independent Republic has entered the third millennium. In the beginning of XXI century our Republic became the fully-fledge member of such an esteemed organization as the Council of Europe.

The present independent Republic of Azerbaijan is a successor of the Democratic Republic of Azerbaijan existed in 1918-1920s, while the Milli Mejlis is the successor of the Parliament of that time. In this regard our esteemed President Heydar Aliyev said: **«Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan is a successor of the Parliament established by the Democratic Republic. Succession always means at the same time a great responsibility. Succession does not mean that one can exactly repeat the events that had taken place before or to live at the same level. Every successor should value the principle of inheritance and elevate that event, that period, that system even higher than it was before. We are doing this in Azerbaijan and we have achieved lots of things in this field. I think that the present Milli Mejlis of Azerbaijan is honestly bearing the name of succession, at the same time did and especially has been doing in the recent years a lot of works to develop the independent State of Azerbaijan.»**

Commission headed by the President Heydar Aliyev who is an architect of the Azerbaijani statehood prepared the Constitution of the independent Republic of Azerbaijan, which was adopted on November 12, 1995 through referendum and the first parliament was elected on the basis of democratic principles. The Constitution and the first Parliament demonstrated the beginning of the development and progress stage in the political history of our Republic. Milli Mejlis being a branch of the state power implements the legislative powers set forth by the Constitution, created and improved the legal base of the giant transformation processes, political and economic reforms.

The Parliament functioning on the basis of democracy, multi-party system, pluralism and the rule of law has held 428 sessions since November 1995, and has adopted totally 1221 documents including 987 laws, 192 decisions and other normative legistative acts. During the

preparatory process of the draft laws the experiences of the developed countries have been used, proposals and recommendations of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe and the OSCE have been considered. All these allowed to increase effectiveness of the law making process by bringing together both European and national values.

One can say with a confidence that the legislative acts including the Civil Code, Civil-Procedural Code, Administrative Offence Code, Criminal Code, Criminal-Procedural Code, Punishment Execution Code, Labor Code, Family Code, Customs Code, Tax Code, Trade Navigation Code, Laws «on Citizenship», «on Free Assembling», «on Mass Media», «on Freedom of Information», «on Status of Refugees and Internally Displaced Persons», «on Constitutional Court», «on Courts and Judges», «on Public Prosecution», «on Police», «on Ombudsman», «on Advocates and Advocacy», «on Diplomatic Service», «on Notary», «on Protection of Atmosphere», «on Employment», «on Service to Old People» and other laws adopted by the Milli Mejlis after the thorough debates prepared all legal provisions for the constant democratic development of Azerbaijan. I would like to note with a satisfaction the fact that Milli Mejlis has adopted and will further adopt necessary legislative acts for our Republic to become a rule of law state.

One of the directions in the legislative activity of the Parliament is to set up a legal mechanism of reforms conducted decisively in all spheres of social and political life. Milli Mejlis always keeps in the center of attention the issues related to radical changes in economy, privatization, land reform, incentives for foreign investments in the country, social protection of the population, care to refugees and internally displaced people, culture, science and education. By the initiative of our esteemed President, Parliament has adopted very important laws in the field of protection of human and citizens rights and freedoms. After the historical return of esteemed Heydar Aliyev to power in June 1993 Azerbaijan put moratorium on death penalty and in 1997 abolished it for the first time in the Eastern World. By suggestions of the head of the state the Parliament adopted amnesty acts for several times and thousands of people rejoined their families. The legislative body of our Republic ratified over 20 contracts signed between the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan and the giant oil companies from the US, UK, Norway, France, Turkey, Russia, Japan and other countries, and gave its blessings to implementation of the Baki-Tbilisi-Jeyhan main export pipe-line, Baki-Tbilisi-Arzurum gas pipeline which will serve to strengthen leading position of our state in the Caucasus and restoration of historical Great Silk Route.

Beside legislative activities the Milli Mejlis has not remained away from the socio-political processes taking place in our country, and

responded with attention to wishes and desires of voters. Considering thousands of appeals from all the parts of our republic on June 27, 1997 the Parliament announced June 15th as a National Salvation Day of the Azerbaijani people - the day when our world-wide known national leader Heydar Aliyev returned to power, saved our independent state from being annihilated and saved our people from outrageous tragedies. This decision was made according to the appeals addressed to the Parliament from various parts of the country. On this occasion the Milli Mejlis prepared and published the book of «Gurtulush» (Salvation) with an elegant design devoted to the honorable salvation mission of our esteemed President. The book «Tragic Pages of Our History: Genocide» dedicated to March 31 - the day of genocide of Azerbaijanians, the books on «First Convocation of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan», and «Second Convocation of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan» devoted to members of the Parliament are also among the works done in the recent years.

In cooperation with the Council of Europe and the UN various seminars, workshops and scientific-practical conferences were held in the Milli Mejlis on the problems of refugees and internally displaced persons, human rights, activities of NGOs, citizenship and gender issues and municipal elections.

It is worth saying that a number of international conventions which are the indivisible part of the Azerbaijani legislation including conventions on status of refugees and human rights, as well as Geneva Conventions, dated August 12, 1949 and their additional protocols have been translated into Azerbaijani in close collaboration with the representatives of the UN High Commissioner for Refugees and the Committee of International Red Cross and published at high polygraphic level.

One of the important problems, which the Milli Mejlis is focusing on was to prevent external dangers anticipated against Azerbaijan. The Parliament expressed its serious concern and attitude toward the facts of illegal supply of weapons worth over one million US dollars by the Russian Federation to Armenia and the issue of strengthening of the Russian-Armenian military union, and it has undertaken all necessary measures to gain the support of the world community related with the just work of our people, to nullify the slanderous campaign of the Armenian chauvinists launched against Azerbaijan. The Parliament appealed to the parliaments of France, Austria, Germany, United Kingdom, Italy, Sweden, Norway, Denmark, Russia and other countries referring to real historical truths as a sign of protest against the discussions on the legend of «Armenian genocide».

Great work has been done in the field of development of international relations of the Milli Mejlis. Working groups on relationships with over 60 legislative bodies of the world have been set up in the Parliament. These working groups have done essential works to improve our country's relations with the other states of the world. The delegations of the Milli Mejlis have officially paid visits to a number of states and closely participated in the activities of international organizations. The Milli Mejlis has been actively participating in 7 international organizations of the world. Today the Milli Mejlis is a member of Inter-Parliamentary Union, the OSCE Parliamentary Assembly, Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation, Parliamentary Assembly of CIS member states, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Parliamentary Assembly of the Organization of the Islamic Conference and other authoritative organizations.

Analysis of the activities carried out by the Milli Mejlis during the past year indicates that with its multi-lateral activity supporting the wise domestic and foreign policy of the President of the Republic of Azerbaijan esteemed Heydar Aliyev the Parliament has made its utmost efforts to honestly carry out the tasks assigned to it in strengthening and development of our young independent state. The President of the Republic of Azerbaijan Mr. Heydar Aliyev highly appreciated the fruitful work of the first Parliament of our independent state. Delivering a speech at the session of the Milli Mejlis on February 23, 2001 he said: **«The Milli Mejlis elected in 1995 has done a great job to strengthen independence of Azerbaijan, to develop legal, democratic and secular state building process, to conduct socio-economic, legal-political reforms and the main essence of this work is the adopted laws. With a complete confidence I can say that during the past 5 years the Milli Mejlis of Azerbaijan has worked fruitfully and adopted very important and essential laws. These laws have been very important to develop the independent state, to conduct economic reforms, to ensure supremacy of law and to build rule of law state. At the same time, the Milli Mejlis has also made its contribution to our common affairs in carrying out the foreign policy of the state of Azerbaijan by means of Inter-Parliamentary relations and other means. Therefore today with great satisfaction we are honored to highly appreciate the work of the Milli Mejlis, the Milli Mejlis in the past elected on the basis of the first constitution of Azerbaijan after regaining the state independence.**

I am completely sure, that the Milli Mejlis, that has newly started its activities will work even more fruitfully than before and will effectively make use of the gained experience. Thus, it will implement the main tasks assigned to it as the highest legislative

body to further strengthen the state independence of Azerbaijan and to carry out the objectives before the independent state.»

Yes, today the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan develops its activity on the needs and requirements of our state and people and successfully continues the work of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan that existed in the political life 83 years ago and contributes to strengthen and develop our independent state. I am sure that today's Milli Mejlis, which is the successor of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, will honestly carry out its tasks assigned to it in order to promote our statehood to exist for ever and ever and rise to the level of the parliaments of the developed countries of the world.

Ilham ALIYEV,
Member of the Milli Mejlis
of the Republic of Azerbaijan,
Head of the Permanent Delegation
of Azerbaijan to the PACE

DELEGATION OF AZERBAIJAN IN THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF THE COUNCIL OF EUROPE

Accession of the Republic of Azerbaijan as a fully-fledged member to such an influential international organization as the Council of Europe is one of the most important events in the beginning of the new century which took place in the fortune of our people. This event which made real integration of our country into the family of European peoples was a logical result of enormous work done in the field of establishment of democratic and secular and rule of law state, establishment of civil society and setting up the principles of market economy.

Azerbaijan restored its state independence by the end of the last century and underwent through very difficult ordeals within a short period of time. As a result of the policy conducted since June of 1993 by our distinguished President Mr. Heydar Aliyev, Azerbaijan became the State confidently looking into the future and resolutely making strides on the way of democratic development.

As the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Heydar Aliyev says: **«Historically being based on European experience within a very short period of time we could achieve a lot of things. In spite of all challenges we furthered on the way of establishment of liberal economy and civil society. We put in the first place protection of human rights and endeavored to save our native land and our citizens from the hard legacy of the totalitarianism period. We have attained stability, which is one of the essential conditions of the democratic development. We have established freedom of speech, freedom of press and multiparty system. We have adopted the Constitution, one third of provisions of which are dedicated to the protection of human rights and main liberties. For the first time in the East, we have abolished the death penalty, created new legislation system, conducted presidential, parliamentary and municipal elections. We have carried out and are carrying out a number of political and economic reforms.»**

Occupying suitable geographical position and possessing rich natural resources Azerbaijan has been very successful in economic development during the recent years. Large investments made in our economy by influential oil companies of the world in the field of exploration and extraction of hydrocarbon reserves in the Azerbaijani sector of the Caspian basin, restoration of historical Silk Road, development of Euro-Caucasus-Asia transport corridor and our active participation in other international projects is clear evidence of it. As a result of the foreign policy conducted by the State leadership during the recent years, the influence of Azerbaijan in international arena has become much stronger and integration process of our country with the world community has intensified. At present the Republic of Azerbaijan is member of a number of international organizations. One of these organizations is the Council of Europe.

The Council of Europe was founded on May 5, 1949 by 10 European countries (Belgium, Great Britain, Denmark, Ireland, Sweden, Italy, Luxembourg, Netherlands, Norway and France) as inter-governmental and inter-parliamentary organization. As the years pass the effectiveness of the cooperation within the framework of this organization has also attracted a number of European countries to this process. Number of the member countries in the organization today is over 40.

Those States recognizing Rule of Law, creating necessary conditions for the implementation of human rights and freedoms can be members of this organization which turned into bearer of such goals as protection of human rights and pluralistic democracy, development of the European cultural peculiarities, assistance to member countries in carrying out political, legal and constitutional reforms. One of the important works done by the organization was the adoption of European conventions. Until now the adopted one hundred and fifty five European conventions replace 75 thousand bilateral agreements. The countries willing to become a member of the organization have to meet quite strict requirements of the Council of Europe. It includes the observance of human rights inside the country, existence of independent judicial system, accession to the European conventions on human rights and other requirements.

Important works have been undertaken in order to make Azerbaijan fully-fledged member of the Council of Europe. The orders signed by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev «on Implementation of measures to carry out cooperation between the Council of Europe and the Republic of Azerbaijan», dated 8th July 1996, «on Measures of deepening the cooperation between Council of Europe and the Republic of Azerbaijan» dated January 20th 1998, «on Deepening the cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Council of

Europe and measures on protection of the interests of the Republic of Azerbaijan in Europe» dated May 14th 1999 created basis for making maximum efforts and for the expedient activity towards the accession of our country to the Council of Europe. These orders recommended speeding up the drafting of Criminal, Criminal-Procedural, Civil and Civil-Procedural Codes and other codes in accordance with the standards accepted in the European countries, studying the issue of joining of our republic to a number of agreements and conventions of the Council of Europe. Legislative acts approved by the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan after thorough discussions created all legislative guarantees for successive development of democracy in Azerbaijan, for the establishment of the European values in all the spheres of society and public life. As a result of the close cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Council of Europe, our country has acceded to 21 conventions of this organization.

Azerbaijan always considered the Council of Europe not as an objective but as an important mean to enjoy European values. Participation of our country in the organization with the status of especially invited guest since June of 1996 gave us an opportunity to develop working mechanism in bringing national legislation up to the level of European standards.

In June 28, 2000 during the ordinary session of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe the organization adopted a recommendation to the Committee of Ministers on admission of the Republic of Azerbaijan as a fully-fledged member to the Council of Europe.

During its meetings the Committee of the Ministers of the Council of Europe held effective exchange of opinions and gave relevant consultations with the view of admission of our republic to the Council of Europe. Eventually on January 17th of 2001 the Committee of Ministers made a decision on admission of Azerbaijan as a fully-fledged member to this organization. On January 25 participation of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Heydar Aliyev in Strasbourg in the ceremony of raising of tri-color flag of our independent State in front of the premises of the Council of Europe demonstrated to the whole world the joining of Azerbaijan to the European family.

After becoming the fully-fledged member of the Council of Europe, for the first time the permanent delegation of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe took part in the ordinary session of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on January 22-26, 2001 in Strasbourg. Delegation was consisting of the following members of the Milli Mejlis: Samed Seyidov, Gultekin Hadjiyeva, Naira Shakhtakhtinskaya, Vagif Vekilov, Gulamhus-

seyn Aliyev and the secretary of the delegation Azer Gasymov. In addition, 6 substitute members of the Milli Mejlis also participated in the work of the organization.

During this session in Strasbourg our delegation has had several meetings with the leaders of the organization as well as members of national delegations and gave comprehensive information about socio-political processes in the region of the South Caucasus. Our delegation expressed their attitude to the problems discussed in the session and committee meetings of the organization and openly briefed about the obstacles caused by Nagorno-Karabakh problem in the development of the region, intolerable situation of 1 million refugees and internally displaced Azerbaijanians, expansion of regional collaboration, harmonization of the national legislation with the European standards.

Our delegation in Strasbourg had very fruitful meetings with the Chairman of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe Lord Russell-Johnston and Secretary General Mr. Bruno Haller. During these meetings the historical importance of admission of the Republic of Azerbaijan to the Council of Europe was especially emphasized.

There was expressed the assurance of having contribution of the Council of Europe in the peaceful settlement of Nagorno-Karabakh conflict. Such an issue was also brought to the attention of the PACE leadership that admission of Azerbaijan and Armenia at the same time to the European family means that two members of one family can not be enemies. Lord Russell-Johnston and Bruno Haller evaluated admission of Azerbaijan to the Council of Europe as a historical event and considered our republic as the country on the way of development.

Participation of the delegation in the April 2001 session of Parliamentary Assembly was successful too. In that session we managed to distribute among session participants documents «on Prisoners of war and hostages held in Armenia and Nagorno-Karabakh», «on Seizure and destruction of Azerbaijani cultural heritage», «on Ecological situation in the Republic of Azerbaijan (Mountainous Karabakh, Shusha, Lachin, Gubatli, Zengilan, Kelebecer, Agdam, Fizuli, Cabrail)».

During the session our delegation prepared and distributed declaration on recognition of the genocide crimes perpetrated by Armenians against Azerbaijanians. In this document signed by 29 members of the Parliament, all stages of the genocide and ethnic cleansing policy that Azerbaijan was subjected to have been clearly demonstrated. I would like to underline that written declarations are considered as official documents of the Council of Europe and subject to registration.

It would be appropriate to remind you that it was for the first time that the genocide of Azerbaijanians by Armenians was put in the

document of international organization. This could be reference point for the adoption of more serious documents and generally for the bringing historical truth to the attention of the world community.

As Head of the delegation I made a speech in the debate on the issue of «Struggle against economic and transnational organized crime in Europe». In my speech, I underlined that Azerbaijan is particularly concerned about the discussed issues. As a consequence of the occupation of the territories of Azerbaijan by Armenia, illegal operations are being carried out in Nagorno-Karabakh and around it. Especially I emphasized the cultivation of narcotic plants and their transportation and training of illegal armed formations and other issues. I stated that the Council of Europe as well as all other relevant institutions of Europe have to put strong pressure on Armenia with a purpose to withdraw Armenia from the occupied territories, restore territorial integrity of Azerbaijan and have 1 million of refugees return to their native lands and homes.

Parliamentary Delegation of Azerbaijan also took part in the ordinary session of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on June 25-29, 2001. The abolition of death penalty in member countries, the 50th anniversary of the Geneva conventions, situation of refugees and displaced persons in conflict zones, honoring of obligations and commitments by Ukraine and Turkey before this organization, mutual legislative aid of member countries and other issues were included in the agenda of the session.

During the session our delegation presented information to the participants on wretched, intolerable situation of refugees and displaced persons in Azerbaijan.

Document «on Seizure and destruction of Azerbaijani cultural heritage» was also distributed among the session participants. The document signed by eighteen members of parliament regarding destruction of cultural monuments in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia requested the Council of Europe to deal with this matter.

The document «on Ecological situation in the Republic of Azerbaijan (Mountainous Karabakh, Shusha, Lachin, Gubatli, Zengilan, Kelebecer, Agdam, Fizuli, Cabrail)» was also distributed. The document set forth concerns about the stressed ecological situations in the occupied territories - Nagorno-Karabakh, the districts of Shusha, Lachin, Qubadli, Kalbajar, Aghdam, Fuzuli, Jabrail and Zangilan.

The activities of the delegation of the Milli Mejlis to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe were very fruitful during the September 2001 session of the PACE. At the first day of the session our delegation's written question submitted to the Committee of Ministers of the PACE on recognition of the territorial integrity of Azerbaijan by

Armenia was debated with the participation of representatives from 43 countries. The Committee of Ministers made a decision on the question and confirmed its support to the internationally recognized borders, sovereignty and territorial integrity of states, expressed its view on the issue that the Nagorno-Karabakh problem can be settled only in the context of the territorial integrity of Azerbaijan. The decision says, that use of force for obtaining land is inadmissible and any consequence proceeded from it can not be considered as legal. The document was unanimously adopted in the meeting of the Committee of Ministers of the Council of Europe.

In the meeting of the Parliamentary Assembly held on September 25, 2001 during the debates on international terrorism members of parliament of several countries condemned the terrible tragedy perpetrated on September 11, in the cities of New York and Washington of the USA and expressed their concern about the fact, that terror is gaining a new form – a form of political terror. The representative of Armenia while making a speech in the meeting said allegedly Azerbaijan conducts terror policy against Armenian population in Nagorno-Karabakh. In respond to this I expressed my thoughts on the situation in the region. And I mentioned, that since the aggression of Armenia to Azerbaijan, Armenian terror groups committed 32 terror acts against Azerbaijan, as a consequent of it, 2000 people in Azerbaijan were murdered, and dozen of thousands of people were injured. Besides it, the Armenian terrorist organization «Assala» plays disgusting role in terrorism and genocide policy of Armenia perpetrated against Azerbaijan during the past 13 years. The camps for the training of terrorists coming not only from Armenia but also from other countries have been set up in territory of Nagorno-Karabakh which is completely out-of-control. Here the profit made of drug trafficking is allocated for perpetrating acts of terrorism.

I expressed condolences to the government and people of the United States of America in regard with terror acts, which resulted in death and injury of thousands of innocent people. On behalf of the government of Azerbaijan I delivered full support to the United States in finding the persons who committed the awful crime and bringing them to Justice. I stressed that Azerbaijan is in alliance with the United States of America and with all the democratic forces in fighting terrorism.

Our delegation to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe managed to pass and distribute two more documents that are of great importance for our Republic adopted by the Parliamentary Assembly. These documents are about «Right to Education for refugees and displaced people in Azerbaijan in the context of future development

in the field of education in Europe» and settlement of «Armenian-Azerbaijan (Mountainous-Karabakh) conflict».

Every spoken word, every statement made in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe takes on an official character, gets legalized. We have to make a better use of this opportunity effectively, so that the just position of Azerbaijan be presented to the attention of the whole world community. Armenia has occupied our territories and in its turn Azerbaijan demands to put an end to this occupation. We are convinced that the activity of our parliamentary delegation will positively affect on the settlement of this conflict. We'll try that the real intention of the aggressor - Armenia to be revealed and made known to all Europe. We are doing it and will do afterwards.

Nowadays the cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Council of Europe is improving. The Chairman of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe Lord Russell-Johnston's recent visit to Azerbaijan is a proof of what I said above. During his visit he had meetings with a number of officials. During these meetings an exchange of opinions on future perspectives of collaboration between Azerbaijan and Council of Europe took place.

There is no doubt that admission of Azerbaijan as a fully-fledged member to the Council of Europe has been a support to our country in establishment of rule of law, democratic and secular state and will strengthen the development of European values in all the spheres of society and in public life, will give a new impetus to comprehensive and fruitful cooperation of our Republic with this influential international organization, will create wide opportunities for bringing the Azerbaijani truth to the attention of the world community and for making known the rich cultural heritage of our people to Europe.

The more the Council of Europe is important for Azerbaijan recently stepping onto the path of democratic development, the more Azerbaijan being the gate between Europe and Asia is important for Europe. Azerbaijan, progressing in the conditions of peace and stability is extremely important in the process of creation of united and indivisible Europe of the third millennium. The daily expansion and deepening of relationships of our independent state with this influential international institution is inevitable.

While acceding to this organization I mentioned during my meeting with the leadership of the Council of Europe that Azerbaijan will become a very valuable member of it. We are already achieving it. I'm sure that in the future we will take an active part in settling not only the problems of Azerbaijan, but also the problems that European countries are facing.

I believe that our activity within the framework of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe henceforward will serve for

strengthening of our country's place in the European family, for increasing its influence in international arena, for further development of democracy and for spreading the Azerbaijani truth in the international community.

Arif RAHIMZADA,
First Deputy Chairman of
the Milli Mejlis of the
Republic of Azerbaijan

FROM SALVATION TO PROGRESS

This year we are celebrating an important event-the 10th anniversary of our independence-in the social-political life of our country. A new period in Azerbaijan's history began with the adoption of Constitution Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan. Though ten years is not a long period in terms of history Azerbaijan passed through this time which is equal to centuries. The history shows that people have faced a lot of disasters and concussions. There were a lot of such trials in the fate of Azerbaijanian people. Only in the XX century our people experienced great dangers in the scope of national tragedy. For example in 1918 the Azerbaijanian people faced the risk of the destruction as a result of Armenian chauvinists' policy against the Azerbaijanian people.

We can bring other examples from our new history. But today we can say with full responsibility that the early 90s were most difficult period for our Republic in terms of the scope of the tragedies and complexity of the conflict situations. To realize the reasons of the situation of that period and to understand the situation that led the Azerbaijanian people to the case of to be or not to be I would like to make an excursion to the past.

At the end of 1980s destructive processes were inevitable in the Soviet Union. In the union republics centrifugal tendencies were increasing. The Armenian chauvinists who were waiting such a chance to implement their past land claims against Azerbaijan and their supporters understood Moscow's weakness and tried to take advantage from this situation. There were many people in the leadership of the Union supported the forces dreaming about «the Great Armenia», inspired their wicked intentions and paid no attention to the illegal actions against the neighboring republic. Groundless land claims of the Armenian Republic to Azerbaijan, massacre of the Azerbaijanians in the Autonomous Oblast of Nagorno-Karabakh followed by the military aggression in 1988.

The casualties that happened in Karabakh violated the normal life in our Republic. The Azerbaijanian people, who protested against the central government's injust position in the Nagorno-Karabakh issue, for not curbing Armenian separatism in time, for the indifference of the

republican leaders of that period to the national interests of the Azerbaijanian people and their bargaining with Moscow in protecting their power went into streets and squares. Casualties in Sumgayit were caused in order to create a negative image of Azerbaijanian people and to disgrace them before the world community. Today it is clear to everybody that the purpose in those events was to justify their territorial claims against Azerbaijan, to drive out 250 thousand Azerbaijanians from their native lands in Armenia, to create ground for the ethnic cleansing in the Nagorno-Karabakh and to occupy a part of Azerbaijani lands and to unite them to Armenia.

Unfortunately in such a difficult period of our people's life there were such people in power that they couldn't understand this difficult situation, objectively evaluate the events and realize the disaster that our people were subjected to. The occupation of Azerbaijani lands began during the power of Azerbaijan's former leaders Abdurrahman Vazirov and Ayaz Mutallibov. The worst tragedy caused by their unstable policy was the Khojaly slaughter. In the Khojali tragedy, which is one of the most terrible crimes of the century, a town was completely destroyed. As a result of incompetent policy and struggle for power in May of 1992 Shusha and then Lachin was occupied.

But such a tragic situation didn't put an end to the avidity for power. The Popular Front taking a chance from the situation came to power illegally. The «Bays» who called themselves democrats confused their personal interests with the interests of the state, disorder and chaos was prevailing in the country. Violation of human rights, assault of the people who thought differently, intimidation was a usual case. Minister of Interior Iskendar Hamidov arrested people illegally, he couldn't give up his criminal way of thinking in the high position he occupied. Minister of Defense Rahim Gaziyev, who didn't want to take into account other people's opinion, had only one purpose - struggle for power. He, who spoke of patriotism, dignity, established links with hostile forces in order to achieve his aim. Though he was the Minister of Defense he did his utmost to hold the high position. This person who played special role in creating the image of enemy of Russia maintained links with the military circles of Russia and cooperated with them.

President Abulfaz Elchibey was unaware of the real situation in the country and in the front. Abulfaz Elchibey, who forgot that he was Commander in Chief didn't consider it necessary to exercise control on the activities of the ministers. Actually he didn't have necessary competence and capability for this.

Abulfaz Elchibey characterized the situation in the following way in the meeting of the law enforcement bodies on May 25 in 1993: «The people say, «we wish we could avoid this Popular Front» I ask the office

of prosecutor, the court to answer this. Why is the Republic disrupted today?»

State Secretary Ali Kerimov characterized the economic situation in the following way: «Economic crime increased to such an extent that obvious misappropriation of state property, its illegal sale to foreign countries, briefly speaking, plundering of state property became a usual case. The process of misappropriation of state property under the privatization of state property is carried out before the official privatization began in the Republic.»

That time an incident that I witnessed in the hall of the Milli Mejlis was very typical to the Azerbaijani Popular Front-Musavat ruling party leaders. When one of the members of the Milli Mejlis pointed out that the behavior of the ruling party is inconsistent with the democracy and law Panah Huseinov replied: «What kind of democracy and law you are speaking about? What democracy? We, some fancy men got together and took the power. We are governing as we can.»

By the decision of the Popular Front the local organizations were illegally delivered arms. Even it was considered a usual case that there were people who had carried guns under their jackets in front of the Milli Mejlis. The people couldn't go out when it was dark. In the day light people in the police uniforms robbed the shops under the pretext of meeting the needs of the state. «Everybody that respected himself» organized armed groups.

Azerbaijan was in the threshold of great disasters in the turning point of the history as a result of irregular domestic and foreign policy and of mistakes in governing the state. Esteemed President Heydar Aliyev's Decree dated March 20, 2001 on the processes happening in the beginning of 90s says: **«Great economic potential that was created by hard labor of our people was destroyed mercilessly, national wealth was plundered. Disorder, confusion, «state violence» was prevailing in the socio-political life and in economy. Such a non-deliberate and incompetent policy led to national and civil confrontation, loss of ruling party's influence within the country. Consequently the Azerbaijani statehood faced the risk of crisis and destruction, the country reached the brink of civil war and disruption. Our independent state that had been established due to the favorable historical situation and chances presented by fate was left face to face with the danger of disruption as a result of non-proficient policy.»**

At such difficult and tragic moment in October 1993 a group of Azerbaijanian intelligentsia addressed to Heydar Aliyev to create a new political party. Azerbaijan's influential distinguished scientists, intellectuals, figures of culture and art, ordinary people stood behind this

address. On November 21 1992 New Azerbaijan Party's Constituent Conference was held in the town of Nakhchivan. Heydar Aliyev was elected chairman of the Party. Soon this political entity could gather people of common sense around itself.

In June 1993 the situation in Azerbaijan deteriorated.

Azerbaijani Popular Front –Musavat ruling party once again demonstrating its incapability conducted military operation and shed blood of the Azerbaijanian people in Ganja. Actually it was the beginning of the civil confrontation. The situation worsened by Alikram Humbatov and gangs of robbers, who stroke a stab in the back of Azerbaijan, proclaiming Talish-Mughan Republic in the south and separatism tendencies increased in the north.

The events in Ganja were the last drop that tried Azerbaijanian people's patience. At present some people in the opposition explain the factor of Surat Husseinov's emergence from the interests of various forces. It is obvious that by this they try to avoid responsibility and to blame others in the bloodshed of our compatriots. It was Azerbaijani Popular Front –Musavat party that promoted Surat Huseinov to hold high post and then becoming unbridled.

Surat Huseinov who couldn't go beyond the level of routine thinking was awarded the title of National hero, rank of colonel, he was assigned as authorized representative of the President on Nagorno-Karabakh and Deputy Prime Minister. Surat Huseinov, who was promoted to high posts in a short time began to consider himself actually as a great military leader, unprecedented person as if able to determine the nation's destiny.

Events of June 4 brought nearer the disruption of the power of Azerbaijani Popular Front–Musavat ruling party. That time the thoughts on inviting Heydar Aliyev to the government were heard more and more frequently in various circles and among the mass. On June 9 Heydar Aliyev came to Baku by the invitation of the government and with the desire of the people. His speech in the Parliament, then his visit to Ganja gave great hopes to the population of the Republic. This visit prevented the extension of civil confrontation. On June 15, 1993 Heydar Aliyev was elected as a chairman of the Supreme Soviet. On June 24 the power of the President of the Republic of Azerbaijan was granted to Heydar Aliyev by the decision of the Milli Mejlis. In the referendum held in August of that year the citizens of the country expressed disloyalty to Azerbaijani Popular Front –Musavat ruling party. In the presidential election held in October absolute majority of the people voted for their wise son Heydar Aliyev and elected him as a head of the state.

Heydar Aliyev's coming back to power saved Azerbaijan from the recurrent events of 1920. The Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan taking into consideration the appeal of ten thousands of working people,

intellectuals, representatives of various layers of the people evaluated Heydar Aliyev's returning to power as the beginning of salvation of the sate of Azerbaijan and proclaimed June 15 as a National Salvation Day.

By this returning Azerbaijan was saved from the disaster that was expected. The eternity and steadfastness of our independence was ensured, the country avoided crises in government and state. An end was put to the claims on «Talish-Mughan Republic», which was a threat to the territorial integrity of our Republic.

As a shrewd politician Heydar Aliyev knew that stability is needed to lead people and the state from Salvation to progress. The Civil war was prevented in the country. A cease-fire was reached in the front. The attempts of coup and terror acts were prevented, constructive measures were taken in the formation of the army and as a result strong armed forces of Azerbaijan were established. Negotiations on peaceful solution of the Nagorno-Karabakh conflict began. Azerbaijan's voice of just was supported by the world community. Heydar Aliyev's meetings with heads of leading states of the world provided guaranty for the peaceful solution of the conflict.

Real institutional building process began in the country, significant measures were taken in regard with the solution of serious economic and political problems, the dark pages of Azerbaijan's history were disclosed, and constructive steps were made for the protection of national-moral values of our people and development of our language. The policy of ethnic cleansing perpetrated against the Azerbaijanians was disclosed for the first time and President's Decree of December 18, 1997 on «Mass deportation of the Azerbaijanians from their historic– ethnic lands in the Armenian SSR in 1948-53» was a political assessment of it. State's legislative body adopted some legal acts on the status of the refugees.

On August 22, 2001 the head of the State signed a Decree «on the Problems of settling Azerbaijanians withdrawn from their historical native lands in the Armenian territory as a consequent of the ethnic cleansing perpetrated by the Armenian nationalists» and on September 7, 2001 a Decree «on Some measures related to the settling of a part of internally displaced persons driven out from Agdam and Fizuli districts as an aftermath of the occupation of the Azerbaijani lands by the Armenian armed forces.»

In these decrees for the first time a part of resources collected in the state Oil Fund as a result of the development of the oil industry was allocated to the refugees and internally displaced persons.

Since 1995 a period of progress began in the economy, culture, morality in Azerbaijan. Foreign investment flowed into the Republic. Positive results were achieved in the industries like oil, chemistry, power,

agriculture, food and other fields of economy. Year by year people's welfare increased a result of economic growth.

Azerbaijan became one of the participant of the huge projects such as Ancient Silk Route, Baku-Tbilisi-Ceyhan oil export pipeline, Baku-Tbilisi-Arzurum gas pipeline that will be able to impact the economic progress of the region.

Azerbaijan is a member of the UNO, OSCE, Inter-Parliamentary Union, Euro-Atlantic Partnership Council, Black See Economic Cooperation Organization, Organization of Islamic Conference, CIS, Organization of Economic Cooperation and some other influential international organizations and an initiator and active member of GUUAM that involves Georgia, Ukraine, Uzbekistan, Azerbaijan and Moldavia.

One of our greatest successes is the accession of Azerbaijan to an in influential international organization - the Council of Europe. Today Azerbaijan's tricolor flag is waving in Strasbourg in front of the CE premises.

The Constitution of our independent state was adopted under the leadership of the of the President of the Republic. For the first time in the history of the statehood of Azerbaijan the real division of power was implemented. Along with legislative and executive power, a judicial body as an independent branch of the power was also ensured.

Free and democratic Parliamentary, Municipal and Presidential elections were held. The worthiest sons and daughters of our people were represented in the elected bodies. In the Parliamentary elections the New Azerbaijan Party gained the majority of seats in the Milli Mejlis and it was another proof of being the leading political party of the country. In October 1992 there was a thought emphasized by «91persons» in the appeal to Heydar Aliyev to found the New Azerbaijan Party: **«If the foundation of this Party is laid by such an experienced state figure as you, then this party can become a school of political maturity for several generations of our people.»** History proved the rightfulness of these words.

A new generation of politicians was brought up among the members of the New Azerbaijan Party. Among them we can mention Ilham Aliyev as one being the first. He gained the sympathy of large masses as a result of his activity in the socio-political life and state institution building process of the country. Ilham Aliyev could prove himself as a leader in the public consciousness.

Our people that carried the goal of liberty in their memory for centuries could preserve and ensure the eternity of its independence gained at the end of the XX century thanks to Heydar Aliyev's genius being considered one of the most unique personalities of the whole Turkic world. During the last ten years independent Azerbaijan going

through a worthy way full of struggles demonstrated determination of our people to live freely and independently. In this regard the President of the Republic said the following: **«... despite all the difficulties the Azerbaijanian people have lived independently for ten years and they will live independently forever.»**

Our people believe that in the XXI century our native Azerbaijan will rise higher and higher and open honorable pages of its history.

Ziyafat ASGEROV,
Deputy Chairman of the Milli Mejlis of
the Republic of Azerbaijan

THE TENTH ANNIVERSARY OF OUR STATE INDEPENDENCE - THE PARLIAMENT OF AZERBAIJAN AT A NEW STAGE

For the Azerbaijanian people to join freedom for a second time, to be precise, restoring our independence coincides with a tense and turbulent period. The constitutional act on «State Independence of the Republic of Azerbaijan» which was adopted by the country's Parliament on October 18, 1991 said:

«Taking a stand on Declaration of Independence that was adopted by the National Council on May 28, 1918 and on legacy of democratic principles and traditions of the Republic of Azerbaijan and following the declaration by the Supreme Soviet on restoration of state independence on August 30, 1991 the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan adopts this Constitutional Act and establishes the foundations of state, political and economic system of the Republic of Azerbaijan.»

Until this very significant event in the history of the Azerbaijanian people, i.e. until our people joined independence, a goal that they carried in their soul for centuries - the road they passed through was not smooth at all. The blood of heroic children of our motherland gained independence for us. We all remember very well those years full of struggle until this historic turning point was made.

It is known that the foundations of Soviet Empire, at the end of 1980th were shaken despite the fact that pro-empire forces were trying to make it live by all means. According to the same scenario they were sowing discord between the republics of the former Soviet Union, and were creating «hot-spots» of war artificially at various points perpetrating the principle «divide and rule». One of those «hot-spots» appeared in Nagorno-Karabakh. Wily Armenian separatists who had been trying for many years to realize their whim of «The Great Armenia» began to perpetrate terror acts with the purpose of territorial claims. Our people who are historically and faithfully bound to their motherland and homes rose to their feet.

The wave of protest swept all of Azerbaijan. Slogans were not only about Karabakh. People realizing dry-rot essence of the Soviet Empire clearly saw its collapse and did all the best to gain independence.

The loathsome leaders of the Soviet Empire and their «followers» in our republic took a different path against the will of the people. They chose to shut up and enslave Azerbaijanians, and give Karabakh to Armenians as a «gift». Particularly because of that a direful event, which remained in the memory of each of us as a bloody tragedy took place on January 20, 1990. The tanks of the Empire massacred barehanded people. Martyrs' allies appeared not only in Baku but also in other regions of Azerbaijan. Nonetheless evil forces were mistaken. Though January 20 ended with tragedy, but the blood of martyrs was sown as seeds of freedom in our motherland. The pro-empire forces did not forfeit their evil motives; they kindled Armenian-Azerbaijanian conflict. Karabakh martyrs were added to the 20th of January martyrs. Nevertheless the Soviet Union could not survive. The Soviet ideologists who wished to hinder historical processes understood that no matter how much they would mend this system it was not possible to keep it surviving.

So the Soviet Union collapsed; in the real sense of a word republics gained independence. One of the republics that gained independence was our Azerbaijan.

Ten years have passed. I would like to divide the Azerbaijani parliament's progress during these years into two stages. The first stage is the period from October 18, 1991 to June 15, 1993. The second stage is from 1993 up to date, the progress that we have had under the leadship of our all-national leader, esteemed Heydar Aliyev.

At the first stage, National Council consisted of 50 people was established. Then its name was changed to Milli Mejlis. State attributes, the National anthem, flag, and emblem were adopted. A number of bills were passed. However the instability in the country, political incompetence of heads of state and parliament of Azerbaijan, Abdurahman Vezirov's and later on Ayaz Mutallibov's servility, ambitious speeches and hasty actions of the head of state Abulfaz Elchibey and of the chairman of the parliament Isa Gambar, and involvement of members of parliament proportionally 25 from the ruling party and 25 from opposition to various political games deepened power crisis day by day. Frankly speaking, there were also members of parliament, who understood the reality and fought against the political blindness in those days, but they were in minority.

At the time of Popular Front- Musavat ruling, our territories were occupied one after another. Khojali tragedy tokk place on February 26 of 1992. Unprecedented crime was committed. Children, old people, women were targeted to Armenian and their supporters' bullets. After that on

May 8 of 1992 Shusha, on May 18 of the same year Lachin, on April 2 of 1993 Kalbajar was occupied. The terrible thing was that graves were dug in advance in the Martyr's Ally for soldiers fighting in battlefields.

Instead of telling people the truth about the horrors that perpetrated against them, they were holding long discussions in the Milli Mejlis whether to have closed sessions or to openly broadcast them. Probably you remember the video materials that displayed those events. The so-called leaders who were supporting to hold closed sessions were trying to hide the reality from people.

Particularly at this time, both foreign and internal forces thought to divide Azerbaijan. We were on the verge of loosing our independence that we regained for the second time. We faced the danger of loosing the best fruit - freedom. People understood that only the genius Heydar Aliyev could redeem Azerbaijan from all this misfortune, horror, and tragedy.

The leading intelligentsia of Azerbaijan invited Heydar Aliyev, who then headed the Supreme Council of Nakhchevan to Baku. This return gave its historical results. Honorable Heydar Aliyev was elected as a chairman of the Supreme Soviet on June 15 and occupied this post till October 3 of the same year. Then he was elected as the president of the Republic of Azerbaijan in accordance with the wishes, desire and love of the people.

Here are excerpts from Heydar Aliyev's speech delivered at the Supreme Soviet's session on June 15 of 1993:«**I would like to thank the members of the Milli Mejlis and the Supreme Soviet for the trust in me. I would like to assure you that I will use all the available opportunities and try to lead this great task, great burden and I will make efforts to fulfill my duties with dignity. I would like to state that I understand the heavy, complicated, and tense situation in the Republic of Azerbaijan with full responsibility. Undertaking this office, I understand my responsibility and taking all that into account I will do my best.»**

This was such a time when blood was shed in Ganja during the events of 4th of June. It was a time when such separatists like Alikram Humbatov wanted to set up so-called «Talish-Mughan Republic» by dividing Azerbaijan. It was such a time when there was still bloodshed on the front, and the enemy was occupying territories.

In such difficult, heavy, and complicated circumstances, Heydar Aliyev proceeded to establish a direct contact with people as a first step of his activity in the Milli Mejlis. All the sessions of the Milli Mejlis, press conferences, briefings, consultations on problematic issues were openly broadcasted on TV. People were aware of everything. Gradually constructive measures were taken to resolve problems. The tragedy of

20th of January was legally and politically assessed. People themselves destroyed the so-called «Talish-Mughan Republic» whim. Economy and other areas of life started advancing and developing. The lost hope of people was restored. The relations with influential states, which were broken-off during Popular Front-Musavat ruling, were resumed. The main thing was that, stability was established. People could go out in the streets without fear. All these were fruits of Heydar Aliyev's administration and Heydar Aliyev's wise policy. During Heydar Aliyev's leadership, from June 15 until October 3, 1993 parliamentary traditions took a fresh breath and received a renewed force. Important decisions were made in the field of army development. The law of the Republic of Azerbaijan «on Eternalizing Martyrs' Name and Benefits for Martyrs' Families» was adopted. Changes were made in the Constitution and different normative acts. Activity of the Azerbaijani parliament in 1993-1994, and efforts of the President of the Republic Heydar Aliyev in being recognized by states in the world, and successes gained in this field terrified foreign enemies and their internal lees. There were coup attempts in October of 1995 and March of 1995. Nevertheless, these dirty, treacherous games yielded no results. The desires of the ill-willed people were left unfulfilled by genius Heydar Aliyev who relied on his people this time as well as always.

Honorable Heydar Aliyev evaluating the ten-year anniversary of our national independence said: **«This year is the tenth year of Azerbaijan's declaration of independence. In October, we will celebrate this historic event with honor. I have issued a special decree in this regard. Plans for various events are being prepared. We must seriously prepare to celebrate the ten-year jubilee, and doing so we must once again demonstrate that despite all the difficulties people of Azerbaijan have lived independently for ten years, they will further live independently forever.»**

During the state independence considering the development path of the Azerbaijani parliament we should underline the adoption of the new Constitution of Azerbaijan in 1995, and the activity of the first democratically elected parliament both during the first convocation and today. The Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan which acts based upon the principle of division of powers tested in the practice of international law, carries out its tasks with dignity set forth by the Constitution. A great progress has been achieved under the leadership of esteemed President Heydar Aliyev in the development of democratic, secular, rule of law state, in the performance of economic reforms based on modern market relations, in the establishment of legal basis ensuring the development of social relations.

Honorable President Heydar Aliyev delivering a speech in the session of the Milli Mejlis on November 24 of 1995 said: **«I consider that newly elected parliament is a parliament that represents, personifies intellectual, cultural level and moral being of our people. We can take pride in such a parliament. There are well-known, respected, intellectual persons of Azerbaijan in the parliament. In this case, certainly, the work of the parliament will be efficient, and in this case I reckon that bills drafted, laws adopted will be in accordance with the Constitution the way that we are committed» and the principles of democracy.»**

During the past years, Parliament has built its work upon the statute of the parliament and the law on «Status of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan». The Milli Mejlis supports domestic and foreign policies of Honorable President Heydar Aliyev, does all the best to fulfill all the tasks before the legislative body of the country.

In 1997, June the 27th the Milli Mejlis considering the wishes of different layers of people, of thousands of voters adopted a decision to declare the 15th of June - the day of distinguished political and public state figure Heydar Aliyev's return to power in the republic as the day of National Salvation. This decision was manifestation of all-national love to a great son of Azerbaijan, distinguished political figure Heydar Aliyev.

Under the leadership of all-national leader Heydar Aliyev the Milli Mejlis made significant steps in the direction of establishing relevant legal basis for carrying out political, economic, social reforms in our state to be acceded to international community as a fully-fledged member.

All these legislative measures aimed at ensuring democratic, secular, rule of law state, developing political system based on free expression of ideas with different political trends, forming of institutions serving for the protection of human and citizen rights on one hand, and creating an economy based on modern free market relationships on the other.

First of all, I should mention that, in order to form state legal institutions of the independent Republic of Azerbaijan and local self-governing bodies our parliament adopted laws «on Elections to the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan», «on Presidential Elections of the Republic of Azerbaijan», «on Elections to Municipalities». These laws have been appraised by most influential international organizations and were highly assessed. Based on these and other laws different branches of power - legislation, executive bodies and judiciary have further advanced, and at the time the new self-government system based on the world practice has been established.

A number of very significant steps have also been made by the parliament to establish new legal system in Azerbaijan. Here I would like to emphasize adoption of new codes: Criminal Code, Criminal- Procedural

Code, Civil Code, Administrative Offence Code, Labor Code, Family Code, Tax Code and Customs Code. Realization of law creating measures in such a great scale speaks of a great juridical knowledge in Azerbaijan, of parliament members' understanding of their historical responsibilities, and that they do all the best for the development of the country. In addition, I would like to state another matter separately. In all these documents, human rights protection principle that our head of the state pays a special attention to has been ensured.

Legal reforms conducted under honorable Heydar Aliyev's leadership demanded re-formation of system of law-enforcement bodies. With this purpose the Milli Mejlis adopted laws on «on Constitutional Court», «on Courts and Judges», «on Police», «on Prosecutor's Office», «on Criminal Search», «on Advocates and Advocacy», «on State Legal Expertise», «on State Security of Courts and Law-Enforcement Bodies». These laws, which were prepared on the level of international standards, provided an opportunity to establish developed legal institutions in our country.

Legal provisions for protection of human rights and freedoms have constantly been in the center of attention of the Milli Mejlis. I would like to stress one thing in this regard.

In 1998 by honorable President Heydar Aliyev's initiative for the first time in the East death penalty was abolished and on this occasion, the Milli Mejlis adopted an appropriate decision. The new Criminal Code does not envisage such a punishment any longer and this step was an indicator of humanizing the state's policy in regard with penalty.

I should also mention that by the initiative of the head of state honorable Heydar Aliyev based upon humane principles the Milli Mejlis adopted amnesty decisions for 6 times and as a result 63.777 people have been released.

One of the bright example of establishment of a new system of human rights protection in the country is debates on the draft law «on Ombudsman». Establishment of such an institution will create an environment for efficient institutions to operate in our country that already exist in the developed countries.

The Milli Mejlis has always supported the state policy in the area of freedom of speech and media. Censorship on the media abolished, a new democratic law on «Mass Media» was debated by the Milli Mejlis and adopted. This law sets forth general rules of obtaining, processing, communicating, broadcasting of information and it defined the organizational, legal, economic bases of the activity in this field.

The Milli Mejlis has also adopted significant documents to improve welfare of people, to strengthen social protection of vulnerable families. Among these documents we can exemplify those «on Protection of Health

of Population», «on Social Insurance», «on Social Protection of the Impaired» and others.

During the past years the Milli Mejlis regularly has paid a special attention to approving and execution of the state budget of the Republic of Azerbaijan, has adopted laws «on State Budget», «on Execution of the State Budget».

In the years 1996-1997, 282 laws and 81 decisions defining the directions of the reforms conducted in the country were adopted.

In 1998, during the fall session (from September 30 till December 29), in 1999 in spring and special sessions (from February 1 till July 2) altogether 178 documents, 151 laws and 27 decisions were adopted. In this period, amendments made to 48 laws and particularly by adopting 55 laws international treaties and conventions were ratified. Constitutional law ratifying the constitution of Nakhchivan Autonomous Republic was adopted.

In 1999 in the fall session (from September 30 till December 29), in 2000 in spring and special sessions (February 1 till July 2) altogether 369 documents, 213 laws and 20 decisions were adopted. In this period, amendments were made to 25 laws, and 111 international treaties and conventions were ratified.

In 2001 in spring and special sessions, (in 43 sittings) 118 laws and decisions, laws «on Using the Emblems of Red Cross and Red Crescent and Their Protection», «on Extradition of Persons Committed Crime», «on Diplomatic Service», «on Social Service to Old people», «on Management of Municipal Lands», «on Drug Service and Control», «on Legal Aid to Criminal Cases», «on Official Emblem of Prosecutor's Office», «on Insignia for Officers of Prosecutor's Office and Their Special Uniform», «on Service in Prosecutor's Office», «on Ombudsman» were adopted, and the regulations «on Service in Customs Departments», «on Service IDs for Prosecutors, Staff», «on Transferring to Service in the Interior Departments of the Republic of Azerbaijan» were ratified.

An important part of our parliament's activity has been cooperation with international organizations. In that range I can show, for example a productive cooperation with the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Parliamentary Assembly of NATO, European Parliament, the Inter-Parliamentary Union, Parliamentary Assembly of the Organization for Black Sea Economic Cooperation, Parliamentary Assemblies of the OSCE, CIS, the Organization for Islamic Cooperation.

I would also like to mention some events that our parliament organized on a number of issues. For example, a scientific conference «on Establishing Ombudsman's Office in the Republic of Azerbaijan» held in the Milli Mejlis together with UNDP, a seminar «on Law Drafting Techniques» held together with CE should be stressed. The Milli Mejlis

has done an important work also in the area of exploitation of the country's natural resources for people's welfare.

Contracts on development, exploration, and shareholding of production of oil fields in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea signed between State Oil Company of the Republic of Azerbaijan and big oil companies of USA, Great Britain, Norway, France, Russia, Japan, Italy, and other countries were ratified after long debate in the Milli Mejlis and came info force.

Today our republic is not only one of the initiators and participants of regional projects but also of global ones. Important work has been done in the direction of restoration of an ancient Silk Road. We can show examples such as the laws «on Ratification of Baku Declaration Signed at the International Conference on Restoration of the Ancient Silk Road», «Ratification of the Major Multilateral Treaty on Development of Europe-Caucasus- Asia Corridor Signed at the International Conference on Restoration of the Ancient Silk Road».

Developing the market relations in the economy, performing privatization stage by stage, creating legal basis for carrying out reforms in that area in an organized manner have also been in the center of attention of the Milli Mejlis. These laws have strengthened the legislative basis of the reforms carried out in the economy, and ensured legal provisions for gaining greater accomplishments in this field.

Milli Mejlis has adopted significant laws on performing fundamental reforms in agriculture. The law «on Land Reforms» envisaging the transfer of land to private ownership is one of the bravest steps without exaggerating made in the conduct of land reforms in the post soviet countries.

The work carried out towards holding municipal elections on December 12 of a 1999 is of a significant importance. So the parliament has adopted numerous laws in this area.

Serious work has been undertaken in the field of military legislation. Army development, reinforcement of military forces and increased promotion to this field has been focused by the Milli Mejlis.

The Milli Mejlis has paid a great attention to the development of culture, science and education in the republic, has done a prominent work on draft laws.

As a consequence of the Armenian aggression perpetrated against Azerbaijan there are over one million refugees and internally displaced people in the republic. The Milli Mejlis as a legislative power adopted laws «on the Status of Refugees and IDPs», «on Social Protection of IDPs and Persons of the same status», «on Exemption from property tax from January 1st, 1998 to January 1st 2002» of the Physical and Legal entities from the areas subjected to the aggression of the Armenian Armed Forces

aiming at improving their social well-being and increasing the state assistance to them.

In the context of the Nagorno-Karabakh problem members of the Milli Mejlis undertake a productive work to get Azerbaijan's just voice heard by the world community through their work in the international organizations. Our parliament makes a use of all opportunities within its powers and will do whatsoever in future to fairly resolve the problem of Nagorno-Karabakh based on territorial integrity and inviolability of our state borders.

One of the greatest accomplishments is the fact that we were acceded to the Council of Europe as a fully-fledged member in January of 2001. The tri-color flag of Azerbaijan waves in front of the CE premises.

Today our biggest problem is the Armenian- Azerbaijanian conflict. During the sessions held in the Milli Mejlis by the initiative of our President on February 23 and 24 of this year esteemed Heydar Aliyev delivered a profound speech and the debates conducted at that time were another proof of a number of important measures taken to settle this problem. In that gathering honorable Heydar Aliyev said:

«You should know that today as well as tomorrow Heydar Aliyev would not accept anything that will be against the interest of Azerbaijanian people.»

These convincing words of Heydar Aliyev gives a great hope to our people once again that the resolution of Armenian- Azerbaijanian conflict is possible under the leadership of our wise and all-national leader Heydar Aliyev. Honorable Heydar Aliyev evaluated the work of the parliament at the session of the Milli Mejlis held on February 23, 2001 and said the following:

«Therefore today with a great satisfaction we are honored to highly appreciate the work of the Milli Mejlis, of the Milli Mejlis operated in the past which was elected on the basis of the first constitution of Azerbaijan after regaining the state independence.

I am completely sure that, the Milli Mejlis that has newly started its activity will work even more fruitfully than before and will effectively make use of the gained experience. Thus, it will implement the main tasks assigned to it as the highest legislative body to further strengthen the state independence of Azerbaijan and to carry out the objectives before the independent state.»

Today the Milli Mejlis of Azerbaijan supports the foreign and internal policies of our honorable President and continues the work of the first parliament of Azerbaijan that operated 83 years ago.

Govhar BAKHSHALIYEVA,
Deputy Chairwoman of the Milli Mejlis
of the Republic of Azerbaijan

OUR PARLIAMENT AND WOMAN DEPUTIES

The current year of 2001 has been rich in a number of significant events taking place in the socio-political life of Azerbaijan. The most important of all these are the celebration of the 10th anniversary of our state independence organized in accordance with the decree of Mr. Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan.

The history of struggle of our people for freedom and national independence has been as much glorious and honorable as tragic it was. It was tragic because in the order of historic circumstances and the spirit of liberty of our people the struggles lead for the defense of our national rights ultimately resulted in a failure (defeat), the anxiety of our ancestors for independence was drowned in blood by foreign occupiers. The most exemplary and regretful point is that along with objective processes subjective factors had also seriously affected these painful failures. Internal disputes and conflicts, preference of regional and class interests to the national interests and most of all, the lack of a leader, who could unite all the classes of the nation around one goal are such of subjective factors that opened the doors for foreign invaders and did not allow the historic chance for the national independence to be materialized. This is also confirmed by the division of Azerbaijan into khanates at a time (XVIII century), when the process of formation of national states was taking place all over the world and with the collapse of the first democratic republic in the Eastern World, the Democratic Republic of Azerbaijan, after a 23 month of existence.

At the end of the XX century, a new historic opportunity enabled our people to gain national independence. Collapse of the USSR in 1991 resulted in the declaration of the state independence of Azerbaijan as it was in the other union republics But on one hand, the territorial invasion of Armenia and on the other, the mistakes omitted both in the domestic and foreign policy by the forces with no experience in governmental affairs put our people before a serious test. Political intrigues and the struggle between armed groupings brought the country to the brink of a civil war. The internal chaos, paralysis of government bodies could have resulted in the loss of our newly gained independence. But this time the

history did not repeat itself, because unlike the previous periods there was Heydar Aliyev personality, a nation-widely known and loved leader whom all the layers of the nation trusted and respected, he was a person having huge political will and experience. At urging requests of the absolute majority of the population and the government officials Heydar Aliyev returned to Baku, first elected as a Chairman of the Supreme Soviet and then the president of the country ruined the so-called traditional scenario plotted against our independence. He did not allow Azerbaijan to become a marionette in the hands of foreign powers. This is the prime example, the brightest symbol of the role of a personality in the century-old history of our nation. The ability of our distinguished President to ensure internal stability in the most tensed circumstances of 1993 and gigantic works undertaken by him in order to prevent the pressures from abroad and thus to protect and maintain our state independence, furthermore to implement successfully the process of state-building, to take purposeful measures appropriate for the period of transition to market economy, to build national armed forces, to develop international relations on an equal partnership basis, to strengthen the social security of the population, to take serious steps on the way of building a democratic civil society and other measures are currently yielding its fruit. Over the past years, the state of Azerbaijan has become stronger and more developed, its geopolitical significance has increased, our country has become a center of realization of global-scale economic projects.

Recently one of the positive directions of the development processes going on in the Republic of Azerbaijan in the light of democratization is the problem of women, women's movement, defense of women's rights, women's role as an active social force. As a result, the improvement of living conditions of our women has become one of the leading directions of the socio-economic policy, implemented by the state today. Naturally, the national virtues which have protected and kept alive the traditional life and intellectual style of the Azerbaijanian women in the family and society are focused on in the first hand.

In the war, which our people have faced today, the Azerbaijanian women are also faced with big sufferings, difficulties. The majority of millions of people who were forced to leave their homes in Armenia, Nagorno- Karabakh and adjoining regions are women and children. These innocent human-beings have become victims of an awful occupational policy, the Armenian terrorism. The women of Azerbaijan, temporarily living in unbearable conditions, i.e. in tent-camps, are anxiously waiting for the day when they can return to their native homes.

Our distinguished President Heydar Aliyev has always considered the resolutions of women's problems as an integral part of the state policy

and paid serious attention and cared for the issues which would enable the Azerbaijanian women to take an important position in the society.

With a presidential decree, a State Committee on Women's Problems was formed in 1998, which can be regarded as the state's attention to the solution of women's problems in our country.

On March 6, 2000, the country's President signed a decree «on the Implementation of State Policy on Women in the Republic of Azerbaijan». Such objectives as to ensure the equality of women with men and also a proper representation of women in the system of state administration have found their reflection in the said decree.

A special consideration was given on the development way of the Azerbaijanian women and women's movement was highly valued in the head of state's appeal to the nation on the occasion of the 3rd millennium. Our women's achievements in various areas of the society and state life were highly valued once again.

The legislation of the Republic of Azerbaijan sets forth equality of women and men in all spheres of life. By joining the UN's convention «on Elimination of All Discriminations Against Women» in June 1995, the Republic of Azerbaijan assumed certain obligations. In general, since regaining its independence the government of Azerbaijan has joined more than 20 international conventions dealing with the rights and freedoms of women and children.

Today, Azerbaijanian women enjoying equal rights along with men play an important role in the development of the society. In our Constitution, adopted through referendum on 12th November 1995, equal rights of women along with men have been duly reflected, and thus a legal basis for their active participation in the process of institution building has been created.

The Azerbaijanian women having distinguished history of evolution and managed to protect and maintain their eminence play an active role in all spheres of the society and make a better use of their knowledge and abilities in consolidation and development of our independent state. Today one can not find in our country's life a sphere where our women would not work hand-in-hand together with men or take a leading position. The activity of our women in the parliament of our independent state as members of parliament is an indicator of their high significance and influence in the Azerbaijani society. Today we hear voices of our women from the rostrooms of such influential international organizations such as the United Nations Organization, Council of Europe, Inter-Parliamentary Union, The Black Sea Economic Cooperation Organization, Commonwealth of Independent States, Islamic Conference Organization. Our women members of parliament represent Azerbaijan,

which is a full member of the Council of Europe, along with our men members of parliament .

In the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan of the first convocation there were women representing all layers of our people, too. Three of them were doctors of sciences, two women were candidates of sciences, one woman was people's artist of the USSR, two women were people's artists of Azerbaijan, one woman was state prize laureate of the USSR and two women were Azerbaijan State Prize laureates. In 9 Standing Commissions out of 11, functioning in the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan of the first convocation our women members of parliament took an active part in the preparation of draft laws. One of them Asya Manafova worked as a Chairwoman of the Standing Commission and Nigar Alekperova and Naira Shahtahtinskaya worked as deputy chairwomen of the Standing Commissions. Each of our woman members of parliament demonstrated exclusive professionalism in the discussions of draft laws and was active in the adoption thereof. Our women regularly attended influential international meetings, informed the international community about the socio-political processes and democratic reforms being implemented in Azerbaijan.

Asya Manafova, Fatma Abdullazada, Nigar Alakparova, Naira Shahtahtinskaya, Shafiga Mammadova, Elmira Qasimova, Chimnaz Aliyeva, Minaya Aliyeva, Asmatkhanim Mammadova, Samaya Piriyeva, Tarlan Musayeva and others made exclusive contributions in the creation of the legislative base of our independent state and in making known the just voice of Azerbaijan to the international community. I think that each of them tried to perform their tasks in a due manner and succeeded in that.

In the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan of the second convocation thirteen woman members are elected. Among them 3 doctors of sciences, 3 candidates of sciences, 1 USSR's and 2 Azerbaijan's people's artists, 2 laureates of Azerbaijan State Prize. Eight of our women MPS are members of the New Azerbaijan Party - the leading political force of the society, and five are independents.

Our woman members of parliament duly perform their tasks through their positions in the spheres of building a rule of law, democratic and secular state, creation of a civil society, implementation of the principles of market economy, creation, and development of a legislative base for large-scale reforms, and make use of their knowledge and abilities in order to increase the efficiency of the parliament's work.

A member of the Milli Mejlis, Asya Manafova is successfully active in the sphere of improvement of the legal mechanism in utilizing natural resources of our country as a Chairwoman of the Standing Commission on Natural Resources, Energy and Ecology. She is a member of the

Organization of Woman Parliamentary Members of Muslim Countries and Global Ecological Organization, as well as head of the working group on Azerbaijan-Norway Inter-Parliamentary relations.

Rabiyyat Aslanova, deputy Chairwaman of the Standing Commission on Human Rights of the Milli Mejlis is doing invaluable job in drafting laws on protection of human rights, rule of law, democratic state building. She is head of the working group on Azerbaijan-Moldova Inter-Parliamentary relations.

Gultakin Hajiyeva is the deputy Chairwoman of the Standing Commission on Foreign Affairs and Inter-Parliamentary Relations of the Milli Mejlis and at the same time, she is a member of the permanent delegation of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. She is also a member of the PACE Commissions on Legal Affairs and Human Rights, Ecology and Agriculture, Equality of Women and Men.

As a deputy Chairwoman of the PACE commission on Refugees and Migration Naira Shahtahtinskaya deals with the resolution of various issues not only within Azerbaijan, but also on a European scale. She is doing effective job as a head of the working group on Azerbaijan-Albania Inter-Parliamentary relations as well.

Apart from being the Secretary of the Commission of the Milli Mejlis on Discipline Gular Ahmadova also successfully copes with the responsibilities as a head of the working group on Azerbaijan-France Inter-Parliamentary relations. She is closely involved in the resolution of children's problems in our country as a Chairwoman of the Children's Organization of the Republic.

Our people's best loved singer Zeynab Khanlarova is a head of the working group on Azerbaijan-India Inter-Parliamentary relations. She does her best in order to make draft laws improved prepared by the Milli Mejlis in the sphere of culture.

Amaliya Panahova is also a distinguished artist and at the same time she successfully works as a member of parliament. She is a deputy Chairwoman of the CIS Inter-Parliamentary Assembly's Standing Commission on Culture, Information, Tourism and Sports, as well as a head of the working group on Azerbaijan-Italy Inter-Parliamentary relations.

As a member of parliament who plays a peculiar role in the socio-political life of the republic Bahar Mammadova works as a head of the working group on Azerbaijan-Lithuania Inter-Parliamentary relations as well.

Member of parliament Gulchohra Mammadova has earned the respect and appreciation of the public as a distinguised scientist and pedagogue, takes an active part in the preparation of draft laws on science and

education, as a member of the Standing Commission of the Milli Mejlis on Science and Education.

As an initiator and organizer of numerous social events, Malahat Hasanova leads the working group on Azerbaijan-Kyrgyzistan Inter-Parliamentary relations.

Apart from being an experienced pedagogue Asmatkhanim Mammadova is effectively active as a member of the Standing Commission of the Milli Mejlis on Regional Affairs and a member of the working group on Azerbaijan-Iran Inter-Parliamentary relations.

Our young member of parliament, an international gross-master on chess Aynur Sofiyeva is a head of the working group on Azerbaijan-Japan inter-parliamentary relations.

In a word, being very valuable members of the Azerbaijani parliament our woman members of parliament play an important role in the development and improvement of the legislative base of our independent state. Our women contribute a lot to the successful realization of democratization processes, which are widely spread in the Republic of Azerbaijan today.

As we know, Azerbaijan has such a painful problem as the Nagorno-Karabakh problem. Although a cease-fire regime is being maintained in the front line, unsettlement of the problem concerns our society, including our women. Known as at-all-times supporters of peace women fully support the efforts of our distinguished President Heydar Aliyev concerning the peaceful settlement of the Aremenian-Azerbaijanian, Nagorno-Karabakh conflict. They do believe that this problem, which is the biggest obstacle on the way of development of our independent state will be solved soon and Azerbaijan will become a powerful state confidently moving forward on the way of a stable development. To carry out this holy goal all our women, including the woman members of parliament of the Milli Mejlis will further duly perform their tasks and responsibilities.

Nizami KHUDIYEV,
Member of the Milli Mejlis
of the Republic of Azerbaijan

GREAT SAVIOUR

Mountains are the highest peaks of our planet. Great people are always compared with high mountains and high peaks. Because as general average layers of the planet can not limit great mountains leaving it and reaching out for space, to the endless depth of the galaxy, great people also can not survive in the common lives of a society and humanity becoming picks on all development stages of civilization in yesterday-today-tomorrow dimensions and being on the pick and able from that pick to see all the truth convert into a wise foreseer and herald of nation. One in order to foresee has to be standing on a high level; one has to reach this high level not being pushed or provided an open way by someone, or being lucky but do this time by time, step by step, with one's work, courage, firmness and selflessness. They say, «one has to step on a ladder step by step» (S.I.Khatai). Time shows and proves that only people having reached the peaks take right ways in their spirit and mind having matured by the lessons learnt and having acquired the knowledge of the humanity and reached the pick are able to make decisions about the development of the civilization from the height of those snowy peaks.

* * *

Using for introduction the words that I have been keeping in my heart and mind for ages even if it can look strange from the first sight is not made by chance. Because saying these introductory words I would like to draw the attention of our readers to the greatest national-moral mountain being in all the stages of our history – the mountain of Heydar Aliyev, to the truth of the pick of Heydar Aliyev, and also to a person who follows this difficult path with strong belief, zeal and selflessness – the phenomenon of Ilham Aliyev. Why? Because I strongly believe with all my heart that such writings will provide a push to national mobilization and social purification that, in turn, will help in the moral, ethic-philosophical and political-intellectual formation and bringingup of our modern youth, the young generation and generally of all our society. I believe that Heydar Aliyev's ideas are the most favorable, real and perspective saviour force on the way of irreversible progress to the even happier future of independent Azerbaijan. The main task is to transfer all these

ideas to the people, to all our nation as they are combined with all the facts and true events of history, to model in the minds of all people and to convert into reality in a sense of all Azerbaijan. Heydar Aliyev's ideas creating a unity of being Turkish, Modern, Islamic and social-ideology directions bring into reality a true concept of being Azerbaijani. I can quite firmly say that Heydar Aliyev's ideas with fundamental justifications and broad concepts are a backbone and moving brain center of a concept of being Azerbaijani. These ideas show all the ways of history, stages of development and progress of Azerbaijan and in addition due to the analytical analysis of the moments of destructive conflicts and collisions took place in certain times of the history show the close and remote ways of the perspective future, today and tomorrow. Since 1969 and a little bit earlier a process of putting these ideas into life proved that Heydar Aliyev has always been a true fighter for the idea of being Azerbaijani, decisive, and irreversible with historical courage and selflessness taking this supreme way.

I remember the spring of 1967, the time when Baku and the whole Azerbaijan were celebrating Novruz holidays. It was the morning of a long parting, the nights and of «Shebi-hijran». It was a distraction and throw away of chains imposed on the dreams and wishes, thoughts and believes of the people about Novruz who cherished them for thousands of years. It was disarmament of a Soviet person – a social robot – a Soviet-socialist ideology used to create and develop a profitable manpower in the Azerbaijan territory. It is well known that without any consent, a special positive attitude, secret-open praise and patronage of the Chairman of the State Security Committee of The Republic of Azerbaijan (KGB) General Heydar Aliyev such a socio-political event – a large-scale Novruz holidays would never be possible. In 1967 Novruz holidays and the return of Novruz to people could be possible and be put into reality only with the help, patronage and secret-open praise of KGB General Heydar Aliyev. With such events the Azerbaijani society, the whole Azerbaijanian people passed the first stages of a future liberation movement and collected a socio-psychological and national-moral strength. The epoch of Heydar Aliyev started on the ways of ancient and great history, freedom and independence of Azerbaijan and its beginning was so powerful and irreversible that during a long period of thirty years any single force could not stop it. It was a sunrise of Heydar Aliyev's morning of the days in the history of Azerbaijan gripped in darkness of centuries. It was a merciful, helpful and great message of God to Azerbaijan.

* * *

I recall my feelings that I perceived while watching a series of documentary film called «Built to leave a trace». One man fulfilling all

these great nationally important activities astonished me! Only great personalities and decisive people loving their own nation, native land with a real citizenship-loyalty and true son's love, ready to face any difficulties and deprivations for the sake of their country could convert all the territory of Azerbaijan into a construction-building arena, a country of a social, cultural and technical progress and resist bravely all «underwater» obstacles, arrogant interests of the empire and pressures of Moscow emerging on this way, maintain their own honor, path, national interests and keep their own word. Heydar Aliyev has proved to be a nationally loyal person, a great statesman by his lifelong extremely large-scale phenomenal activity. Everybody – our people, world community – already knows very well that as at the beginning of the XX century Mustafa Kamal Ataturk saved Turkey from the global catastrophe and distractions in the 90's of the same century, particularly, in July full of conflicts and distractions, Heydar Aliyev saved Azerbaijan from the catastrophe of breaking up and distractions and state suicidal. Mustafa Kamal Ataturk and Heydar Aliyev as great saviours of Turkey and Azerbaijan conquered high peaks of the last century – this is an indisputable truth! Literature and fine art, the whole humanity fully accepted this thought and every time recalls it with love and admiration.

* * *

The 1500 age memory of an Azeribaijani Oghuz poem and at least one thousand years memory of our written literature recall a lot of works devoted to kings with a sincere master's love, praise and devotion. Ancient Bilgeh tribes, Athilla and Gultigins are described in Orkhon-Yenisey books at different stages of history; great Nizami Ganjavi considered a king deserving a peak of moral victory in the conflict between Iskender and Nushaba and proclaimed this victory; Mahammad Fuzuli called as «a prophet of poetry» in his «Bangu-Bada» poem praised all the victories of a hero of sword and pen, Shah Ismayil Khatai gained the same administration in «Motherland – Azerbaijan»: «his time resembles a paradise… let those who did not taste his jug of pleasure die out like wine's remnants!».

In the times of Shah Ismayil both the rich and the poor could survive. Let God make him rule forever!

Here is an extract from a Mohammed Fuzuli' poem in Arabic, second volume. Baku, 1958, pp. 238-239. Here is a brief a meaning of this extract: Let God make your property stay forever!1

As it was already mentioned we could bring plenty of examples from the memory of our literature about respect and honor, praise and proving all aforesaid behaviors of the great kings and rulers and great poets and writers. But this is not our aim. Our aim is to draw your

attention to our literature and the whole national culture that treat our great kings and rulers always with great feelings and appreciate their great efforts. From this viewpoint we can compare the love of our literature expressed to Heydar Aliyev with a positive attitude expressed to some great rulers in all our history, for example, we can compare it with the love of our literature expressed to Shah Ismayil Khatai. It has a very simple reason: both statesmen served their people with honor, loyalty, from the viewpoint of historical perspectives, globally and responsibly. Devotion of an endless number of works of literature to Shah Ismayil Khatai and Heydar Aliyev, - I do not intend to assert that all of them are produced on a high literary level, - is first of all a proof of people's love, sincere respect and admiration towards these two historical personalities and statesmen. I would say that this is a foundation and a sign of all nations' love to these great personalities.

Heydar Aliyev is a prominent, proved and recognized great statesman not only in Azerbaijan but also in the entire Turkish world. Since 50-60's he has been thinking in this broad sense, endeavoring to implement all planned activities and striving to put into life all the hopes and dreams of the Azerbaijanian people and, of the whole Turkish world, eliminate problems and ensure perspectives as a result of undertaking historically significant activities. A talented scholar, a friend of mine, Nizami Jafarov in his book called «The Turkish world: chaos and space» conducts analytical analysis on these issues:

«...Whatever angle one looks at this issue, Russia being as a Turkish country according to its nature had never been ruled well by the Russian-Slav statesmen of Soviet Russia with weak sense of statehood. Nevertheless, the Turks since the XVII century almost had not been accessed to high-level state ruling... Therefore, there was some sort of close relations established in state ruling proceedings and an unofficial agreement signed between the Russian-Slavs and minorities (fearless) of non-Turks. Heydar Aliyev with his great Turkish mind could see all of that. In reality he could see a lot of things. Soviet turkic people completely lost an ability of tactful movement under the flag of communism. After the Russian-Slav regime had established a communism regime in a village – kolkhoz it was trying to cover the whole country, and minorities (but mobilized) could act freely in a cosmopolitan environment sometimes stroking a Russian bear not to be beaten.

In the end of 70's and beginning of 80's there were only three Turks in the Political Bureau of the Soviet Party's Central Committee (actually in the state administration): Dinmohammed Kunayev (Kazakh), Sheref Rashidov (Uzbek) and Heydar Aliyev in his fifties... As the time went on, the third Turk gradually came forward – to the arena of struggling with the Russians alone...»[1]

After the decades passed now we can be quite sure in saying that Heydar Aliyev fought in that battle with courage and won it.

Why does our literature love Heydar Aliyev personality and the ideas of Heydar Aliyev? Because Heydar Aliyev loves our literature, our national-moral world of thousands of years represented in literary-cultural treasury; he loves the values of Azerbaijan coded and imaged in our literature and culture, the truth of Azerbaijan – great peaks of civilization in «Dada Gorgud» epic literature of 13000 years old, themes of motherland and Turk-Oghuz relations in the Orkhon-Yenisey poems, Nizami Ganjavi's wisdom of belles-lettres, greatness of Nasimi's belief «Analhag», Mohammad Fuzuli's poetry «ruling» the world with artistic-philosophical victories, greatness of Shah Ismayil's sword and pen, the light of the words, creative, protective might of Mirza Fatali Akhundov and Hasan bay Zardabi, Mirza Alakpar Sabir and Jalil Mammadguluzadeh, Husein Javid and Uzeyir Hajibeyov, Jafar Jabbarli and Samad Vurgun, Shahriyar and Sahand, Rasul Rza and Mammad Araz... Because the national-moral memory, word-energy of Azerbaijan have been gradually accumulating and perpetuated in these and other literary-cultural sources; revival of this rich memory energy, involvement of the existing society of Azerbaijan, doing so, prevent from losing the memory-history accumulated for milleniums, fill in that dangerous gap, bring and mobilize the nation together with its memory is the greatest service that could be rendered to a nation in history. This great service has been put into life using different ways, foresight tactical and strategic processes. From this viewpoint «Great jubilees» policy was a ethnic-cultural maneuver and cultural event.

Heydar Aliyev with this policy of «Great jubilees» has fulfilled this service for decades; sticking to it he could mobilize the national-moral memory of Azerbaijan. The jubilees celebrated internationally, on the territory of the former USSR going beyond the borders of Azerbaijan were the proof and recognition of the truth of the lost and forgotten history of Azerbaijan. The whole world took extensive lessons about Azerbaijan from the policy of «Great jubilees» undertaken by Heydar Aliyev. But the most important thing was that, as I have already said the energy of lost memory of Azerbaijan and its historic force has been returning.

I am deliberately writing more extensively about this direction. As a linguist and specialist in Turkic philology I consider Heydar Aliyev's merit that we have indicated here (unfortunately, not much has been said about it) to be a great and immortal example of his love for Azerbaijan and the concept of being Azerbaijani. And I feel obliged to point out here that the policy of «Great jubilees» traced during thirty years of our history needs serious scientific-philosophical research and fundamental

analytical-cultural analyses. I hope that eminent scholars and art specialists, specialists in politics, philosophers will say their words concerning these matters and write valuable research works. I again underline that our ten years old independent motherland, young state and statehood with ancient history, our modern society as a whole and our national-moral environment will need such analytical-cultural analyses, serious monographic research works. Satisfaction of this social-psychological need and demand is an honorable duty of modern scientific-philosophical, ethic-esthetic and socio-ideological thought.

* * *

There is a popular thought: «a nation's tongue is its spirit and a nation's spirit is its tongue – it is hard to imagine something stronger than this resemblance» (Vilghelm Humboldt). That's true that a tongue is a cradle and preserver of a nation's historical force, opportunities of ethnic-genetic potential and national-moral memory. There also exists another thought that if one takes away a nation's history, land and all the riches it had gained it would survive. But if one takes away its tongue then that nation would be destroyed and disappears. Because a tongue is a true immortal preserver and carrier of a national and ethnic spirit, a source of encoded energy and a reflector of lives of the people during thousands of years and maybe even millions of years. While writing these words I again as a linguist and specialist in Turkic philology profoundly realize in a global sense and highly appreciate significance of endless love and inexhaustible care that Heydar Aliyev expresses to his native and mother tongue – the Azerbaijani language. Writing a research work named «Heydar Aliyev and the Azerbaijani language» and shooting a documentary scientific film with the same name I endeavored to analyze and reveal Heydar Aliyev's careful and creative attitude towards the Azerbaijani language and his phenomenal activity in this direction with no analogy in the history. The people of Azerbaijan have a treasure that is more valuable than all underground, surface treasures; it is the Azerbaijani language. The Azerbaijani language gave the name to the Azikh cave where the first people settled at the peaks of the Caucasus Mountains and in the most ancient settlements! We can hear the voices of this language and remember it from the ancient Oghuz manuscripts quoting about our history, fate named «Oghuznama», from the stone memory of great Orkhan-Yenisey Lake, of Shumer inbetween two rivers, from the ancient civilization's Gamigaya and Gobustan inscriptions…

The Azerbaijani language is the language that owns all literature written for the period of thousands of years and a 1300 years old novel of «Dada Gorgud»; it brought up such poets as Nasimis, Fuzulis, Khatais,

Mirza Fatalis, Sabirs, Mirza Jalils, Javids, Jafars, time to time eulogized to the peaks of the art and enriched the world's culture with great words!

* * *

From time to time well-known scholars and travelers called this language as «a key to the East» and «the door of the Caucasus». A Great Russian poet Lermontov compared the role of the Azerbaijani language in the Caucasus with a leading and very extensive role of the French language in Europe. This was a sincere recognition by the Great Russian poet of the Azerbaijani language being the main spoken language in the Caucasus and a mean of communication among nations.

From the history we know that the Azerbajani language brought up great poets and writers and at the same time became great on the shoulders of these great people. In the first half of the XVI century the Azerbaijani language was under the protection of Shah Ismayil Khatai Heydaroghlu, but in the second half of the XX century this honorable mission of historical significance was taken by Heydar Aliyev. Our nation was lucky and it was our people's gift from god that Heydar Aliyev was the person assigned to our destiny to secure Azerbaijan's statehood and our language…

* * *

Broadening its ideological line for many years the Red Empire and Bolshevik conquest drowned the first republic of the East in blood, the freedom of the people and the state's independence. Many generals, statesmen, writers, artists of Azerbaijan were executed by shooting, exiled to Siberia, islands of the North Sea. The devil's disguised ideology of the 30's was converted into a whole system, the great person of evil Lenin «swaddled» with fog the truth of the history by the model called «the whole society will be converted into common bureau and a united factory». The devil's empire breaking the people's heart, converting them into spiritual invalids, trying to deprive Azerbaijan from its roots, ethnic-genetic piles and its historical memory prove as if Azerbaijan was assimilated by turks outside. Clotto-genesis – origin of a language, ethnic-genesis – analysis of the problems of a nation's origin were adjusted to the pure political goals and interests of the empire. The main task of the Soviet historical science was to deprive Azerbaijan from its Turkish roots, historical Turkish support and prove that the Turkish environment assimilated Azerbaijan. The Soviet historical science and some Azerbaijan Soviet historians joining this devil's destructive movement always stated that as if the Turks and the Turkish language came to Azerbaijan very late

between the third-forth centuries and ninth-tenth centuries A.D. at different stages of the history and assimilated the aboriginal population living there. Therefore, Azerbaijan and the Caucasus as a whole in the history were taken from the Turks and given to Indian-Europeans and sometimes to non-Turks whoever they were. The situation was even worse when Azerbaijan's leader Mirjafar Baghirov denied the fact of a great work of art, linguistic-historical legacy belonging to the Azerbaijanian nation; in 1951 at the XVII session of the Azerbaijan Communist (Bolshevik) Party in his speech he stated: «Dada Gorgud» is not a people's epic literature. This is a praising book dedicated to the representatives of high administrative levels of the Oghuz nomad tribes coming to Azerbaijan for devastation and distractions. This book is full of the nationalist poison. It was written against non-Moslem peoples, mainly, against our brothers, the Armenian and Georgian peoples».

...This wrong, fictitious, anti-Turkish science of history – the ideology stating that the Turks coming to Azerbaijan and the Caucasus as a whole were nomad people had been ruling up to the 50's...

* * *

The true history was revealed. The period of so called loosening of the Soviet system started resembling the snow melting. The history of the whole nation required taking an advantage of this loosening, socio-political warming. The biggest duty was to secure the national and state interests of Azerbaijan by means of recruiting the new national faithful staff to the State Security Committee, being used as a bloody punishment machine by enemies against Azerbaijan for many years. Heydar Aliyev, Major General was the person who had fulfilled this honorable and historical duty during 25 years since 1944, particularly from the 1950 to 1969. In 1967 as a logic invisible result from the first sight but of a long, hard, courageous struggle Azerbaijan was covered by solemnity of Novruz holidays bringing the people back to their national values and roots. It was the first victory of Heydar Aliyev's policy, Heydar Aliyev's courage on the way of saving Azerbaijan from the falsification of history, suppression of its mother tongue continued for tens of years. It was the first push to our national-independence movement gathering its social strength...

At the plenary session of the Central Committee of the Communist Party held in July 1969, Heydar Aliyev elected as a head of the republic paid a special attention to the Azerbaijani language in his daily work and national policy. «Heydar Aliyev as an Azerbaijanian brought up in the spirit of love for his/her native land, mother tongue, subtleties of the nation's spoken language, his mildness, sincerity and strict logic, acquired

the moral energy and psychological strength of this language. Despite the fact that, he himself is a remarkable master of the Russian language, speaking, making speeches and writing reports in this language in a way that the well-known social-political statesmen of the country could envy, he never forgot the splendor of his native Azerbaijani language».

Delivering his speech in the Azerbaijani language at the meeting arranged to celebrate the 50th anniversary of Azerbaijan State University in 1970 Heydar Aliyev drew the attention of the scientific, literary society of the republic and the whole army of intelligentsia to our native language. Unlike the previous rulers looking for the social support for the policy of russification, by creating such fictitious sayings as «whose wife is Russian he will never suffer» and those who denied such epic literature as «Book of Dada Gorgud», Heydar Aliyev did not hesitate speaking the Azerbaijani language at meetings of republican scale and as an example of a praiseworthy person he set in the hearts of millions of people the fire of the national spirit and love to the Azerbaijani language.

Since the 70s a number of the students entering different institutes of Azerbaijan on the speciality of «Mother tongue and literature» increased; a written mother tongue test for different professions became compulsory. Unfortunately, there were some representatives of intelligentsia that time in Azerbaijan who wrote to Moscow «denunciations» of the «nationalist position» of the Azerbaijani leadership. Some scientists, specialists in the field of literature and culture preferred to stay aside the events, taking an awaiting position. That's why in the second half of the 70s in the process of drafting the Constitution (Main Law) of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic (ASSR) the head of the republic Heydar Aliyev informed the working unions to require the inclusion of an article on the Azerbaijani language as the state one into the Constitution of Azerbaijan SSR. Only after receiving this information-hint the working unions became active and it was possible to break the serious and continuous pressure of the empire's structures. Despite the endeavors of the former USSR's administration to dissuade Heydar Aliyev from his strict position in this struggle continued in a hidden manner in the society «covertly», at the end of the day Heydar Aliyev's fortitude and Heydar Aliyev's courage won: Article 73 of the Constitution – «The state language of Azerbaijan SSR is the Azerbaijani language» was approved and became a fact of history. Approximately 20 years later on October 31, 1995, at the meeting of Republican scale that was arranged in Azerbaijan's Academy of Sciences, President Heydar Aliyev would recall that struggle and victory.

The Chairman of the Union of Azerbaijan's Writers, a member of parliament, Anar and national poet Gabil remember Heydar Aliyev's principal, brave position and historical victory in the struggle for

inclusion of article 73 into the Constitution, that took place in the second half of the 70's. The goal of this meeting was to reveal the obscure parts of the subject «Heydar Aliyev and the Azerbaijani language» to the public.

The 70s became the period of restoration of losses with respect to the Azerbaijani language and national linguistics and correction of falsifications. Forcasting of the national-moral atmosphere, scientific, literary, cultural climate with profound ideological-analytical might belonging to Heydar Aliyev's foresight, identification and mobilization of main development criteria gave an impetus to significant improvements. Study of the Turkic languages called «black field» being prohibited in Azerbaijan during the 30's undertook its main development stages in the 70's. Like at the beginning of the XX century Baku again became the center of the world's study of the Turkic languages. Later Heydar Aliyev appreciating this fact will say: **«Study of Turkic languages in Azerbaijan developed significantly…It is no coincidence that the only magazine «Study of Turkic languages» in the Soviet Union used to be published in Azerbaijan.»** In the end of the 70's by the initiative of Heydar Aliyev a four volume publication «The Modern Azerbaijani Language» was awarded with a State award which showed a great care, care of a true ruler and a good son's love to the Azerbaijani language. All the successes gained by this way were both appreciated and encouraged on the governmental level and used to mobilize all potential opportunities of the Azerbaijani linguistics and direct to more effective and fundamental research. «Heydar Aliyev's linguistic policy in the end of the 70's was such a strong push for the development of the Azerbaijani national consciousness that it could be compared only with the situation formed during Shah Ismayil Khatai's governing in the beginning of the XVI century or the situation formed in the XX century».

* * *

Heydar Aliyev is a best friend of writers, poets and musicians. The main reason of why Heydar Aliyev being a KGB officer saved Mahammad Biriya, the poet of Southern Azerbaijan from the death camps of Siberia during the 50's, protected Bakhtiyar Vahabzada from the political pressures and malicious attacks because of his «Gulistan» poem written in the 60's, promoted many writers and poets for the greatest rewards of the USSR and achieving his goal with his personal reputation, courage and might Heydar Aliyev first of all cared about the Azerbaijani language. The real reason of putting forward the literature written in the Azerbaijani language for a high reward of a great state and drawing to it the whole world's attention was to promote the Azerbaijani language in all over the world. As a result of Heydar Aliyev's delicate and wise policy the whole world can see, realize and recognize that the Azerbaijani

language with about one thousand years old history of written literature is still developing and being enriched by new works of art in modern times…

* * *

Heydar Aliyev's policy of the national language always took significant and leading place in his phenomenal activity covering a complete stage in the history of our people devoted to the socio-cultural, scientific-intellectual, economic and political development of Azerbaijan. The linguistic policy covering the whole national climate of not only current period, the modern stage but also the literature and culture of Azerbaijan and relying on and being supported by the nation's historical successes is directed to great perspectives. Heydar Aliyev's one of the endless merits is revealing of our literature and culture's forgotten, left apart from the people great writers and poets who led to revival of the great literary memory of the Azerbaijani language and movement of the legal artistic consciousness causing the awakening and activity of the internal energy of the language, ethnic-genetic and spiritual-moral potential accumulated for thousands of years. Also a great number of statues erected for the people's honorable workers of literature and culture in Baku and other cities of the republic proving the deserved right of the Azerbaijani language and its high honor. By means of the jubilees the people remembered their great, immortal poets like Imadeddin Nasimi, Mollah Panah Vagif, Hasan bey Zardabi… Their statues convert the historical successes and peaks of art of the Azerbaijani language into an inexhaustible source of energy for the national medium and did «hidden» indispensable work in the process of the whole nation's renaissance. So, Heydar Aliyev's linguistic policy with its very broad sense and scientific-conceptual grounds was a significant constituent part of the salvation process of Azerbaijan.

* * *

Heydar Aliyev knowing poetic subtlety, artistic-esthetic potential, complicated philosophical thought, logic, rich syntactical ways of expression, stylistic potential, strong vocabulary, unique phraseological and idiomatic reserves always protected this great national treasure and was its brave supporter and sincere proponent. We remember his numerous objections against the usage of address «Aliyevich» towards him expressed at the meetings and sessions broadcast on the national television. No indifference, no negligence towards the native language could ever be missed by Heydar Aliyev…

He is a ruler who highly appreciates his mother tongue, his native Azerbaijani language. In his speeches the historical strength of the

language, the energy of the hidden memory awakes, comes to movement, manifests in a ruler's determination and gets across to the people. The state language of the Republic of Azerbaijan – the Azerbaijani language is expressed in President Heydar Aliyev's victory and decisive speeches and phenomenal culture of speech with the whole historical strength and might. The speeches of Heydar Aliyev are the live monuments of the Azerbaijani language.

* * *

The clouds of the empire were destroyed by the course of the history and the will of the time: the bloody Soviet regime ruling one of the biggest parts of the world, keeping a lot of peoples and nations under its oppression fell on its knees and put an end to its existence. As a result of this one of the global historical events of the XX century - the collapse of the great empire called USSR the world's borders changed; all the peoples exposed to merciless pressures, terror and repression for 70 years were liberated and took the way of freedom and national independence.

The people's movement started to rise gradually in Azerbaijan that lost its national independence after the treaties of Gulistan and Turkmanchay were signed and the country was divided into two parts after the freedom of 23 months gained during 1918-20. The tri-color flag with moon and star of Azerbaijan rising from the people's hearts, historic dreams and wishes was trying to restore the statehood with the ancient history of thousands of years.

At last the nation expressed its historic will – on October 18, 1991 the Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan passed and put to referendum. Therefore, the date of 18th October entered into the history of the sovereign Republic of Azerbaijan as an Independence Day. Since this historical date and during ten years Azerbaijan has faced a lot of hard challenges and been injured by the deliberate, mercenary and bloody betrayal of the internal and external enemies for many times.

June 15, 1993 became the Day of National Salvation of our independence. Heydar Aliyev returning to the power by the demanding and insisting call and wish of the nation began his mighty saviour activity in the name of his Motherland and people, in the name of free and independent Azerbaijan. The Republic of Azerbaijan was saved from the complete destruction, national and state collapse, the tragedy of being devided plotted by emperic powers. So, the date of 18th October, the Independence Day was protected and strengthened by the date of the 15th June, the Day of National Salvation; the freedom and state independence of Azerbaijan became eternal and irreversible.

The President of the Republic of Azerbaijan, by saying **«freedom and independence are the riches of each nation»** is trying and exerting all his utmost efforts to maintain our freedom and state independence irreversible for eternity, and gaining historic victories on this sacred way. Celebrating the tenth anniversary of our free and independent Republic of Azerbaijan - the young state with ancient history we can assert that our country brings up and fosters historical persons. From this viewpoint this whole period of ten years of independence was fed by the strength of Heydar Aliyev's wisdom, by his foresighted strategic ideas and as a whole was written by the pen of Heydar Aliyev.

«History must be accepted, comprehended and evaluated as it is. We must learn lessons from our history.» The great State Figure Heydar Aliyev saying these wise words calls on our people and modern society to be open-sighted, to think from the perspective of yesterday, today and tomorrow, learn all the lessons of the past, opening the doors to the future take the great way of irreversible, eternal revival and development. At all meetings and during his visits to the foreign countries he underlines that the independence of Azerbaijan is eternal and irreversible, draws everybody's attention to this main matter of the destiny of the nation and considers it as the most important criteria, fulcrum and a way of salvation of Azerbaijan's perspectives and Azerbaijan itself. The ideas of Heydar Aliyev who reveals the complete, conceptual national-moral ways of salvation in the direction of the idea of being Azerbaijani receive a full support from the freedom of Azerbaijan, national independence and state independence and from the eternity and irreversibility of this freedom, independence and sovereignty. The ultimate goal of Heydar Aliyev's ideas is to reach the eternal freedom of Azerbaijan.

* * *

It is already ten years since Azerbaijan has gained its independence; despite all difficulties and pains of the transition period, destructive injuries of the struggle and tragedy of occupation and refugees, our people are taking resolute steps on the way of independence and freedom with confidence and belief. During the period when our independence was under threat – in July 1993 Heydar Aliyev's saviour return by the call of the people was a real start of the period of independence. Heydar Aliyev entering the struggle for salvation of Azerbaijan with the words «I sacrifice the rest of my life to my people» showed unbelievable selflessness and political wisdom. I would like to underline one more time that the way of the national salvation with its foundation being laid on the 18th of October and saved from the

destruction on the 15th of June have been strengthened, continued and developed day by day, month by month and year by year. In May 1994 a sease fire was achieved followed by the signing of the significant international economic agreement «Contract of the Century» with the world's leading oil companies, creation of the national army, elimination of the destructive anarchy and unrest within the country, restoration of the socio-political and economic stability and particularly, start of the economic revival, achievement of the support of 53 leading countries at the Lisbon summit and undertaking the decisive steps towards the restoration of the great Silk Road – all of these are only one part of the successes beginning with the day of the national salvation. Yes, now we can be quite sure asserting that as a result of Heydar Aliyev's mission of salvation, a foresighted and wise policy directed towards the achievements of the perspectives our independence was gained, the way of the national salvation continued and became eternal and irreversible. I also would like to underline with a great pleasure and sincerely that President Heydar Aliyev took the free and independent Azerbaijan to the new XXI century. Heydar Aliyev has become a guide showing a great way to the future from the very first days of the new XXI century. We believe that this great way will achieve great successes and eternal happiness. The entire people of Azerbaijan electing Heydar Aliyev as their president and as well as 45 million Azerbaijanians all over the world believe in it.

* * *

Celebrating the tenth anniversary of the young Republic of Azerbaijan I think of the five hundred years old Azerbaijani Sefevid State. I can hear the words of one of the rulers of the Middle Ages «Shah Ismayil Khatai entered Tabriz like sole joins body». Similarly Heydar Aliyev entered Baku «like sole joins body» in very tragic days. The country of Sefevids that was founded by Shah Ismayil Khatai in the following years was successfully and honorably ruled, administered and even strengthened by his son Shah Tahmasib... I am very much delighted and glad that in the historical scene of Azerbaijan there are two sons of Heydars rapidly making successes. The name of the father of Shah Ismayil Khatai was Heydar and he gained historical victories continuing the way of his father. And the name of Ilham Aliyev's father is also Heydar and he is progressing along the way of his father with honor too.

Ilham Aliyev graduated from Moscow State Institute of Foreign Relations, from the department of International Relations successfully and is a candidate of historic sciences. He is the First Deputy Chairman of the New Azerbaijan Party, President of the National Olympic Committee, member of the Milli Mejlis of Azerbaijan, head of the permanent

delegation of the Milli Mejlis to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, member of the Standing Commission of the Milli Mejlis on Foreign Affairs and Inter-Parliamentary relations and the First Vice-President of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan. As we can see, a range of activities of Ilham Aliyev is very broad; all his time he devotes to the state and people of Azerbaijan. But the main thing is that Ilham Aliyev with his broad range of multifaceted and selfless activities has become a true example of citizenship and patriotism for all the young people of Azerbaijan.

With a good command of English, French, Russian, capable to draw the attention of reputable diplomatic circles, distinguished politicians and state figures during his visits to Europe and America and formal and informal meetings conducted there, well-known with his phenomenal intellect and talent Ilham Aliyev has already managed to be an inarguable fact and perspective reality of the political life of modern Azerbaijan and the whole world. His original, high-level, reputable speech and professional diplomatic achievements made at the reputable Stanford University in San-Francisco, the USA on March 31, 1998 was listened with great interests and highly appreciated by the world's great politicians. **«Opposition understands that Ilham Aliyev with his knowledge, wit, experience and personal characteristic features has already taken his strong position in the political arena of Azerbaijan. Yes, they want to cause a reverse effect. But they will not achieve it. Ilham Aliyev is a young citizen of Azerbaijan already dealing with politics and state administration. He has obtained very good education and knowledge. Within five-six years he has gained experience from his activities in Azerbaijan. He was a teacher at the Institute of International Relations. This is not an easy job. He also was teaching at the university that prepared diplomats. At the age of 23 he defended his thesis. When he was expelled from the institute because of me he started to do business. He also gained experience in this field. He knows economics very well. He is an active participant in the implementation of the oil strategy of Azerbaijan. In addition, he assumed the other responsibilities. He is the Chairman of the National Olympic Committee. The public sees that he has done a great job in this field and strengthened the international relations. Ilham Aliyev is a member of the Milli Mejlis. You can see how many responsibilities he has assumed. I am very glad that he is my son and he successfully fulfills all these responsibilities. No doubt that such a person may have a future. But it only depends on him. Nobody can say he knows the future. It is up to him whether he will or will not take the place of Heydar Aliyev. As the time goes on the people will say their word about him. Ilham**

Aliyev has done a great job for the New Azerbaijan Party and will continue doing it in the future. No one should be suspicious about this.»1

These words belong to Heydar Aliyev, the President of The Republic of Azerbaijan. **«If I were an elector I would vote for Ilham Aliyev»** – said the President believing in his vast scientific intellectual opportunities, the national-moral wealth and rational-pragmatic development. Telling the truth, every citizen of Azerbaijan with a common sense and every politician holds such a belief in Ilham Aliyev witnessing his multifaceted and hard activities. This is a belief of the whole nation to the young, selfless, perspective, intelligent, talented man whose personality represents a complete unity. Ilham Aliyev is a young citizen of Azerbaijan busy with the big politics and state administration. He has profound knowledge, high intellect and necessary characteristic features of his personality to make use of his right guaranteed by the Constitution to participate in the presidential elections. To construe this right causes additional gossips. It must not be forgotten that we are busy with a rule of law state building and revival of a civil society. According to the theory of the Constitutional law a civil society based on the law and democracy is a social establishment that provides the people with a right to choose significant and rational economic and political formation freely and ensures the revival of the human rights and ideological pluralism.[1]

Yes, Ilham Aliyev like all other citizens of Azerbaijan has the right to vote, be elected and participate closely in the free and independent life of our country and the right to be elected by people as the most deserving candidate and take a high position. He is not just a son, successor of his father or biological-genetic son and as some politicians, particularly, opposition «leaders» think. He is a successor and bearer of the ideas of Heydar Aliyev being a great statesman and wise ruler has ruled Azerbaijan with honor and selflessness for thirty years. He simply has attended the life school of this great statesman more than others and learnt his lessons more than others. He graduated from the University of Heydar Aliyev learning the lessons of the alphabet of politics and science of politics, all its anatomy since his childhood and during all his life minute-by-minute, hour-by-hour, month-by-month and year-by-year. **«I am lucky because I am next to the great personality, Heydar Aliyev and I have got more learning opportunities than others.»**[1] Therefore, I can assert quite sincerely and assure that Ilham Aliyev is not only the successor of Heydar Aliyev, he is the successor, bearer and follower of all Heydar Aliyev's position exactly complying with the ideology of being Azerbaijani. Ilham Aliyev in one of his interviews said: **«... the successor of Heydar Aliyev is my son, Heydar Aliyev. Therefore, you can say that the successor of Heydar Aliyev is Heydar Aliyev.»**[2]

This is a historical sentence. In this simple and sincere sentence does not say about Heydar Aliyev as a grandfather and a grandchild, more over it means that the ideas of Heydar Aliyev are immortal; he, his ideas and ideals are his own successor; i.e. the successor of Heydar Aliyev is Heydar Aliyev!

The ideas of Heydar Aliyev, the saviour, being the fulcrum, a source of energy and a moving force of Azerbaijan's sovereignty, a concept of being Azerbaijanian and our independence call on all the citizens of Azerbaijan and all the Azerbaijanian people all over the world for the unity, integrity and selflessness in the name of the people. This is the call of the great saviour. We are lucky because the great saviour, Heydar Aliyev is leading our people, a free and independent country, young Azerbaijan with the ancient history to the renaissance and development peaks of the future.

Novruz MAMMADOV,
Chief of External Relations Department at
the Executive Office of
the President of the Republic of Azerbaijan,

Ali HASANOV,
Chief of Socio-Political Department at
the Executive Office of
the President of the Republic of Azerbaijan

FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN TO GUARANTEE ETERNITY OF OUR INDEPENDENCE AND STATEHOOD

Mankind is living through the first year of the XXI century. The events that took place in the XX century, both at the international level as well as in Azerbaijan, had exhibited complexity, value, in a number of cases their unusual nature stood in a sharp contrast to previous eras.

The previous century had comprised special pages in the history of the Azerbaijanian people. For some objective and subjective reasons, our nation couldn't keep the independence it obtained in the beginning of the previous century. At the end of the XX century, we regained independence, which historically has been granted to us as a gift. One of the most important duties of the present generation is to preserve Azerbaijan as a strong and powerful state.

On the eve of June 15, 1993, which is considered to be the national salvation day in the history of the Azerbaijanian people, and the existence of our people and the state were extremely endangered. On one hand, continued fight for power inside the country, attempts to bring in separatism, crimes committed by lawless military formations and finally the danger of breaking out civil war, the Armenian aggression on the other, altogether had created an extremely difficult situation in the country. That was the time, when at the urgent demand of the people our national leader Heydar Aliyev came back to power and began his national rescue mission. He has assumed the responsibility for the destiny of the Motherland, which he loved more than his own life and since that time he, being the builder of democratic, secular and rule of law state in Azerbaijan, has worthily accomplished this hard and difficult work. The

foreign political activity of our honorable President is one of the important parts of that work.

Having lived many years in the condition of dependence in this complicated world it was extremely difficult for the leader of a country, which has newly obtained independence, to correctly determine foreign policy direction and have it successfully implemented. There was a need of determining such a foreign policy line, which above all would render strength to the fragile independence we have achieved and serve for our national interests, provide a way to solve the problems that have been left unresolved by previous leaders and create an opportunity for Azerbaijan to occupy worthy place in the world community through a gradual strengthening of our independent state's international position.

Heydar Aliyev's outstanding talent, his brilliant and clear mind, rich experience in the areas of policy and statehood, based upon historical statehood traditions and the people's aspiration to live independently have made him successful in accomplishing this crucial task. Back in October 1993, when speaking at his oath giving ceremony before the people and the whole world Heydar Aliyev proclaimed the realm of foreign policy to be our priority task and direction by saying: **«Our foreign policy must first of all be directed to ensure Azerbaijan's state independence. Our objective is to establish and develop mutual and beneficial relations enjoying equal rights with all states of the world which could be rationally used to strengthen international standing of the Republic of Azerbaijan and develop its economy, science and culture.»**

***

After gaining independence the successful resolution of the social, economic and political problems of the young Republic of Azerbaijan that stepped on the road of building democratic, secular and rule of law state has been closely connected with its position in the international arena, establishment of mutually beneficial relations with various countries, complementing the state's national interests and the intensity of the global integration process. In this sense, in order for Azerbaijan to occupy worthwhile place in the realm of international relations a great importance has been paid to the development and regulation of mutual relations with international organizations and states that playing a key role in shaping the dimensions of the world's policy.

Owing to the hard work of world's politician Heydar Aliyev Azerbaijan having taken into consideration peculiarities of its geopolitical location, social, political, moral and psychological development giving no preference to either existing models of development, effeciently and

creatively took advantage of western and eastern values and achieved to carry out its balanced multifaceted foreign policy.

Since the second half of 1993, real changes occurred because of deep theoretical and analytical study carried out pertaining to the reality of existing foreign policy, opportunities that impact international policy, Azerbaijan's geopolitical situation and efforts made to protect the country's interests. For the first time, the independent state of Azerbaijan determined advantageous dimensions for the near future and the key strategy in the area of international relations with European countries and the U.S.A., new independent states and Russia, Turkic-speaking states, especially Turkey, the Muslim world, Asia, Africa and South American countries and there was developed a well-thought through line that considering relations with countries of each group and taking into account all factors.

Considering this reality Heydar Aliyev paid his first visit to Russia. The visit coincided with Azerbaijan's preparation to accede to the CIS. This was truly important for the country's relations with Russia, and indeed valuable for its relations, ties and cooperation with CIS member countries. **«By becoming a full-fledge member of the CIS, we want to make a use of the advantages that are provided for us in the agreements on economic cooperation and corporate security… We considered situation we were in while being outside the CIS and reckoned that staying outside the CIS doesn't help to solve the country's problems»,** Heydar Aliyev noted. That's why, these two matters have been considered in the context of Russia's important role in the foreign policy of Azerbaijan. This step was necessary to ease tension in Azerbaijan-Russian relations.

The two countries' relations acquired a new quality through the visits paid by President Heydar Aliyev to the Russian capital Moscow and a visit paid by the President of the Russian Federation Vladimir Putin to Azerbaijan. Many issues have been clarified through the visits that have been mutually paid by the sides on different levels and the documents signed pertaining to various areas of interstate relations. In the process of building the independent state, there were conducted an independent direction in the foreign policy of Azerbaijan aimed at benefiting from existing ties with the Russian Federation and neutralizating some imperialist forces.

Relations with the United States of America are of the most crucial and important directions in the foreign policy of the state of Azerbaijan. On March 18, 1992, diplomatic relations were established between independent Azerbaijan and this country. But that was just the first step. It was required to continue moving forward along that road, clarify a number of issues, broaden existing ties, earn credibility and trust and

work hardly and diligently in order to respectfully represent Azerbaijan and pursue a great diplomatic activity. This has been extremely important, since the U.S.A. playing crucial role in the world politics could play an essential role in promoting to protect the destiny of the young independent state that encountered with the most difficult problems. Signing of the famous «Contract of the Century» in September of 1994 has become the most important and essential factor in this respect and became a turning point in Azerbaijan-Western relations. Thus, Azerbaijan, its cooperation, problems and geopolitical value have become an object of interest. This interest led the U.S.A. to becoming a proponent of Azerbaijan's territorial integrity and contributing to peaceful settlement of the conflict. That statement was very valuable. Still more efforts had to be made to go forward and represent our country, our affairs, our purpose and desires to American society and to continue broadening these ties. Finally, as a continuation of these great efforts Azerbaijan's President Heydar Aliyev paid several highly successful visits to the U.S.A.

Establishing relations with the great states of Europe has been another essential direction in the new foreign policy of Azerbaijan. The new line considering peculiar characteristics of each country with all its details is being carried out through a delicate tactical approaches. Azerbaijan's ability to find in a short period of time such influential confederates as Great Britain, Germany, France and Italy became possible due to great successes of Heydar Aliyev's foreign policy in the area of establishing relations with Europe.

It was very important to establish mutually beneficial relations and friendly ties between Azerbaijan and the United Kingdom of Great Britain and Northern Irelandand as it occupies an honorable place amongst the countries of the world having deep historical roots and outstanding democratic statehood traditions with its influencial power to determine the direction and dimensions of the world's political development and possessing a special reputation in the process of solving the most urgent problems in the international arena.

A number of political, economic and other factors that inspired the British government towards friendship and cooperation with Azerbaijan accelerated Azerbaijan-Great Britain relations to be established on the basis of friendship, mutually fruitful cooperation and partenership and made it necessary. Realizing this necessity and highly evaluating present and future benefits of the mutual relations for both states the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev and Great Britain's state and government leaders have used every opportunity to bring existing relations between the two countries to a higher level of development.

Namely because of this, present relations between the two countries are developing along the lines of strategic partnership.

Being an experienced politician and diplomat he is very aware of the role played by France in Europe and the whole world, of its power, sphere of influence. In this regard Heydar Aliyev decided to bring to order the country's relations with France, which used to be solely represented as Azerbaijan's «enemy» during the past power of Azerbaijan. Only from this point of view he made his first official visit to France.

Built upon a firm foundation Azerbaijanian-French relations open up broad prospects for future close cooperation development, as it suits both countries' interests. It wasn't incidentally that signing of documents during President Heydar Aliyev's official visit to France in January 1997 gave an impetus to holding negotiations on development of economic, political, and cultural ties between the two countries, which were based upon the foundation that had already existed and strengthened as a result of a hard diplomatic work undertaken by the Republic of Azerbaijan in the previous years.

The foreign policy concept of the independent state of Azerbaijan gives a special consideration to its relations with the Federal Republic of Germany that has a special sphere influence on the policy dimensions in the world and it is one of the powerful states.

Since the second half of 1993, the diplomatic activity of independent Azerbaijan has been essentially directed to foster establishing new relations and ties with European countries, especially with great, powerful and developed states like Federal Republic of Germany. Occupying an important place and having a specific influence in the process of solution to global problems of the planet, opinion and position of which always being considered in international and regional issues the Federal Republic of Germany had quickly developed after II World War in the areas of economic, political and cultural development and has been able to line up with the most advanced countries of the world. Having taken the road of independence, the young Republic of Azerbaijan realized vital necessity of looking for ways to become friends, establish cooperation and mutually beneficial relations with this state. It was the realization of this crucial need that brought the republic's leadership to a decision to secure a special place for bilateral cooperation in the realm of international and regional relations with this country. Steps undertaken with the purpose of establishing even closer relations between the two countries, paying official visit to Germany, holding official meetings and talks and active diplomatic processes are another proof of it. The measures carried out have positively impacted on establishment of

friendly relations and provided favorable conditions for expansion and rendezvous of the existing relations.

Over the years of Azerbaijan's independence, Italy became another object of the country's new foreign policy development. An important process of opening new horizons in the relations between the two countries had been started through the official visit paid by Azerbaijan's President to Italy on September 25 – 28 of 1997. Energy resources of the Caspian Sea became the leading topic of the talks held in Italy. The oil contract, which was concluded with the Italian Company AGIP in the course of the visit has opened up a broad range of opportunities for cooperation in this realm. A number of agreements on development of science, technology, tourism and other areas of cooperation have been signed between the two countries. But the joint declaration on interstate relations and economic cooperation signed by the two countries during the visit has been of a tremendous value.

The tightening of the two countries' political boundaries has become another important positive outcome of the visit. One of the reasons for that was the fact that namely Italy was one of the first states to recognize Azerbaijan's independence and its leadership made a statement whereby it supported Azerbaijan's upright demand concerning the withdrawal of the Armenian military troops from the occupied regions and return of refugees to their native lands. The President of Italy affirmed that his country had always been in favor of supporting Azerbaijan's territorial integrity and strengthening its state independence.

As a result of expedient foreign policy carried out by Azerbaijan's President Heydar Aliyev the expansion of mutual ties with the Belgian Kingdom, Holland, Norway, and other countries playing an important role in the political and economic life of Europe opens up new ways for Azerbaijan's integration with Europe and helps to increase its influence and strengthen its positions in the international arena.

The downfall of socialism had caused radical changes in the world and thus in the political scene of Europe. The standing of Eastern European countries and their active foreign policy are key factors that comprise a major plan for determining political and economic stability. When being a part of the USSR Azerbaijan had certain kind of economic and cultural relations with Eastern European countries like Poland, Hungary, Czech Republic, Slovakia, Bulgaria and Romania. Such factors as the collapse of the USSR, regaining of independence by its republics, Eastern European countries' secession from the socialist camp and their turn to the West have made these ties to become even more actual and vital for Azerbaijan as it has chosen the way of independent state building.

President Heydar Aliyev's very well analyzed foreign policy line pays a special attention to Azerbaijan's relations with its neighboring states.

Thus, there were artificially created acute and serious problems in relations with these countries. Political and ideological contradiction with our close neighbouring country Iran, without considering the real condition with Turkey implementing the emotional policy on the ground of full ethnic unity, Turkic unity damaged the relations with both friendly countries and had a negative affect on the international position of Azerbaijan. Therefore Heydar Aliyev, being a very experienced politician as he is, had to invest a lot of work, energy to establish civilized relations with these countries, which are based upon principles of mutually beneficial cooperation and norms of international law.

Another important direction of the foreign policy envisaged establishment of relations with neighbor countries and with the Islamic world. From this standpoint, the head of the state Heydar Aliyev paid very productive visits to Iran, Turkey, Saudi Arabia, and Pakistan. That's how essentially important changes have taken place in the country's relations with Iran and Turkey. While this new foreign policy line on one hand soon proved to be correct and beneficial in the area of building new relations with Iran, eliminating tension and expanding cooperation with this country and on the other hand deeply thought through, smart positive changes in the relations with Turkey became very important in developing and strengthening of the all-Turkic unity.

Another important line in the country's foreign political activity has to do with attributing great importance to relations with other countries, such as the People's Republic of China, Japan, Pakistan, India and other Asian countries. Friendly relations and mutually beneficial cooperation established with these countries have become especially valuable in strengthening Azerbaijan's independence and supporting its vitally important interests. Visits paid by the President of the Republic of Azerbaijan to these countries and those paid by the countries' delegations to Azerbaijan led to creation of reliable legal base for bilateral relations and cooperation and opening up vast prospects for future collabaration.

Also important changes have been acquired in the relations with the states of Central Asia including Kazakhstan. By taking sophisticated diplomatic steps, new forms and means have been conceived and found in order to provide establishment of new relations, strengthen Azerbaijan's weakened position in this crucial region and eliminate the situation that would be harmful for our national interests.

These relations normalized within a short period of time have been strengthened by mutual official visits paid by the heads of states. The official visits of President Heydar Aliyev to the republics of Kazakhstan and Uzbekistan have played a very important role in this realm.

The foreign policy line of the President of Azerbaijan Heydar Aliyev has become a foreign policy concept, based upon profound scientific and theoretical expertise and abundant experience. The implementation of this foreign policy line led Azerbaijan to establish diplomatic relations and cooperation with nearly all countries of the world. Azerbaijan turned into a region of international cooperation, and perhaps the most important one on the planet. As a result, besides the aforementioned countries, a number of South American and African countries, Canada, etc. day by day are paying more interest to Azerbaijan.

***

Also, the new foreign policy line of the President of Azerbaijan is paying worthwhile attention to the necessity of expanding collaboration with international organizations. At the moment, there are more than 4000 international and local organizations in the world, of which more than 300 are intergovernmental ones. In order to communicate to the world about Azerbaijan's problems and Azerbaijan's opinions special significance is attributed to the matter of obtaining membership in these international organizations and efficiently participating in their work. Therefore, full use of these opportunities is vital. Therefore, while being member of influential organizations such as the UN, the OSCE, the Council of Europe, CIS, GUUAM, Organization of Islamic Conference, BSEC, IPU, Organization of Economic Cooperation, Summit of Heads of Turkic States actively cooperates with the European Union, NATO, International Monetary Fund, the European Bank for Reconstruction and Development, Islamic Development Bank and other organizations.

At the moment, great prospects in the area of broadening regional cooperation are unfolding before Georgia, Ukraine, Moldova, and Uzbekistan within the framework of the organization of GUUAM. Holding of numerous meetings and signing of many documents by heads of the five countries became the evidence of the fact that they share the same position on a number of regional and international issues. In the first place, these countries are united by identical destiny and common problems they face, as President Heydar Aliyev said.

Relying upon its geographic location, abundance of natural resources and potential today Azerbaijan is carrying out restoration of the Great Silk Route, development of the Europe-Caucasus-Transport-Corridor, exploration and exploitation of hydrocarbon resources of the Caspian basin and their transportation to world markets.

Azerbaijan is actively cooperating with the European Union and European economic structures. At the moment, more than 120 national and trans-regional projects are being realized with their assistance.

Azerbaijan's admission to the Council of Europe and its accession to the European family in early 2001 has been one of the most important successes of the foreign policy which is being consecutively and purposefully promoted by the President of Azerbaijan. Thus, within the first decade of its independence, the Azerbaijanian nation has overcome the most difficult obstacles and taken decisive steps toward establishing a democratic, secular, rule of law state and civil society. Azerbaijan sees its future in full integration with Europe. It should also be noted that compared to other states, this important achievements were gained two, three or even more times harder for Azerbaijan. The full-fledge admission of Azerbaijan to the Council of Europe is especially valuable for our country, as well as for the organization itself.

Apparently, Azerbaijan has become a country of a great geostrategic value for Europe, as it's considered to be one of the most important states in the region, one that possesses great opportunities of being the doorway connecting Europe with Asia and its influence is all the time growing in the international arena due to its high political and economic potential.

The positive outcomes of the new foreign policy implementation are obvious. The independent state of Azerbaijan, having economic and political interest for the modern world's leading states has gained trustworthy international ensurance to establish its security and set up civilized coexistence ties with other countries. Should we take into account that the independent will and volition of population is considered to be as internal factor and international warranty - as external factor, then with a confidence one can say that, insurance and strengthening of the two factors in protection and development of independent Azerbaijan can be assessed as the greatest success of the independent Azerbaijani diplomacy since 1993 up to now.

***

The process of settling the Armenian-Azerbaijanian Nagorno-Karabakh conflict that has been lasting for over 12 years is given priority in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan's President Heydar Aliyev.

The international community is well aware of the history, essence and consequences of this conflict. The conflict was caused by Armenia's claims against Azerbaijan's territory, whereby it intended to adjoin Nagorno -Karabakh to itself even despite the fact that it is Azerbaijan's original land. The conflict started in 1988 caused by unfair and preconceived position of the former Soviet Union's leadership toward Azerbaijan and it had turned into a war as the leadership didn't want to stop those groundless territorial claims.

In 1991 – 92 military hostilities started escalating. In February 1992 by using the most advanced weaponry, Armenian military troops carried out genocide in the town of Khojali of Nagorno-Karabakh, which led to deaths of 800 people. In May 1992, these attacks led to the downfall of Shusha and then Lachin. Thus, Armenian military troops began to occupy districts adjacent to Nagorno-Kharabakh. In spite of Resolutions 822, 853, 874, and 884 of the UN Security Council demanding that the Armenian military forces immediately and unreservedly be withdrawn from the territories of Azerbaijan so that refugees can return to their native lands, Armenian military formations ignored appeals and efforts made by the international community and continued occupying districts of Azerbaijan. Within a few months from April 1993 they occupied districts of Kalbajar, Jabrayil, Gubadli, Fizuli and Zangelan. It would be important to stress that although the international community condemned Armenia's aggressive policy against Azerbaijan in fact yet no single state have recognized Armenia to be an aggressor. Only during the 21st meeting of the Conference of Islamic Organization held in April 1993 in Karachi, Pakistan, it was recognized as an aggressor.

Thus, as a consequence of the aggression against the Republic of Azerbaijan 20% of the country's territory, i.e. 17.000 square kilometers of land is under occupation, 18 000 people perished and 50 000 wounded and crippled. According to statistical data prepared in the year of 2000 by the Azerbaijani State Committee on Refugees and Internally Displaced Persons in the occupied territory about 6000 industrial and rural units, 102.000 residential buildings, 4366 social and cultural establishments, 7000 public institutions, 693 secondary schools, 855 pre-school establishments, 695 hospitals and other medical institutions, 10 mosques, 160 bridges, 368 clubs, 927 libraries, 85 musical schools, 464 museums and historical memorials, 6 state theatres were destroyed. 800 kilometers of rail and automobile roads, 15.000 kilometers of electric and gas supply lines and 2300 kilometers of regional water communication systems were ruined. In the occupied area, Armenian separatists took over 31 mosques, 9 historical palaces, agrarian area of 1 million hectares, 250 thousand wood parcels, 200 paleontology and geological memorials. As far as the refugees and internally displaced persons concerned, their overall number exceeds 1 million people. Out of them 245 thousand people are refugees from Armenia, 50 thousand came from Central Asia to find shelters in Azerbaijan and 800 thousand people have been internally displaced from Azerbaijan. Thus, the conflict inflicted damage upon Azerbaijan worth $ 60 billion US.

Nine years ago, on March 24, 1992, at Helsinki Extraordinary Session of the OSCE Council of Ministers held with the purpose of reaching comprehensive settlement of the Armenian-Azerbaijanian, Nagorno-

Karabakh conflict the OSCE Council of Ministers decided to set up the Minsk Group.

In overall, the activity of the OSCE Minsk Group hasn't yet yielded desired outcomes although the documents adopted since its establishment set out necessity of restoration of the territorial integrity, inviolability of borders and sovereignty of Azerbaijan.

In order to protect Azerbaijan's independence and territorial integrity and achieve the socio-political stability in the country Heydar Aliyev fulfilled one of the most urgent tasks by taking decisive steps toward the settlement of the ongoing Armenian-Azerbaijanian conflict. The large-scale measures carried out by Heydar Aliyev after his return to power aimed at forming a national army, increasing its fighting ability and defending our lands led to a balance in the military confrontation.

The new situation in the front line forced the Armenian side to seriously think of a ceasefire. On May 12, 1994, a ceasefire agreement has been reached, the military actions that lasted for 5 years were put an end.

Only after the ceasefire a broad range of opportunities and conditions emerged for search of peaceful settlement, and the work span in this realm gained momentum. Azerbaijan's President Heydar Aliyev declared that he was in favor of the peaceful settlement of the conflict and worked hard to hold intense peace talks within the framework of the OSCE's Minsk Group.

A number of important proposals were brought up in the 1994, 1996, 1999 OSCE Summits on the conflict's peaceful and political settlement held in Budapest, Lisbon and Istanbul. Especially in the 1996 OSCE Lisbon Summit, owing to Heydar Aliyev's political wisdom and farsightedness, Azerbaijan's position was accepted and supported by 53 states of the world, with an exception of Armenia. After the Lisbon Summit, some sort of revival took place in the activity of OSCE's Minsk Group, which was given a new working format.

With Heydar Aliyev's efforts mutual cooperation with OSCE, which was entrusted with the task of conflict settlement since 1992, became one of the major part of Azerbaijan's foreign policy. Suffice it to mention that over 130 meetings have been held between Heydar Aliyev and representatives of the OSCE's Minsk Group during the period of 1993 – 2000. The reality of Azerbaijan's close and intense cooperation with this international body entrusted with the task of finding solution to the Nagorno-Karabakh conflict will become even clearer if we add up all the meetings and negotiations that have been held with leaders of the OSCE member states.

From 1993 up today Azerbaijan's President Heydar Aliyev has held 485 meetings with presidents and heads of 68 countries. All of these meetings focused upon discussing Armenian-Azerbaijanian, Nagorno-

Karabakh conflict. To be precise, President Heydar Aliyev discussed the problem 18 times with the U.S.A. President and Minister of Foreign Affairs, 16 times with the leadership of France, 23 times with Russia and 78 times with the leadership of Turkey. Dozens of meetings were held with the UN Secretary General, in the meetings of NATO and Summits of CIS, in the two Summits of the Organization of Islamic Conference, in the four Summits of the Organization of Economic Cooperation, in the Summits of Heads of Turkic States and President Aliyev each time included the issue of Armenian-Azerbaijanian conflict in the agenda.

Namely in the Lisbon Summit held in December, 1996 the basic format of the conflict settlement were defined. By taking flexible and precise diplomatic steps the Azerbaijani President Heydar Aliyev gained international community's support for Azerbaijan. 53 European member states of the OSCE, except for the Republic of Armenia, endorsed 3 key settlement principles. These principles are to ensure Azerbaijan's territorial integrity, ensure security for entire population of Nagorno-Karabakh and grant the highest status of self-governance within the boundaries of Azerbaijan to Nagorno-Karabakh. Thus, just legal foundation was set up for the settlement of this conflict which was supported by the states of the world and international organizations and tasks of the mediators were defined.

After the Lisbon Summit, world's three biggest states, Russia, the U.S.A. and France became Co-Chairmen of the Minsk Group. We place big hopes in these countries, and expect that their efforts will lead to the conflict's settlement, restoration of Azerbaijan's territorial integrity and make it possible for refugees to return back to the places of their permanent residence. Unfortunately, this has not become reality yet. Not a single resolution of the OSCE and the UN is being fulfilled by Armenia.

So far, Co-Chairmen of the Minsk Group offered three proposals to settle the Armenian-Azerbaijanian, Nagorno-Karabakh conflict. The first one had been submitted in June 1997 and stipulated packet settlement of the conflict, while the second proposal, offered in October 1997 envisaged the stage-by-stage settlement of the conflict. In November 1998, the Co-Chairmen offered yet another third proposal of a «Common State».

In spite of the fact that some clauses reflected in the proposals contradicted the norms and principles of international law, the President of Azerbaijan consented to accept the first two proposals as the framework for continuation of constructive negotiations. Even then Armenia disagreed with the proposals and quite openly took a non-constructive position.

Azerbaijan refused the «Common State» proposal of the Co-Chairmen. This is due to the fact that being void of any kind of international legal

foundation, the «Common State» principle attempts to make Nagorno-Karabakh to be an independent state and territorial entity, grants it the status of «Common State» subject equally to that of Azerbaijan, deprives Azerbaijan of a segment of its territory and virtually legalizes Armenia's occupation of the Azerbaijani lands.

Unfortunately, the Co-Chairmen of the Minsk Group without relying on the principles of international law have not yet fulfilled the hopes of being able to make efforts in order to speedily reach the conflict settlement, restore Azerbaijan's territorial integrity and have refugees return to the places of their permanent residence

Finally, in April 1999, a new format accomplishing the activity of the OSCE Minsk Group towards the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. This has to do with meetings immediately held between the Presidents of Azerbaijan and Armenia. Azerbaijan's President Heydar Aliyev has held a number of meetings with Armenia's President Robert Kocharyan in Geneva, Moscow, Istanbul, Paris, Minsk, Davos, Yalta, Sochi, and in the frontier zone of our republic.

While talking with the President of Armenia, the Azerbaijani President mainly was trying to find mutually acceptable compromises that would lead to quick and peaceful settlement of the conflict and establish a long-term lasting peace between Armenia and Azerbaijan. It should be stressed that in the end of 1999, the Presidents were very close to finding the compromise. But Armenia retreated from the agreements reached.

This very difficult and hard dialogue is still going on. Armenia holds occupied lands as a means of pressure. Armenia is using its temporal military advantage – which it gained through the occupation of Nagorno-Karabakh and 7 surrounding districts altogether accounting for 20% of Azerbaijan's overall territory – to put pressure upon the process of negotiations and by forcing 1 million Azerbaijanians out of their native lands and making them live in unbearable conditions in refugee camps Armenia makes top efforts to adjoin Nagorno-Karabakh territory to itself, or else at least have it been granted the status of independent Nagorno-Karabakh. On the other hand, in addition to factors hampering Azerbaijan's fight for its upright cause, Azerbaijan's position in the process of negotiations is aggravated by the international community's neutral position, inactivity of such solid organizations as the UN and the OSCE in not carrying out their own proposals and resolutions and the purposeful activity of Armenian lobby in dozens of countries.

Despite all these, negotiations continue and the Azerbaijanian people binds establishment of Azerbaijan's firm statehood, its independence and happy future only with President Heydar Aliyev, being fully convinced that in spite of all the hardships Heydar Aliyev will successfully carry out

this complex and vital mission and with honor will defend Azerbaijan's national and public interests.

Whereas every country must honor territorial integrity of each single independent member state of the UN in accordance with the principles and norms of international law and the UN Charter, even more so this has to do with the OSCE, which assumed the responsibility of settling this conflict. The OSCE and its Minsk Group must strictly observe these principles and seriously assist its implementation.

However, the situation created in the current negotiation processes starts up a dangerous precedent in the realm of international relations. Instead of supporting serious implementation of norms and principles of international law and their reinforcement, international community shows indecisiveness. Such norms of international law as to territorial integrity and non-trespassing state borders are being put under question and thus because of the 10 thousand Armenians abiding in Azerbaijan's Nagorno-Karabakh region, fundamentals and practices of international law which were developed over decades are being loosened. There can be no permanent and firm peace, stability and security without recognition of this military aggression.

From the standpoint of history, 10 years are not a long time. Within this short period of time Azerbaijan developed into a democratic, secular, rule of law state with its institutions. Azerbaijan develops market economy by carrying out economic reforms. Our country goes through intensive development. Only owing to President Heydar Aliyev, to his diligent and hard work, wise and farsighted policy, rich experience in the area of statehood, from the theoretical and scientific point of view comprehensively thought through, substantiated and developed concept, faithfulness and love toward the Azerbaijanian people and willingness to assume responsibility for the destiny of the Azerbaijanian people Azerbaijan is steadily moving on the way to democratic development and despite all the obstacles he is occupying a worthwhile place in the international arena.

A brief analysis of the foreign policy line of independent Azerbaijan shows that implementation of consecutive foreign policy based upon strategic interests of the state and serving for the country's vital interests, the one that was thoroughly elaborated, prepared and distinctly known for its clear and specific objectives, directions and principles started to be conducting only since the second half of the year of 1993. As a result of the comprehensive, active foreign policy aimed at protecting and strengthening the Azerbaijani state independence and establishing favourable international environment for the country's integration with the international community conducted by Heydar Aliyev today Azerbaijan is adequately represented in the main economic,

political, cultural events and processes taking place in the region and in the entire world as a whole, expresses its attitude and defends its interests. Together with the on-going democratic processes and economic changes in our republic the successful foreign policy today managed to draw the attention of the world's most powerful states, influential organizations and establishments to Azerbaijan and favourable ground and opportunities have been created to have fruitful cooperation in accordance with the norms of international law.

We believe that, under the leadership of the outstanding political and state figure of the modern world President Heydar Aliyev foreign policy of our state will be continued with its successful achievements in all directions and will ensure further strengthening of Azerbaijan's international position, the steadiness of its independence and statehood.

Hidayat ORUJOV,
State Adviser on National Policy

OUR INDEPENDENCE AND NATIONAL POLICY

The Republic of Azerbaijan, upon regaining its national independence, has been conducting an independent domestic and foreign policy as a full-fledge member of the international community for ten years now. During the past years of the state sovereignty, being a historical accomplishment reforms aimed at the establishment of a democratic state based on rule of law have been carried out, as well as a number of significant social and economic steps have been taken towards the country's integration into the civilized world. Irreversibility of the democratic processes in the country, safeguarding the national independence, reinforcement of the internationally accepted principles and norms in the society constitute the major priorities of the foreign and domestic policy in the Republic of Azerbaijan. No doubt, one of our major concerns in this field is bound with bringing the rights and liberties of the citizens irrespective of their ethnic origin, language and religion up to the requirements of the international legislative instruments, guaranteeing protection of the originality and cultural identity of the ethnic minorities residing in the country. It is well realized by the Azeri policy-makers that no social and political stability, democratic co-existence of the citizens and integration with the civilized world can be ever attained with due protection of the values noted above. Therefore series of coherent steps are undertaken by the state in this particular field.

According to the Framework Convention on Protection of Minorities, which Azerbaijan is a party to since last year, the most tragic events in the European history clearly indicate a paramount importance of proper protection of the minorities' rights for the democratic security and peace in the continent. There is another provision of the Convention that deserves a special mentioning in this context: *«Creation of the atmosphere of tolerance and dialogue in the society is also necessary due to the fact that cultural diversity in the society leads not to its fragmentation, but, on the contrary, becomes the source of its further enrichment.» These postulates perceived through the point of the historical statehood experience and democratic principles are of a high significance for the contemporary Azerbaijani policy.»*

Ethic and confessional tolerance, protection of ethnic and religious minorities, as well as the historical traditions and the contemporary policy in Azerbaijan in this field were particularly emphasized and highly appreciated during various conferences and seminars held in the country within the framework of the UN, Council of Europe and the OSCE during the recent years. In the meantime these international fora provided another possibility for our newly independent state to furthermore benefit from the experience accumulated in this sphere by the countries of the civilized world, to undertake comparative studies and scrupulous analysis of recommendations on perpetuity of the ethnic tolerance and proper regulations in the field of ethnic relationships.

According to the Census of 1999, Azerbaijanians constituted 90,6 per cent of the population in the Republic of Azerbaijan, while 9,4 per cent of the country's population were the representatives of the ethnic minorities. Alongside with the dominant local population, i.e. Azerbaijanians, there are the Lezgins, Avarians, Talishes, Tats, Sakhurs, Kurds, Udins, Russians, Ukrainians, Jews, Tartars, Belorussians, Georgians, Armenians and other ethnic groups permanently residing in the country.

Ethnic geography of Azerbaijan has been always very diverse. No facts of ethnic or religious intolerance or discrimination have been noted during various periods of the history of Azerbaijan and the ethnic versatility of the country has been preserved up to today. Just one fact pertaining to this is worth mentioning. The Khnalygs, a unique ethnic group residing only in one village in the whole world, has preserved their language, culture and identity in Azerbaijan. However it was only upon regaining the independence in Azerbaijan when this people started publishing literature in their own language and founded the Khnalyg History & Ethnography Museum. To tell the truth, such facts of coherent assistance in preservation of the ethnic identity, spiritual values, cultural legacy and language of such a small ethnic group residing high up in the mountains is not something one can run into that often.

According to Mr.Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan preservation of the ethnic pluralism is one of our significant historical achievements. And this is one of those positive traditions that are nowadays continued in the independent Republic of Azerbaijan. Even despite the recent military aggression of the Republic of Armenia against Azerbaijan resulting in occupation of about 20 per cent of our territories and about a million of Azerbaijanians were withdrawn from their historic homeland, as well as numerous social, economic and political problems caused by the transitional period, the state of Azerbaijan is keeping on its coherent national policy by undertaking the new steps in the field of

observation of human rights and liberties and protection of ethnic minorities.

People originating from various ethnic minorities residing in the country are widely represented in the official state bodies, the national government, and the parliament of Azerbaijan. Nominees from the local population are invariably holding high-ranking and leading positions in the areas densely populated by ethnic minorities' compact residence, which is another example of due observation of the human rights, personal liberties and equality of citizens in the Republic of Azerbaijan irrespective of race, ethnic origin and confession.

Cultural centers of ethnic minorities currently functioning in the country playing a very significant role in preservation of ethnic and cultural identity and unique originality of each ethnic group concerned, as well as in protection of their languages and development of national cultures. This includes newspapers and magazines in the languages of ethnic minorities, regular radio broadcasts provided by the state and local TV and radio programs. Literary works in the languages of various ethnic minorities are published at the state's expense, together with linguistic text-books and training programs. National theatres, literary and other art groups are currently functioning as well. Special Council in charge for preparation and publication of text-books and aids in the languages of the ethnic minorities has been established within the Ministry of Education. Local linguistic studies at the secondary schools were arranged in the areas of compact residence of the ethnic minorities.

It should be noted with a great sense of satisfaction that alongside with preservation of the culture, languages, customs and traditions of various ethnic minorities, the cultural associations contribute a lot to the overall national solidarity and better regulation of inter-ethnic relationships within the country.

This unanimity in-between the ethnic minorities and the majority of the population was manifested during the struggle for the country's territorial integrity when the Kurds, Lezgians, Talishes, Avarians, Jews, Sakhurs, Tartars, Russians, Ukrainians, Belorussians and the other residents of Azerbaijan were fighting together with their Azerbaijanian countrymen against the Armenian aggressors. Some of them were awarded the title of the National Heroes of Azerbaijan, as well as other state orders and medals.

Another feature pertaining to the ethnic minorities, as well as to the issues of protection of human rights and democratic values in our country is bound with the fact that even despite a complete expulsion of the Azerbaijanians from their historic homelands in the western areas of Azerbaijan (nowadays Republic of Armenia), up to 30 thousand ethnic Armenians are residing in the territory of Azerbaijan outside Nagorno-

Karabakh up till today. Their rights are guaranteed by the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the international legal instruments. This is quite a rare case in the world history of wars, when only one party to the conflict has been given such a human treatment.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted on November 12, 1995 at the National Referendum provides the major legal basis for the national policy in the field of protection of human rights and minority rights including the rights of ethnic minorities. Legal and democratic principles of the unitary statehood relevant to the international legal regulations, as well as basic principles of human rights were properly reflected in the first democratic Constitution of the Republic of Azerbaijan. Personal inviolability for all citizens of Azerbaijan, as well as their rights and liberties are guaranteed by the new Constitution in compliance with the international standards.

Chapter 3 of the Constitution entitled «The Basic Human and Citizen Rights and Liberties» comprises 47 articles (clauses) substantiated by the internationally adopted principles and absorbing all the elements of human and citizen rights guaranteed by the contemporary state based on the rule of law. Article 25 reads as follows: *«The state shall guarantee equality in rights and liberties of each individual irrespective of race, ethnic origin, official post, beliefs and affiliation to the political; parties, trade unions or any other public associations.»*

The same article furthermore specifies that *«any restrictions of human rights and liberties on the grounds of race, ethnicity, religious affiliation, language, sex, descent, belief, political and social affiliation shall be prohibited.»*

Ethnic identity and language rights are among the vital principles pertaining to the minorities' protection and set forth in the international legal instruments. This rights are clearly granted by the Constitution of the Republic of Azerbaijan. According to the Article 44 (The Right to Ethnic Identity), *«each person has the right to protection of his(her) ethnic identity. No one shall be forced to alter his(her) ethnic identity».* The Article 45 (Right to Use the Mother Tongue) reads the following: *«Each individual shall have the right to use his(her) mother tongue, to be brought up, educated and engaged in creative forms of activities in the language of preference. No one can be deprived from the right to use the mother tongue.»*

A special significance attached to these principles by the state in its national policy and in the field of protection of the ethnic minorities reflect the realities of contemporary Azerbaijan where these principles are freely implemented.

Of course, nowadays it would be impossible to achieve any progress in due observation of the minority rights not relying upon the

international legal instruments and the experience accumulated in this field by the civilized countries. Therefore the Republic of Azerbaijan is at the moment a party to the following instruments:
The Universal Declaration of Human Rights (United Nations),

- The European Convention on the Basic Human Rights and Liberties (Council of Europe),
- Helsinki Act (on Security and Cooperation in Europe),
- International Pact on the Civil and Political Rights,
- Declaration on the Ethnic, Religious and Language Rights of the Ethnic Minorities,
- Copenhagen and Moscow Acts on OSCE Human Values,
- Krakow Agreement on Cultural Legacy,
- Paris Charter of the New Europe, etc.

The state of Azerbaijan in both its domestic and foreign policy strives for respectful treatment and observation of the principles specified in the international conventions and legal instruments that it is party to. The policy of the state regarding ethnic minorities is currently based on the following priorities:

- strict observation of the state sovereignty, national statehood and territorial integrity;
- support and guarantees of the state to the rights and liberties of the ethnic minorities residing in the Republic of Azerbaijan, protection of human rights of their representatives, promotion and development of their languages, as well as their ethnic and cultural identity;
- conduct of the political course in compliance with the requirements of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the international legislative instruments and agreements in the field of protection of ethnic minorities, preparation of the national legislation meeting the requirements of the international standards;
- preservation of ethnic diversity as one of the unique historical achievement of Azerbaijan, giving new impetus to the traditions of multiethnic co-existence, friendship and good-neighborliness as the dominant values in the life of the Azerbaijani society;
- further strengthening of the moral, psychological, ideological and legislative basis for the patriotic sentiments and common feelings of Azerbaijanity (perception of Azerbaijan as a common homeland – A.F);
- guarantees of equality in rights for all the citizens irrespective of ethnic origin and confession, inadmissibility of any form of discrimination based on race or ethnicity, prevention of religious intolerance.

There is one particular issue specified in the international instruments mentioned above that I'd like to dwell on in more details.

Importance of efficient guarantees for the rights and liberties of the ethnic minorities and their individual representatives provided on the basis of respect the supremacy of law, national sovereignty of the state and its territorial integrity, has been already noted in the «Framework Convention on Protection of the Ethnic Minorities», which Azerbaijan is party to. In the meantime, speaking of the guarantees of the ethnic minorities' rights and liberties one should not omit their liabilities and citizenship duties with respect to the state of their residence. The international legal instruments unanimously repudiate any forms of national isolationism and ethnic separatism. There are cases when within a certain country representatives of the dominant ethnic group of the country are living as a minority in the areas of compact residence of a certain ethnic minority. Sometimes these groups of dominant ethnicity residing as a minority in a certain area within their own country become subject to ethnic cleansing, victims of chauvinism, sabotage and other forms of gross violations of human rights. The bitter experience of Azerbaijan bound with more than ten-year-old conflict over Nagorno-Karabakh is a vivid example of the Armenian separatism at this primordial Azeri land. Impudently violating the standards of the international law, the Armenian separatists constituting the majority in the area, undertook an ethnic cleansing of the local Azeris by means of the most vehement atrocities. This brutal action was not restricted only to the mountainous part of Karabakh (Nagorno-Karabakh). The armed forces of Armenia also occupied 7 more Azerbaijani districts administratively separate from Nagorno-Karabakh and displaced about a million of ethnic Azerbaijanians from the areas of their primordial lands.

According to the Article 20 of the Framework Convention, *«while benefiting from the rights and liberties set forth in the present Convention, any individual belonging to the ethnic minority shall observe the national legislation and respect rights of other people, including the representatives of the dominant ethnic group and other ethnic minorities.»*

Article 21 of the same Convention, alongside with setting forth the basic principles of international law also stresses inadmissibility of any action contradicting the principles of the sovereign equality, territorial integrity and political independence of states. This provision is of a particularly high importance for the newly independent states recently getting rid of an imperial yoke. The young democratic Republic of Azerbaijan is among these countries.

Mr.Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, as a guarantor of the Constitution and ensurence of equal rights of the Azerbaijanian citizens is very sensitive and responsive in his approach towards the issues in regard with with protection of ethnic minorities, development of their languages and cultures, national and cultural

identity and ethnic peculiarity. Importance of cooperation with international organizations and introduction of the international experience into the national legislation and practical activities is permanently taken into consideration as a key factor instrumental for tangible success in our policy in this particular field.

Human rights, as well as ad rights of ethnic minorities in particular will be furthermore given the highest priority in both domestic and foreign policy of the Republic of Azerbaijan. Our state will permanently treat with a great deal of respect all the Conventions, Pacts and other international legal instruments our country is a party to.

Freedom of worship and interrelationships in-between the religion and the state constitute another factor of a particular importance in the process of establishment of a democratic state since regain of the independence. Traditional world religions have been co-existing in Azerbaijan for ages. Mosques, churches and synagogues have been functioning next to each other. The reason of it is deeply rooted in the national mentality of the Azerbaijanian people with their traditional respect to the national and cultural values of the other ethnic groups, as well as the ethnic and confessional tolerance. Historically chauvinism and discrimination were something totally alien to our people. Within 10 years of independence of the sovereign Republic of Azerbaijan the matters in regard with human rights and liberties, including the freedom of worship have been brought up to the level of international legal regulations. Freedom of worship as one of the key factors in the whole system of human rights and liberties is perceived as a vital attribute of the democratic society building by contemporary policy-makers in Azerbaijan.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1995, as well as the Law on Freedom of Religious Beliefs (adopted in 1992, amended afterwards) create a durable legislative and political grounds for the basic human rights and liberties, including freedom of religion, development of culture and language of ethnic minorities and protection of confessional and moral originality in compliance with the international legal regulations and the rules of civilized community.

According to the Article 48 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan (Freedom of consciousness) each citizen is entitled to the freedom of worship, independent attitude towards religion, free expression of his(her) religious beliefs and free practice and dissemination of religious cults.

According to the Article 18 of the Constitution (Religion and the State), religion is separate from the state in the Republic of Azerbaijan. All the religious confessions are equal under the law. Public education is totally secular.

These provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan based on the international legal regulations were furthermore developed and elaborated in the Law on Freedom of Religious Confessions. The law in question constitutes a legislative and political instrument providing reliable guarantees for freedom of worship irrespective of language, confession, ethnic and racial origin, political outlooks and descent. It also sets forth the system of interrelationships between religion and the state in conformity with the rules of civilized world.

It is also well-known that the long-term totalitarian communist regime we've been living under with its atheistic ideology had imposed severe restrictions upon all confessions and particularly on Islam. With more than 90 per cent of Moslem population, there were only 18 Islamic communities out of 53 religious communities officially functioning in Azerbaijan then. At the same period there were 31 Christian communities and sects and 4 Jewish religious organizations operating in the republic.

Nowadays more than 400 various religious communities are registered and freely operate in the country, about 350 out of them Islamic and almost 60 of other confessions.

There is a number of Moslem, Christian and Jewish centers of education currently operating in the country, among them there are Baku Islamic University, 4 secondary religious schools (medrese), Sunday schools at the Russian-Orthodox churches, religious schools of the non-traditional Islamic sects, Bible schools, Hebrew courses, Jewish cultural and religious training programs, etc.

Religious organizations currently operating in Azerbaijan are maintaining close ties with the adequate religious centers abroad and actively participate in religious ceremonies throughout the world. The Directorate of the Caucasian Moslems enjoys very fruitful and beneficial cooperation with the Organization of the Islamic Conference (OIC) and a number of other foreign Moslem and non-Moslem religious associations. Baku Russian-Orthodox Episcopate (Bishopric) provides guidance over the Orthodox churches of the Caspian region and maintains efficient cooperation with various religious centers in both the foreign countries and near abroad. The Jewish religious communities of Azerbaijan are closely linked to such Jewish international organizations as «Sohnut», «Aqudat Israel», «Tsuva Israel», as well as the Central Rabbi Office in Israel and the Jewish communities in the US, UK and other states. The newly-formed Christian and non-Christian religious sects also actively collaborate with various religious centers abroad.

The various confessions existing in Azerbaijan freely participate in each other's ceremonies and celebrations of religious holidays and take an active part in the country's social life. The President holds regular meetings and consultations with the leaders of various confessions

sending official congratulations on the memorable dates. Financial assistance is regularly provided to the confessions from the President's Foundation. The Bibi-Heybat Mosque totally demolished under the communists and the Orthodox Church of the Peaceable Wives turned by the Soviets into an ammunition store-house were thoroughly restored and renovated at the state's expense and returned to their congregations. A number of holy places of worship, historical and religious sites, religious symbols and accessories is currently protected by the state.

It should be also noted with a great sense of regret that following the occupation of the 20 per cent of the country's territory as a result of aggression of Armenia, a large number of villages, townships, district centers, medical, educational and cultural institutions, public buildings, residential premises, historical and religious landmarks and even cemeteries were barbarically destroyed and desecrated in both Karabakh and adjacent areas.

At the moment the state bodies try their best to bring the freedom of worship and religious beliefs in the country up to the level of the international legal norms. Foundation of the State Committee in charge of Religious Associations on June 21, 2001 by the Presidential Decree is another manifestation of this support and assistance. The major object of this newly-formed Committee is coherent implementation of the requirements of the Azerbaijani Constitution and the Law «on Freedom of Religious Confessions», as well as promotion of the legislative and political milieu necessary for the citizens' religious and spiritual freedom.

To day the issue of Azerbaijanians residing abroad has become a very topical one in the system of foreign relations of the Republic of Azerbaijan. At the times of the Soviet Empire, which has become a history now, Azerbaijan had no chance to deal with this issue at all. However despite a significant increase in the number of ethnic Azerbaijanians residing abroad, the Azerbaijani Diaspora were quite dispersed, no due attention was paid to create a tangible lobby. There was an obvious loss of precious time in this field. Therefore formation of the Azerbaijani lobby abroad is among the most important issues for our newly-formed independent state.

Warm and cordial meetings of President Aliyev with representatives of the Azerbaijani Diaspora held during his numerous official visits even despite a pressing time shortage is another indication of a special concern and a high attention paid by the head of the state to this particular issue. These meetings are of a tremendous significance for the ethnic and spiritual unanimity of the Azerbaijanians living throughout the world. The President himself has particularly emphasized the importance of formation of the Azerbaijani Diaspora abroad and outlined the major priorities and perspectives of the lobbyist activities. Annual

Presidential Address to the Azerbaijanian people dedicated to the Day of Worldwide Solidarity of the Azerbaijanians (December 31), made on the eve of each new year, as well as the ceremonial events undertaken in this connection both within the country and abroad, have an enormous impact on the nation's self-consciousness and spiritual cohesion. Here is just an excerpt from the Address by President Aliyev: **«On this very memorable date I would like to re-assure you once again that the doors of Azerbaijan, the spiritual homeland for our compatriots living throughout the world are always open for off-springs.»**

The estimated number of Azerbaijanians currently residing in 70 various states, including Republic of Azerbaijan, is about 45 million.

Collapse of the Soviet Union and regain of the state independence in Azerbaijan seriously encouraged the Azerbaijani Diaspora. Global political developments on the one hand, and Karabakh conflict on the other, gave a tangible impetus to the social activities of our compatriots abroad, as well as to their close participation in Azerbaijan's striving for independence. A number of expatriate Azerbaijanians shifted their organization from limited groups to larger ethno-political public associations. Nowadays more than 150 social, ethnic and cultural associations of Azerbaijanians are operating in more than 30 countries of the world.

During the independence period a number of important steps have been undertaken with the view to enhancing unity in ideas and deeds among the Azerbaijanians living abroad. Certainly, input of President H.Aliyev was vital in encouraging and promoting efforts in this regard.

The idea of unity in ideas and deeds was clearly expressed by this outstanding political figure in Bonn (Germany) in 1996 during his very profound program-setting presentation when he said: **«I'm far from saying that...all the Azeris should gather in one place. In fact, this is not what we need. However once the feelings, ideas and future aspirations for Azerbaijan of each of you are the same, of course this would be of enormous help for our republic to reinforce its independence and encourage its further development… As the President of Azerbaijan vested with the people's confidence I hereby tell you the following: since solidarity constitutes the very guaranty and pledge of the present and future of Azerbaijan itself, unanimity among our compatriots all over the world is extremely important.»**

It was President Aliyev who had set the agenda of organizing the expatriate Azerbaijanians around the supreme national idea, promoting their social, spiritual, cultural and economic links with Azerbaijan as an independent state, facilitating lobbyist activities and assisting in creation of the joint lobby of the Turkic peoples. Certain efforts are being made for this at the moment.

Creation of the coordination network among the Azerbaijani ethno-cultural centers in the Russian Federation, Ukraine, Germany and a number of other countries was among the first important steps recently undertaken in the field of establishing a lobby. The major goal of this network is to bring together activities of these various centers and to provide general assistance to them in organizational matters

Necessity of close unity and ties among the expatriate Azerbaijani community centered around the idea of the Azerbaijani identity and the country's independence was emphasized repeatedly in the meetings of President Aliyev with the ethnic Azerbaijanians residing abroad. This in itself lays the foundation for the lobbyist policy.

The speeches delivered by the President to the Azerbaijani communities living in various countries are a matter of serious study for each Azerbaijanian intellectual. As far as millions of our brothers and sisters living the lives of emigrants are concerned, these addresses should assist them in retaining their ethnic identity, language and culture, protecting their human and citizen rights, developing spiritual proximity to their homeland and solving a number of other problems.

The Day of the Worldwide Solidarity of the Azerbaijanians – December 31 – is the political date of a particular importance for the people. Its role in bringing together the ethnic Azerbaijanians all over the world, providing their political, economic and spiritual unity, supporting the existing statehood and consolidating the national independence is truly enormous. Special significance of December 31 as a festive date is that it has become the national holiday following the initiative and unbending political will of President Heydar Aliyev, the person who made a tremendous contribution to the revival and development of Azerbaijan in the past XX century.

This national leader played a very tangible role in settling the problems in regard with with the lobbyist policies of Azerbaijan. The matter to be also mentioned is that no one ever dealt with this problem on the level of Heydar Aliyev before. Since Heydar Aliyev's coming to power the real belief in the viability and future prospects of the Azerbaijani statehood both within and outside Azerbaijan increased substantially together with the ties between the expatriate Azerbaijani communities and their homeland. Unity around the sacred patriotic idea and the statehood of Azerbaijan is much better realized and comprehended by the Azerbaijanians throughout the world. Their national and political activities are becoming furthermore sensible. The ever-growing international image of the country resulting from tireless efforts and farsighted domestic and foreign policy of the leadership of Azerbaijan, on one hand, and increase of the attention and understanding of the realities of Azerbaijan by the leading world powers, on the other,

encourage social and political activity of our compatriots living in these states. It is due to the efficient political course conducted by Mr.Heydar Aliyev as the President that Azerbaijani lobby started making its initial steps in the international arena at the moment.

The 1-st Congress of the World Azerbaijanians held in Baku on November 9-10, 2001, on the eve of the 10-th anniversary of the national independence should turn into another historical event of a high significance in the people's social and political life. The Congress that gathered Azerbaijanians from all parts of the world, no doubt that opened a new stage towards increased self-consciousness, solidarity and unity among tens of millions of our compatriots living abroad.

Azerbaijan today is irreversibly stepping towards the national independence and sovereignty. Historical and political inevitability of this form of the country's development is very well realized by the international community. As a result of indefatigable political and diplomatic activities of His Excellency President Heydar Aliyev and his farsighted policy the independence of the state has got an irreversible and coherent character. The independent Republic of Azerbaijan has nowadays become the sacred place of hope and aspiration for all the 45 million Azerbaijanians. These 45 million, irrespective of the place of residence, should be consolidated and mobilized for one holy purpose, which is the Statehood of Azerbaijan. That is the behest of History and the command of the nation's future destiny.

Yagub MAHMUDOV,
Member of the Milli Mejlis
of the Republic of Azerbaijan

FROM THE HISTORY OF STATEHOOD AND PARLIAMENTARISM TRADITIONS OF AZERBAIJAN

Statehood in Azerbaijan since the Ancient Periods until Adoption of Islam

«We are the successors of a really unique legacy. To be adequate to this heritage, each citizen of Azerbaijan should treat with a great sense of responsibility the past, the present and the future of our country and honor its profound historic background, rich culture and high moral values.»

Heydar ALIYEV

The Azerbaijanian people are one of the people of the world having the richest and the most ancient history of statehood. The history of statehood estimates about 5 thousand years in Azerbaijan. **The initial (primeval) state institutions** in the territory of Azerbaijan were formed back in the **end of the 4-th – beginning of the 3-rd millennia B.C.** in the territory of Urmiyye. The first state institutions of Azerbaijan were playing an important role in the military-political history of the region. At that same period the states founded in the territory of Azerbaijan had been maintaining close ties with such influential kingdoms as Shumer, Akkad and Assyria in Mesopotamia, as well as with the state of Hetts in Asia Minor. The Azerbaijani states conducting an active foreign policy were quite successful in protecting themselves from foreign encroachments. The Quttis, one of the tribal unions in Azerbaijan, succeeded in defeating the state of Akkad, its very powerful neighbor and thus extended its frontiers up to the shores of the Persian Gulf and reigned over this territory for almost 100 years. Benefiting from the statehood traditions of the states conquered - Akkad and Shumer - they in the meantime managed to disseminate their positive experience in the field of the state administration upon the areas of their control.

Originating from the basin of Urmiyye lake, the ***Quttis* and *Lullubeys*,** the initial states formed in the territory of Azerbaijan, had been

periodically controlling the valleys of Euphrates and Tigris and the areas of the Persian Gulf. Thus they were of a tangible influence for the statehood history not only in Azerbaijan, but the whole Oriental world as well. Unlike the neighboring ancient states of their time, the Quttis came up with the procedure of electing the state rulers. The power was not inherited among **Qutti** rulers. They were governing the state through their general governors who in turn were vested with a broad scope of authorities. It may be concluded that for a long period of time this practice had been playing an important role in the traditions of public administration in the states of ancient Azerbaijan.

With the time passing by, the culture of state administration in the territory of Azerbaijan had substantially improved and as a result, the new and more enhanced states covering the larger areas were founded. By the end of the first millennium B.C. – beginning of the first millennium A.D. the strong states like ***Manna, Iskyth (Skit, Scythians), Albania and Athropatena*** had been existing in the territory of Azerbaijan. These states played an important role in raising the culture of state administration in the country.

Foundation of the state of **Manna** in the beginning of the 1-st millennium B.C. as continuation of existing Azeribajnai state traditions, indicates a new important phase in the history of statehood in Azerbaijan. Established in the basin of the Urmiyye lake which is considered the most ancient hotbed of the statehood traditions in Azerbaijan, the state of Manna has a special historic place of its own in the global history of statehood. Manna stretched to the Araz river and sometimes even further on in the north and reached the Caspian Sea in the north-east. Manna was directly involved in all the political and military events occurring in the whole region. It had been successfully repelling attacks of the neighboring states of Ashur and Urartu that were trying to conquer the Azerbaijani territories. That time ***Iskyths (Scythians)*** and ***Kimmerians*** inhabited in the Azerbaijani territories were also taking an active part in repelling assaults of Ashur and Urartu. The rulers of Manna were administering the state with the help of so-called **patriarchal councils.** This indicated the traces of an ancient deliberative tradition in the history of statehood in Azerbaijan. The State of Manna, with its history of almost 300 years of successful resistance to the neighbors' permanent invasions, is another valuable proof of deeply–rooted statehood traditions in the southern areas of our country.

By the late 8-th – early 7-th centuries B.C. it were the **Kimmerians** and **Iskyths** together with **Saqs** and **Massagets** (tribes of the same origin with the Scythians) who started playing an important role in the political and military events in the territory of Azerbaijan. Alongside with the tribes of various origins there were also influential **unions of Turkic**

origin within the tribal unions of the **Kimmerians**, **Iskyths and Saqs.** The Iskyths succeeded in creating a powerful state (Iskyth Kingdom) to the north from Manna and thus played a tangible role in formation of a single people (nation). **The Iskyth** and **Massaget** rulers were also successful in protecting the lands of Azerbaijan from the outer assaults. **The Kingdom of Massagets** successfully fought against the Akemenian Empire of Iran, which was among the most powerful empires of the time. In 530 B.C. Tomiris managed to defeat a much stronger army of the Akemenian ruler Cyrus II that perpetrated an aggression to the country. Even Cyrus «the Invincible» was killed in this battle. This was the end of a person who was known as «Cyrus the Great» for putting end to the empires of Midya, Lidya and Babylon, annexation of Parthia and getting control over the huge territories stretching from Central Asia to Egypt. No doubt, defeat of Cyrus II constitutes one of the most remarkable moments in the history of statehood in Azerbaijan.

Despite the turbulent political and military events taking place in the Middle East and the endeavors of the neighboring states to get control over the naturally rich and strategically important lands of Azerbaijan, traditions of state organization were getting furthermore developed and skilled in the country. **Neither the occupational regime of Akemenian Iran, nor the military campaign of Alexander the Great were able to hamper the ancient culture of state administration in Azerbaijan.** Revival of statehood in Azerbaijan occurred immediately after the death of Alexander the Macedonian. It was the time when the state of Athropatena was formed in the south and Albania was established in the north of our country.

The state of **Athropatena** encompassed the southern areas of Azerbaijan. In fact, the first manifestations of independent statehood in Azerbaijan occurred here much prior to the conquests of Alexander. Owing to the political wisdom of the far-sighted state figure and famous military leader Athropat Athropatenia became the first independent state free from any Hellenic or Macedonian dependence. Revival of the independent statehood traditions stimulated a tangible upsurge in the southern areas of Azerbaijan. The powerful state of Athropatenia had been playing a serious role in the international affairs of the whole region and maintaining brisk trade relations with various states in the Caucasus, along the Volga river, in Central Asia, India, Asia Minor, Mesopotamia, basins of the Black and Mediterranean Seas. The local currency had been playing a significant role in the domestic trade. Synthesis of the traditional Oriental and Hellenic forms of government had a very positive effect on the development of the culture of state administration in Athropatenia. Extensive use of the Greek language in the country had inter alia caused substantial improvement of the legislation. This in turn

instigated further development of the whole system of domestic administration. The rulers of Athropatenia managed to furthermore reinforce their authority benefiting from experience of state administration already elaborated in the territory of Azerbaijan and enriched by the ancient Oriental and Hellenic traditions. As a result, Athropatenia succeeded in protecting its independence from the encroachments of both the Parthian and the Seleucid states as well as in withstanding the attacks of the Roman legions penetrated into the territory of the country. The Athropatenian army of that day was considered among the most powerful military forces in the region. 40 thousand infantrymen and the estimated 10 thousand cavalry participated in the battle with the Roman invaders. Finally, broad relationships were established between the Roman Empire and the state of Athropatena acting as a very important political and military regional factor to be reckoned with in the Roman Middle Eastern politics. The Athropatenian envoys had been undertaking diplomatic missions to Rome and holding negotiations with Emperor Octavio August during the period of 27 B.C. to 14 A.D. The Roman Emperor entrusted the Athropatenian rulers to administer the neighboring kingdom of Armenia. Aware of the military potential and political power of Athropatenia, the Armenian kings tried to find protection under the Athropatenian aegis. This was exactly the purpose behind the marriage between the daughter of Tigran, the king of Armenia, and Mitridat, the ruler of Athropatena. Subsequently Armenia got completely subordinate to Athropatena and was governed by the rulers of the latter one.

As far as the state of **Albania** is concerned, it was formed in the northern territories of Azerbaijan with the boundaries stretching from the south of contemporary Daghestan and the Major Caucasus mountain range (including the city of Derbend and its surroundings) in the north, up to the Araz river in the south, basin of Goycha lake, upper reaches of Gabirri (Iori) and Ganykh (Alazan) rivers in the west to the Caspian Sea in the east. The capital of this powerful state was initially located in the town of Gabala and subsequently moved to Barda after the 5-th century A.D. During the Albanian period is known as the time of high development in the north of Azerbaijan, adoption of a specific graphic system (the Albanian alphabet) and foundation of numerous schools. There were over 30 cities and towns in the country. The famous ethnic, religious and cultural hub located amidst the East-West and North-South crossroads, Albania managed to create a uniquely rich culture of its own. Turkic ethnic groups were playing an important role in the state. Alongside with various cults (the Sun, the Moon, the Sky, etc.) believing in **Tanry - God** and Christianity was getting furthermore popular. The Albanian Church as a separate confessional unit was directly subordinate

to Rome. The Culture of state administration in Azerbaijan furthermore enhanced during the Albanian period. The Rulers in Albania were combined both secular and religious powers. In the meantime they were involved in the legislative processes and military command. The Albanian army had the capacity exceeding 80 thousand (60 thousand infantrymen and 22 thousand cavalry). The ***Advisory Board*** had been also functioning at the Albanian Royal Court. The rulers of Albania presided over the meeting of both this Advisory Board and the clergy. Like in case of Athropatena, Albania was minting its own coin. Well-established and efficient system of the state administration enabled Albania to withstand assaults of the Roman and Parthian Empires. Intrusions of the Roman troops were more than once defeated in a number of battles. The Roman Empire was obliged to take into account a considerable military and political potential of the state of Albania, and therefore diplomatic relations were established in-between the states. Like the Athropatenians, the Alabanian envoys were undertaking missions to Rome and holding negotiations with the Roman Emperor Octavio August. Jevanshir, the King of Alabania, was famous as an outstanding statesman whose wise, far-sighted and flexible politics with regard to his neighbors supported by the talents of a military leader and courage of a warrior, enabled to protect independence of his state from a number of powerful forces, such as the Byzantine and Sassanian Empires, the Caliphate and the Khazars. Albania maintained close ties with the states of Mediterranean basin, including the Roman Empire. Widely used trading routes linking the Middle East to the Khazar Kaganate and the Eastern Europe and passing through Albania were also of a very positive effect for the country's foreign trade and relations.

However the Azerbaijani territories had been conquered by the Sassanian Iran and the Arabic Caliphate **(the 3-rd and 7-th centuries A.D. respectively)**. The invaders encouraged a large migration of population of the Iranian and Arabic origin into the area. The newcomers were settled at the most prolific lands and strategically important places. They were granted a number of privileges. The aliens were aiming at the gradual assimilation of the indigenous population of Azerbaijan. However, even this 600-year-old Arabic and Iranian yoke failed to eradicate the old traditions of government and state administration in Azerbaijan. The process of formation of the Azerbaijanian nation was going on. Despite the politics of assimilation of the local population conducted by the invaders, the links within the country in-between its various parts increased. It was also the time when a serious progress was achieved in the field of creation of the ethnic, political and cultural homogeneity the northern and southern, eastern and western areas of Azerbaijan. The long-term joint struggle for independence and

confrontation with the Iranian and Arabic invaders had furthermore brought together the indigenous population of both Turkic and non-Turkic origin and facilitated its merger. So the process of foundation of a nation got a new impetus.

In the 1-st century A.D. this process was seriously influenced by the Turkic ethnic groups, which by then constituted the majority of population and were better organized politically and hence much stronger compared to the others.

The Turkic tribes, unlike other ethnic groups, disseminated all over the territory of Azerbaijan, north through south, where they constituted an obvious majority. Therefore the Turkic language has been gradually becoming the basic means of communication among the other ethnic groups and minorities residing in the territory of Azerbaijan, uniting the north to the south. This factor was of a particular significance for the foundation of a single nation because **at that very period one cannot speak of a unifying monotheist religion in the area.** The point is that the cult of **Tanry(god)**, the major god among the ancient Turks, had not replaced by that time the other religious cults in the area, such as Zoroastrianism, the worship to sun, moon, sky, stars, soil, water and other totemic beliefs. As far as the north of the country is concerned, Christianity was widespread in certain areas of (the Caucasian) Albania. However the separate Albanian Church had to exist in the conditions of a tough rivalry with the neighboring Georgian and Armenian churches. **All over this very complicated historic period it were the numerous Turkic ethnic groups who had turned into a powerful military and political force and hence became the major bearers of the statehood in Azerbaijan. In the absence of a unifying monotheist religion these Turkic ethnic groups and their language had been playing a paramount uniting role from the north to the south of the whole area. The Turkic ethnic groups had also made a major contribution in preservation of the traditions of independent statehood in Azerbaijan**.

The Statehood in Azerbaijan after Adoption of Islam

> ***«Heroic background of Jevanshir and Babek has become a great patriotic school, the incarnation of integrity of the Homeland and unity of the nation.The life and deeds of Mohammad Jahan Pehlevan, Qyzyl Arslan, Uzun Hassan, Shah Ismayil Khataiand other famous statesmen of ours, furthermore encourage the patriotic sentiments and the sense of statehood, transforming them into the major leitmotif and the most important object of the nowadays life.»***
>
> ***Heydar ALIYEV***

The historic destiny of Azerbaijan had been radically changed since adoption of Islam in the 7-th century A.D. Islam gave a strong impetus towards formation of a single nation and language and provided a reliable ground for the future development of the Azerbaijani statehood. Thus the Christian population of Albania was left aside the Islamic influence during the period of the Arabic occupation. Nevertheless **religious divergence** was inevitable in the country. Thus the Azerbaijani statehood and the territorial integrity of the country encountered hard ordeals.

The ancient statehood traditions of Azerbaijan got revived after collapse of the Caliphate in the middle of the 9-th century. In the territory of Azerbaijan where Islam was disseminated states like **Sadjis, Shirvanshahs, Saralis, Ravvadid and Shaddadis** were founded. A strong political, economic and cultural upsurge was among the major features of the new epoch also known as **a period of Renaissance** in Azerbaijan.

The period in question was the time of foundation of one more state - the **Governance of Sheki**, covering the territory of Azerbaijan. The Sheki rulers acted as successors of the state of Albania. Unlike the other Azerbaijani states, confrontation between Christianity and Islam was particularly strong in Sheki. The local rulers took an irreconcilable position towards the attempts of the neighbors. They were quite successful both in repelling at the invasions and attacks bound with this and protecting the north-western frontiers of Azerbaijan.

Starting from the late 870-is within a historical period lasting for over half a century (879-941) the whole Azerbaijani lands were united within one and unified Turkic state **- State of Sadjis** that positively affected on further deepening of economic links, gradual elimination of ethnic

discrepancies and acceleration of the formation process of the Azerbaijanian turkic people. In the culmination of its power the State of Sadjis had been stretching from Derbend to Zanjan and from the Caspian Sea to the towns of Ani and Dabi. By defeating the Armenian and Georgian gentry (both supported by the Byzantine Empire) and placing them under its subordination, the State of Sadjis managed to protect Azerbaijan's territorial integrity and statehood traditions. This was another step towards strengthening of the ethno-political unity within the country. It was precisely during this time when the epic poem of «Kitabi Dada Gorgut» considered the queen of the pan-Turkish literature, had been spread all over the territory of Azerbaijan.

Nonetheless, all the states established in the territory of Azerbaijan after decline of the Caliphate were quite short-lived. None of them could grow into a persistent, unified and strong state for a lengthy historic period of time. As the result, the long-term political stability had not been achieved in the country. Therefore, benefiting from the weakness of the Caliphate, the Byzantine Empire, as well Georgian and Armenian feudal lords united in a common Christian block, unleashed their major attacks on Azerbaijan. So it was exactly during this same period when a turning event in the whole Middle-Eastern history had occurred by the middle of the 11-th century. **The Great Saljuc Empire** was founded, with the borders extending from Central Asia to the Mediterranean Sea, and further down to the Persian Gulf through the Derbend pass. So Azerbaijan became part of that new Oghuz Turkic state.

The Saljuc period was of a greatly decisive role in the history of Azerbaijan. During the battle of August 26 1071 Sultan Alp Arslam Malazgird defeated the Byzantine army. This was a serious victory of the Turko-Islamic unity over the Byzantine, Georgian and Armenian coalition. This also indicated the end of the Byzantine plans to get a strong foothold in the Southern Caucasus, as well as the failure of the intents of the Armenian and Georgian gentry to get hold of the western territories of Azerbaijan. The whole idea of disseminating Christianity all over the south of the Caucasus was foiled. The Christian factor in the region started declining afterwards. During the times of the Saljuc stream the Oghuz Turkic tribes became a dominant ethnic element. Turko-Islamic factor had been playing a determining role in the whole Middle East, including the Southern Caucasus, for a long period of time ever since. New compact groups of Oghuz Turks had got settled in Azerbaijan during the period of Saljuc conquests. Sharing a common origin and having adopted Islam, these Oghuz-Saljuc Turks merged with the Azerbaijanian Turks very soon. Thus the process of formation of the unified Azerbaijanian nation came to its logical conclusion. The

Azerbaijani Turkish language became the major means of communication all over the Southern Caucasus, including Azerbaijan. Easy to comprehend, this language succeeded in phasing out various local languages of restricted dissemination areas on the one hand, and the Arabic and Persian languages, on the other hand, became the common language for the whole people. Folk songs and poems passed over by the ozans, ashugs (folk minstrels) throughout various settlements and communities very soon led to creation of literary masterpieces in the Azerbaijani Turkish which became the mother tongue for the whole population.

After decline of the Great Seljuc Empire, the strengthening states of the **Shirvanshahs** and **Eldanizes** took over and played a significant role in further enhancement of the statehood traditions of the Azerbaijanian people.

The state of Eldanizes, the most powerful one in the Middle East, had played a particular role in the ethno-political history of Azerbaijan. The areas of the Azerbaijanian Turks' residence, as well as the sphere of dissemination of the Azerbaijani Turkish language and culture had furthermore increased under the Eldanizes. Accordingly, the role of the Turkish-Islamic empire had been growing substantially both in the Caucasus and in the whole Middle East since decline of the Caliphate. ***A number of the Moslem Turkic dynasties, such as the Sadjis, Shirvanshahs, Salaris, Ravvadis, Shaddadis, Sheki rulers, Seljucs, Eldanizes, Mongols, Elkhanis and Hulakus, Teymuris, Osmanlys, Gara-Goyuns, Ak-Goyuns, Safavis, Afshars and others had left an indelible imprint in the history of statehood not only in Azerbaijan, but also in the Caucasus and the whole of Middle East.*** For a long period of time Azerbaijan had been the central province for majority of these states, whereas the city of Tebriz used to be the capital thereof. A number of these powerful Turko-Moslem empires had been run by the dynasties of the Azerbaijanian Turkish origin.

The traditions of statehood in Azerbaijan got even more enriched during the XV-XVIII centuries. Some really vast and powerful Oriental empires of that period, such as **Gara-Goyunlu, Ak-Goyunlu, Safavi and Afshar** were directly governed by the Azerbaijani dynasties. No doubt, this important fact was of a very positive effect for the domestic and international relations of Azerbaijan by enlarging the spheres of Azerbaijan's military and political influence, increasing the areas of use for the Azerbaijani language and providing beneficial conditions for the development of the Azerbaijani culture.

During the reign of Ak-Goyuns and Safavid dynasty Azerbaijan maintained diplomatic relations with a number of countries staring from the basins of the Black and Mediterranean Seas up to the Scandinavian

states. Numerous foreign envoys conducted negotiations to create diplomatic relations with Azerbaijan at the time of Uzun Hassan, Shah Ismayil Khatai, Shah Mohammad Khodabende, Shah Abbas and the other rulers. Azerbaijan retained its role in solving some serious issues in the framework of East-West relationships.

With collapse of the Safavi state the famous Azerbaijani military commander Nadir Shah managed to enlarge the frontiers of the former Safavi Empires during the period of his reign (1736-1747). By 1739 he had gained control over Northern India and entered Delhi. However with all his power, the famous Azerbaijanian ruler failed in creating a new centralized state in the vast territories of India.

The huge empire created by Nadir Shah fell into decline after his death. However even when Nadir Shah was still alive, some local Azerbaijani states were created in the territories of Azerbaijan as a result of the independence movement. So by the second half of the 18-th century Azerbaijan fell apart into small khanates. This indicated beginning of both military and political recession in the country. Despite the attempts of various khans retaining the old traditions of Azerbaijani statehood to revive the country in its united form, these endeavors did not succeed. Political disorder had been changing from bad to worse, playing into the hands of malevolent neighbors who felt a very beneficial moment for renewed assaults upon Azerbaijan.

By the end of the XVIII century the Azerbaijani dynasty of Gajars (1796-1925) comes to power in Iran. The Gajars initiated the politics aimed at re-subordination of the areas controlled by their predecessors – the Safavis and Nadir Shah. These plans included submission of the Azerbaijani khanates to the new Iranian rulers. That was the way prolonged wars started in the South Caucasus between the Gajars and Russia, with the view of occupying the area. In this situation Azerbaijan found itself between a fire and a hot place, as it became the area of Russo-Persian wars, torn apart by the two large states. The Russian generals of Georgian and Armenian origin in charge for military operations on the Russian side, encouraged by promises of land gains by Russia and availing of the opportune moment, unleashed horrible massacres and genocide of the civilian Azerbaijanian population. As the consequence of the Treaties of Gulistan (1813) and Turkmanchay (1828) existance of independent Azerbaijan was put an end. The country was divided in-between the two empires: **Northern Azerbaijan** became part of Russia, whereas **the Gajar rulers of Iran annexed Southern Azerbaijan**. This indicated beginning of the period of Russian assimilation (russification) of the Azerbaijanians in the north and the Persian assimilation (persification) in the south.

With the view to further expanding towards the east to the «warm seas», Russia initiated the policy of displacing Azerbaijanians from the Southern Caucasus. For this purpose in the first hand Russia relied on the Christian population of the Southern Caucasus and used the Christian Albanians in Azerbaijan. In the meantime forced proselytizing of the Moslem population started as well. Thus revival of the Christian factor in the Southern Caucasus was launched after the Byzantine Empire collapsed. There were attempts to settle the Christian population from Russia in Azerbaijan. As this policy did not succeed large groups of the Armenian population from the neighboring countries were re-settled in the captured territories of Azerbaijan, particularly the mountainous areas of Karabakh and in the territories of former Irevan and Nakhchivan khanates. Subsequently an «Armenian province» was created on the lands of Western Azerbaijan bordering with Turkey - territories of Irevan and Nakhchivan khanates. Thus the grounds for foundation of the future «Armenian State» on the Azerbaijani territories were laid. Besides this, in 1836 the independent Albanian Church was abolished and it was subordinated to the Armenian Gregorian Church. This created beneficial preconditions for ethnic and religious assimilation of this group of indigenous population of Azerbaijan in the form of its armenianization and gregorianization. In the meantime grounds for new territorial claims of Armenians to the Azerbaijanians became inevitable. Not confined with all this, the Russian authorities resorted even to more unscrupulous tricks by arming the Armenian population and provoking it against the Moslem population. This ended up with mass massacres of the Azerbaijanians. The policy of moving the Christian population from Russia into the territories of Azerbaijan was given a serious consideration again.

Similar policy had been conducted in the southern territories of Azerbaijan.

No surprise that pretty soon, the Azerbaijanian population, used to independent form of existence started the struggle for freedom both in the south and in the north. As a result Russia and Persia, the two countries previously involved in the bloody wars against each other for control over Azerbaijan, became close and reliable allies in their common struggle against the Azerbaijani liberation movement. However, notwithstanding struggle for independence both by the Azerbaijanian people against the Russian reign and by the Gajars against the Iranian regime never ceased. The Azerbaijanians were fighting for independence to the death, with a number of martyrs. Events of 1905-1907 in Russia (the First Russian Revolution) and 1905-1911 in Iran clearly demonstrate the endeavor by Azerbaijanians to restore the independent state of their own, with democratic form of government.

During World War I there was another Azerbaijani uprising aimed at revival of the independent statehood traditions. This outbreak resulted in an unprecedented tragedy in Northern Azerbaijan when a horrible massacre of the Azerbaijanians was unleashed by the bolshevik (communist) and dashnak (Armenian nationalist party – A.F.) government of S.Shaumyan in March 1918.That was the time when fraternal Turkey extended helping hand to Azerbaijan. The liberation movement overcame. On May 28 1918, the first democratic republic in the Oriental world was proclaimed in the northern Azerbaijan – the Democratic Republic of Azerbaijan. As far as Southern Azerbaijan was concerned, the independent democratic state of Azadystan («Country of Azadystan») was founded there in 1920. Sheikh Mohammad Khiyabani became the leader of the National Government in the State of Azadistan. Profound national and democratic reforms were initiated in both Azerbaijan states. Thus **benefiting from the historic preconditions created by the WW1, the Azerbaijanians succeeded in reviving their old statehood traditions and demonstrated once again their ability to run an independent and proper mode of life. Following the European model, Azerbaijan gave preference to the democratic type of government in the form of a parliamentary republic. With no exaggeration, this was really a tremendous historic achievement of the Azerbaijanian people.**

Towards the Parliamentary Republic

Even the world's most horrible regime of the Tsarist Russia with its military-feudal form of colonization was unable to eradicate the statehood traditions of the Azerbaijanian people. The Russian Empire striving to annihilate any sense of national dignity and ancient statehood traditions among the enslaved Turko-Moslem nations turned the Southern Caucasus into an arena of horrible massacres. The ultimate goal of this atrocious policy was to «cleanse» Southern Caucasus from the Azerbaijanian-Turkish and Moslem population. The following phase of this policy was to get an easy access the warm seas by getting rid of Turkey and Iran. With this intention in mind, the Christian population of various origins was transferred to Azerbaijan from other parts of the Russian Empire on the one hand, whereas on the other hand, the policy of forced proselytizing and russification (russianization) of the local Moslem population had been conducted. The worst aspect of this was the massacre between the Moslems and Armenians provoked with the purpose of more successful implementation of this political course.

Therefore, it was Azerbaijan with its centuries-old traditions of statehood that turned into a center of the national liberation movement in the whole the territory of Russian Empire in response to the colonial regime. Represented by its most advanced intelligentsia, the Azerbaijanian people, used to governing instead of being governed, were in the vanguard of the national independence movement of all the Turko-Moslem nations of Russia.

In the beginning of the XX century, starting from 1905, a group of Azerbaijanian intelligentsia supported by H.Z.Taghiyev, the famous local philanthropist, put in a number of demands to the government, including representation of the Turko-Moslem nations in the government bodies, access to the local administration and courts, elimination of any forms of segregation and discrimination in these aspects. This movement was headed by such patriotically motivated figures like Alimardan bay Topchubashov, the famous lawyer, Shamsi Asadullayev, Ahmad bay Aghayev, Adil khan Ziyadkhanov, Ali bay Husseynzade and some others.

Rising for freedom against the Tsar's regime, Northern Azerbaijan had become a sort of symbol for the other oppressed Oriental nations. It is not a coincidence that the very idea of uniting the whole Turko-Moslem population of empire against the autocracy and establishing the unified political organization with this purpose originated from Azerbaijan. In 1905 the First All-Russian Moslem Congress convened in Nizhny-Novgorod. So it was Alimardan-bey Topchubashov, the Azerbaijanian to the Congress who made the major report entitled ***«The Current***

Situation and Problems of the Turks in the Russian Empire». The Azerbaijani representatives were also heavily involved in the foundation of the newly formed *All-Russian Moslem Union (Ittifaqi-Muslimin)*, as well as in drafting its charter and Program.

After a tough and complicated electoral campaign a group of well-known representatives of the Azerbaijanian intelligentsia was elected to the First State Duma in 1906. The group included **Alimardan-bey Topchubashov, Ismail khan Ziyadkhanov, Abdurrahim bay Haqverdiyev, Mohammad Taghi Aliyev and Assadulla bay Muradkhanov**. Two out of these highly educated people representing the Azerbaijanians in the Russian parliament were lawyers: A.Topchubashov and I.Ziatkhanov, graduates of the Universities in St.Petersbourg and Moscow respectively. A.Topchubashov was also elected the chairman of the Moslem Faction, one of the largest groups in the parliament. The Azerbaijanian members in Duma had been using the parliamentary rostrum for a harsh and overt criticism of the **Russian Empire's unscrupulous policy in the Southern Caucasus, discrimination of the Azerbaijanians, migration policy, deprivation of rights and enslavement of the whole nation. Not only were they protecting the rights of Azerbaijanians but the Moslem nations of Russia as the whole.**

The Azerbaijanian members of the Second Russian Duma (Fatali khan Khoyski, Khalil bay Khasmammadov, Mustafa Mahmudov, Mahammad agha Shahtahtinski and Zeynal Zeynalov) continued the activities of their predecessors by expressing their abrupt objections against all the facets the Tsarist policy of discrimination on the ethnic and religious grounds, including the system of state administration.

Tough position of the Azerbaijanian members of the Russian Duma in the issues bound with oppressed rights of the Turko-Moslem population and the strong impact thereof upon the royal officials played a visible role in the dissolution of the 1-st and 2-nd Russian Dumas. That was also the reason of disenfranchising the Moslem population of the Central Asia, Siberia and other regions during elections to the 3-rd Duma. Neither was the Baku Province given a chance to nominate a delegate of its own. Therefore unlike the previous parliaments, the only Moslem members representing the Southern Caucasus in both the Third and the Fourth Russian Dumas were **Khalil bay Khasmammadov and Mammad Yusif Jafarov** correspondingly.

Almost all the Azerbaijanian members of parliament elected to the Russian Dumas were among the most advanced figures in the national liberation movement. A.Topchubashov, I.Ziyadkhanov, F.Khoyski, K.Khasmammadov and M.Y.Jafarov – were professional lawyers.

As to M. Shahtahtinski, he was the graduate of the Philosophy Department at the University of Leipzig and auditor at the University of Sorbonne.

Thus when all the preconditions for collapse of the Russian Empire also known as «the prison of peoples», were in place after the WW1, the Azerbaijanians with their historic background in the field of statehood, were also quite familiar with the contemporary culture of the state administration, and were ready to create an independent state of their own.

Unlike the situation in the Southern Azerbaijan run by the Iranian shahs of the **Qajar dynasty,** the people in Northern Azerbaijan at the times of Russian rule still managed to come into contact with the Russian and up-to-date Western democratic experience in the state administration, in particular the parliamentary culture. **A substantial part of the Azerbaijanian intelligentsia, including a certain number of professional lawyers (led by A.Topchubashov) had already obtained an extensive experience of the parliamentary activities in various Russian Dumas. However, with their detest to the atrocious regime of ethnic and colonial oppression, they were ready to implement a brand new system of a democratic republic respecting all the human rights and liberties. This concept was totally alien to the Russian autocracy. The founding fathers of the Democratic Republic of Azerbaijan grasped their ideas of the democratic state while being the members of the Russian Dumas. Therefore foundation of the Democratic Republic of Azerbaijan as a republic of the parliamentary model was substantiated by the historic realities of the day. Further development of events after collapse of the czarism was also beneficial for that.**

Democratic Republic of Azerbaijan: the First Parliamentary Republic in the East

In February 1917, monarchic regime in Russia was overthrown. The Provisional Government that replaced the monarchy held elections to the Constituent Assembly. However the Provisional Government was quite short-lived. In October 1917 coup d'etat occurred. As a result the members of parliament to the Russian Constituent Assembly from the Southern Caucasus could not go Russia. Instead on February 14, 1918, in Tiflis they founded the Supreme Power of the Transcaucasia the Transcaucasian Seym - the Transcaucasian Parliament.

The Moslem faction of the Seym comprised 44 delegates elected to the Constituent Assembly from the region. Altogether they represented more than a million Turko-Moslems residents of Azerbaijan and the whole Southern Caucasus. In fact, the Moslem faction or the Council of Moslems was executing the functions of the Moslem Parliament of Transcaucasia.

Like in the case of the Russian Dumas, the Azerbaijanian representatives were among the most consistent members of the Transcaucasian Seym. It was following their insistent claims that the Transcaucasian Seym proclaimed independence of the Transcaucasia on April 9, 1918. This indicated the foundation of the United Republic of Transcaucasia. However serious contradictions and conflicts of the national interests hampered abilities of both the Transcaucasian Seym and the Republic of Transcaucasia to undertake any specific steps. Finally, on May 25, 1918 the Georgian delegation left the Seym and proclaimed the independence of Georgia on May 26.

On May 27, 1918, members of the Moslem Faction, i.e. of the Council of Moslems of Transcaucasia (Parliament of the Transcaucasian Moslems) also held a separate meeting and decided to pass a decision to proclaim independence of Azerbaijan. With this purpose the Transcaucasian Moslem Council proclaimed itself **the National Council of Azerbaijan**, precisely speaking **the Parliament of Azerbaijan**. This actually indicated formation of the first Parliament in Azerbaijan and foundation of the first parliamentary republic was laid. During that meeting Presidium and chairman of the National Council of Azerbaijan were elected with M.A.Rasulzadeh becoming the first chairman of the National Council. A historic meeting of the national Council of Azerbaijan chaired by Hassan bay Aghayev was held on May 28, 1918. The meeting adopted **the Declaration of Independence of Azerbaijan.** Participants of the meeting were as follows: **Hassan bay Aghayev, the Chairman,**

Mustafa Mahmudov, the Secretary, Fatali khan Khoyski, Khalil bay Khasmammadov, Nasib bay Yusifbayli, Mir Hidayat Seyyidov, Nariman bay Narimanbayov, Heybat Gulu Mammadbayov, Mehdi bay Hajinski, Ali Asgar bay Mahmudbayov, Aslan bay Qardashov, Sultan Majid Ganizade, Akbar agha Sheykhulislamov, Mehdi bay Hajibababayov, Mammad Yusif Jafarov, Khudadat bay Melikaslanov, Rahim bay Vekilov, Hamid bay Shatahtinski, Firudin bay Kocharlinski, Jamo bay Hajinski, Shafi bay Rustambayov, Khosrov Pasha bay Sultanov, Jafar Akhundov, Mahammad Maharramov, Javad Malik-Yeganov, Haji Molla Salim Akhundzade.

The Declaration of Independence indicated formation the first democratic republic of the parliamentary model not only in the Turko-Moslem, but the whole Oriental world. The major provisions of the **Declaration** adopted by the National Congress read as follows:

1. Starting from now on, Azerbaijan embracing the area of the South-Western Transcaucasia shall exist as an independent state enjoying all rights and realizing the right of the people of Azerbaijan to have a government.

2. Democratic Republic should constitute the form of government in independent Azerbaijan.

3. Democratic Republic of Azerbaijan intends to establish friendly relationships with all nations, particularly the neighboring nations and states.

4. Democratic Republic of Azerbaijan guarantees the civil rights to all the citizens residing within its borders irrespective of nationality, religious confession, class affiliation, estate and sex.

5. Democratic Republic of Azerbaijan creates broad possibilities for independent development to all ethnic groups residing within its territory.

6. Unless the Constituent Assembly is convened, Azerbaijan shall be governed by the National Council elected by the people and the Provisional Government answerable to the National Council.

During the same constituent meeting the first Provisional Government of the Democratic Republic of Azerbaijan headed by Fatali khan Khoyski, a non-party member, was appointed by the National Council of Azerbaijan. The Government had the following membership: **Fatali khan Khoyski,** Prime Minister and Minister for Internal Affairs, **Khosrov Pasha bay Sultanov,** Defense Minister, **Mammad Hassan Hajinski,** Minister of Foreign Affairs, **Nasib bay Yusufbayli**, Minister of Finance and Public Education, **Khalil bay Khasmammadov,** Minister of Justice, **Mammad Yussif Jafarov,** Minister of Trade and Industry, **Akbar agha Sheykhulislamov,** Minister of Agriculture and Labor, **Khudadat**

bay Malikaslanov, Minister of Communications, **Jamo bay Hajinski,** State Supervisor.

Thus revival of the statehood traditions occurred once again in the northern areas of Azerbaijan as a result of very complicated historic circumstances caused by the WW1 and collapse of the Romanovs' autocracy, this time in the shape of a parliamentary republic.

During the 17 months of its uninterrupted activities, the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan had left an indelible imprint in the history of Azerbaijani statehood in general, and the parliamentary culture in particular, by its valuable experience of an independent state building and a number of highly professional legislative documents adopted.

The parliamentary history at the times of the Democratic Republic of Azerbaijan can be divided into **two major phases: The first phase** covers the period from May 27, to November 19, of 1918. During this period the first Azerbaijani Parliament known as the **National Council of Azerbaijan** and consisting of 44 Moslem Turkic members, had been passing a number of significant historic decisions within almost 6 months of its existence. The first Parliament of ours declared the independence of Azerbaijan on May 28, 1918. It had undertaken the burden of state administration by adopting the historic **Declaration of Independence.** This Declaration adopted in Tiflis at the headquarters of the Caucasian Vice-Roy, has become the most remarkable legal document in the parliamentary history of Azerbaijan and retained its practical significance up till nowadays. The total of 10 meetings had been held during the period of the National Assembly, including the constituent session of the Azerbaijani Parliament. The first meeting was held on May **27, 1918 in Tiflis,** whereas the last one **took place on November 19, 1918 in Baku.** Established **on May 27,** the National Council of Azerbaijan temporarily suspended its activities on June 17 and passed over the whole legislative and executive authorities to the Provisional Government provided convocation of the Constituent Assembly no later that within the 6-month period. After the government of the Republic had moved to Baku on September 17, the National Council of Azerbaijan resumed its activities on November 16, 1918. On November 19, 1918, having adopted the law on convocation of the Constituent Assembly (the Parliament of Azerbaijan in a broader membership) on December 3 of the same year halted its activities completely. Thus during this period (also known as the National Assembly period), the Azerbaijan Parliament had been functioning in Tiflis, Ganja and Baku.

The second period or the Baku period of the parliamentary history of the Democratic Republic of Azerbaijan had been lasting for 17 months only, **since December 7, 1918 until April 27, 1920. These were the**

dates of the first and the last parliamentary sessions. Altogether there were 145 meetings held. Within all this period the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan had passed a number of extremely important laws and decrees in the spirit of the principles set forth **in the Declaration of Independence** and taking note of the incumbent historic situation. The laws and decrees adopted were primarily aiming at protection of the country's independence and territorial integrity, observation of human rights and liberties and creation of the democratic state based on law. The ultimate goal of these legislative activities was formation of the three branches of power: *legislative, executive and judicial ones.*

Functioning in a very complicated and tense domestic and international situation of the final phase of the new division of the world as a result of the WW1 on the one hand, and the renewed danger of the country's occupation on the other hand, the Parliament of Azerbaijan dedicated a large part of its attention and resources to the preservation of the national independence and formation of the active armed forces. It should be noted that members of the Parliament displayed a particular unanimity and consent while discussing the draft laws in this particular field.

Despite functioning in a very non-beneficial situation, with the view of perpetuating the spirit of national upsurge, the Government and the Parliament had been permanently paying a serious attention to the promotion of science, public education and healthcare. A number of secondary and high schools, including those for the girls, was opened almost all over the country, together with kidergartens, pedagogical training courses, libraries. The network of clinics and aid posts for medical assistants was foreseen in the rural areas with the view to preventing infectious diseases. **The Law on the Foundation of Baku State University adopted by the Parliament on September 1, 1919** deserves a special note in this respect. Establishment of the national university was a tremendous historic achievement of the Republic. Even despite subsequent fall of the Democratic Republic of Azerbaijan, Baku State University played an enormous role in promoting the ideas of the first Republic and in re-gaining of the independence by our people. Paying special attention to the development of science and education the Government and the Parliament in an extremely difficult condition with no delay put a due focus on preparation of the national cadres abroad.

With the view to preventing the foreign intervention into the Democratic Republic of Azerbaijan, both the Government and the Parliament were trying their utmost efforts to achieve the international recognition of a newly formed Republic. In connection with this, decision to second the special delegation led by the Speaker of the Parliament

A.Topchubashov to the Peace Conference in Paris was taken by the Parliament on December 18 1918. And even though A.Topchubashov, a renowned public figure of the first Republic, managed to achieve de-facto recognition of the Democratic Republic of Azerbaijan notwithstanding any complexities bound with this, occupation of Northern Azerbaijan by the 11-th Red Army severely hampered his activities in this regard.

Settlement of frontier disputes and relationships with the close neighbors constituted another issue of a permanent attention of both the Parliament and the Government of the Democratic Republic of Azerbaijan. And although the relations with Georgia were finally normalized after intensive negotiations, normal relations with Armenia had not been achieved due to excessive territorial claims of the Armenian government. A number of agreements with Iran had been signed and ratified by the Parliament during the period of the Democratic Republic of Azerbaijan as well.

The most up-to-date parliamentary culture was being gradually formed in Azerbaijan in the course of further enhancement and development of the parliamentary traditions during the period of the Republic (1918-1920). Altogether 155 parliamentary sessions were held within the whole period of the Democratic Republic of Azerbaijan, 10 out of them during the period of the National Council of Azerbaijan **(May 27 to November 19, 1918)**, and 145 sessions at the times of the Parliament of Azerbaijan **(December 7, 1918 to April 27, 1920)**.

More than 270 bills and draft laws were submitted for the parliamentary discussion with almost 230 out of them adopted as the laws. The bills were discussed in a very strenuous and intense atmosphere and adopted only after the third hearing.

Delegates representing 11 various factions and parliamentary groups were involved in drafting, discussion and adoption of the laws in the parliament.

The Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan comprised 11 commissions.

Activities of the Parliament were guided by the special regulations entitled «Instruction of the Azerbaijani Parliament».

Despite the fact of occupation of Northern Azerbaijan by the 11-th Red Army of the Soviet Russia a result of a bloody military operation, the Democratic Republic of Azerbaijan had left a remarkable trace in the national history of liberation movement. Within 23 months of its existence the Democratic Republic of Azerbaijan became a clear evidence of the fact that even the most atrocious and oppressive colonial regimes were unable to eradicate the ideas of liberty and independent statehood traditions of the Azerbaijanian nation.

«Even though the Democratic Republic of Azerbaijan had only survived for 23 months in very complicated socio-political conditions, it will live forever in the memory of generations to come as one of the most remarkable periods of our people's history. Despite the fact that its initiatives in the field of democratic state building, as well as the economic, cultural, educational, healthcare, and military reforms remained incomplete, the steps undertaken by the Republic within a very short period had left an indelible imprint in the history of our people and played a significant role in restoration of the traditions of national statehood.»[1]

The Democratic Republic of Azerbaijan as the first parliamentary republic in the history of Azerbaijan was the first model of a democratic secular state based on the rule of law at the same time all over the East, including the Turko-Moslem world.

The Democratic Republic of Azerbaijan was quite up to the level of the traditional European democracies by its political structure, steps undertaken in the state-building process, as well as level of its ultimate objectives and goals.

Tofig VALIYEV,
Doctor of History, Professor

ABOUT THE ACTIVITY OF THE AZERBAIJANIAN DEPUTIES IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Russia entered the XX century under conditions of economic crisis in the world. This crisis was even harder for Russia where a monarchist regime and land-owners still existed at that time while the other big European countries had passed bourgeois revolutions a long time ago. Although economic crisis stopped in 1903, the Empire economy was not able to get out of stagnation. Cyclic development rule of capitalism was destroyed due to a number of factors. In other words, after the economic crisis was over, there was not any revival of economy, especially in different fields of industry. There were two reasons for the stagnation that lasted until 1909. First, the war that started between Russia and Japan in 1904, i.e. right after the economic crisis ended. Despite the fact that the war lasted only one year, it emptied the state treasury and caused a great disgrace for Russia. The Tsar government, which did not recover itself, had to face the first Russian revolution that started in 1905. The revolution of 1905-1907s put the administrative bodies of Russia in worries. They started to think about ways to get out of the revolution. That revolution caused hope sparkles among people not only in the center, but also in colonies – at national borders of Russia. People living under harsh circumstances and without any rights started severe struggle to improve their lives.

Advanced bourgeois representatives as well as national intelligentsia were able to make the tsar government give compromise to people during this revolution. National movement in Azerbaijan expanding under the influence of the Russian revolution was directed toward our nation's regaining its own consciousness and liberation. Under the circumstances of socio-political commotion of the early XX century our nation intended to put into life its political existence.

In 1905 when struggle for liberation was widely spread, reinforcement of the great state policy of the tsar government, as well as national and social tyranny, violations of people's rights etc. united nearly all strata of society around national issues. There was a necessity to innovate existing system and to conduct reforms. Only national intellectuals were able to put into life the very complicated and

responsible task. During the spring-summer months of 1905 different petitions (statements) were sent to the Ministry Board and Caucasian vicegerent on people's needs. Well-known lawyer M.Topchubashov prepared almost all of them. During the meeting held at H.Z.Taghiyev's house in 1905 the decision was adopted to address the government through general statements. Here Shamsi Asadullayev, Rashid bay Shirvanski, Ahmad bay Aghayev, Alimardan bay Topchubashov, Adilkhan Ziyadkhanov, Zulgadarov brothers, M.Vakilov and others put their signatures on the petition. The most important factor here is that this petition was the very first program document prepared and submitted to the tsar administration. Later on, all applications presented to the government bodies were prepared on the basis of this document.

Various problems existing in Azerbaijan were raised in the petition such as abolishment of restrictions for moslems to work in city municipalities, imposition of tuition free and obligatory schools in the native language, permission to enter all high schools (universities), creating opportunities for national staff to teach in secondary schools, permission for moslems to participate in the Empire government bodies, opening of zemski departments in the Caucasus, foundation of appeal courts, conducting court cases in the native language, application of electoral appeal court institution, compulsory purchasing of the share lands, providing poor villagers with land, collection of taxes per square meter of lands and so on. Issues in respect of speech and press freedom, liberty of conscience, personal immunity, equality of nations and others were reflected in this document as well. Other petitions sent from different regions of moslems had the same content.

Well-known social and state figure E.M.Topchubashov commented on almost all articles of the petition during his meeting with the Caucasian vicegerent. The vicegerent promised during the meeting that he was going to permit opening of secularized and religious schools, as well as for publishing newspapers and magazines in the native language. In a short time, i.e. in April A.M.Topchubashov obtained permission to publish «Hayat» newspaper. The editors of the newspaper were A.Aghayev and A.Huseynzada, it was sponsored by well-known charitable figure H.Z.Taghiyev. Advanced bourgeois representatives from the Turkic countries, especially intellectuals clearly comprehended during the Russian revolution of 1905-1907 the necessity of the united political organization in order to organize struggle against the existing monarchist regime. To establish a united party to struggle against colonialist slavery the Congress I of All-Russian Moslems was convened in Nizhni-Novgorod in August of 1905. The speech of A.M.Topchubashov on «The conditions of life and problems of Turks in the Russian Empire» caused a great interest in the Congress. Union of the Russian Moslems – «Ittifagi-

Muslimin» (Union of Moslems) was established by the Decree of the Congress. A.Aghayev, Sh.Asadullayev, Hashim bay Vazirov, Safar Taghizada and others participated in the Congress along with A.M.Topchubashov. The 1st Congress of All-Russian Moslems was closed with the appeal of «Union of all Muslims».

Under the direct impact of the revolution, Nikolay the Second adopted a manifesto concerning a number of freedoms on October 17, 1905. This manifesto increased hopes that reforms would take place in the country. At the end of that year A.M.Topchubashov and A.Aghayev had a meeting with Abdurrashid Ibrahimov in Petersburg when they took a message of complaint concerning putting an end to the national bloodshed in the Southern Caucasus. They prepared the By-law and the Program of the «Moslems Union» at that meeting. A.M.Topchubashev translated both documents into the Russian language.

In January of 1906, II Congress of All-Russian Moslems was held in Petersburg. The By-law and the Program of the union were approved. The joint struggle against the tsar governing was raised as a key task in the program. The union discussed tactics planned to be applied during the Duma elections. The Congress decided to make a coalition with the People's Freedom Party.

Nikolay II adopted Decree on December 11 1905 concerning elections. Azerbaijan gained the right to be represented in the State Duma. Azerbaijan's intellectuals propagandizing the elections stated that they were advocating the program of the Constitutional Democrats. The elections were conducted a little later in Baku and Ganja provinces – on May 31 1906, but in other places of Russia they were completed in April. Constitutional Democrats Party won at I Duma elections. It was possible due to the reason that interests of the basic layers of the society had been widely protected in their electoral platform. They announced that now «the government would not be able to set up a union by rifles and bullets. Native language, traditions and religions of each nation are to be treated respectfully». Peoples' Freedom Party raised a demand to grant national autonomy to all compactly living nations, as well as common, tuition free and compulsory education. Baku branch of the party came up with the program.

In the course of elections in Azerbaijan to the 1st State Duma in Baku and Ganja provinces, as well as in Baku, the following people gained the member of parliament Mammad Taghi Aliyev (originated from merchant's family and graduated from Petrovsk Agricultural Academy), Asadullah bay Muradkhanov (originated from bay (noble) family and graduated from Gory Teachers' Seminary)), Alimardan bay Topchubashov (originated from bay family and graduated from the department of law of Petersburg University), Ismayil khan Abulfat khan

oghlu Ziyadkhanov (graduated from the department of law, Moscow University), writer Abdurrahim bay Hagverdiyev (graduated from Petersburg University, oriental studies department). Each of them was elected to the several Duma commissions. Thirty-six Muslim members of parliament created muslim faction in the State Duma. A.M.Topchubashov was elected as Chairman of the faction. A.M.Topchubashov and I.Ziyadkhanov were included in the bureau that consisted of seven people. That faction was one of the biggest factions due to number of its members. It had its private office.

At the first session of the Duma members of parliament started discussions regarding variety of issues, such as agrarian issues enjoying equal rights by citizens, liberty of conscience and others. The faction performed jointly with the Peoples' Freedom Party regarding all raised issues and A.M.Topchubashov informed the chairman of the party and well-known historian P.Milyukov on this occasion. The appeal of Peoples' Freedom Party on equal rights of all nationalities attracted the muslim members of parliament.

Azerbaijanian members of parliament jointly with their colleagues in June submitted for discussions conducting of agrarian reforms in the national outskirts. However, it was not possible to consider all issues raised by the Muslim faction. Not only at I Duma, but also at the following Duma sessions discussions on issues concerning agrarian-farmer problems were the main subject.

It was clearly stated that the peasants having no land should have been supplied with land. That the price for land given to peasants by landlords had to be compensated by the state treasury. Expelling peasants from Russia to the Caucasus, including Azerbaijan had to be stopped.

On June 23 a statement in the government newspapers was published concerning distortion of issues discussed by the group of members of parliament from agrarian commission. Mammad Taghi Aliyev signed the statement as well.

A.M.Topchubashov participating in the operations of the agrarian commission considered the protest of the commission against the information given by the government as justified and underlined necessity to publish the text of this protest in the provinces. This could provide an opportunity to each people to familiarize themselves with that information in their own languages and to determine what the present ministries were dealing with and how they created obstacles for the peoples' representatives in their activities in the state Duma.

Members of parliament from Azerbaijan were not afraid even to criticize the monarchist regime in their influential and courageous speeches. After the Minister of Internal Affairs responded to the question

about bloodshed that had taken place in the Southern Caucasus, well-known social figure Ismayil khan Ziyadkhanov took the floor. He spoke about the national slaughter, which had taken place in that region and about the troubles of our people caused by the colonialists. «We (Azerbaijan) were occupied a century ago. We have not been granted any rights. We have become slaves. Our nation has been abused. There has been a ban for representatives of my nation to study at some universities. It is not possible to see officials of Turkish origin in the state bodies. We are suffering due to the lack of lands. Still a great number of peasants are being settled here. You are going to construct previously planned villages for the Russian farmers in those lands where the national bloodshed took place caused directly by the government. It is nothing else but the «divide and rule» principle of the government that is prepared and put into practice secretly. In my Motherland, which has been in blood for two years, we are moving forward on dead bodies. Our patience has exhausted». Only a brave patriot belonging to his own nation by heart and suffering for his fortune could judge the monarchist regime in the Tavrichesky Palace close to the tsar Nikolay II during the bloody regime of Stolipin. In Ismayil khan Ziyadkhanov's very detailed speech, all problems disturbing our people and the muslims of entire Russia were touched.

During the sessions of the Duma in June A.Muradkhanov, A.Hagverdiyev, M.T.Aliyev, M.Topchubashov and I.Ziyadkhanov delivered speeches on different issues. In their speeches they demanded cancellation of «increased security» lasting more than a year in Baku and Ganja provinces, stoppage of tortures toward political prisoners by authorities, meeting the needs of Crimean muslims, stopping of execution of the groundlessly passed death penalties, putting an end to the tyrannies caused in the Sumsk settlement of Kharkov province and solution of other important problems.

As a protest against the government Decree to dissolve the I State Duma Peoples' Freedom Party decided to conduct Duma sessions in Vyborg. Other parties announced about their solidarity with them. During the session that took place here on July 10, the commission consisting of the representatives from various factions adopted a declaration addressed to the nation. A.M.Topchubashov and I.Ziyadkhanov signed the declaration as well. The appeal addressed to the nation required protesting against dissolution of the Duma stated in the Declaration. Reprisals were inflicted against those who had signed the Vyborg Declaration. Court investigation started against them. According to the court decree, 167 members of parliament to the Duma, including A.M.Topchubashov and I.Ziyadkhanov were put under arrest for 3 months. They were deprived of their right to be repeatedly elected to the

Duma. A.M.Topchubashov's job as head of the «Caspi» newspaper was terminated.

Elections to the II Duma in Azerbaijan started in December 1906. The following people were elected to the II State Duma from Azerbaijan: Fatali khan, Iskender khan oghlu Khoyski (graduated from the department of law, Moscow University), Khalil bay Hajibaba oghlu Khasmammadov (graduated from the department of law Moscow University), Ismayil Zeynalabdin oghlu Taghiyev (son of H.Z.Taghiyev – merchant), Mustafa Haji Musa oghlu Mahmudov (born in Kurdamir in a peasant's family, graduated from Gory seminary), Mammadagha Mammadtaghi Sultan oghlu Shahtahtinski (originated from a land owner, was an auditor of Sarbounne University, graduated from Department of Philosophy, Leipzig University) and Zeynal Eynal oghlu Zeynalov (originated from peasant family, had only primary education). Member of parliament from Baku I.Z.Taghiyev refused to go to Petersburg and no one was elected instead of him.

As it was before, newly elected Azerbaijanian members of parliament entered the Muslim faction. F.Khoyski and Kh.Khasmammadov were elected to the bureau. A.M.Topchubashov took an active part in the work of the faction. There was not a single issue, which could be discussed without Topchubashov's participation. The faction published its program in a brochure. The issues raised in the program were almost the same raised as in the petitions. As the II Duma started its activities on February 20, 1907 the problems submitted to it for discussions could not find solutions.

Z.Zeynalov announced merger between Muslim Labor faction and Labor Party. He also stated that he was with the Muslim faction regarding all issues except economic ones. Azerbaijanian members of parliament took an active part in the work of the People's Liberty Party commissions in the Duma.

At the session held on March 9 M.Mahmudov and M.Shahtahtinski spoke for abolition of court-martials. M.Shahtahtinski wrote that Duma reserved the right to cancel the laws not corresponding to existing conditions. Unfortunately, the regulations adopted by the Duma were not paid enough attention to. Kh.Khasmammadov and M.Mahmudov appealed to the military minister with a letter of request and asked him to soften the situation of the people sentenced to death penalty by the court-martial.

During discussions regarding the national and religious equality in the parliamentary commission on March 28 M.Shahtahtinski delivered a speech stating that the Muslims faced immense limitations in the city duma elections, in the educational institutions and the state bodies. At

the meetings held in April M.Shahtahtinski delivered his influential speeches as well.

Not only M.Shahtahtinski, but other members of parliament also took an active part in the activities of the commissions. Z.Zeynalov shared his ideas with the members of parliament about how to help starving and unemployed people. M.Shahtahtinski and M.Mahmudov supported him on that issue.

A.M.Topchubashov, Garabeyov and B.Akhundov were invited to Petersburg at the faction's invitation to participate in the discussions regarding agrarian issues. F.Khoyski stated in his speech that thanks to the peasants who were the main part of the state, they were holding these positions. The speaker remonstrating with the government told that the settlement of the agrarian problem by the land bank was not proper. He criticized resettlement policy of the government indicating that it was against interests of the farmers and demanded to stop that. Although F.Khoyski recommended compulsory handing over the part of the landlords' lands to poor farmers having non or very small piece of land, he advocated the idea that the landlord should get compensation from the state treasury for those lands. But Z.Zeynalov was of the opinion to grant lands to peasants free of charge. Re-discussion of the issues already discussed in I Duma showed once more that most of them were unsolved.

The Muslim faction also raised the gender issues (equality between males and females).

Kh.Khasmammadov proposed amnesty issue for discussions and demanded its solution through law.

M.Mahmudov, as a member of the educational commission spoke with a big concern about the silence of the minister of education regarding the education problem of millions of muslims. He said that the muslim teachers were treated as a separate caste, deprived of rights and could not speak their native language even at schools. He advocated all proposals submitted by the People's Freedom Party in this concern.

F.Khoyski and Kh.Khasmammadov delivered very interesting speeches about local courts. They expressed their decisive protest against conducting court reforms only in the provinces where zemski departments were located. They declared the fact of conducting court processes in the language different from the one of the local people as a fact of implementing the colonialist policy. Speeches of the Azerbaijanian members of parliament helped other Duma members of parliament to have some impression about socio-economic life of the country and their proposals were vindicated in most cases.

Nikolay II had to issue the manifesto concerning dissolution of the II State Duma on June 3, 1907 due to the reason that the monarchy was not

satisfied with its activities. A short time later, the Law on Election to II Duma was passed. According to the new law the number of members of parliament was decreased to 100. Siberia, Central Asia and other regions were deprived of the electoral right due to the reason that as if the population was immature.

Most of cities, including Baku, lost their rights to have their representatives. According to the new electoral law, only one member of parliament from muslim population of 3 Southern Caucasus provinces could be elected. Well-known lawyer Khalil bay Khasmammadov who was the former member of parliament of II Duma was elected to that position. He advocated interests of his electors with a great honesty as a professional lawyer. Previously N.Khomyakov and later Guchkov and Rodzyanko in turn held the position of chairman of III Duma.

November 1, 1907 was the day of unveiling of Duma. A commission consisting of 18 members prepared an appeal to be addressed to the Tsar, Kh.Khasmammadov was included into this commission as well. It proved that he had an enormous authority. Kh.Khasmammadov drew the attention of members of parliament to the fact that nothing had been done during the last two years to establish equal rights for Muslim and Russian population. He insistently claimed to include these issues into the appeal. He managed to convince Duma members of parliament that the resettlement policy of the government worsened farmers' life conditions at places.

Again the muslim members of parliament united in the same separate faction. Topchubashov was an official head of the faction. Despite he was not a member of parliament, he took an active part in preparation of the draft laws.

During the session in March 1908, the Muslim faction submitted the issue for discussions related to the primary education in native language. Kh.Khasmammadov had stated several times in his speeches that only by means of reforms it would be possible to achieve peoples' trust in the power. Problems raised by him covered all fields of which Azerbaijan was in need in the beginning of XX century. Kh.Khasmammadov believed that many of the problems submitted for discussion could find their solutions.

During the spring sessions of the Duma in 1909 discussions regarding so-called Caucasian issue were conducted. The Rights led by Prushkevich tried to put nations against each other. Kh.Khasmammadov criticized their arguments and stated that making distinction among nations might cause resultant violations of rights. That was the reason that the muslims and the Jews were mostly deprived of civil rights. The ruling state policy of the Tsar government turned us into slaves. He used very convincing statistic information to prove the facts mentioned in his speech. In his opinion, the idea of national exception could never cause positive results.

Kh.Khasmammadov speaking about education issues repeatedly said that unless the primary education was conducted in the Turk-Tatar languages the school affairs would not be in order. He offered to open an independent seminary in Ganja. Only by opening this seminary, we would be able to provide our schools with teaching staff.

Kh.Khasmammadov stated in his speech in the Duma session held on March 16, 1909 during the discussions regarding the issue of resettlement of the population (peasants) from the oily lands of Absheron and renting these areas to industrialists, that it would mean withdrawal of ten thousands of peasants from their native lands.

III State Duma could not succeed in preparation and adoption of draft either. On June 9, 1912, III State Duma was dissolved by manifesto of Nikolay I as well. In October 1912 the elections of IV Duma were held. Due to the restriction adopted before only M.Y.Jafarov was elected to Duma from Azerbaijan. He graduated from the department of law of Moscow University in 1912. The number of the members of the Muslim faction was decreased to some extent at that time.

In April 1913 M.Y.Jafarov had several meetings with the electors in Baku, Guba, Mughan and other places in order to enrich his speech with the facts.

Work of the Muslim faction beyond the Duma covered various areas. Outside meetings with the well-known figures of the Muslim world as I.Gasprinski, A.M.Topchubashov and others used to be very useful.

M.Y.Jafarov taking the floor in June, 1913, at the discussions regarding the issues related to Resettlement Department budget, indicated that the government was not going to behave indifferently towards the living conditions of the population in the national outskirts. There was anarchy in the Southern Caucasus and Turkustan in that respect which created a ground for tyranny of the officials. It was hard to imagine the awful situation in the resettlement. Who needed to carry out the resettlement process by such vandalism? That kind of the resettlement should be called not a «state affair» but a «state evil».

In June of 1915 M.Y.Jafarov speaking on behalf of the Muslim faction members stated that the insidious experience in the field of national tyranny had not ever reached the current level. Central bureaucracy jeered at national feelings of non-Russian population, scoffed at them. Those days in the national outskirts mobilization had been announced. «The war worsened the situation of the population that already was very bad. Beyond the thunder of the war the most horrible atrocities are committed toward the helpless and peaceful muslims. There is no guarantee for their lives and property. It is considered as a normal situation to conduct tyranny, plunder or crime against the muslims. Taking away the male population to the back fronts, raping defencless

women, the destroyed and abandoned villages, starving poor people – this is the real situation of the muslims.»

As time passed it became clear that no reforms would be carried out while the monarchist regime was ruling. Due to that reason a number of factions had to merge into the Progressive Bloc in August 1915. The Muslim faction was included in it as well. Chairman of the People's Liberation Party P.Milyukov was running the bloc. Decision to establish a coalition government involving the representatives who mostly had won people's confidence was made by the proposal of 236 members of parliament of the bloc.

In February of 1917 the centuries-old monarchist government in Russia was overthrown. By the decision of the newly established Interim government «The South Caucasian Special Committee» involving Duma members was founded in March. M.J.Jafarov was included into the committee as well.

Study of activities of the Azerbaijanian members of parliament indicates once more that they represented our people as on a high level as members of parliament to the State Duma; they also proved by courageously stating from the Duma rostroom all problems that worried the society especially the tragedies caused by the Tsar to the muslims living in Russia that it is necessary to conduct reforms in the country. On the other hand, in our opinion the hard work of our members of parliament was not wasted. The immense parliamentary experience they gained was very useful for their fruitful work when they occupied high state positions during the Democratic Republic of Azerbaijan.

Atakhan PASHAYEV,
Chief of the Main Archives
Directorate under the Cabinet
of Ministers of the Republic of Azerbaijan

FROM THE PARLIAMENTARY EXPERIENCE OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN

As we start our talk on the subject of the parliamentary traditions of Azerbaijan, it should be mentioned that the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, which functioned approximately for 17 months, had its proper place and played its role in this field. As it is known that in 1998, when the 80-th anniversary on the occasion of the establishment of the parliament was widely celebrated, the Main Archives Directorate, respectively prepared and published volumes of documents consisting of 7 volumes on the activity of the Democratic Republic of Azerbaijan, three of which contained documents on parliamentary activity of the Democratic Republic Azerbaijan. Lots of documents given in these volumes and those that not published but preserved in our archives provide sufficient information on he establishment and activity of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan.

Having started its activity on November 16, 1918, in Baku, the newly established National Council of Azerbaijan acting as the Supreme body of the power in the Republic on November 19, 1918, consisting of 120 members passed the law on establishment of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan. In accordance with the same law on December 3 it was decided to convene the first session of the parliament.

On this occasion, on November 29, 1918 the National Council promulgated its appeal in the Azerbaijani and Russian languages to «All the population of Azerbaijan» with the signature of its Chairman M.A. Rasulzada. The appeal said that the purpose of the law adopted by the National Council of Azerbaijan was «to make the National Council belonging to all the Muslims of Azerbaijan into a form of state… As the representatives of ethnic minorities were invited to this Assembly, there were also people from the other parts of the country». The appeal further said that «henceforth, this parliament, prior to the constituent meeting of the Assembly of Azerbaijan by means of general elections will **act as a proprietor of our motherland, will determine for the country, form its government, and defend its interests.»**

It has been mentioned that the first session of the Parliament was to take place on December 3, 1918. However, the first parliamentary session opened on December 7. The National Council and the government tried to blame some unlucky representatives for being late for the session. But the main reason for the delay had to do with the assent, which was to be given by an English general Thomson, who headed the allied military forces approaching Baku and proclaiming himself as the governor general of Baku. While Thomson was still in Anzali representatives of the Armenian and Russian national councils of Baku met with him and tried to persuade him that Azerbaijani nation yet did not attain to the level to be able to establish a parliament and form a government of its own, and that it did not have to be granted such a power. Taking advantage of this opportunity, they might have done evil to other nationalities living here. That is why it took a long time to persuade Thomson. Finally, on December 7, 1918, at 1 pm the first session of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan solemnly was opened for the first time in the Muslim East in the building of H. Z. Taghiyev's maiden school.

The Chairman of the National Council of Azerbaijan M. A. Rasulzada opened the session of the Parliament with a great speech of congratulation. Then the organizational matters were addressed. At the proposal of the Musavat faction, Alimardan bey Topchubashov was elected as a Chairman of the parliament and doctor Hasan bay Aghayev was elected as the first deputy chairman. At that time while A. M. Topchubashov was in Istanbul, H. Aghayev chaired the Parliament. On December 28, 1918, the government of Azerbaijan along with the Parliament's council of old people (respected people) appointed a group of representatives to participate in the general peace conference in Europe to be sent to Paris under the chairmanship of A. M. Topchubashov. Although A. M. Topchubashov was re-elected as a Chairman of the parliament in 111th parliamentary session held on December 29, 1919 he did not chair at the parliament even for one day. Besides it, three times the Parliament of Azerbaijan elected its first deputy chairman, twice it elected its second deputy chairman and three times formed the government of the Democratic Republic of Azerbaijan and approved their action program through certain hearing.

On December 29, 1919, three candidates – H. B. Aghayev from the Musavat party, Sultan Majid Ganizada from Ittihad and Aslan bey Safikurdsky from the Socialist faction – were put forward as candidates to the post of the Parliament's first deputy chairman. Majority voted in favor of H. B. Aghayev, and again he was elected first deputy Chairman of the Parliament. For some reasons, he resigned on January 22, 1920. However, on February 2 at the proposal of the Musavat party, Mammad

Yusif Jafarov was elected to the post of the Parliament's first deputy chairman and held that position until the collapse of the newly born Azerbaijan on April 27, 1920.

Another crucial issue in connection with the Parliament's establishment and activity is worth paying close attention. In spite of the fact that the Law on the Parliament provided 21 seats for the Armenian representatives and 10 seats for the Russian representatives – on the basis of Azerbaijan's overall population ratio – neither of them participated in the first opening session of Azerbaijan's Parliament. The Russian National Council joined the Parliament on January 31, 1919, while Armenians did the same only in February of the same year.

It should also be mentioned that, for various reasons there had never been a time when the Parliament actually gathered in full composition, although the adopted Law on the Parliament's establishment provided that it was to consist of 120 members.

In late 1919, the Parliament approximately consisted of 96 members, representing 11 various parties, factions and groups. The ratio of political parties and associated powers comprising the Parliament was as follows:

Musavat and independent factions consisted of 38 members, Ittihad - 13 people, Ahrar - 6 people, the Socialist bloc - 13 people, with no party affiliation - 4 persons, Independents - 3 persons, Russian-Slavic society - 5 persons, the Armenian faction - 5 persons, the Dashnaksyutun faction - 6 people, and 4 persons - the faction of National Minorities.

Party factions and groups in the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan were speaking at its sessions from the perspective of their parties' and groups' interests and ideologies. The largest leading party of all of them with majority seats in the Parliament, bearer of the national interests of the people of Azerbaijan was the Musavat Party.

There were eleven commissions in the Parliament. They were as follows: commissions on fiscal and budgetary issues, on legislative proposals, on mandate, on military, on rural matters, on inquiries, on economic management, on supervision on use of the country's production forces, on editorial and laborer issues, and as well as the central commission responsible for elections to constituent assembly.

During a 17 month activity, the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan held 145 sessions. The first session took place on December 7, 1918 whereas the last one occurred on April 27, 1920. Fifteen of those sessions did not take place due to absent of insufficient numbers of parliament. Two of the remaining 130 parliamentary sessions were historical by nature - on the occasions of the first anniversary of Azerbaijan's Independence on May 28, 1919 and of liberation day of Baku on September 15, 1919. Four of them were on solemn occasions - second and third year anniversaries of the great Russian revolution on March 12,

1919 and 1920; the military cooperation agreement concluded between Azerbaijan and Georgia on June 27, 1919 and the de-facto recognition of Azerbaijan's independence by the participating states at Paris Peace Conference held on January 14, 1920 and. two extraordinary sessions held in regard with declaration of war by Armenia to Georgia and casualties committed by Andranik in Zangazur and in Garabakh on December 20, 1918, and confirmation of the economic cooperation agreements concluded between Georgia and Azerbaijan on March 17, 1920. The remaining parliamentary sessions were about the country's foreign policy, economic and financial issues, discussions and adoption of legislative enactments, judicial reforms, army building, etc. The draft laws debated in the Parliament were adopted only after third reading.

During the period of its activity, the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan discussed over 270 draft laws, of which it adopted about 230. The Parliament's work directly complied with the Statute of Azerbaijan's Parliament which played the role of its charter.

Based on the Parliament's Statute, the parliamentary sessions beginning from the very first one were necessarily held only in the Azerbaijani language. Other national representatives, however, could speak the Russian language. The aforementioned principle was violated twice during the 17-month activity of the Parliament. First, it happened on February 25, 1919 when the Parliament permitted the Minister of Defense Samad Agha Mehmandarov upon his personal request to speak in the Russian Language. Second time it occurred on July 7 and 8, 1919 when G. Garabayov and S. Rustambayov requested the Parliament's permission to speak in Russian in order to present their reports on the tragic events that took place on June 4, 1919 in the village of Geybali of Shusha with the purpose to make Armenian members of parliament I. Khochayan and P. Chubaryan understand the reports.

Talking about the principle of the Parliament's activity in the Democratic Republic of Azerbaijan it should be mentioned that quorum was strictly observed to hold parliamentary sessions. The issue of quorum for the first time was broadly discussed at the eighth parliamentary session held on January 16, 1919. During the debates for determining the minimal quorum, the Parliament's Secretary General Mehdibay Hajinsky proposed a minimum of 33 members of parliament to be present at the session for quorum substantiating it with the fact that, a number of members were in the government and another group of members of parliament were participating in the peace conference in Paris. That day M. A. Rasulzada asked about the number of members of parliament present at the session. H. B. Aghayev chairing the parliamentary session replied that, up to now the parliament has 82

members. As a result of the discussion quorum was determined by 50 per cent of the members of parliament, i.e. 41 members.

On February 18, 1919 however, during the 15th session of the Parliament, there was a question raised that, «there's no quorum.» In respond to that H. B. Aghayev said, «please, be quiet. You are saying that there is no quorum. Do not let your colleagues go out. They go out under the pretext of smoking cigarettes when the work is left undone.»

After counting them, it turned out that only 35 members attended the session. And there was no quorum. As there was no quorum, the chairman announced the session closed.

As it was mentioned above that, during the 17 month activity 15 parliamentary sessions were cancelled because of no of quorum, nevertheless, protocols of those sessions were still drawn up.

Considering the importance of it both for history and for today it would be relevant to dwell on some examples of the protocols of the sessions failed because of quorum.

For instance, this is what we read in the protocol of April 10, 1919:

«Chairman of the Parliament. I open the session. However, I will not be able to continue the session as there is no quorum. Although there are over 41 persons listed, but they are not here. I do not know where they are. It seems that, perhaps, they are in the rooms.

To a staff: go, look for them. (the staff went to look and came back)

The staff: A group of them is standing in the lobby, chatting.

(Noise and voices): Disrespect toward the assembly, close it!

Chairman: It is impossible…

Voices: Close the session, close it!

Chairman: Due to the absence of quorum, the session is closed»

From the protocol recorded in the session, which did not take place on April 21, 1919 because of the lack of quorum:

«The session is started at 10.30 a.m.

Chairman: Hasanbay Aghayev.

Secretary: Mehdibay Hajinsky.

H. Aghayev starts the session.

M. A. Rasulzada (asking from his seat). Is there quorum?

Chairman: No quorum. Although the session started later than the time indicated in the regulations, there is still no quorum. Total 4 people registered. For this reason, I am compelled to close the session…

The session was closed at 11. 25 a.m.»

The parliamentary sessions ought to take place on June 12, July 23, and August 4 failed because of no quorum. This is what we read in the protocol number 47 of June 12, 1919: «Chairman opened the session. However, since there were 34 members out of 41 signatories, he announced a five-minute break. The break time is up. Since those who

signed the list – Abilov Ibrahim, Malkhazyan, Chubaryan, Ter-Azaryan, Balayans – aren't present in the session, the situation with quorum didn't change and the chairman had to close the session.»

This is what we read in the protocol number 53, recorded in the session that failed to take place on July 23, 1919 due to lack of quorum: Chairman: «Since last time the session was scheduled to take place in the evening, I assumed that now prisoners would come on the scheduled time. Even if they come half an hour later than the exact time appointed, I have to cancel the session. And having said that he closed the session.»

From these excerpts we see that, at that time there were people that misused the trust in them. Especially, the fact that, out of six people 5 members of parliament of Armenian origin after registering their names left the session scheduled on June 12 predicts about a lot of things. They consented to participate in the work of the Parliament, and although they could even form two factions therein, tried to hamper its work whenever possible.

At the first session of the Parliament, F. H. Khoyski announced his government's resignation after reporting on its work. The Parliament, again entrusted F. H. Khoyski with the task to form a new government, being the third one. However, he renounced the task of forming the new government. On December 26 after several urgent requests by the Parliament's leadership, he organized a new government and announced its program. Except for the Ittihad faction, all the parliamentary factions expressed their trust in F. H. Hoyski's government and its program.

However from the outset of the activity of F. H. Hoyski's government, Ittihad and Socialist factions vehemently appeared against his government and blamed his government for almost all negative cases in the country.

Already during the 10th session of the Parliament, held on January 27, 1919, chairman of Ittihad faction G. Garabayov called on the government to answer the questions regarding the profiteering in oil industry, cereal production, and coarse calico with printed cotton production. The later two fabrics were produced in H. Z. Taghiyev's factory, where profiteers found a way to smuggle coarse calico out of the factory and to sell that for 12 manats per meter – whereas the factory itself charged 5 manats for a meter of coarse calico – from traders who then in their turn would sell the fabric to the population at the price of 15 – 17 manats per a meter.

During the parliamentary sessions on February 4, 5 and 6, 1919, questions asked by Ittihad and Socialist factions caused broad discussions. Again G. Garabayov criticized the government for black marketing that took place in the oil and cereals productions. Responding him M. A. Rasulzada informed that requiring from a roughly 5-week old

government to change the existing things is like demanding from one person things beyond his or her reach which undoubtedly would not yield any result. The government did everything that was necessarily to be done over the short period of time. Further he said: «Political factions impute lawlessness and chaos that they see or hear to the government, and criticize it. But I want to ask a question: Can political factions, who stand aside with folded hands calling the government inactive, say wholeheartedly that they work for the benefit of the people? What did these factions do for the people? It's easy to sit in Tbilisi and issue newspapers, and it's possible to criticize from aside. But it's difficult to mingle with people and work with them.»

Speaking in the Parliament's sessions during those three days, Samad agha Aghamalioghlu, Garabay Garabayov, Ahmad Jovdat Pepinov, Aslan bay Gardashov, Haji Karim Sanili, Ibrahim Abilov, and others had vehemently criticized the government.

In his response to them, the government's chairman F. H. Hoyski said: «Back in those days, when you repeatedly addressed me with an urge to form this government, I told you in my first statement that nobody can dare to lead the government in such perilous times. That time I said that by trusting your sincere words we were standing for this government with a hope to get your help, but if I see your unfaithfulness toward the government, I won't continue to be a head of this government even for a minute».

Then, he mentioned in his speech that helping the government with inquires and reminding it of something that might have not been considered – in that case government would not be offended. But there is another kind of inquiry, which is vehement and wicked. That kind of inquiry is aimed at tripping the government, and pricking it with a spine. Are some colleagues of mine sitting here for the sake of money or for the sake of authority that they do not have? Further addressing the members of parliament, he asked: «Is this the culprits' bench that everyone should come and drop a word or find a flaw with us? Isn't this our great self-sacrificial service to the nation that we sacrifice ourselves and our pure name as it mentioned in bazaars and the comfort of our lives for sake of the nation by sitting on these benches? Anybody comes and says something, while we don't even have the right to require a somewhat polite conduct from them.»

Back then, as Azerbaijan was in a dangerous situation, and as the main task of the government was to preserve Azerbaijan's independence Fatali khan says: «You know that Azerbaijan's independence is in moment-to-moment state of danger. You should know that the nature of this time is such that not only coarse calico and printed cotton, even Azerbaijan's independence may be gone. Is it possible, in such a crucial

time to measure the government's work by Taghiyev factory's coarse calico? Is it possible for the government to go about measuring up your coarse calico when there's such an attack inflicted by foreign politics? What is coarse calico going to be for, or what good printed cotton with oil will be used for, should disaster befall Azerbaijan?»

Concluding his speech, F. H. Hoyski said: «The hearsay reached my ears how one of parliamentarians said to another that even with the help of Bicherakhov and Denikin he was going to destroy this government. I can give you the person's name, if needed.» Then, he asked: «Do you even know who are Bichekharov and Denikin? These are the people that would not even let you pronounce the name of Azerbaijan. In this dangerous time when our cause is darkened up by the rolling waves, let's direct our concern to a somewhat peaceful shore, so we'd be able to successfully achieve our purpose.»

In the following sessions of the Parliament, the aforementioned persons again sharply criticized F.H. Khoyski's government. On February 25, F. H. Khoyski resigned being unable to cope with them, and the task of forming the fourth government was entrusted to Nasib bay Yusifbeyli, who on April 14 presented his government's new members and its program at the Parliament's 29th session.

One of the frequently raised issues by the Socialist faction was the issue of laborers-peasants, allocation of land lots to villagers and thus a fair solution of the land issue. Laborers were increasingly going on strikes in Azerbaijan, and especially in Baku, which were taking place solely due to the influence of the Russian Bolsheviks. The Socialist faction brought up the issue of laborers and peasants in almost each parliamentary session.

The matters relating to laborers' strike which went on in Baku at that time were discussed in the parliamentary session held even on May 6, 1919 by postponing the issues of the agenda. Delivering the first speech on these events M. A. Rasulzada said: «Those who solicit these strikes is an organization that deliberately talks on behalf of the laborers' conference. Although they declare the reasons of these strikes of an economic character, the real purpose of them is not a secret for anybody.»

Then he mentioned that the Socialists, under the pretext of economic demands, require that an access be open to Astrakhan, oil be transported to Russia and as a result Russia become «Hakim»(Governor) here. «The difference between us and the Socialists is that they need anarchy and discord, whereas we need freedom and independence» said M. A. Rasulzada while talking about the policy held by the Socialists at that time in the country.

When debating with Socialists over relations with the Soviet Russia, M. A. Rasulzada asked them: «First, let's see if the Soviet government will recognize our independence. Will it not interfere with our internal affairs? Will it dogmatically refuse to reign over Transcaucasia? Won't they want to implement and spread their power here?»

He then said that if these conditions were to be accepted, we would give our oil to the Soviet Russia. But the Churayevs, Mirzoyans, Anashkins attempted to use these strikes for another purpose.

Having spoken at the same session, the Prime Minister Nasib bay Yusifbayli informed that these strikes were not of economic nature but of political one. «By all means, they are trying Azerbaijan to be annexed by Russia».

S. Aghamalioghlu, being very emotional and speaking with difficulty by using a lot of Russian words, replied to them: «The laborers are not your legal soldiers, they're not your fathers' slaves (laughter in the audience), they don't want, they won't work, and that's it.» Abasgulu Kazimzada then says that the sponsors of the strikes offer «in one hand a sweet apple and in the other poison to our laborers… After examining the words of Socialists, it becomes clear that they want make us defeated to Bolsheviks».

In the course of another parliamentary session held on March 8, 1920, the Socialists A. H. Garayev, A. Safikurdski, S. Aghamalioghlu, and others again became very active as the assembly discussed the possibility to raise the laborers and workers' salaries by 80 percent, which was to be done due to growing inflation in the country. That was exactly the time when the Communist (Bolshevik) Party of Azerbaijan already was established in February of 1920 and the Bolsheviks set the task as their main priority to take over the power. A. H. Garayev did not even hide his purpose and openly proclaimed in the Parliament's sessions that he would come to the power very soon. «The way was stated here. Revolution is going to show you the way. No good is to be expected as long as capitalists and wealthy people are heading the work… A government consisting of laborers and peasants is needed to save the country and its government from this disaster. Everything will be straightened out when you yield the government's leadership to workers and peasants,» he said at the same parliamentary session.

The problem of disengaging children of wealthy families from the army service was periodically raised in the sessions of the Parliament.

H. K. Sanili, in the 12th session of the Parliament held on February 4, 1919 while talking about the issue of army provision said: «How do we keep our soldiers being the richest country in the Caucasus? It's so bad that many of them are eating at home. How come that, money does not reach our soldiers, whose pockets does money go into?»

«The wealthy ones aren't drafted for the army service, they avoid it by means of bribery. Poor and derelict ones are being drafted,» said G. Garabayov at the same session.

This is what Defense Minister Samadagha Mehmandarov said in the parliamentary session on military issues held on February 25, 1919: «Everywhere the poor are being drafted for the army service. I have never seen a wealthy bays' son nor a khans' son serving in the army forces.»

In the letter S. Mehmandarov wrote on April 15, 1919 to the Prime Minister N. Yusifbayli concerning the army drafting, he submitted official information in this regard.

On December 22, 1919 when discussing N. Yusifbayli's second government and issues pertinent to its program, G. Garabayov again touching this issue said the followings: «In regard with the army drafting violations still take place like in the past. It turned into a trading place. Those paying five or ten thousand will not have to serve in the army. Right now, there are many physicians we know that have gotten millions by letting thousands of soldiers be released. Wealthy people or those who have acquaintances behind do not have to become a soldier.»

One of the issues that seriously was dealt with during the activity of the parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan was about the relations with Armenians, and the Republic of Armenia and its territorial claims to Azerbaijan.

As it was known that there were 21 seats reserved for Armenians in the Parliament in accordance with the Law on the Parliament of Azerbaijan adopted by the National Council of Azerbaijan. But they didn't join the Parliament's work from the very beginning, instead they boycotted it along with the Russian National Council. They joined the Parliament in February of 1919 and there they set up two factions: the Armenian faction and the Dashnak faction. The Armenian members of parliament, however, solely used the podium of Azerbaijan's Parliament as a means of fulfilling their political purposes. Dashnak P. Chubaryan, in one of the Parliament's sessions (on July 7, 1919) said the following: «You should consider us to be your co-equal legal citizens,» to which G. Garabayov thus responded: «What kind of an equality we could even talk about, when in spite of all our appeals and proposals instead of occupying 21 seats reserved for your representatives there's approximately 8 of you sitting here. You don't want it yourselves. Only a small group of Armenian representatives is using this podium to rail at us - the Muslims and insult us. The other part of them is meeting Muslims with weapons in their hands».

At the Parliament's 48th session held on June 16, 1919, the Armenian faction claimed allegedly their religion and national dignity had been hurt

and made an objection against the search of weapons in the storage of the Armenian Church in Baku. The question posed by the Armenian faction created an impression that the Armenian religion and national dignity is being insulted, said the Prime Minister N. Yusifbeyli responding to their statements. «I decline it. Of course, the police have the right to check a place where questionable things might be found.»

In the Parliament's 50th session, held on June 23 of the same year, the issue in regard with the events in the Armenian Church in Baku again was raised for discussion by the demand of the Armenian faction. P. Chubaryan, A. Malkhazyan, A. Papyan, E. Tagiyonosov, and others again in their speeches blamed the Azerbaijani Government for insulting the dignity of the Armenians' religion. The Prime Minister H.Yusifbayli again gave a comprehensive answer to them. The Azerbaijani member of parliament Mustafa Mahmudov speaking about this issue said that one of the four questions asked by the Armenian faction was that of disrespectful attitude, which allegedly was expressed toward the church during the search. «With a mature satisfaction, I can make sure the Armenian faction that, the Muslim people never treated the church disrespectfully as they have been always looking at it as a mosque. As an evidence to what I'm saying, that let them see how many Armenian villages were destroyed in the district of Shamakhi while their churches are still standing whole. However, there is not a single mosque left in the Muslim villages. If there is any disrespect, it is done by the nation that is raising such a question.»

The Sessions of the Parliament held on July 7 and 8, 1919 were about the tragic events that took place on July 4 of the same year in the village of Geybali of the city of Shusha. That day, the Armenian populated Geybali village was attacked, certain number of houses was destroyed and a part of the local population was murdered. Having cleverly taken advantage of this, the Armenians worldwide turned on their propaganda machine. They even tried to blame Karabakh's governor general Khosrov bay Sultanov in the organization of this casualty. In regard with this event, the government of Azerbaijan established a commission consisting of 4 parliamentarians; 2 persons P. Chubaryan and I. Khojayev were Armenian dashnaks, and the other two G. Garabayov and S. Rustambayli were Azerbaijanians. They went to Karabakh in order to get to know with the matter on the spot. But after they returned to Baku they were not able to prepare a report that would reflect their common opinion. Therefore, each of them prepared a report of his own. This issue was discussed in the parliamentary sessions held on July 7, 8, and 17, 1919. The reports of the four representatives sent to Karabakh were separately heard. The Armenian members of parliament wanted to blame Azerbaijanis and the governor general H. Sultanov for the events that

took place in Garabakh and Geybali. In respond G. Garabeyov said: «The Azerbaijanis suffered 20-30 times more than the Armenians. This is so simple and clear matter that it is not necessary to make someone believe to it. You have newspapers, people, and money everywhere. By using this, you can direct Europe's public opinion against us. Henceforth, we too will write.»

Speaking on this matter on July 17, the Prime Minister said that considering the reports one can make a conclusion that, «There are two groups of people in Karabakh. One group is cruel, the other - humiliated people. The cruel ones are those that, extremely oppressed the humiliated ones. Muslims are the cruel ones whereas Armenians are the humiliated. As if there was no action on the part of Armenians». He mentioned that, the reports were in such a way prepared so that the Armenian side attacks, and the Muslims defend themselves. The impressions are as if Muslim houses in the village of Geybali have not been destroyed.

On the day of Novruz Bayrami, March 22, 1920, the Armenian population of the city of Shusha, Khankand, in the provinces of Shusha, Javanshir and Zangazur at the same time started revolt with the sign of cannon fire from the Shusha village nearby the fortress of Shusha. Despite the large-scale of the revolt, the Azerbaijani military forces, stationed there, were able to suppress it. The Armenians could only take over the Asgaran tower.

On April 1, 1920 at the 137th session of the Parliament the Minister of Internal Affairs Mustafa bay Vakilov presented a report concerning this matter he noted that before the mutiny started, the Armenians had carried out a broad-scale preparation for it.

When discussing this extremely crucial issue for our nation, members of parliament of the Socialist faction – especially Aliheydar Garayev – putting aside the Armenians' revolt in Karabakh and Zangazur, accused the government of it. He mentioned that, the only force that could put an end to the Armenian-Muslim conflict was the Azerbaijanian laborers. The only force that could defend the interests of the Azerbaijanian laborers was the red army of Russia. Today we had to hold serious talks with the red army. Actually, this government would not be able to hold such talks because its hands were stained with Ali Bayramov's blood. His speech was strongly objected by the assembly.

In regard with Ali Bayramov Deputy Minister of Internal Affairs Shafi bay Rustambayov informed that a few days ago the police was able to intercept certain conspiracy and mutiny plotted plan. The plan envisaged by means of revolt to overthrow the government, destroy the Parliament, and proclaim the Soviet government. Ali Bayramov was one of those who endorsed the conspiracy. The parliamentarian Aliheydar Garayev's

signature, too, was found in the papers. «What a shame! Let them be ashamed! Away with the traitor!» type of exclamations sounded in the hall of the session.

Shafi bay mentioned that, the police got order to arrest those persons. Though the police wanted Ali Bayramov, but could not find him.

Speaking on this issue, M. A. Rasulzada said: «…The revolt and plotting in Garabakh have been caused by the people that are enemies of the independence and freedom of Azerbaijan. The government and the entire country fight against it. There is another fellow insurrectionist here, not in Karabakh, but in Baku itself who is participating in an attempt to raise a big mutiny in the center of Azerbaijan, the rebel, who says as long as you have not faced us, you won't be able to fight with Karbakh insurgents. Therefore, in order to suppress this revolt you have to yield the government and the overall administration to us. Sirs! Whether his name might be Aliheydar or Vartazam, both are rebels. Whether he appears in Karabakh or in Baku, both are the same.»

M. A. Rasulzada then said: «we are told that, if you won't be able to continue fighting against the Armenians, Azerbaijan can not continue this fight, that's why you need to bring the Soviet Russia's red army forces in here. What is this? Who is the person that says it? Is that a representative of the Azerbaijani people saying this or Russia's advocate sitting here with a countenance of the assembly member, and acting as though he attends upon Azerbaijan's gain? He's giving us ultimatum being in our midst and frightens us with Russia's red forces.»

At that moment, exclamations like «Shame on him» were heard from the audience. Then M. A. Rasulzada continued in his speech: «Is this patriotism? Is this how a member of parliament of the Democratic Republic should speak? Are these the kind of words a nation's spokesman should say?»

As the orator continued speaking then turned his face toward A. H. Garayev and mentioned that, if you purchased bombs with the money you got from the Russians, thus intending to retaliate us and then let the nation does his own business. I don't believe the Russians if they will settle the issues in the East with the mind, reason of the people like you.

Taking the floor again A. H. Garayev said, «The Communists of Azerbaijan are the only defenders of the independence of Azerbaijan.» Further he said that «Russia's red military forces won't cross Azerbaijan's borders, neither they will destroy Azerbaijan. They highly value the flag of Azerbaijan held in the hands of labor class of Azerbaijan.»

As the Soviet Russia kept silent in responding to the Azerbaijani government's insistent appeals for the recognition of the Democratic Republic of Azerbaijan M. A. Rasulzada truthfully responded to the

speech of A. H. Garayev: «We want to hear this as coming from the mouth of Chicherin himself and not from you. You are still a child.»

When discussing the atrocities inflicted by the Armenians in Karabakh the main issue was put aside. The conflict between the ruling power and different parties was put in the first place. Objecting such a discussion, member of parliament Agha Ashurov said: «Again party clashes, again knocking down our nation… Sirs, there is a fire today. The house is burning, but we have got together arguing on whether in future it should be built out of stone or wood. First, let's put out the fire and then we'll talk about these things.»

In August of 1919, Englishmen left Azerbaijan. In spite of the diligence of Azerbaijan's government, they didn't give a part of their fleet to Azerbaijan, but granted it to Denikin.

At the session held on August 28, 1919 in regard with these matters, the Socialist faction asked the government questions and responding to Socialist Ahmad Jovdat Pepinov's speech on this issue, the Prime Minister N. Yusifbayli said that here while thinking over about the issues raised by the Socialists we saw «that Ahmad bay points out two measurements. Denikin is the first one and the Bolsheviks are the second one. As far as the first issue concerns Denikin has headquarters with official stamps in Baku and works for the benefit of the nation (meaning the Russian nation – A. P.) However, when talking about the Bolsheviks, they say that, one can not touch them. There is a freedom of conscience and a freedom of speech… As you are aware that there are people amongst us trying to promote the Bolshevism in our society and desire to see the government overthrown. There are those who talk in favor of inviting the Bolsheviks here, they are even present in our midst. For this reason I repeat again that, Bolshevism is a danger for us, perhaps even a great danger.»

In his speech H. Yusifbayly mentioned that, comrade Ahmad wanted to give full freedom to one part but to strangle the other. However, everything has its limits. No matter if he's a Bolshevik, a Menshevik, or a follower of Denikin, if he goes beyond the frontiers and goes against our governance I will stop him right there.

Further he said: «I haven't seen comrade Ahmad making a single request for release of at least one of Denikin's people, even unfairly I did not arrest such a Bolshevik that, comrade Ahmad would not come for his release. But there hasn't been a single Bolshevik I arrested, even those I ceased justly, for whose salvation Mr. Ahmad wouldn't come to me.»

At the 81th session of the Parliament held on October 9, 1919 S. Aghamalioghlu openly objected the discussed draft law «on Responsibility of betrayers of the government and rebels». «By means of this law, they want to uproot and annihilate the freedom that we gained which allows us to speak even at home. Apparently, Azerbaijan has

become tired of this insufficient freedom. Since the day of the Parliament's convocation this freedom was gradually being taken away from us. Up to day they were hesitating, but now they openly say it.»

In his speech Ahmad Jovdat Pepinov said: «The issue is that the country won't survive, or stay alive if there is no freedom of speech.»

In his reply M. A. Rasulzada said that, «A freedom that gives room to an absence of law in a country will bring to the country's destruction and anarchy». That's when you yourselves will ensure the return of oppression.»

Later on, a few more sessions of the Parliament were about the debate of the draft law. Members of parliament from the Socialist faction S. Aghamalioghlu, A. H. Garayev, A. J. Pepinov, and H. K. Sanili mentioned that, the draft law would further restrict the freedom of speech and press in the country. With his tough response M. A. Rasulzada and A. G. Kazimzada told them that establishment of anarchy under the veil of the freedom of speech and press is the socialists' purpose, along with the ultimate goal of bringing the Bolsheviks into Azerbaijan.

«This is the freedom vindicated by G. Garayev is not just for any press, but it's for the anarchic press. The press needs boundary lines and order. Those not wanting it aren't defending free press, but rather the anarchic press,» said M. A. Rasulzada.

In his additional speech A. H. Garayev said that the draft law «On the Press» was contrary to the «Paupers' Voice». That is not «the Voice of Paupers» you are talking about but rather exclamations of those who deceive the paupers, responded M. A Rasulzada.

During the debate of the draft law on granting the government the right to issue 600 million manats at the Parliament's 100th session held on November 24, 1919 it was clear that the Englishmen were lent 177 million manats when they were in Azerbaijan which they never returned.

Mukhtar Afandizada, a representative of the Ahrar faction together with others criticized the government for lending such a huge amount to Englishmen. Agha Ashurov, responding to his statement, said: «…You must know that the government didn't lend that money willingly, but it was compelled to do so. Why do you forget the condition you were in a year ago? Apparently, one can so easily forget so many bad things. If you would remember, you will know that we were obliged to lend that money.»

On December 22, 1919 N. Yusifbayli spoke to the Parliament with the presentation of the 5th in number and his 2nd government's program. Parliamentarians A. Malkhazyan and V. Kravchenko during the debates criticized the government's program concerning its provisions on foreign relations. V. Kravchenko said that, «we are always tend to one point of view, i.e. the great, united and undividable Russia!»

Their speeches were met with disagreement by the members of Parliament. Answering them, M. A. Rasulzada said: «The Parliament fairly raised clamor to Kravchenko's appeal for «the great, united and undividable Russia!» In my opinion, such people have no right to stay in the Parliament, and in the government.»

A. Malkhazyan speaking for the Armenian faction, complained that the rights of Armenians living in Azerbaijan violated and the Armenians were not represented in all the power and law enforcemnt bodies. Responding to that M. A. Rasulzada said: «One who speaks for the sake of the Armenian faction, while calling himself a Socialist, has turned out to become a representative of all the Armenian people… You are demanding that the head of the government should confess that up to now the Armenians living in Azerbaijan have been subjected to aggression. You're demanding what's practiced nowhere in the world, saying that in concordance with the number of Armenians, they are to be employed as government officials, and should be apportioned positions in the national governance ranking as high as policemen.»

Further he said that, «no head of the government would accept such extravagant demands. I recommend that those people making such demands should look at Armenia. There is not a single Turk there in the government. You will not be able to find more than two Muslims in the entire Parliament of Armenia. Look at Georgia, where there are Armenians and Azerbaijanis. However, there are neither Armenians nor Muslims in the government.»

The aforementioned brief information that we referred to from the discussions on a number of important issues during the activity of the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan is just a small part of issues debated in the parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan at that time.

Persons interested in these issues may get to know with the stenographic reports and printed protocols of the Parliament's sessions. They will be able to acquire information on the parliamentary life of our country in the years from 1918 to 1920, and obtain lots of actual knowledge on this or other issues from the history of the country.

Tahir GAFFAROV,
Doctor of History, Professor

LEGISLATION IN AZERBEIJN DURING THE YEARS OF THE SOVIET POWER

Legislative body of Azerbaijan had substantial characteristic features connected with numerous objective and subjective factors in the most years of the XX century - in the years of 1920 -1991 - called the period of the Soviet Power. Though some of them were common features of socio-political, economic system relevant to all the former Soviet republics, others were specific traits connected with the geopolitical value of the region where Azerbaijan located, with its plenty of material resources, background and mentality of the people. The most characteristic feature, in spite of different development stages within 70 years, certain changes and deformations in terms of its content and forms, was that it was a legislative body of a dependent state. The other significant feature of this body had to do with the one-party system and imperative leadership ruling methods based on the principle of the Communist Party "divide and rule". Laws and regulations adopted by this body created the legal basis to realize political, economic and ideological goals of the Communist Party.

During the Soviet period the legislative body of Azerbaijan underwent different stages characterized by its position, opportunities and liabilities, organizational and operational forms in the power structure.

As a consequence of an assault of the aggressive army of the Soviet Russia and as well as a critical confrontation of internal political forces the Democratic Republic of Azerbaijan collapsed. Thus during the first year of the Soviet Power the Revolutionary Committee of Azerbaijan was founded in April 29, 1920 as a legislative and supervisory body in Azerbaijan by the decision of the Provisional Revolutionary Committee, which was formed three days before April 29 in the joint meeting of the Central Committee of the Azerbaijani Communist Bolshevik Party (CC ACBP) and Baku Bureau of the Caucasian Committee of the Russian Communist Bolshevik Party (RCBP). The following Azerbaijani Communists were included in the initial legislature of Soviet Azerbaijan: N. Narimanov, A. Garayev, G. Musabayov, M. D. Husseynov, H. Sultanov and A. Alimov. It was obvious that this organization had no real power, it was not independent. The real power in fact was in the hands of the Central Committee of the Azerbaijani Communist Bolshevik Party (CC

ACBP), which was the local organization of the Russian Communist Bolshevik Party (RCBP), precisely speaking, the Baku Bureau, the secretariat of which was handed over to one another by Armenians as if they inherited it.

This organization, in those years headed by the leaders of other nationalities was a bearer of an ideology alien to Muslims, Turkic world and in its essence was the plaything in the hands of the political circles of Moscow - a mean to separate people and make them sink. Under its instruction, without considering the local conditions and people's mentality the Azerbaijani legislature adopted radical laws thus creating legal basis of political, economic reforms and cultural revolution, which were implemented with severe and violent methods by the wills of a group of Bolshevik leaders allegedly putting in the first place the interests of the working class in reality became slaves of their ambitions.

In May 1920 the Revolutionary Committee of Azerbaijan abolished the Ministry of Defense of the Democratic Republic of Azerbaijan and its National Army on the plea of "bourgeois military organizations". And thus it established the military units of Azerbaijan under the aggressor XI Army. It set up a national division of riflemen. The generals of the national army were arrested with the consent of the committee. 266 officers were shot. On May 5 the legislative body issued a Decree on confiscation of lands of khans and bays and distribution of it to peasants free of charge. Village and district (uyezd) land committees were established by its decision. 1300 thousands of dessiatina [old Russ. land measure, equivalent to 2.7 acres] land was distributed to peasants. The oil industry (May 24), forests, water, entrails of the earth (June 1), banks, Caspian Trading Fleet (June) were nationalized. There was passed a decree on laborers' supervision over manufacture. A Decree was passed on abolishment of estates and civil titles (May 12), all titles were canceled, and instead a title of citizen of Azerbaijan was accepted. A Decree on freedom of conscience was issued; religion was separated from school (May 15).

Administrative changes were implemented. General Province, leadership of the city of Baku and Police Department of Province were liquidated. Judicial reforms were carried out by the decision of the legislative body. Azerbaijan Court Chamber, District Courts of Baku, Ganja, religious court of Zagatala district were abolished. A Decree "On People's Court" was issued (May 12). Regulations on election of judges and their deputies, rules on court, investigation and execution of decisions were affirmed. Court hearings were conducted in the language of the local people.

On September 30, 1920 Azerbaijan SSR lost its military and economic independence by signing the agreement on military-economic union with

Russia as Azerbaijan was forced to do and obviously law drafting activity in this regard was almost stopped in the Republic.

Political independence of the Republic also bore a formal character. In order to create an illusion in people as if the power vested in the people, measures were taken to organize the system of representative power bodies. The elections to the Soviet of Baku were held on May 20. The election procedures were determined in a way that to ensure the majority of non-Muslim deputies in the Soviet of the Capital. Instead of village and district revolutionary committees, first the indigent committees composed of poor and medium peasants, and later - in spring of 1921, the Soviets of laborer and peasant deputies began to be elected by the Decree of the Legislative Body of Azerbaijan dated September 23. 1400 village soviets, which had 30 thousand deputies, were established in the Republic. According to the election procedures deputies were elected as follows: To the City Soviets - one deputy from every one thousand people and to village soviets - one deputy from every five thousand people. The elections to the First Congress of Soviets of all-Azerbaijan were held under those procedures as well. As the deputies were elected from poor and naturally illiterate, unsteady workers, peasants and communists it created a condition to rule the parliament from the higher echelons of the power.

One of the characteristic features of the activity of the legislature was the division of its members into "right" and "left" forces in respect to the methods of the implementation of reforms and conducting of a severe struggle by them.

The Center appointed its governor-general here under the pretext that, there was a discord among the "Left" (M.D. Husseynov, A. Garayev), who gave preference to severe actions and terrors similar to those of Jacobeans in respect to the implementation of socialist reforms, in particular to carrying out the policy concerning nationalization and confiscation, religion and class enemy on one hand and Nariman Narimanov and his followers - Muslim communists who demanded not to repeat the mistakes made in the Soviet Russia during the revolutionary changes, especially to avoid the experiences in regard with the confiscation of properties of petty bourgeoisie and medium peasants, nationalization of small industry sectors and trade, to respect religion and traditions of the people on the other.

On November 20, 1920 Sergo Orjonikidze was appointed to conduct the general political leadership over the legislative body of Azerbaijan. And in fact, it was the first step to remove Nariman Narimanov from the leadership of the Republic. During the clearance procedures of 1921 35 thousand persons - his followers were dismissed from the party and the Soviet bodies. The Legislative body of Azerbaijan, which was engaged in

discords and always operated under the control of Moscow was unable to undertake counter measures against violation of the territorial integrity of the Republic, occupation of lands, division of people, moral bifurcation, abuses of its language, religion, repression, plundering of its resources, rusification policy; on the contrary most of the times it adopted acts creating legal basis for all these processes.

The second period in the history of the legislative power began with the adoption of the First Constitution of Azerbaijan SSR and establishment of the Central Executive Committee of Azerbaijan (the first chairman of it was Mukhtar Hajiyev) during the All-Azerbaijani Congress of Soviets held on May 1921. During this period the Legislative body operated in a new form and composition. And elections to this body were almost multi-stage. First elections to the Congress of All-Azerbaijan were held, then the Congress elected the Legislative Body - Central Executive Committee, and the Committee in its turn elected its Presidium. The Central Executive Committee of Azerbaijan had 75 members and 25 nominees. The Presidium was elected in the composition of 13 persons. Almost all the leaders of the party were included there. By compelling the Republic to join the Transcaucasian Federation and the USSR it had an obvious impact on easing the process to abolish its formal political independence.

Central Executive Committee of Transcaucasia (150 members and 50 nominees) was elected in the First Congress of Soviets of Transcaucasia (on December 10-13, 1922, 175 deputies from Azerbaijan participated). Samadagha Agamalioglu was elected one of the chairmen of this legislative body and Boyukagha Talibli was elected Secretary of the Presidium. During the congress the constitution of Transcaucasian Federation was adopted. The Central Executive Committee of Transcaucasia passed a decision on establishment of Union of the Soviet Socialist Republics (USSR) along with Russia, Ukraine and Belorusia and this Republic. Nariman Narimanov was elected one of the four chairmen of the Central Executive Committee of the USSR established in the First Union Congress of Soviets held in Moscow on December 30, 1922.

The joining process to the Federative Union of the Transcaucasian Republics on March of 1922, and in December of the same year to the united state - Soviet Federative Socialist Republic of Transcaucasia and in its composition to the USSR meant loss of the existing formal independence of the Central Executive Committee of Azerbaijan, its direct dependence on Transcaucasia and the Central Executive Committees of the USSR and the beginning of a fundamentally new period in its activity.

Anti-Azerbaijan policy was pursued at the behest of the Center though the Azerbaijanian representatives participated in all these legislative bodies and held high positions there. The situation even came to such a

point that disagreements were taking place among the Azerbaijanian communists of high rank. For example, Ayyub Khanbudagov, who previously showed himself as an intransigent fighter against N. Narimanov and his followers could become the Secretary of the Central Committee of Azerbaijan Communist Bolshevik Party with the assistance of Orjonikidze and Mirzoyan. In 1924 Ayyub Khanbudagov openly opposed against the extreme intervention of Moscow into the affairs of the Soviet and party in Azerbaijan, depersonalization of the Republic, transfer of Russians to the Republic, indifferent attention to training of national personnel. In May 1924 he was relinquished from high positions and from the party. In his famous letter "Regarding the history of our revolution in the outskirts" addressed to the Russian Communist Bolshevik Party and Stalin, the co-chairman of the Central Executive Committee of the USSR Nariman Narimanov courageously unmasked the unjust policy conducted against Azerbaijan. There he stated that the destiny of Azerbaijan had been commissioned to dashnaks. In 1928-1930 during the clearance campaign conducted against national deviationists over 6,3 thousand persons were dismissed from the representative bodies of the power and were subjected to repression.

In 1927 by the decision of the Central Executive Committee of Transcaucasia 24 villages from the uyezd (district) of Mehri-Jabrayil, 1065 dessiatina of land (1= 2,7 acres) from Ashaghi Zangazur, and in 1929 13 thousand hectares more of the Azerbaijani territory - the villages of Nuvadi, Tughut, Yernazir, as well as 9 villages from Nakhchivan and the plots (228,9 dessiatina) between Gaymagli and Kurumuzlu were given to Armenia. However, the Azerbaijanian representatives working in the legislative bodies of Transcaucasia and the USSR could not take any substantial measures against violations of the sovereign rights of the Republic.

In particular starting from the middle of 20s New Economic Policy (NEP) was terminated and development of administrative-imperious form of governing exerted obvious impact on the work of the legislative bodies of the country. The law drafting process was considerably accelerated in the field of protection of the existing political and economic system and improvement of judicial system. In 1922-1923, Criminal Code, Civil Code, Criminal Procedural Code and Land Code, similar to the laws of the Russian Federation, were drafted and adopted. In December of 1922 the Central Executive Committee passed the Regulations on Court. The United Court System was established composed of the People's Courts, District Courts of Baku, Ganja, and the Supreme Court. The Regulation on People's Justice Commissariat was adopted in 1923. Three years later, the General Public Prosecutor of the Republic vested in the justice commissioner. In 1925-1928, by the

decision of the Central Executive Committee Administrative Court System was applied. Under the legislature Senior Administrative Court, District Administrative Courts of Baku, Ganja, Nakhchivan and Khankandi were established.

In 1923 the number of local representative bodies of the power was reduced down to half without any grounds. However, soon it turned out that the actions were precipitated and caused some difficulties. Two years later, new reforms were conducted and the number of those soviets was increased from 600 to 1428. 141 district executive committees were established instead of 62. In 1925 there were 46 thousand deputies in local representative bodies of the power.

In March of 1927 the Fifth All-Azerbaijan Congress of Soviets adopted the Second Constitution of Azerbaijan SSR drafted on the basis of the Main Law of Russia. All the legal changes hitherto undertaken in the political, economic life of the Republic were stipulated in the Constitution.

In compliance with the constitution of the USSR adopted in 1936 and accordingly the constitution of the Azerbaijan SSR adopted in 1937 the supreme legislative body of Azerbaijan was formed in a new format - Supreme Soviet of the Republic. However, it was not an ordinary change. The existing socio-political standing, party pressure on all pillars of the political system, assessment of divergence of opinions as a hostility, acceleration of repressive measures, shackling of endeavors made people alien to statehood. Composition of deputies, their election, number of laborers, collective farmers, intelligentsia, women, young people, non-party men and etc. were determined from the higher echelons of the power.

As a result of the elections held to Supreme Soviet of Azerbaijan SSR of the first convocation (June 24, 1938) there were elected 310 deputies: 107 - laborers, 88 - collective farmers, 115 - intelligentsia, and out of all these deputies 193 persons were Azerbaijanians, 38 - Armenians, 36 - Russians, 72 - women. Influential writers and scientists, honored artists, laborers - Samad Vurghun (1st Convocation), Mustafa Topchubashov (1st - 10th Convocations), Suleyman Rustam (1st - 10th Convocations, Chairman of the Supreme Soviet in the 8th - 11th Convocations), Aziz Aliyev (1st - 3rd Convocations) and others were among them. Later, the famous scientist Fuad Afandiyev (3rd - 6th Convocations), composer Fikrat Amirov (4th - 9th Convocations), writer, party figure Shikhali Gurbanov (5th - 7th Convocations), well-known jurist Abbas Zamanov (8th -9th Convocations), distinguished physiologist Abdulla Garayev (2nd Convocation), artist Mikayil Abdullayev (5th -9th Convocations), actress Marziya Davudova (2nd - 5th Convocations), producer Adil Isgandarov (4th - 5th Convocations) and others were elected deputies.

The first convocation of the Supreme Soviet of the USSR was represented by 52 Azerbaijanians deputies (11 deputies to the Soviet of the Union and 41 - Soviets of Nations); composer Uzeyir Hajibayov (1st - 2nd Convocations), poet Samad Vurghun (1st - 4th Convocations), writer Mirza Ibrahimov (1st-5th, 7th, 8th, 10th Convocations), academician I. M. Gubkin, professor Mirasadulla Mirgasimov (1st -3rd Convocations), professor Aziz Aliyev (1st -3rd Convocations), collective farmer, heroine of labour Basti Baghirova (1st -3rd Convocations), in the following Convocations - poet Abdulla Shaig (2nd -4th Convocations), singer Rashid Behbudov (7th - 9th Convocations), composer Gara Garayev (5th -9th Convocations), distinguished scientists - Hasan Abdullayev (8th - 9th Convocations) and Aliashraf Alizada (2nd Convocations), front-rank workers - Shamama Hasanova (4th -11th Convocations, in 1960-1974 Deputy Chairman of the Supreme Soviet of the USSR), Sardar Imraliyev (6th - 9th Convocations) and others.

The number and composition of deputies were later altered to certain degree, according to the demographic changes and conforming to previous ratios. For example: in 1967 380 deputies were elected to the Seventh Convocation of the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR. Out of them 96 deputies were workers, 85 - collective farmers, 123 - women, 84 - non-party men, 293 - Azerbaijanians, 31 - Armenians and 41 - Russians. However, as we have already mentioned that they were not able to work efficiently under the circumstances whereas the Communist party actually appropriated all the government functions and appraised each political initiative as hostility. Therefore, Azerbaijanians elected to the representative legislative bodies could not protest against annihilation of the scientific, cultural, political elite of the Republic, striking blow onto the genetic fond of the people, alienation of territories by pieces and adjoining them to Armenia in the years 1937-38 and later. On the contrary, under the pressure of the higher echelons on May 7, 1938 the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR affirmed the Protocol "on granting to Armenia 2000 hectare plots of land from the regions of Lachin, Gubadli, Kalbajar and Gazakh". (Incidentally, I'd like to mention that ordinary people, rural population resisted in the provinces and did not give their lands. On May 7, 1969 the Presidium of the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR re-affirmed its defamed decision adopted in 1938. However, Heydar Aliyev who later came to power did not let that decision to be implemented).

Even, a temporary political "thaw" emerged after the death of Stalin in 1953, even a new political environment created by the reforms implemented under the slogans of "elimination of hard consequences caused by the cult of personality", "deepening of the socialist democracy" could not remove the alienation of people from the statehood. Though

while one of its reasons was cosmetic nature of the reforms, inviolability of political and economic bases of the society, the other reason was rooting of non-intuitiveness and immobility in the brain of number of persons brought up in the soviet atmosphere, under the pressure of communist ideology, as well as attempts to conservatively defend the out-of-date relationships beneficial for some people. However, cautious actions were taken to make use of existing limited opportunities for the benefit of the people, to promote national-moral awakening without drawing any attention. For example, initiatives were taken to use the Azerbaijani language in the state affairs in the first half of 1950, to widely celebrate "Novruz" holiday as "the spring holiday" in the middle of 1960s.

But the most purposeful actions began to be conducted and consecutively proceeded on after Heydar Aliyev was elected the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan. Heydar Aliyev with a great foresightedness directed the work of all the bodies of the state power and the parliament onto economic, social-cultural progress of people and realization of the national awakening policy. He was involved in the extended statehood activity in his capacity as the leader of the party, as well as deputy of the Supreme Soviet of the USSR (8th -10th convocations), Deputy Chairman of the Soviet of Union - the upper chamber of the Supreme Soviet (9th convocation), also deputy of the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR (7th - 10th convocations) and member of the Presidium. Under his initiative for the economic development of Azerbaijan five important decisions were adopted by the Leadership of the USSR - Central Committee of the Communist Party and the Soviet of Ministers of the USSR. Each of them became the basis to allocate plenty of money from the Union fund for the development of the national economy of Azerbaijan. The personnel policy implemented by Heydar Aliyev created an opportunity for election of the most skilful and worthy persons to the legislative body as it was in all other sectors. The work of the Supreme Soviet became much more active, new standing commissions were established and actions were taken for their efficient operation. The Parliament of Azerbaijan adopted dozens of laws creating a legal basis for the economic, cultural development of the Republic. Heydar Aliyev became the initiator of significant actions carried out in the direction of strengthening of the legal basis of lawfulness in the Republic.

Changes and amendments were made to Civil, Civil Procedural, Criminal Procedural Codes of Azerbaijan in 1970 and the beginning of 1980s. Laws were adopted on the Judicial System, health, state notary, people's education, protection and use of historical and cultural monuments, Soviet of Ministers, soviets of people's deputies, code of laws on land and labor, codes on administrative offences and on family and

marriage. Heydar Aliyev timely and resolutely prevented all attempts directed to violation of sovereign rights of Azerbaijan. Such attempts of Armenians specially increased during the drafting procedures of the Constitution of the USSR adopted on October of 1977 and at that time only due to resolute demands raised by Heydar Aliyev before the leaders of the USSR the issue regarding the status of Nagorno- Karabakh was not considered. A new Constitution of Azerbaijan SSR which was drafted by the Constitution Commission of the Republic headed by Heydar Aliyev and adopted on April 21, 1978 within the existing limited opportunities extended the legal basis for protection, preservation and development of moral values, especially the language of the people. The Azerbaijani language was granted the status of a state language in the Republic.

"May Win the Justice!" - said by Heydar Aliyev at that time became the essence of all affairs and turned into a slogan in the language of the people.

The Azerbaijani Parliament accomplished a lot of work to establish a legal basis of major works implemented in the Republic in 1970s and the beginning of 1980s. The significant progresses in the country, especially in the activity of the legislative body of the power happened due to the personality of Heydar Aliyev, his versatile leadership talent and great political-statehood activity. And after his promotion to high party and state posts of the USSR in Moscow at the end of 1982 unfortunately the new leadership of the Republic, as well as the members of the Parliament did not have necessary power, will and energy to continue these activities.

Though it was important to timely and precisely appraise and consider the processes taking place in the world concerning the collapse of the USSR, to foresee the perils and dangers and to take outstripping measures, to establish a single national platform, the leadership of Azerbaijan at that time and the Parliament unfortunately were inexcusably passive and indifferent. The Parliament of the Republic, as well as the Azerbaijanian deputies of the supreme legislative body of the USSR did not express any objection against the decisions of the USSR leadership obviously defending the Armenian separatism and openly violating the sovereign rights of Azerbaijan (for example, decision of March 24, 1988 "On intensification measures of social-economic development of the Autonomous Republic of Nagorno-Karabakh of Azerbaijan SSR in 1988-1995" issued by Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and the Soviet of Ministers of the USSR, as well as the decision of February 12, 1989 "On application of special governing form in the Autonomous Republic of Nagorno-Karabakh (ARNK) of Azerbaijan SSR", issued by the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR). On the contrary, the Parliament of

Azerbaijan stated that these decisions were of a great significance for solution to the conflict. Such a position destroyed people's confidence in the leadership of the Republic and the Parliament.

At that time the unstable forces, which could veil their political ambitions, intentions to seize the power with populist speeches, but had no political experience appeared ahead of the people and tried to lead the people. At that time when the independence parade was inevitable as a result of the collapse of the USSR in Azerbaijan this process was followed by great victims, losses due to inexperience of the leadership of the Republic, the Parliament on one hand, and the new political forces on the other.

Conducting of undemocratic elections to the parliament in September 1990 in the circumstances of state of emergency made it impossible for the parliament to efficiently operate in the politicized society. Democratic forces here were in minority (30 persons). Their proposals did not get approval. The parliament already became a plaything in the hands of the forces trying to preserve the collapsing USSR.

This time a new period commenced in the statehood activity of Heydar Aliyev elected from Nakhchivan to the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR and at the same time to the Supreme Soviet of the Autonomous Republic of Nakhchivan. He called on people to fight for freedom till the end. In order to express its attitude to the issue of preservation of the USSR the conservative Azerbaijani Parliament agreed to hold referendum whereas the Supreme Soviet of the Autonomous Republic of Nakhchivan did not allow to hold a referendum in the Autonomous Republic, which was an initiative of deputy Heydar Aliyev saying that "We have no salvation from the Union". National statehood traditions began to be restored in the Autonomous Republic under the initiative of Heydar Aliyev. The words "Soviet Socialist" were removed from the name of the Autonomous Republic by the decision of the Supreme Soviet. The tricolor flag of the Republic of Azerbaijan was accepted as the state flag and in this regard a legislative initiative was submitted to the Parliament of Azerbaijan. The activity of Nakhchivan Parliament was an example for Azerbaijan. Following it, the Parliament of Azerbaijan also adopted decisions on changing the name of the Republic (February 5, 1991) and on state flag.

Coup attempts of conservative forces in Moscow were prevented and the democratic forces gained a victory. After it, under the demand of the democratic forces in the parliamentary session held at the end of August 1991 a declaration "On restoration of the state independence of the Republic of Azerbaijan" was adopted. But new assaults were made upon Heydar Aliyev as he demanded to conduct a referendum in order to legitimate this decision of the Parliament. The parliament while in

uncertainty yet under the pressure of the leadership of the Republic adopted the Constitutional Act "On restoration of the State independence" very late - on October 18. But the Referendum was held on December 29 after the USSR had already ceased (December 8) its existence as a legal subject.

Taken erroneous steps had deprived the Parliament of support of the people. The legislative body of Azerbaijan turned into a slave, plaything in the hands of the opposition forces, which could any time deteriorate the situation in the battle-field with the armed forces they possessed, of the people surrounding the building where session was held and as well as of the ruling power, which made the parliament accept its political will. As a result of the deal between the government and the opposition the responsibilities of the Supreme Soviet of Azerbaijan were given to the National Council comprised of 50 persons on an equal footing. The rights of the remaining 210 deputies and constituents who elected them were infringed. The undemocratic actions of the parliament did not end with that. Decisions were adopted with a purpose to violate the rights of Heydar Aliyev, to restrict his political activity, though he was elected the Chairman of the parliament of the Autonomous Republic of Nakhchivan with the insistent demand of the people. The rule stipulating that the Chairman of the Parliament of Autonomous Republic of Nakhchivan shall be the Deputy Chairman of the Parliament of Azerbaijan was abolished; age qualification for Presidency was set forth.

The Parliament of Azerbaijan could not properly perform its functions during the Azerbaijani Popular Front-Musavat Party ruling. Stability and order was not ensured. General crisis deepened. Struggle for the power among the former members of the Popular Front exacerbated. The military opposition revolted in Ganja. The civil war broke out and fraternal blood was shed. Separatism escalated. The independence and statehood of the country faced a great threat. The leaders of the Republic who turned into a hostage of the situation created by themselves were obliged to join the insistent demands of the Azerbaijanian people regarding the return of Heydar Aliyev to the power. The return of Heydar Aliyev to the power saved the independent statehood and political existence of Azerbaijan from the threat of being destroyed and at the same time commenced a new period in the history of the Parliament of Azerbaijan.

Yashar ALIYEV,
Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, Deputy Chairman of the Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation

THE PARLIAMENT OF AZERBAIJAN AND REGIONAL PARLIAMENTARY ORGANIZATIONS

One of the main directions of the activity of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan is the field of international relations. Within the Parliament of Azerbaijan working groups have been established which cooperate in liaison with legislative bodies of more than 60 countries. These working groups have accomplished a great deal of important works to expand relations with different countries of the world. At present the Milli Mejlis is a member of the Inter-Parliamentary Union, the Inter-Parliamentary Assembly of CIS countries, the Parliamentary Assembly of the OSCE, the Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the Organization for Islamic Conference and other influential international organizations.

One of the organizations that the Milli Mejlis closely cooperates with is the Inter-Parliamentary Assembly of CIS countries. The cooperation objectives are improvement of the legislative activity, mutual exchange of experiences and the expansion of the inter-parliamentary relations.

The representatives of the Parliament of the Republic of Azerbaijan also play a big role in elaboration of the model laws in order to facilitate harmonization of laws of CIS countries. The model laws and other legal documents that are received on regular basis from the secretariat of the Inter-Parliamentary Assembly are discussed within corresponding commissions and departments of the Milli Mejlis. Some fragments of provisions from these documents are used as an aid material while elaborating the national legislation. All these give an opportunity to increase the efficiency of the national legislation of Azerbaijan.

15 members of the Milli Mejlis, being members of standing commissions of the Inter-Parliamentary Assembly make their valuable contribution into elaboration of model standard legal acts within all standing commissions of the Assembly.

One of the members is a head of the standing commission on Social Policy and Human Rights of the Interparliamentary Assembly.

The members of the Milli Mejlis particularly took an active part in discussions and enactment of laws in the Inter-Parliamentary Assembly such as laws on civil, criminal, criminal-procedures, execution of punishments, tax and library codes, railway model statute, model laws on joint-stock companies, state support for small-size entrepreneurship, general principles for regulation of foreign investment, copyright and rights linked to that, ecological security, protection of labor, diplomatic service, consular organizations and education and some other laws.

Members of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan and representatives of the Executive Power regularly participate in international scientific practical consulting seminars, and international conferences. Already for over 4 years international discussions on actual problems of socio-economic development of CIS countries have been taking place at annually held St. Petersburg's Economic Forum. The Republic of Azerbaijan pays special attention to the work of the forum.

Since 10-15 April 2000, the delegation to the Inter-Parliamentary Assembly of CIS countries participated under my auspices at the 10th Congress on Crime Investigation and Law on Treatment with law offenders, organized by the UN in Austria, Vienna.

More than once in Baku, by the initiative of the Parliament of the Republic of Azerbaijan, meetings of the standing commissions of the Inter-Parliamentary Assembly were held for enactment of actual model legislative acts on Fight against Crime, Human Rights and others.

One of the international agencies, the legislative body of our independent state closely cooperates with, is the Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation. The foundation of the organization that brings together eleven countries (members) was laid after signing the Declaration in Boghazichi on June 25, 1992. Eight months later, the chairmen of the parliaments of nine countries: Albania, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova, Romania, Russian Federation, Turkey and Ukraine who gathered in Istanbul, signed a Declaration on establishment of the Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC).

In 1995 Greece, and in 1997 Bulgaria acceded to the Parliamentary Assembly of BSEC as full members. National Assembly of Egypt, Knesset of Israel, Council of State of Slovakia and Bundestag of Germany participate in the Assembly as observers.

The main objectives that are the basis of the organization are the followings:

- To ensure nations' understanding of the concept and objectives of the Black Sea Economic Cooperation;

- To elaborate legal basis for economic, commercial, social, cultural and political cooperation between the member-countries;

- To take all necessary measures for the implementation of tasks, put forward by heads of states and governments or Ministers of Foreign Affairs.

- To assist national parliaments to strengthen parliamentary democracy.

- To co-operate with other international and regional organizations.

At present BSEC consists of six main bodies:

- The Black Sea Economic Cooperation (BSEC – intergovernmental body);

- The Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation (PABSEC – Inter-Parliamentary body);

- Working Council of the Black Sea Economic Cooperation (WCBSEC – body of the working field);

- The Black Sea Commercial and Development Bank (BSCDB – financial body);

- The Black Sea Research and International Center (BRIC – academic body);

- The Black Sea Union of Capital Cities (BUC – local governments).

The Black Sea Charter for Economic was signed on June 5, 1998 in Yalta. The recommendatory decision on the «Role of the Parliamentary Assembly of BSEC after Yalta Summit» was approved in June 1999.

The cooperation in the fields of economy and culture between the member- countries of the organization is continuously expanding. Every member-country tries to use all opportunities provided to them by the organization. The agreements between Greece and Turkey, on-going negotiations between Azerbaijan and Armenia contribute to strengthening the stability in the region and in the whole Europe. The expansion of the role of the Black Sea Region in the processes taking place in the world at the beginning of the new millennium inspires the Black Sea family to close cooperation.

The Black Sea Economic Cooperation plays a big role in elaboration of economic programs in the region. Today the bodies of the Parliamentary Assembly of the Organization make efforts to implement the projects elaborated by this organization's structure. In order to facilitate the concordance of the projects the member-countries develop legal basis. At the 8th plenary session of the Parliamentary Assembly of BSEC, which was held in Tbilisi in December of 1996, an agreement was signed between the legislative bodies of the member-countries on exchange of legal knowledge. According to the agreement it was decided on 3 October 2000 in Athens to establish a working group in order to elaborate a system of exchange of legal and normative documents between the parliaments of the members-countries. The first meeting of the working group was held in Bucharest on 12 April 2001.

It should be mentioned as a worthy step, that in order to facilitate the harmonization of the legislation of the member-countries the Parliamentary Assembly of BSEC has reviewed the border crossing procedures and visa regulations, and prepared a proposal on free visa applications for people working with this organization – MPs, diplomats, state officials and businessmen. The organization makes efforts to establish a coordinated mechanism for customs in order to increase the volume of trade between the member-countries and promote the integration of these countries into the world economy. Informal meeting of the ministers of Economic and Foreign Affairs of the member-countries, which was held in Istanbul on 7 February of 1997 turned to be an important action, implemented in this regard. During that meeting the Declaration of Intention for establishing a trade zone of the Black Sea Economic Cooperation was accepted.

The Parliamentary Assembly of the organization also prioritizes the expansion of the cooperation in banking and financial fields. Therefore the parliaments have been recommended to protect local and foreign investment and elaborate the legislation in this field.

The Working Council of BSEC pays a special attention to the actions and elaboration of projects in the field of development of the transport network, upgrading of transport systems in the region in accordance with the European system. In order to achieve the given objective two recommendatory decisions were approved:

- Transport cooperation between the member-countries of BSEC (in 1996).

- Transport technology and integration in Europe (in 1998).

Taking into account the important role of the modern transport in the implementation of multi-purpose economic projects in the region, the Parliamentary Assembly of BSEC prepared important recommendations on Expansion of Transport Network in the Black Sea Region at the fifteenth meeting of Economic, Trade, Technological and Environmental Committee held in Bucharest on 13 September 2000. The recommendations cover the aspects of implementation of well-founded strategy, which will open way to the communication and facilitate enactment of laws by member-countries in accordance with the European ones.

The development of tourism, which is very important as one of the main fields for the region, has also been prioritized within the work scope of BSEC. Due to the inaccessibility of majority of these countries to international tourism during the past years, this field had no chance to develop in the region. There was a need for the implementation of projects, which would help the countries to become well-known tourist centers. Considering this, the agenda of the meeting of the committee on

Economy, Trade, Technology and Environment of the Parliamentary Assembly of BSEC held on 17-18 March in Sofia, included the issue of the Tourism Development in the Black Sea Region. During the meeting of the Parliamentary Assembly of the BSEC held in Ankara in June 1999 report on this subject was presented and recommendatory decision was adopted.

One of the main problems of the region is the prevention of the environmental pollution at the Black Sea. Due to the complexity of the problem there is a need for close cooperation and even international intervention. Taking this fact into account, the Parliamentary Assembly of the Organization has adopted a recommendatory decision in 1994, on the subject of Environmental Protection of the Black Sea. The Inter-Parliamentary Conference, held on 10-12 July 1996, with the participation of representatives of the parliaments of 24 countries international organizations and experts also focused on the environmental protection. This action was regarded as an event of great importance for the region as well as for Europe.

At the same time, the Parliamentary Assembly of BSEC, basically dealing with economic issues pays a serious attention to democracy and supremacy of law. The seminar, held on the subject of «Development of the Democratic Structures» drew the attention to the fact that parliamentary democracy, free election and power division are the main conditions for the establishment of a common legal network giving opportunities to develop new relations between the countries of the region.

One of the issues that mostly concerns the Parliamentary Assembly of BSEC is corruption and organized crime delivering a blow to the rule of law. Taking into account the whole responsibility of the members of parliament in the fight against these cases, the Committee on Legal Affairs and Policy of the Parliamentary Assembly elaborated extensive plan of recommendations in October 2000.

The Parliamentary Assembly of BSEC from the outset also makes efforts to develop the cultural cooperation between the member-countries. After signing the Black Sea Convention on Culture in 1993, the organization has established fertile conditions in this regard.

Taking into account the important role of the mass media in democratic development and rule of law, at the fifteenth meeting of the Committee on Culture, Education and Social Issues of the Parliamentary Assembly of BSEC held on 27 September 2000 in Sofia, this issue was discussed and at the meeting held on 30 November 2000 the recommendatory decision was adopted. In that recommendation mass media's support for democratic values, friendship, cooperation and image of BSEC is highlighted. In addition to that, there was a discussion

organized by the Parliamentary Assembly of BSEC on this subject with participation of the presidents of national TV companies of the member-countries held at the meeting in May 2001 in Bucharest.

The Parliamentary Assembly of BSEC has undertaken important actions in the development of education. In this connection the organization has adopted the recommendations on Cooperation Between the Member-Countries in the field of improvement of educational system, cooperation between academic unions of the member- countries and legal framework of this cooperation, and mutual recognition of diplomas of higher educational establishments in all the member countries of BSEC.

The Parliamentary Assembly takes all measures to solve social problems in the countries of the region. The organization has accepted recommendations on social security in the period of transition, social protection of refugees and displaced persons in the Black Sea region, public health, social protection of children and old people in the countries of BSEC. It is obvious that the Black Sea Economic Cooperation has undertaken many extensive actions and as an influential organization has occupied an honorable place in the international arena.

The organization is developing cooperation with different international organizations and interparliamentary bodies such as the Inter-Parliamentary Union, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the OSCE, the Parliamentary Assembly of NATO and the Assembly of the West-European Union and the Inter-Parliamentary Assembly of the CIS Countries. The Parliamentary Assembly of BSEC has also developed close relations with the Parliamentary Institution of the Central-European Initiative, the Council of Baltic Countries, the Northern Council, UNESCO, the UN High Commissioner for Refugees and the International Organization for Migration.

The President of the Republic of Azerbaijan His Excellency Heydar Aliyev evaluated the high-level forum of this international authoritative organization held on 19-21 June 2001 for the second time in Baku as an important event. Highly appreciating the activity of the organization in his appeal to the participants of the XVII plenary session of the Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation, the President said: «As a big international structure the Black Sea Economic Cooperation and its Parliamentary Assembly gives an enormous impetus to the expansion of relations between the member-countries and opens an extensive perspective for the inter-Parliamentary dialogue of our countries». The organization, making use of the advantages of the geographical vicinity, historical past and cultural unity creates auspicious

conditions for the bilateral and multilateral cooperation between the countries in the region.

As it is known, chairmen of the member countries become president of the organization on a rotation base. During the XVII Plenary Session of the Parliamentary Assembly of BSEC the Speaker of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan Mr. Murtuz Aleskerov was the Chairman of the Organization and in that session he made a speech and spoke about participation of representatives of this institution in different international forums and about the carried out work.

As it is known Armenia, ignoring the whole world occupied the primordial land of Azerbaijan – Nagorno-Karabakh and 7 districts around it. At present, over 1 million Azerbaijanis are evicted from their motherland. All the high level meetings we participate in, we always bring to the forefront the issue of resolving of the Armenian-Azerbaijanian Nagorno-Karabakh conflict and try to get the support of international organizations in the settlement of this conflict.

The Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan continues successful cooperation with parliamentary assemblies of the authoritative international organizations. Without any doubt that this cooperation will provide valuable contributions to strengthening the international relations of our independent state, supporting the just position of our people in the international arena and as a result will assist to further strengthen the state independence of Azerbaijan.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı...................... 7

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə ***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər ƏLİYEVİN nitqi*** 17

Murtuz ƏLƏSGƏROV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri
«Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz: 83 il öncə və bu gün» 49

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, AŞPA-da Azərbaycan daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri
«Azərbaycan nümayəndə heyəti Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında»... 66

Arif RƏHİMZADƏ,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin birinci müavini
«Qurtuluşdan tərəqqiyə» 77

Ziyafət ƏSGƏROV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini
«Dövlət müstəqilliyimizin onuncu ildönümü - Azərbaycan parlamenti müasir mərhələdə» 87
Gövhər BAXŞƏLİYEVA,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini
«Parlamentimiz və qadın deputatlar» 103

Nizami XUDİYEV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı
«Dahi xilaskar».. 112

Novruz MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri,
Əli HƏSƏNOV,

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının
İctimai-siyasi şöbəsinin müdiri
«Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti müstəqilliyi-mizin və dövlətçiliyimizin əbədiliyinin qarantıdır» 137

***Hidayət* ORUCOV,**
milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri
«Müstəqilliyimiz və milli siyasətimiz» 160

***Yaqub* MAHMUDOV,**
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı
«Azərbaycanın dövlətçilik və parlamentarizm ənənələri tarixindən» 178

Tofiq VƏLİYEV,
tarix elmləri doktoru, professor
«XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı deputatların parlament fəaliyyəti haqqında» 207

Ataxan PAŞAYEV,
Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında
Baş Arxiv İdarəsinin rəisi
«Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament təcrübəsindən» 222

Tahir QAFFAROV,
tarix elmləri doktoru, professor
«Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda qanunvericilik» 247

Yaşar ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,
QİƏT Parlament Məclisi sədrinin müavini
«Azərbaycan parlamenti və regional parlament təşkilatları» 263

CONTENTS

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan
On the tenth anniversary of the state independence of the Republic of Azerbaijan 275

Speech by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar ALIYEV *at the solemn ceremony, devoted to the tenth anniversary of the state independence of the Republic of Azerbaijan* 284

Murtuz ALESKEROV,
Chairman of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«Our independent state and the parliament - 83 years ago and today» 314

Ilham ALIYEV,
Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, Head of the Permanent Delegation of Azerbaijan to the PACE
«Delegation of Azerbaijan in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe» 331

Arif RAHIMZADA,
First Deputy Chairman of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«From salvation to progress» 342

Ziyafat ASGEROV,
Deputy Chairman of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«The tenth anniversary of our state independence - the parliament of Azerbaijan at a new stage» 352

Govhar BAKHSHALIYEVA,
Deputy Chairwoman of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«Our parliament and woman deputies» 367

Nizami KHUDIYEV,
Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«Great Saviour» 376

Novruz MAMMADOV,
Chief of External Relations Department at the Executive Office of the President of the Republic of Azerbaijan,

Ali HASANOV,
Chief of Socio-Political Department at the Executive
Office of the President of the Republic of Azerbaijan
«Foreign policy of the Republic of Azerbaijan to
guarantee eternity of our independence and statehood».402

Hidayat ORUJOV,
State Adviser on National Policy
«Our independence and national policy».................................425

Yagub MAHMUDOV,
Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan
«From the history of statehood and parlamentarism
traditions of Azerbaijan»...444

Tofig VALIYEV,
Doctor of History, Professor
«About the activity of the Azerbaijanian deputies
in the beginning of the XX century»..476

Atakhan PASHAYEV,
Chief of the Main Archives Directorate under the
Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan
«From the parliamentary experience of the Democratic
Republic of Azerbaijan»...492

Tahir GAFFAROV,
Doctor of History, Professor
«Legislation in Azerbaijan during the years
of the Soviet power»..518

Yashar ALIYEV,
Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan,
Deputy Chairman of the Parliamentary Assembly
of the Black Sea Economic Cooperation
«The parliament of Azerbaijan and regional
parliamentary organizations»..536

MÜSTƏQİL DÖVLƏTİMİZ
VƏ PARLAMENTİMİZ

(Azərbaycan və ingilis dillərində)

Tərtibçilər :

Aqşin BABAYEV
Hafiz BABAYEV

İngiliscəsinə məsul:
Azər QASIMOV

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri

Sifariş 68. Çap vərəqi 38,75. Tiraj 1000.
Bakı, Azad Mirzəyev küçəsi, 235.